

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**HARP VE ESARET: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE
AZERBAYCAN'DA OSMANLI ESİRLERİ (1915-1918)**

Ali ASKER

Doktora Tezi

Ankara, 2026

HARP VE ESARET: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN'DA
OSMANLI ESİRLERİ (1915-1918)

Ali ASKER

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2026

KABUL VE ONAY

Ali ASKER tarafından hazırlanan “HARP VE ESARET: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAYCAN’DA OSMANLI ESİRLERİ (1915-1918)” başlıklı bu çalışma, 02/07/2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (Başkan)

Prof. Dr. Fatma ACUN (Danışman)

Doç. Dr. Özhan KAPICI (Üye)

Doç. Dr. Yalçın MURGUL (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Gıyas ŞÜKÜROĞLU (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

24/08/2026

[İmza]

Ali ASKER

“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

* Tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Fatma ACUN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Ali ASKER

TEŞEKKÜR

Tezin hazırlanma sürecinde kıymetli yönlendirmeleriyle çalışmamı şekillendiren danışmanım Prof. Dr. Fatma Acun hocama içtenlikle teşekkür ederim. Tez İzleme Komitesi üyeleri olarak tezin hazırlanma sürecini titizlikle takip eden, yapıcı eleştirileriyle sürece destek veren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Özden ve Prof. Dr. Ersin Müezzinoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Tezin arşiv malzemesinin temini ile metnin okunması ve tashihinde yardımlarını esirgemeyen kıymetli meslektaşım Dr. Öğr. Üyesi Gıyas Şüküroğlu'na, metni okuyarak düzeltmelerde bulunan Dr. Serap Ayan Bozpolat'a ve uluslararası ilişkiler perspektifinden değerli görüşleriyle çalışmaya katkı sağlayan Doç. Dr. Nazrin Alizada'ya derin teşekkürümü bildiririm.

ÖZET

ASKER, Ali. *Harp ve Esaret: Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan'da Osmanlı Esirleri (1915-1918)*, Doktora Tezi, Ankara, 2026.

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetlerine esir düşen Osmanlı askerlerinin akıbetini, Bakü açıklarındaki Nargin esir kampını merkeze alarak incelemektedir. Birincil inceleme dönemi 1915-1918 olmakla birlikte, kampın oluşumunu açıklamak için 1914'e, esirlerin iade sürecinin hukukî ve idarî sonuçlarını izlemek için de 1926'ya kadar uzanan gelişmelere sınırlı biçimde başvurulmuştur. Araştırmanın metodolojik temelini Rusya Federasyonu, Türkiye ve Azerbaycan'daki arşiv malzemesi ile dönem basını ve anıların kaynak eleştirisi ve çapraz okuma yoluyla değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Çalışma beş hipotezi sınamaktadır: (1) Çarlık yönetiminin Müslüman tebaaya yönelik ayrımcılık siyaseti ile ortak din, dil ve aidiyet bağları, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı esirlerine yönelik dayanışmasının toplumsal zeminini birlikte şekillendirmiştir. (2) Sevk ve toplama sürecindeki şiddet ve can kayıpları, yalnızca münferit olaylarla değil, idarî parçalanma, lojistik yetersizlik, denetim boşluğu ve bölgesel çatışma ortamıyla da ilişkilidir. (3) Bolşevik kurumlar savaş esirlerini propaganda ve örgütlenme faaliyetlerinin hedefi hâline getirmiş, esirlerin siyasî yönelimleri ve istikbal tasavvurları homojenleşmemiştir. (4) Çoklu ve çatışan otoritelerin varlığı, Lahey Sözleşmelerinin dayandığı devlet sorumluluğu ve etkin denetim mekanizmalarının sahada işlemlerini ciddi ölçüde zayıflatmıştır. (5) 1920-1926 arasındaki iade girişimleri, Türk-Sovyet ilişkilerinin ana belirleyicisi olmaktan ziyade, tarafların diplomatik iş birliği ile idarî kapasitesini görünür kılan bir sınama alanı olmuştur. Bulgular, bu hipotezleri farklı ölçülerde desteklemektedir. Çalışmanın başlıca bulguları şunlardır: Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve diğer yerel yardım kuruluşlarının faaliyetleri, esirlerin iâşe, sağlık ve korunma imkânlarının iyileştirilmesine katkıda bulunmuştur. İade süreci, 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması sonrasında 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesi ile düzenlenmiştir. 22 Şubat 1926 tarihli ve 750 sayılı Kanun ise sözleşmedeki usul yerine elçilikler ve şehbenderlikler aracılığıyla "tebaa sevki" yönteminin uygulanabilmesine imkân vermiştir.

Anahtar Sözcükler

Geri Dönüş ve İade, Kafkas Cephesi, Lahey Sözleşmeleri, Nargin Adası, Savaş Esirleri

ABSTRACT

ASKER, Ali. *War and Captivity: World War I and Ottoman Captives in Azerbaijan (1915-1918)*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2026.

This study examines the fate of Ottoman soldiers captured by Russian forces on the Caucasus Front of the First World War, focusing on the Nargin prisoner-of-war camp off the coast of Baku. The primary period of analysis is 1915-1918, with limited reference to 1914 for the camp's establishment and to 1926 for the legal and administrative consequences of repatriation. Methodologically it rests on the source-critical, cross-reading analysis of archival material from the Russian Federation, Türkiye and Azerbaijan, together with contemporary press and memoirs. The study tests five hypotheses: (1) The Tsarist administration's discriminatory policies toward its Muslim subjects, together with shared bonds of religion, language and belonging, jointly shaped the social foundations of Caucasus Muslims' solidarity with Ottoman prisoners. (2) Violence and loss of life during transfer and assembly were linked not only to isolated incidents but also to administrative fragmentation, logistical deficiencies, gaps in oversight and regional conflict. (3) Bolshevik institutions targeted prisoners of war through propaganda and organizational initiatives, while prisoners' political orientations and visions of the future remained heterogeneous. (4) Multiple and competing authorities seriously weakened in practice the state responsibility and effective control mechanisms underpinning the Hague Conventions. (5) Rather than a principal determinant of Turkish-Soviet relations, the 1920-1926 repatriation initiatives served as a testing ground revealing the parties' diplomatic cooperation and administrative capacity. The findings support these hypotheses to varying degrees. The main findings are: the Baku Muslim Charitable Society and other local relief organizations contributed to improving prisoners' access to food, medical care, and protection. Following the Treaty of Moscow of 16 March 1921, repatriation was regulated by the Convention on the Repatriation of Prisoners of War of 28 March 1921. Law No. 750 of 22 February 1926 then allowed a "transfer of nationals" through embassies and consulates instead of the procedure prescribed by the Convention.

Key Words

Return and Repatriation, Caucasus Front, Hague Conventions, Nargin Island, Prisoners of War

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
TABLolar DİZİNİ	xiii
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ.....	xiv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, KAFKAS CEPHESİ VE ESİRLER	32
1.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ ULUSLARARASI SİSTEM VE SAVAŞIN GENEL SEYRİ.....	32
1.2. KAFKAS CEPHESİ: STRATEJİK ÖNEMİ VE MUHAREBELER.....	38
1.3. TAARRUZ MUHAREBELERİ: 1914-1915	52
1.4. ESARETİN İLK KURBANLARI.....	59
1.4.1. Sivil Esirler.....	59
1.4.2. Diplomatik ve Konsüler Temsilciler	65
1.5. GALİÇYA CEPHESİ'NDE OSMANLI ASKERLERİNİN ESARETİ.....	69
1.6. KAFKAS CEPHESİ'NDE OSMANLI ASKERLERİNİN ESARETİ	75
1.6.1. Sarıkamış, Erzurum, Erzincan, Muş ve Bitlis Cephelerinde Esir Düşen Osmanlı Askerleri.....	75
1.6.2. Esir Alınan Birlikler, Subaylar ve Askerlerin Sosyal Profilleri.....	78
1.6.3. Teslimiyet ve Esir Muamelesi	81
1.6.4. Esir Rotaları: Kars, Tiflis, Bakü, Nargin Adası ve Rusya İçlerine Sevk....	83
1.7. ULAŞIM YÖNTEMLERİ: TREN, GEMİ VE YAYA SEVKİYAT	88
1.8. YOLCULUKLARDA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR: ÖLÜM, AÇLIK, SALDIRI VE HASTALIKLAR.....	91
1.9. NİHAÎ KAMP BÖLGELERİ.....	96
1.10. SEVK ROTALARININ STRATEJİK, LOJİSTİK VE POLİTİK NEDENLERİ	102
1.11. ESİRLERE YÖNELİK ARACI KURUMLAR VE YARDIM FAALİYETLERİ: HİLÂL-İ AHMER, KIZILHAÇ VE MALUL ESİR MÜBADELESİ	107
1.12. ESARETİN HUKUKÎ ÇERÇEVESİ	112
1.12.1. 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinde Savaş Esirlerinin Korunması.....	112
1.12.2. Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının Taraf Olması: Yükümlülükler ve Çekinceler	116

1.12.3. Askerî ve Sivil Esir Ayrımı, Diplomatik Koruma ve Tarafsız Devletlerin Rolü	118
1.12.4. Esirlere Muamelenin Savaş Suçlarıyla İlişkisi ve Modern İnsancıl Hukuka Etkisi	122
1.12.5. Osmanlı ve Rusya'nın Savaş Esirlerine Dair İç Mevzuatı ve Uygulamaları	126
2. BÖLÜM: NARGİN ADASI ESİR KAMPINDA YAŞAM MÜCADELESİ.....	131
2.1. RUSYA'DA ESİR KAMPLARI VE TÜRKLER.....	131
2.2. "CEHENNEM ADASI" NARGİN.....	136
2.2.1. Nargin Adası'nın Coğrafi ve Fiziki Koşulları ve Hafıza Mekânı Açısından Önemi	136
2.2.2. Kampın İnşa Tarihi	141
2.3. NARGİN KAMPINDA GÜNLÜK YAŞAM.....	143
2.3.1. Kampın Yapısı ve Fiziksel Özellikleri.....	143
2.3.2. Esirlerin Nakli	147
2.3.3. İaşe Koşulları.....	147
2.3.4. Darp, Şiddet ve Kötü Müamele Olayları.....	153
2.3.5. Esirlere Sunulan Olanaklar.....	157
2.4. ESİRLERE YARDIM KONUSUNDA RESMÎ VE SİVİL GİRİŞİMLER	160
2.4.1. Osmanlı Devleti'nin Esirlere Yönelik Girişimleri	160
2.4.2. Kafkasya Müslümanlarının Esirlere Yardım Faaliyetleri	173
2.5. AZERBAYCAN KAMUOYUNDA TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ	179
2.5.1. Esir Kaçırma Faaliyetlerinin Siyasî-Millî Boyutu.....	179
2.5.2. Azerbaycan Basını: Hayır Dergileri ve Bağış Kampanyaları.....	186
3. BÖLÜM: ŞUBAT DEVRİMİ SONRASI GELİŞMELER VE SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU	198
3.1. GEÇİCİ HÜKÛMET DÖNEMİNDE ESİR REJİMİ.....	198
3.1.1. Geçici Hükûmetin "Savaşa Devam" Tercihi	198
3.1.2. İkili İktidar ve Esir Statüsünde Belirsizlik	199
3.1.3. Cephe Gerisi Düzeni, İşgücü Seferberliği ve Esir Emeği	201
3.1.4. Osmanlı Tebaası Ermeni Esirlerin Serbest Bırakma Tartışmaları	204
3.2. YEREL AKTÖRLER, GÜÇ ODAKLARI VE SAVAŞ ESİRLERİ MESELESİ.....	208
3.3. BOLŞEVİKLERİN SAVAŞTAN ÇEKİLME SİYASETİ	211
3.3.1. Barış Kararnamesi ve "Emperyalist Savaş" Teşhisi.....	211
3.3.2. Esir Rejiminde Kopuş: "Düşman Asker"den "Emekçi Özne"ye Geçiş ...	215
3.4. BAKÜ SOVYETİ VE SAVAŞ ESİRLERİ	219
3.4.1. Bakü'de İktidar Mücadeleleri	219
3.4.2. Petrol Ekonomisi, Şehir Güvenliği ve Esir Emeği Meselesi.....	223
3.4.3. Bakü'de Esir Meselesinin Siyasallaşması	225
3.5. SAVAŞ ESİRLERİ VE MÜZAKERELER	228

3.5.1. Mübadele İlkeleri ve Hukukî Çerçeve.....	228
3.5.2. İade Süreçleri, Gecikmeler ve Sahadaki Engeller	231
3.5.3. Brest Sonrası Fiilî Durum: Otorite Boşluğu, Dönüş Yolları, Güvenlik Riskleri	239
3.6. SAVAŞ ESİRLERİNE YÖNELİK BOLŞEVİK PROPAGANDASI VE ESİRLERİN KIZIL ORDU'YA CELBİ.....	244
3.6.1. Enternasyonal Propaganda Doktrini ve Kurumlar	244
3.6.2. Türk/Osmanlı Esirlerine Yönelik Propaganda: Söylem, Aktörler, Hedefler ..	246
3.6.3. Celb ve Askerîleştirme: Gönüllülük, Zorunluluk, Disiplin ve Güvenlik İkilemi	248
3.6.4. Diğer Esir Grupları ile Karşılaştırmalı Çerçeve	250
3.6.5. Örnek Olay: Türk Kızıl Alayı.....	252
3.7. MÂVERÂ-YI KAFKAS KOMİSERLİĞİ VE SAVAŞ ESİRLERİ	260
3.8. BATUM KONFERANSI'NDA ESİRLER MESELESİ.....	265
3.8.1. Müzakereler: Siyasî Saikler ve İnsanî Yönleri	265
3.8.2. Antlaşma Metinlerinde Esir Hükümleri ve Pratik Uygulamalar	269
3.8.3. Batum Sonrası: İade Süreci ve Askerî Sonuçlar.....	272
3.9. AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ VE OSMANLI SAVAŞ ESİRLERİ.....	273
3.9.1. Bağımsızlık İlanı Sonrası Güvenlik, Ordu ve İnsan Gücü Sorunları	273
3.9.2. Savaş Esirlerinin Siyasî ve Askerî Gündemdeki Yeri.....	276
3.9.3. Osmanlı Savaş Esirlerinin Kafkasya'ya Nakli ve Teşkilatlanma Süreci..	277
3.9.4. Kafkas İslam Ordusu'nun Kurulması: Esirlerin Yeniden Görevlendirilmesi ve Birlikler.....	282
3.9.5. Esirlerin Serbest Kalması, Yeniden Silah Altına Alınması ve Entegrasyonu	284
3.9.6. Resmî Söylem ve Basında Osmanlı Askerî Varlığı	288
3.10. SOVYET HÜKÛMETİ DÖNEMİ VE TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ.....	290
3.10.1. Azerbaycan'da 27-28 Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Devrim Komitesinin (Azrevkom) Kuruluşu.....	290
3.10.2. Bolşevikleştirme ve “Türk Unsuru” Meselesi.....	292
3.10.3. Sovyetleşme ve Türk Kadrolarının Tasfiyesi	294
3.10.4. Esirlerin Fiilî Durumu: Anlaşmalar, Komisyonlar, İade Prosedürleri....	295
3.10.5. İade Mekanizmasının Uygulanması: Temsilcilikler, Komisyonlar ve Sevk Süreci.....	296
3.10.6. Lojistik ve Sosyal Boyut: Sevk Güzergâhları, Sağlık, İaşe, Yeniden Entegrasyon	299
3.10.7. “Dönüş”ün Gecikmesi ve Kayıp Bilançosu	305
SONUÇ.....	311
KAYNAKÇA.....	320
EK 1 ORJİNALLİK FORMU	360
EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	362

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
ARDTA	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi)
bk.	bakınız
çev.	çeviren
ÇOMÜ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
d. (д.)	dosya/delo (Rus arşivlerinde dosya birimi)
DAGM	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
DH	Dahiliye (BOA tasnif kodu)
EUM	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (BOA tasnif kodu)
f. (ф.)	fond (Rus arşivlerinde fon)
haz.	hazırlayan
HR	Hâriciye (BOA tasnif kodu)
ICRC	International Committee of the Red Cross (Uluslararası Kızılhaç Komitesi)
krş.	karşılaştırınız
l. (оп.)	liste/opis (Rus arşivlerinde envanter birimi)
No.	Numara
RAN	Rusya Bilimler Akademisi (Российская академия наук)
s.	sayfa
ss.	sayfalar
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SYS	Siyasî (BOA tasnif kodu)
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKA	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TKÖ MB	Türk Komünist Örgütleri Merkez Bürosu
TKÖ	Türk Komünist Örgütleri (Türk Sosyal Komünistler Teşkilatı)
TKP	Türkiye Komünist Partisi (Türkiye Komünist Fırkası)

TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜSTAV	Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı
v. (л.)	varak/list (Rus arşiv atıflarında yaprak numarası)
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı

ATASE: Askerî Tarih Arşivi

AVPRİ	Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi (Архив внешней политики Российской империи)
BCA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
GAKO [Kaluga]	Kaluga Vilayeti Devlet Arşivi (Государственный архив Калужской области) — f. 783
GAKO [Kursk]	Kursk Vilayeti Devlet Arşivi (Государственный архив Курской области) — f. 1
GARF	Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (Государственный архив Российской Федерации)
GATO	Tula Vilayeti Devlet Arşivi (Государственный архив Тульской области)
NAA	Ermenistan Millî Arşivi (Национальный архив Армении)
RGAKFD	Rusya Devlet Sinema-Fotoğraf Belgeleri Arşivi (Российский государственный архив кинофотодокументов)
RGASPI	Rusya Devlet Sosyal-Siyasî Tarih Arşivi (Российский государственный архив социально-политической истории)
RGAVMF	Rusya Devlet Deniz Kuvvetleri Arşivi (Российский государственный архив Военно-Морского Флота)
RGVA	Rusya Devlet Askerî Arşivi (Российский государственный военный архив)
RGVIA	Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi (Российский государственный военно-исторический архив)
Rosarhiv	Rusya Federasyonu Federal Arşiv Ajansı (Федеральное архивное агентство России)

TsGA SPb	Sankt-Peterburg Merkez Devlet Arşivi (Центральный государственный архив Санкт-Петербурга)
TsGAM	Moskova Şehri Merkez Devlet Arşivi (Центральный государственный архив города Москвы)
TsGASO	Samara Vilayeti Merkez Devlet Arşivi (Центральный государственный архив Самарской области)

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Güney Kafkasya Şehirlerinde Bulunan Türk Savaş Esirlerinin Şehir Bazında Dağılımı	266
--	-----

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1. Bakü Körfezi ve Çevresindeki Adalar: Büyük Zire	137
Fotoğraf 2. Nargin Adası'ndan Bakü'ye Bakış ve eski İskele Kalıntıları.....	137
Fotoğraf 3. Büyük Zire Deniz Feneri.....	140

GİRİŞ

Konunun Önemi

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa’da başlayıp savaşılan imparatorlukların askerî, ekonomik çıkarları ve sömürge politikaları dolayısıyla kısa sürede Kafkasya, Orta Doğu, Afrika ve Asya-Pasifik’e yayılan küresel bir çatışmadır. Kitlesel seferberlik, sanayileşmiş ateş gücü, siper savaşı, kimyasal silah kullanımı ve uzun menzilli lojistik sistemler bu savaşın ölçeğini önceki çatışmalardan ayırmıştır. Bu durum savaş esirlerinin statüsü ve korunmasına ilişkin 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinin uygulama kapasitesini de ciddi şekilde sınamıştır. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya, Irak, Çanakkale, Sina-Filistin, Hicaz-Yemen ve diğer cephelerde yürüttüğü savaş askerî kayıplar, esaret, zorunlu göç ve ekonomik yıkım yoluyla derin bir insanî krize dönüşmüştür.

Birinci Dünya Savaşı’nın diplomatik ve askerî tarihi uzun süre literatürün ağırlık merkezini oluştururken esaret rejimi, kamp yönetimi, esir emeği, sağlık ve yardım kuruluşları gibi konular daha geç dönemde belirgin bir araştırma alanına dönüşmüştür. Türkçe literatürde Osmanlı savaş esirlerine ilişkin çalışmalar özellikle savaşın yüzüncü yılında hızlanmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan’daki esaret deneyimini, Nargin Adası’nı, yerel toplumsal aktörleri ve değişen siyasî rejimleri aynı kaynak-eleştirel çerçevede ele alan çok arşivli çalışmaların sayısı sınırlıdır.

Tezin odağında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan’da tutulan Osmanlı savaş esirleri yer almaktadır. Coğrafi yalıtılmışlığı, iâşe ve sağlık koşullarındaki ağırlık, sevk süreçlerinde üstlendiği merkezi işlev ve Bakü kamuoyunda uyandırdığı yankı göz önünde bulundurulduğunda, Nargin Adası bu esaret rejiminin başlıca inceleme konusunu oluşturmaktadır. Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti’nin diplomatik ve malî kapasitesinin daralması, Millî Mücadele yıllarındaki öncelikler ve Rusya’daki iç savaş koşulları, esirlerin iadesini uzun ve parçalı bir sürece dönüştürmüştür. Bu problemten hareketle çalışma üç ana soruya odaklanmaktadır:

- 1- Çarlık idaresi, Kafkasya’daki yerel makamlar ve 1917 sonrasında ortaya çıkan yeni siyasî otoritelerin Osmanlı esirlerine yönelik politikaları nasıl değişmiştir?

- 2- Nargin Adası'ndaki kamp koşulları ve esirlere yönelik uygulamalar, dönemin savaş hukuku kuralları ve Rus iç düzenlemeleriyle hangi ölçüde bağdaşmıştır?
- 3- Azerbaycan'daki yardım kuruluşları ile 1917 sonrasındaki siyasî dönüşümler, esirlerin gündelik hayatını, siyasî tercihlerini ve anavatana dönüşünü nasıl etkilemiştir?

Bu ana sorulara bağlı alt sorular şunlardır: Nargin kampının fizikî ve idarî örgütlenmesi nasıl şekillenmiştir? Sevk, iaşe, sağlık ve disiplin uygulamaları hangi kurumlar tarafından yürütülmüştür? İade süreci hangi antlaşmalar, idarî düzenlemeler ve ulaşım sorunları çerçevesinde ilerlemiştir?

Çalışmanın özgünlüğü, Rusya'nın federal ve bölgesel arşiv kayıtlarını, Azerbaycan arşiv belgelerini ve süreli yayınlarını, Osmanlı-Türk arşiv malzemesini ve esir anlatılarını, her kaynak türünün üretim bağlamını gözeterek bir arada değerlendirmesinde yatmaktadır. Bu çapraz okuma, Nargin'deki esaret deneyimini yalnızca kamp şartları üzerinden değil, devlet politikaları, yerel dayanışma örgütleri, esirlerin özneleşme biçimleri ve iade diplomasisi arasındaki ilişkiler içinde ele almaya imkân vermektedir. Hukukî düzlemde ise çalışma, Lahey Sözleşmelerinin dayandığı devlet sorumluluğu ve etkin hiyerarşik denetim ilkelerinin, çoklu ve birbiriyle çatışan otoritelerin bulunduğu bir sahada nasıl aşındığını tartışmaktadır.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışmanın birincil inceleme alanı, Nargin kampının faal olduğu 1915-1918 dönemidir. Bununla birlikte esir politikasındaki kurumsal değişimi açıklayabilmek için analitik bir dönemlendirme aracı olarak dört siyasal evre kullanılmaktadır: Çarlık yönetimi (1914-Şubat 1917), devrimler ve geçiş dönemi (Şubat 1917-Mayıs 1918), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi (Mayıs 1918-Nisan 1920) ve Sovyet dönemi (Nisan 1920 sonrası).¹

1914 yılı, Osmanlı askerinin esir düşme ve sevk süreçlerinin tarihsel arka planını açıklamak, 1919-1926 aralığı ise esaretin savaş sonrasındaki hukukî, idarî ve diplomatik

¹Bu dönemlendirme, idarî otorite ve esir yönetimindeki değişimleri izlemek için kullanılan analitik bir şemadır. Çarlık dönemi (1914-Şubat 1917), devrimler ve geçiş dönemi (Şubat 1917-Mayıs 1918), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi (Mayıs 1918-Nisan 1920) ve Sovyet dönemi (Nisan 1920 sonrası) arasında hem kurumsal kopuşlar hem de süreklilikler bulunmaktadır. Bu nedenle tarihler, sahadaki bütün uygulamaların aynı anda değiştiği mutlak sınırlar olarak değil, baskın siyasî-idarî çerçeveyi gösteren eşikler olarak kullanılmıştır.

sonuçlarını izlemek amacıyla sınırlı biçimde incelemeye dâhil edilmiştir. Bu çerçevede 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesi ile 22 Şubat 1926 tarihli ve 750 sayılı Kanun, tezin kronolojik kapsamını genişleten müstakil konular olarak değil, esirlerin dönüş sürecinin savaş sonrasında nasıl yeniden düzenlendiğini gösteren sonuç mahiyetindeki gelişmeler olarak değerlendirilmiştir.

Şubat ve Ekim 1917 devrimleri, esir yönetiminde belirleyici bir kurumsal kırılma yaratmıştır. Şubat Devrimi Çarlık rejimini ve merkezî idareyi sarsarken Güney Kafkasya² önce Geçici Hükûmet'in Ozakom'u, ardından Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği ve Seymi aracılığıyla giderek özerkleşen bir idarî yapıya kavuşmuştur. 10/23 Şubat 1918'de toplanan Mâverâ-yı Kafkas Seymi, bu ayrışmanın kurumsal aşamalarından biridir. Ekim Devrimi sonrasında merkezle bağların daha da zayıflaması, bölgeyi millî hareketlerin, devrimci örgütlerin ve yeni devlet kurma girişimlerinin rekabet alanına dönüştürmüştür.

Bu siyasal çözülme, Azerbaycan Türklerinin basın, hayır cemiyetleri ve yerel temsil kuruluşları üzerinden daha görünür biçimde örgütlenmesine imkân vermiştir. Osmanlı esirlerine yönelik yardım faaliyetleri ortak din, dil ve aidiyet bağlarından beslense de bunların kapsamı ve etkisi, kurumların kaynakları, Rus makamlarıyla kurdukları ilişkiler ve savaş şartlarıyla belirlenmiştir.

Ekim Devrimi sonrasında Bolşevik yönetim savaştan çekilme politikasını benimserken, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması, esirlerin iadesine ilişkin yeni bir hukukî çerçeve oluşturmıştır. Bununla birlikte iç savaş ve idarî çözülme, antlaşma hükümlerinin düzenli biçimde uygulanmasını engellemiştir. Bolşevik kurumlar bazı kamplarda savaş esirlerini propaganda ve örgütlenme faaliyetlerinin hedefi hâline getirmiştir. Arşiv ve hatırat malzemesi, bazı esirlerin anavatana dönmeye çalıştığını, bazılarının Bolşevik yapılarla, bazılarının ise Azerbaycan'daki millî siyasî ve askerî çevrelerle ilişki kurduğunu göstermektedir. Bu nedenle esirlerin siyasî tutumları, tek yönlü bir ideolojik

²Osmanlı Türkçesinde Mâverâ-yı Kafkas, Rusçada Закавказье ve Batı dillerinde Transcaucasia/Transkafkasya biçiminde kullanılan kavramlar, Arapça "mâverâ", Rusça "za" ve Latince "trans-" ögeleri aracılığıyla "Kafkasların ötesi" anlamını taşımakta olup, bölgeyi yapısal olarak sıradağların kuzeyindeki bir merkezden, yani somut tarihî bağlamda Rus İmparatorluğu'ndan bakan bir perspektifle tanımlamaktadır. Buna karşılık Güney Kafkasya kavramı, bölgeyi herhangi bir dış merkez referansı olmaksızın kendi coğrafi konumuna nispetle tanımlamakta ve bölge devletlerinin Sovyet sonrası resmî söyleminde ve uluslararası akademik literatürde belirgin biçimde yerleşmiş bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda, coğrafi anlamda "Güney Kafkasya" kavramı kullanılırken kurumsal olarak "Mâverâ-yı Kafkas" kavramı esas alınacaktır.

etki modeli yerine, kişisel tercihler ile zorlayıcı savaş koşullarının kesişimi bağlamında değerlendirilmiştir.

1920’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin yıkılması ve Sovyet yönetiminin kurulması sırasında Türk komünist kadroların rolü, doğrudan savaş esirliği deneyimine indirgenemeyecek kadar karmaşıktır. Mevcut çalışma, bu geniş meseleyi bütünüyle açıklama iddiası taşımamakta, yalnızca esir veya eski esir statüsündeki bazı Osmanlı asker ve subaylarının Azerbaycan’daki askerî ve siyasî yapılara katılımını, kaynakların izin verdiği ölçüde, esaret sonrası tercihlerin bir boyutu olarak incelemektedir.

Bu çerçevede araştırma, kamp yönetimi ile siyasî otorite değişiklikleri arasındaki ilişkiyi esirlerin barınma, iaşe, sağlık, çalışma ve güvenlik koşullarını, ayrıca yerel toplumun yardım faaliyetlerini ve esirlerin iade veya farklı siyasî yapılara katılma seçeneklerini birlikte değerlendirmektedir.

Varsayımlar

Çalışma, savaş esirleri meselesinin ancak siyasî rejim değişiklikleri, idarî kapasite, toplumsal dayanışma mekanizmaları, ideolojik mücadeleler ve esirlerin bireysel tercihleri birlikte ele alındığında açıklanabileceğini savunmaktadır. Bu çerçevede aşağıdaki hipotezler sınanmaktadır:

H1: Çarlık yönetiminin Müslüman tebaaya yönelik ayrımcılık siyaseti ile ortak din, dil ve aidiyet bağları, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı esirlerine yönelik dayanışmasının toplumsal zeminini birlikte şekillendirmiştir. Ancak bu dayanışma tek bir nedene indirgenemez.

H2: Kafkas Cephesi’nde esirlerin sevk ve iskânı sırasında gözlemlenen şiddet ve can kayıpları, yalnızca münferit ihlallerden değil, idarî parçalanma, lojistik yetersizlik, denetim boşluğu ve bölgesel çatışma ortamından kaynaklanmıştır.

H3: Ekim 1917 sonrasında Bolşevik kurumlar savaş esirlerini propaganda ve siyasî seferberlik faaliyetlerinin hedefi hâline getirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı esirlerinin bu girişimlere tepkileri ve siyasî yönelimleri homojen değildir. Anavatana dönüş,

Bolşevik örgütlenmelere katılım ve Azerbaycan'daki millî çevrelerle ilişki kurma seçenekleri farklı esir gruplarınca farklı biçimlerde değerlendirilmiştir.

H4: Kafkas Cephesi'nde çoklu ve çatışan otoritelerin varlığı, 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinin dayandığı devlet sorumluluğu ile etkin hiyerarşik denetimin sahadaki işleyişini zayıflatmıştır. Merkezî makamlar, cephe komutanlıkları, yerel askerî ve sivil idareler, devrimci komiteler, millî şuralar ve silahlı oluşumlar arasındaki yetki parçalanması, savaş esirlerinin korunmasına ilişkin normların uygulanmasını ve ihlallerin denetlenmesini ciddi ölçüde zorlaştırmıştır.

H5: Esirlerin tespiti ve iadesi, 1920-1926 arasında Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrini belirleyen başlıca meselelerden biri olmasa da tarafların diplomatik iş birliğini, idarî kapasitelerini ve sahadaki uygulama sorunlarını açığa çıkaran bir sınama alanı işlevi görmüştür.

Kurgu

Bu çalışma, Giriş ve Sonuç kısımları dışında üç ana bölümden oluşmaktadır.

“Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi ve Esirler” başlıklı birinci bölüm, çalışmanın tarihsel ve kavramsal zeminini kurarak, Avrupa'daki yapısal dönüşümlerden Kafkasya'daki savaş esaretine uzanan bütüncül bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Bu bölümün *birinci eksenini* öncelikle, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa güç dengesi sisteminde meydana gelen dönüşümdür. Bu bölümde sanayileşme, emperyal rekabet, silahlanma yarışı ve ittifak diplomasisi ekseninde şekillenen bloklaşma süreci ele alınırken, İttifak ve İtilâf bloklarının oluşumu ile bu yapıların savaş meydana gelmesindeki belirleyici rolleri ortaya konulmaktadır.

Bölümün *ikinci eksenini*, Osmanlı Devleti'nin savaş boyunca mücadele ettiği cepheler oluşturmaktadır. Burada, Kafkas Cephesi'ndeki askerî gelişmeler, harekât planları ve lojistik koşullar Osmanlı-Rus mücadelesinin ana hattını teşkil etmektedir.

Bölümün *üçüncü ekseninde* ise savaş esirliği olgusu hem olgusal hem de hukukî boyutlarıyla incelenmektedir. Kafkas Cephesi'nde esir düşen Osmanlı askerlerinin sevk süreçleri, geçici toplama merkezlerinden demiryolu ve denizyolu hatları aracılığıyla

Azerbaycan’a ve Rusya’nın iç bölgelerine ulaştırılmalarına kadar, askerî güvenlik, ulaşım altyapısı ve idarî organizasyon değişkenleri üzerinden çözümlenmektedir.

Bölümün *dördüncü ekseninde*, 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinde savaş esirlerine ilişkin hükümler ile Rusya İmparatorluğu’nun idarî düzenlemeleri ve sahadaki uygulamalar karşılaştırılmakta, normatif çerçeveye uyum ve bu çerçeveden sapma örnekleri kaynakların elverdiği ölçüde ayrı ayrı değerlendirilmektedir.

“*Nargin Adası Esir Kampında Yaşam Mücadelesi*” başlıklı ikinci bölüm, adadaki Osmanlı savaş esirlerinin yaşam koşullarını, kampın idarî ve lojistik yapısını, sevk ve nakil mekanizmalarını ve esaret deneyiminin Azerbaycan kamuoyundaki yansımalarını çok katmanlı bir perspektifle incelemektedir. Bölüm, esirlik olgusunu yalnızca fizikî mahrumiyetler düzeyinde ele almakla yetinmemekte, onu Çarlık Rusyası’nın güvenlik politikaları, savaş hukuku uygulamaları, yerel Müslüman toplumun tepkileri ve millî dayanışma dinamikleri bağlamında değerlendiren analitik bir çerçeveye yerleştirmektedir.

Bu bölüm, Nargin Adası’nın esir kampı olarak teşkil edilme sürecini tarihsel ve siyasî bağlamda ele almaktadır. Öncelikle adanın fizikî koşulları, yani anakarayla kara bağlantısının bulunmaması, içme suyu kaynaklarının kıtlığı ve iklim koşullarının elverişsizliği incelenmekte, ardından kamp yerinin seçiminde askerî lojistik, karantina, güvenlik ve yerel toplumla temasın denetimi gibi etkenlerin rolü, farklı kaynak grupları karşılaştırılarak ve karar alma sürecine ilişkin belgelerin elverdiği ölçüde değerlendirilmektedir.

Kampın fizikî ve idarî organizasyonu, barınma düzeni, kapasite, iaşe, su temini, sağlık hizmetleri ve disiplin uygulamaları ekseninde resmî belgeler, raporlar ve tanıklıklar üzerinden incelenmektedir. Planlanan kapasite ile fiilî esir sayısı arasındaki fark ve karantina uygulamalarındaki aksamalar, adada görülen salgın hastalıklar bağlamında değerlendirilmektedir. Esirlerin sevk ve nakil süreçleri ise askerî güvenlik, ulaşım altyapısı ve idarî koordinasyon bakımından çözümlenmektedir.

Bölümün özgün katkılarından biri, Azerbaycan’da esirler lehine gelişen toplumsal dayanışmayı bütüncül bir çerçevede ortaya koymasıdır. Kadın cemiyetleri ile Müslüman

hayır kuruluşlarının faaliyetleri, yardım komitelerinin teşkili, bağış kampanyaları, gıda ve giyecek temini ile sağlık yardımları ekseninde incelenmektedir. Bu boyut, esaret rejiminin yalnızca devlet politikalarıyla değil, yerel toplumun girişimleriyle de şekillendiğini göstermesi bakımından tezin temel argümanları içinde önemli bir yer tutmaktadır.

“Şubat Devrimi Sonrası Gelişmeler ve Savaş Esirlerinin Durumu” başlıklı üçüncü bölüm, 1917 Şubat Devrimi’yle başlayan siyasî kırılma sürecinin savaş esirlerine yönelik devlet politikalarını nasıl dönüştürdüğünü ele almaktadır. Bölüm öncelikle, Geçici Hükûmet ile Sovyetler arasında şekillenen ikili iktidar ortamında savaş esirlerinin hukukî ve fiilî durumunda ortaya çıkan belirsizlikleri değerlendirmektedir. Çarlık döneminin merkezî esir yönetim sistemi devrimle birlikte önemli ölçüde çözülmeye başlamış, ancak Geçici Hükûmet’in savaşı sürdürme kararı, esirlerin toplu olarak serbest bırakılması veya kapsamlı bir mübadele sürecinin başlatılması ihtimalini gündem dışında bırakmıştır. Bu yapısal belirsizlik, esirlerin hukukî bakımdan savaş esiri statülerini korumalarına rağmen, fiilen giderek parçalanan ve etkinliği azalan bir idarî mekanizma içinde kalmalarına yol açmıştır. Bu dönemde sevk ve iâşe mekanizmalarında yaşanan aksamalar ile denetim sisteminin zayıflaması, esirlerin yaşam koşullarını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Ekim 1917 Devrimi’nin ardından Bolşevik söylem, savaşı “emperyalist” bir çatışma olarak tanımlamış, bu çerçevede savaş esirleri propaganda ve örgütlenme faaliyetlerinin önemli muhataplarından biri hâline gelmiştir. Ancak esirlerin bu faaliyetler ve çağrılar karşısındaki tutumları türdeş olmamıştır. Katılım, mesafe koyma ve anavatana dönüş yönündeki girişimler kişiden kişiye, gruptan gruba, bulunulan yere ve döneme göre farklılık gösterdiğinden, söz konusu tutumlar arşiv belgeleri ve hatırat malzemesi üzerinden karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Güney Kafkasya’daki siyasî dönüşüm süreci de bu bölümde ayrıca incelenmektedir. Şubat Devrimi’nin ardından kurulan Ozakom (Özel Mâverâ-yı Kafkas Komitesi), Ekim Devrimi’ni müteakip teşkil edilen Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği, Şubat 1918’de toplanan Mâverâ-yı Kafkas Seymi, Seym’in 22 Nisan 1918’de ilan ettiği kısa ömürlü Mâverâ-yı Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti ve federasyonun dağılmasının ardından 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti birbirini kısa aralıklarla izleyen siyasî oluşumlar olmuştur. Bu hızlı iktidar ve idarî yapı

değişimi, savaş esirleri meselesini her aşamada yeni bir diplomatik ve hukukî zemine taşımıştır. Esirlerin karşılıklı iadesi ve mübadelesine hukukî dayanak oluşturan başlıca düzenlemelerden biri, henüz Seym döneminde 15 Mayıs 1918’de Batum’da imzalanan Üserâ Mübadelesi Muâhedenâmesi olmuştur. 4 Haziran 1918’de imzalanan Batum antlaşmaları ise bölgede ortaya çıkan yeni siyasî yapılar ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin hukukî çerçevesini belirginleştirmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Osmanlı savaş esirlerinin korunması, iaşesi ve anavatana dönüşlerinin sağlanması devlet makamlarının doğrudan ilgilendiği meselelerden biri hâline gelmiştir. Bununla birlikte bölgedeki askerî çatışmalar, ulaşım sorunları ve devam eden iktidar mücadeleleri, iade ve sevk süreçlerinin düzenli ve kesintisiz biçimde yürütülmesini güçleştirmiştir.

Esir iadesinin diplomatik çerçevesi, bölümün başlıca inceleme konularından biridir. Bu çerçeve iki ayrı hat üzerinde gelişmiştir. Ukrayna hattında, 9 Şubat 1918’de İttifak Devletleri ile Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında imzalanan barış antlaşması savaş esirlerinin serbest bırakılmasını ve iadesini öngörmüş, 12 Şubat 1918 tarihli Osmanlı-Ukrayna ek antlaşması asker ve sivil esirlerin dönüş usullerini ayrıca düzenlemiştir. Bu hattın son halkasını, 17 Eylül 1921’de Türkiye ile Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında imzalanan yeni iade antlaşması teşkil etmiştir.³ Sovyet Rusya hattında ise 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’nın 13. maddesi, Rusya’da bulunan Türk askerî ve sivil esirlerinin Türkiye’ye iadesini hükme bağlamış ve iade işlemlerinin ayrıntılarının özel bir sözleşmeyle düzenlenmesini öngörmüştür. Bu hükmün ardından, 28 Mart 1921’de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında İade-i Üserâ Mukavelesi imzalanmıştır. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması da Türkiye ile Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetleri

³Brest-Litovsk’ta 9 Şubat 1918’de İttifak Devletleri ile Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında imzalanan Barış Antlaşması, tarafların savaş esirlerini serbest bırakarak ülkelerine göndermelerini öngörüyordu. Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması ise 3 Mart 1918 tarihlidir ve bu tezde ayrıca ele alınmaktadır. 12 Şubat 1918 tarihli Osmanlı-Ukrayna Münzam Muahedenâmesi ise askerî ve sivil esirlerin serbest bırakılması ile ülkelerine dönüşleri için gerekli masrafların karşılanmasını daha ayrıntılı biçimde düzenledi. 17 Eylül 1921’de Türkiye ile Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında imzalanan “Savaş Esirleri ve Enterne Edilmiş Sivillerin Ülkelerine İadesine İlişkin Antlaşma” da tarafların savaş esirleri ile enterne edilmiş sivilleri karşılıklı olarak ülkelerine iade etmelerini öngörüyordu. Antlaşmanın Rusça metni için bk. «Соглашение о репатриации военнопленных и гражданских интернированных лиц, заключенное между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Правительством Великого Национального Собрания Турции», 17 сентября 1921 г., *ДВП*, Том: IV, Госполитиздат, Москва, 1960, с. 346-351 (Док. № 226). Ayrıca bk. Sinem Dağkiran, *Türkiye-Ukrayna Siyasi İlişkileri (1914-1922)*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 38, 40, 51-52; krş. BOA, HR.SYS, nr. 2243/4.

arasındaki hukukî çerçeveyi tamamlayarak askerî ve sivil esirlerin karşılıklı olarak ülkelerine gönderilmesini düzenlemiştir. Bununla birlikte, hukukî çerçevenin oluşturulması iade sürecindeki fiilî güçlükleri bütünüyle ortadan kaldırmamıştır. Rusya'daki iç savaşın yol açtığı ulaşım sorunları, idarî dağınıklık ve geniş bir coğrafyaya yayılmış esirlerin tespitinde karşılaşılan güçlükler, iade işlemlerinin uygulamada gecikmesine neden olmuştur. Resmî mübadele ve iade mekanizmalarının yanı sıra bireysel veya küçük gruplar hâlindeki dönüşler de esirlerin anavatana dönüş sürecinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur.

Sonuç bölümü, üç ana bölümde geliştirilen argümanları bütünleştirmekte ve çalışmanın literatüre katkısını ortaya koymaktadır. Giriş bölümünde ileri sürülen beş hipotez, destekleyici bulgular, karşı kanıtlar ve kaynak sınırlılıkları birlikte gözetilerek tek tek tartışılmakta; her birinin desteklenme düzeyi ayrıca belirtilmektedir.

Tezin alan literatürüne özgün katkısı dört düzlemde toplanmaktadır: (1) Nargin Adası'ndaki esaret deneyimini farklı ülkelerin arşivleri, dönem basını ve hatıralar üzerinden monografik bir bütünlük içinde incelemek; (2) Azerbaycan'daki yardım kuruluşlarını millî mobilizasyonla ilişkilendirirken insanî, kurumsal ve siyasî saikleri birbirinden ayırmak; (3) esirleri yalnızca edilgen mağdurlar olarak değil, sınırlı seçenekler içinde hareket eden tarihsel özneler olarak değerlendirmek; (4) savaş sırasındaki fiilî kurtarma faaliyetleri ile savaş sonrasındaki hukukî-idarî iadeyi birbirinden ayırarak devlet sorumluluğunun ve etkin denetim mekanizmalarının çok aktörlü çatışma ortamındaki sınırlarını göstermek.

Kaynakça, çalışmanın metodolojik dayanaklarını ve analitik çerçevesini yansıtacak biçimde sekiz ana başlık altında düzenlenmiştir: 1- Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri, 2- Yayımlanmış Arşiv Belgeleri, 3- Mevzuat: Kanunlar, Antlaşmalar ve Resmî Belgeler, 4- Temel Araştırmalar (Kitap, Makale, Tez ve Raporlar), 5- Hatırat, 6- Gazete ve Dergiler, 7- Görsel Kaynaklar, 8- Elektronik Kaynaklar. Bu sınıflandırma, farklı oluşum ve kullanım bağlamlarına sahip kaynakların birbirinden ayrılmasını ve okurun ilgili kaynak grubuna doğrudan ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, kategoriler arasındaki sınırlar her zaman kesin değildir. Bir arşiv belgesi derlemesinin kapsamlı editoryal incelemeler içermesi veya bir hatıratın süreli yayında tefrika edilmiş olması gibi durumlarda kaynak, baskın niteliği esas alınarak ilgili kategoriye dâhil edilmiştir.

Kaynaklar

Çalışmada kullanılan Türkçe, Rusça, Azerbaycan Türkçesi ve kısmen İngilizce kaynaklar, yayımlanmamış arşiv belgelerinden hatıratlara, dönemin basınından akademik monografilere, görsel malzemeden elektronik veri tabanlarına kadar uzanan geniş bir kaynak çeşitliliği sunmaktadır. Söz konusu malzeme, niteliği ve işlevi esas alınarak sekiz ana başlık altında tasnif edilmiştir.

Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri

Osmanlı savaş esirlerine ilişkin belgeler, farklı ülkelerdeki merkezî ve bölgesel arşivlere dağılmıştır. Bu çalışma bütün arşivlerin eksiksiz tarandığı iddiasını taşımamakta, araştırma sorularıyla doğrudan ilişkili fon, tasnif ve dosya gruplarını önceliklendirmektedir. Arşiv malzemesi değerlendirilirken belgenin üretildiği kurum, yazışma zincirindeki konumu, amacı ve muhatabı ile aynı olayın farklı arşiv ve basın kaynaklarındaki yansımaları birlikte dikkate alınmıştır. Bu tezde ilk kez sistematik biçimde kullanılan Türk Diplomatik Arşivi'nin 507 numaralı tasnifindeki Türkiye Halk Temsilciliği yazışmaları ile Hâriciye Vekâleti, Moskova Sefareti, Bakü ve Tiflis Mümessillikleri, Tuapse ve Batum Şehbenderlikleri arasındaki şifre telgraf trafiği, esaret sürecinin son safhalarına ilişkin önemli gelişmeleri ortaya koymaktadır.

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Rusya'da arşiv belgesi yayımı Sovyet döneminde de sürmüştür, ancak seçkiler çoğu zaman dönemin kurumsal ve ideolojik öncelikleri doğrultusunda hazırlanmıştır. 1991 sonrasında arşiv erişiminin genişlemesi, yeni belge neşirlerini ve farklı araştırma sorularını mümkün kılmıştır. Yine de savaş esirliği, genel savaş tarihi içinde uzun süre ikincil bir konu olarak kalmıştır. Türkiye'de ise Osmanlı savaş esirlerine dair müstakil ve çok arşivli çalışmalar görece geç çoğalmıştır. Bu alandaki resmî belge neşirleri de esirlik meselesini müstakil biçimde değil, savaşın genel çerçevesi içinde ele almıştır: 2013'te yayımlanan *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi* (Cilt: 1-2), diplomatik yazışmaları, askerî emirleri ve idarî belgeleri bir arada sunan başlıca derlemelerden biri olup esirlere ilişkin malzemeyi

de bu bütün içinde barındırmaktadır.⁴ 2018 tarihli *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri* ise resmî yazışmaların yanı sıra mektup ve esir kartlarını içermesiyle kurumsal kayıtları bireysel deneyimle ilişkilendiren tamamlayıcı bir kaynak sunmaktadır.⁵

Çok sayıda arşiv belgesinin tercüme ve tahlilini içeren *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, üç ciltten oluşmakla birlikte üçüncü cildi iki kitap hâlinde yayımlanmıştır (I, II, III/I, III/II).⁶ Özellikle ilk iki ciltte, Rusya ve Kafkasya'daki gelişmelere, Rusya'daki Türk ve Müslüman toplulukların savaş karşısındaki tutumlarına ve yerel halkın Osmanlı savaş esirlerine yönelik yardım faaliyetlerine ilişkin raporlar yer almaktadır.

Rusya'daki başlıca belge neşirlerinden biri, Rusya Dışişleri Bakanlığının Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yılı dolayısıyla 2014'te yayımladığı hacimli derlemedir.⁷ Bu derleme, 1925'te Pokrovski'nin önsözüyle yayımlanan *Царская Россия в мировой войне* ile karşılaştırmalı olarak okunduğunda bazı konu ve belgelerde süreklilikler göze çarpmaktadır. Ancak bu süreklilik, iki yayının kurumsal bağlamları ve editoryal çerçeveleri ayrıca değerlendirilmeden yorumlanmamalıdır.⁸ Türkiye'ye ilişkin belgeler ilk bölümde (ss. 1-56) toplanmıştır. Buna karşılık Azad Ağaoğlu'nun 2018'de yayımladığı *Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi*, söz konusu 1925 derlemesindeki Türkiye'ye ilişkin belgelerin seçki ve çevirisinden oluşmaktadır.⁹

⁴*Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No. 130, İstanbul, 2013; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: 2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No. 130, İstanbul, 2013.

⁵*Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, (Yay. haz.: Gülfettin Çelik, Recep Karacakaya, Zekai Mete, Hamdi Genç, Faruk Bal), Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, İstanbul, 2018.

⁶Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt I: 1914-1916*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt II: 1917*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt III-I: 1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt III-II: 1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2025.

⁷*Министерство иностранных дел России в годы Первой мировой войны: Сборник документов*, Министерство иностранных дел Российской Федерации, Аквариус, Тула, 2014.

⁸*Царская Россия в мировой войне*. Том: I, Предисловие М. Н. Покровского, Государственное издательство, Ленинград, 1925.

⁹ *Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi*, (Çev. ve haz. Azad Ağaoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

Sovyet dış politikasına ilişkin belgeler açısından ise *Документы внешней политики СССР* adlı yirmiyi aşkın ciltten ibaret yayının birinci cildi tez çalışmasının kronolojik çerçevesiyle örtüşmektedir.¹⁰ Bu cilt (7 Kasım 1917- 31 Aralık 1918) Bolşevik iktidarının ilk diplomatik adımlarını ve Brest-Litovsk sürecini kapsamaktadır.

Diplomatik derlemeleri tamamlayan önemli bir yayın, Federal Arşiv Ajansı (Rosarhiv) öncülüğünde 2020’de Moskova’da yayımlanan 1168 sayfalık *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов*’dir. RGVIA, RGAVMF, RGAKFD, AVPRI ve NAA koleksiyonlarından derlenen çalışma, Kafkas Cephesi’nin askerî planlaması, cephe idaresi, silahlı oluşumlar, savaş esirlerinin sevki ve ateşkes sürecine ilişkin belgeleri bir araya getirmektedir. Bu kapsamıyla tezin askerî harekât, teslimiyet, esir sevki ve 1917 sonrasındaki statü dönüşümüne ilişkin bölümleri için başlıca yayımlanmış kaynaklardan biridir. Tez çalışması sırasında bu derleme, belge seçiminin kurumsal ve editoryal bağlamı gözetilerek, Osmanlı ve Azerbaycan arşivleri, yerel basın ve diğer tanıklıklarla karşılaştırmalı biçimde kullanılmıştır.¹¹

Türkiye’de 2018 yılında yayımlanan ve birbirini tamamlayan üç ayrı kitap da ayrıca vurgulanmayı hak etmektedir. Osmanlı Arşivi fonlarından seçilen belgelerin özetlerini ve transkripsiyonlarını bir araya getiren bu çalışmalar, dönemin diplomatik ve idarî boyutlarını birincil kaynak düzeyinde ortaya koymaktadır. *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*¹² adlı kitap esas olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi diplomasisine odaklanmakla birlikte esir belgelerini de barındırmaktadır. İlgili belgelere örnek olarak Belge no: 7 (Nargin Adası’ndaki Osmanlı, Alman ve Avusturyalı esirler), Belge no: 44 (Osmanlı-Kafkasya Üserâ Mübadelesi Mukavelesi), Belge no: 154 (Azerbaycan’daki İngiliz esirler) ve Belge no: 195 (Osmanlı topraklarındaki Azerbaycanlı esirler) örnek gösterilebilir. Sayıca sınırlı olmasına rağmen

¹⁰*Документы внешней политики СССР*, Том: 1, 7 ноября 1917 г.- 31 декабря 1918 г., Министерство иностранных дел СССР, Госполитиздат, Москва, 1957. Serinin tamamı Том: XXVI’ya kadar uzanmaktadır (bazı ciltler “kn.” [kniga] hâlinde kitaplara bölündüğünden cilt sayımı kaynaktan kaynağa değişebilmektedir). Bundan sonraki dipnotlarda külliyatın adı *ДВИП* olarak geçmektedir.

¹¹*Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов*. (Отв. ред. А. Н. Артизов; сост. Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова и др.), Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, 1168 с. Derlemenin Birinci Bölümü (сс. 45-815) askerî harekât ve diplomasiyi, İkinci Bölümü (сс. 816-1009) ise Şubat-Ekim 1917 sonrası ateşkes ve geri çekilme sürecini kapsamaktadır.

¹²*Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, (Yay. haz.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul, 2018 (bundan sonra: [Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri, Q.Ş., V.Q.]).

Belge no: 7 ve Belge no: 44, Nargin ve mübadele hatlarına doğrudan oturur. *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*¹³ adlı kitap bir basın derlemesi olduğundan esir içeriği daha çok mütareke sonrası döneme (1918 sonu) ve gazete haberlerine kayar. İlgili başlıklar Belge no: 124 (Kafkasya’da esir Osmanlı zabitleri), Belge no: 466 (Bakü’de aldığımız esirler) ve Belge no: 821 (Türk esirlerine yardım) vd. temalı haberleridir. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*¹⁴ adlı kitap, esir konusunda açık ara en zengin kaynak ve 1915-1918 tez çerçevesine en yakın olanıdır. Nargin Adası odaklı bir belge kümesi öne çıkar: Belge no: 104 (Nargin’deki Türk esirlere dair), Belge no: 108 (Nargin’de esir tutulan Karşı ahali), Belge no: 121 (Nargin esirlerinin ahvali) ve Belge no: 124-125 (Nargin’deki Türk esirler, biri *Açık Söz* gazetesinde yayımlanan haber). Bunların yanında Belge no: 117 (Rusyalı esir Müslüman zabitler), Belge no: 143 (Kafkasya’daki Türk esirler), Belge no: 152 (Tebriz’deki Türk esirler) ve Belge no: 195 (Rusya’daki Osmanlı esirlerinin vatana iadesi) yer alır. Belge gövdesinde ayrıca Sarıkamış sonrası üserânın Tiflis-Bakü hattındaki nakli, Ermeni neferlerinin esirlere muamelesi ve mecrûh üserâ mübadelesi gibi pasajlar geçer.¹⁵

2025’te yayımlanan *I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, Telman Nüsretoğlu’nun proje koordinatörlüğü ve editörlüğünde, TİKA desteğiyle hazırlanmış ve Hazar Üniversitesi Yayınevi tarafından Bakü’de basılmıştır.¹⁶ Eser, Azerbaycan, Rusya, Gürcistan ve Türkiye arşivlerinde bulunan belgeler ile *Muhtaçlara Yardım* gazetesinin tespit edilen üç sayısını transkripsiyonlarıyla birlikte bir araya getiren kapsamlı bir yayındır. Kamp koşulları, sevk, hastalık, ölüm, firar ve yardım faaliyetlerine ilişkin malzemeyi toplu biçimde sunması nedeniyle bu tez açısından önemli bir karşılaştırma zemini oluşturmaktadır.

¹³*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*, (Yay. haz.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul, 2018 (bundan sonra: [*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*, Q.Ş., V.Q.]).

¹⁴*Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, (Yay. haz.: Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov), TEAS Press, İstanbul, 2018 (bundan sonra: [*Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, V.Q., Q.Ş.]).

¹⁵Osmanlı esirleri açısından ağırlık merkezi açık biçimde *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri* cildindedir, özellikle Nargin Adası külliyyatında. *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri* dar fakat nitelikli bir esir-mübadele kümesi sunar (Belge no: 7 Nargin esirleri ve Belge no: 44 Osmanlı-Kafkasya Üserâ Mübadelesi Mukavelesi başta gelir). *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920* ise 1918 sonu mütareke dönemi esirliğini basın gözüyle aktarır.

¹⁶*I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, (Ed. ve proje koordinatörü Telman Nüsretoğlu), Xəzər Universiteti Nəşriyatı, Bakü, 2025 (bundan sonra: [T.N.]).

Temel Araştırmalar: Kitap, Makale, Tez ve Raporlar

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Osmanlı-Rus muharebeleri, Doğu Cephesi ve Sarıkamış harekâtı gibi konular tezin asıl odağına zemin hazırlayan tarihsel arka plan çerçevesinde ele alınmıştır. Bu kaynaklardan bağlamsal düzeyde yararlanılmıştır. Osmanlı-Rus savaşları konusunda temel eserlerden biri W. E. D. Allen ve Paul Muratoff'un *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi* adlı kitabıdır. 1953'te İngilizce neşredilen bu eser 1966'da Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.¹⁷

Sovyet döneminin tarih yazımında Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişine yönelik hâkim bakış açısını irdelemek açısından A. F. Miller'in 1948'de SSCB Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan eseri dikkat çekicidir. Eser, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişini büyük ölçüde emperyalist rekabetin bir tezahürü olarak yorumlar. Bu kurguda savaş arifesinde Osmanlı İmparatorluğu “emperyalist devletlerin yarı sömürgesi” olarak nitelendirilirken, özellikle Enver Paşa “Alman emperyalizminin ajanı” olarak tanımlanır. Miller'e göre savaşa giriş, Türk milletinin çıkarları doğrultusunda alınmış bir tercih değil, Alman ve Pantürkist projelerinin tasarısının gerçekleşmesidir. Bu bağlamda eser, ülkenin bu “trajik maceraya” sürüklendiğini ileri sürmektedir.¹⁸ Miller, savaşa girişe karşı çıkan sağduyulu isimler arasında, o sırada Sofya'da askerî ataşe olarak görev yapan ve “sonradan Türk bağımsızlık hareketinin lideri” olacak Mustafa Kemal'i de anmaktadır. Böylece İttihatçı triumviranın “maceracılığı” ile Millî Mücadele'nin müstakbel önderi arasında, Sovyet tarih yazımına özgü değer yüklü bir karşıtlık kurulmuş olur.¹⁹

Son dönemde yapılan yayınlar arasında Kafkas Cephesi'ni yeni arşiv belgeleri ışığında irdeleyen, tarihî olayları bu doğrultuda yorumlayan çalışmalardan biri Süleyman Tekir'in *Beyaz Harp* eseridir.²⁰ Eser, Kafkas Cephesi'ni, Sarıkamış Harekâtı'nı ve Teşkilat-ı Mahsusa operasyonlarını ele almaktadır. Kitap, yazarın Birinci Dünya Savaşı Kafkas

¹⁷W. E. D. Allen, P. Muratoff, *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

¹⁸A. Ф. Миллер, *Очерки новейшей истории Турции*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1948, с. 11, 21-22, 45.

¹⁹A. Ф. Миллер, с. 42.

²⁰Süleyman Tekir, *Beyaz Harp: Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.

Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917) adlı doktora tezinin gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.²¹

Rusya-Türkiye ilişkilerini Rusça kaynaklar üzerinden inceleyen bir diğer doktora tezi ise Zarifa Nazirli'ye aittir. Birinci Dünya Savaşı dönemi ilişkilerini ve Kafkas Cephesi'ni Rus vakayinameleri ile yayımlanmış eserler temelinde ele alan bu çalışma, savaşın başlama nedenine Rus tarih yazımı penceresinden nasıl bakıldığını görme fırsatı sunmaktadır.²²

Türk askerî tarih yazımında bu çalışmanın temel platformlarından biri, ATASE Başkanlığı'nın 1983'ten beri düzenlediği Askerî Tarih Seminer ve Sempozyumlarının bazı basılı bildiri ciltleridir.²³ Bir diğeri de 6-8 Kasım 2014 tarihlerinde Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (ÇOMÜ) ev sahipliğinde ve Çanakkale Valiliği himayesinde icra edilen *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası*'dır. 2015'te iki cilt hâlinde basılan kongre bildirileri Türkiye'deki tarih akademisinin Birinci Dünya Savaşı yüzüncü yıl konjonktüründeki kolektif girişimlerinden biridir.²⁴

Kafkas Cephesi tarihçiliğine son yıllarda yapılan uluslararası katkılar arasında Romen tarihçi Bogdan Morar'ın *A Forgotten Front: The Russo-Turkish War in the Caucasus (1914-1917)* başlıklı çalışması da konuya ilişkin kayda değer eserlerden biridir. Morar'ın çalışması, N. G. Korsun'un Sovyet dönemi askerî-tarihî yayınlarını (1937, 1938, 1946), E. V. Maslovski'nin 1933 tarihli Paris (*émigré*) baskısını, Felix Guse ile Ali İhsan (Sâbis) Paşa'nın hatıratlarını ve Türk Genelkurmayı'nın 1993 tarihli *Birinci Dünya Harbi'nde*

²¹Süleyman Tekir, Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917), (Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Kars, 2015.

²²Zarifa Nazirli, Rusça Kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı Rusya-Türkiye İlişkileri, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Sakarya, 2020.

²³*Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri (Osmanlı İmparatorluğu'nun İkinci Meşrutiyet Dönemindeki [1908-1918] Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısının Askerî Faaliyetler Üzerindeki Etkileri)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989; *On Birinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri II (Sunulmayan Bildiriler): XVIII. Yüzyıldan Günümüze Orta Doğu'daki Gelişmelerin Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007; *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Cilt: 1, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

²⁴*Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası, Bildiriler*, (Ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir), Cilt: 2, Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale, 2015.

Türk Harbi Kafkas Cephesi gibi her iki tarafın resmî kaynaklarını birlikte değerlendiren çapraz okuma metoduyla karakterize edilebilir.²⁵

Rusya Bilimler Akademisi (RAN) Rusya Tarihi Enstitüsü'nün koordinasyonunda 2014'te yayımlanan kolektif monografi Rus araştırmacıların konuya yaklaşımını gözlemlemek açısından önemlidir. Yu. A. Petrov'un editörlüğünde, Rusya Tarih Cemiyeti'nin himayesinde ve Rusya Beşerî Bilimler Vakfı'nın desteğiyle hazırlanan 982 sayfalık *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rusya: Ekonomik Durum, Toplumsal Süreçler, Siyasî Kriz* başlıklı eser, savaş dönemi Rusya'sını yedi ana kısım altında çözümlemektedir.²⁶

Tez çalışması sırasında başvurulmuş başlıca kaynaklar arasında birincil kaynak niteliği taşıyan ve Yusuf Akçura'nın savaş döneminde Rusya'ya yaptığı seyahatle ilgili hazırladığı rapor da yer almaktadır. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1335 [1919] yılında Dersaadet'te Matbaa-i Orhaniye'de Osmanlı harfleriyle neşredilen 108 sayfalık bu metin, günümüzde TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu'nda dijital nüsha hâlinde araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Rapor, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Murahhası sıfatıyla 1917 sonbaharında İskandinavya'da göreve başlayan ve 1918'de Rusya'ya geçen Akçura'nın, Petrograd ve Moskova'dan Volga havzasına, Kostroma, Kazan, Simbirsk, Samara ve Ufa'ya uzanan faaliyetlerini birinci elden aktarmaktadır. Akçura, Sibiry'a'daki kamplara bizzat ulaşmayı planlamışsa da siyasî, malî ve ulaşım şartları nedeniyle bu seyahati tamamlayamamış, Sibiry'a'daki Osmanlı esirlerine yönelik yardımları aracılar ve yardım ağları vasıtasıyla sürdürmüştür.²⁷

²⁵Bogdan Morar, *A Forgotten Front: The Russo-Turkish War in the Caucasus (1914-1917)*, Ocna Mureş, 2025; Eserin ilk baskısı: Bogdan Morar, *A Forgotten Front: The Russo-Turkish War in the Caucasus (1914-1917)*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2021.

²⁶*Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис* (отв. ред. Ю. А. Петров), Политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва, 2014.

²⁷*Taht-ı Himaye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üserâ Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335 [1919], s. 3; Akçura'nın Sibiry seyahatini gerçekleştirememesine dair bk. s. 63-64. Raporun dijital nüshası için bk. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/bcf20c90-31dd-48b4-a548-48ce10db35fc/content> (Erişim tarihi: 16.08.2026). Raporun burada kullanılan Latin harfli metni için bk. Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoglu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiry'a'ya Hilâl-i Ahmer Hizmetinde*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, s. 111-114. Tez metninde raporun söz konusu metni kullanılmaktadır.

Cemalettin Taşkiran'ın *Ana Ben Ölmedim*,²⁸ Yücel Yanıkdağ'ın *Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939* eserleri de bu kategori içinde öne çıkan temel çalışmalar arasındadır. Her iki çalışmada Türk harp esirlerinin esaret deneyimi tarihsel verilerle kapsamlı biçimde ele alınmaktadır. Yanıkdağ, Rus ve İngiliz yönetimlerinin Osmanlı esirlerine yaklaşım biçimlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmekte, esirlerin milliyet, kültür, gelenek ve din gibi kavramlarla kurdukları ilişkiyi ve kimlik dönüşümü süreçlerini incelemektedir.²⁹ Tatar araştırmacı Alfina Sibgatullina'nın *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler* adlı eseri de Rusya'daki Türk esirlerinin hayatıyla ilgili bilgiler içeren bir çalışmadır.³⁰ Rusya'daki Türk esirlere ayrılan bölüm, "I. Dünya Savaşında Rusya'ya Esir Düşen Osmanlı Türkleri: Çarlık Rusyası'nda Bulunan Esir Türkler" başlığını taşımaktadır. Sibgatullina bu bölümde, savaş yıllarında çeşitli kamplarda tutulan Osmanlı esirlerinin Müslüman Türk topluluklarından manevî ve insanî destek gördüğünü ortaya koymakta, söz konusu dayanışmanın Sibiry'a'dan İdil havzasına ve Bakü'ye uzanan geniş bir coğrafyada gerçekleştiğini göstermektedir.

Osmanlı esirlerinin deneyimini dönemin resmî kayıtları üzerinden ele alan dikkate değer bir çalışma, Bülent Bakar'ın "Rusya'daki Üserâmız Hakkında Ma'lûmât" adlı risaleyi konu edinen makalesidir.³¹ Bakar, Osmanlı Arşivi'nin Hâriciye Nezareti Siyasî Kısmı tasnifinde bulunan ve kendisinin Harbiye Nezareti'nce hazırlandığını değerlendirdiği bu risaleyi günümüz Türkçesine aktararak literatüre kazandırmıştır. Mütareke döneminde, muhtemelen 1919 yılı başlarında derlenen ve otuz altı özet rapordan oluşan risalede, esaretten dönen Osmanlı subaylarının ifadeleri yanında yabancı subayların, tarafsız devlet konsoloslarının ve Kızılhaç (Salib-i Ahmer) heyetlerinin gözlemleri de yer almaktadır. Raporların önemli bir bölümünün doğrudan Nargin Adası'ndaki esaret şartlarına ilişkin

²⁸Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim: 1. Dünya Savaşında Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001 (6. Baskı 2017).

²⁹Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

³⁰Alfina Sibgatullina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, (Çev. Zümrüt Şirinova Emiroğlu), Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2014; orijinali: A. T. Сибгатуллина, *Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв.*, Институт востоковедения РАН, Москва, 2010.

³¹Bülent Bakar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: "Rusya"daki Üserâmız Hakkında Ma'lûmât", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 179, Nisan 2009 (ss. 85-104). Risale, BOA, HR.SYS, nr. 2189/8, lef 59'da kayıtlıdır.

birinci elden ayrıntılar içermesi, Bakar'ın çalışmasını bu tezin ikinci bölümü açısından özellikle değerli kılmaktadır.

Türkçe literatürde Millî Mücadele yıllarındaki Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini bütüncül biçimde ele alan çalışmalardan biri, Mehman Ağayev'in *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri* başlıklı kitabıdır.³²

Rusya'daki Osmanlı savaş esirlerine ilişkin Türkiye'de yapılan en kapsamlı çalışma, Cemil Kutlu'nun *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri* başlıklı doktora tezidir.³³ Konuyu geniş bir coğrafi ve kronolojik çerçevede ele alan bu çalışma, esirlerin sevk süreçlerini, yurda dönüş mekanizmalarını ve bu yöndeki diplomatik girişimleri bir arada inceleyerek alanın temel başvuru eseri hâline gelmiştir. Tez daha sonra *Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921* adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.³⁴

Mesut Çapa'nın *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)* adlı çalışması, kurumsal insanî yardım faaliyetlerini belgelemesi bakımından alanın temel kaynaklarındanıdır.³⁵ Türk savaş esirleri literatüründe son yıllardaki en kapsamlı çalışmalardan biri, Mart 2017'de İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu'nun bildirilerinden oluşan kitaptır. Okan Yeşilot, Yüksel Çelik, Leyla Coşan ve Ali Satan'ın editörlüğünde 2018'de yayımlanan *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, esirlik meselesini farklı cephe ve esaret coğrafyaları üzerinden ele alan tebliğleri bir araya getirmektedir.³⁶ Editörlerden Okan Yeşilot'un Dr. Bihter Gürışık Köksal ile birlikte hazırladığı *Türk Tarihinde Savaş Esirleri* başlıklı derleme, esaret olgusunu Osmanlı öncesinden Kore Savaşı'na uzanan geniş bir kronolojide ele alan en yeni kolektif

³² Mehman Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008. Çalışmanın Bakü'de Türk Kızıl Alayı'nın oluşturulması ve Anadolu'ya gönderilmesi konusundaki kısmı için bk. s. 220-223; Sovyet Azerbaycan Hükûmeti'nin Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişimi için bk. s. 230-234.

³³ Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Erzurum, 1997.

³⁴ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023.

³⁵ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, 2. Baskı, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010.

³⁶ *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul)*, (Ed. Okan Yeşilot, Yüksel Çelik, Leyla Coşan ve Ali Satan), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

çalışmalardan biridir.³⁷ Yirmiye yakın tebliği bir araya getiren eserin mevcut tez bakımından asıl değeri, Rusya ve Kafkasya bağlamındaki esarete ayrılan bölümlerinde toplanır. Yeşilot'un müstakil olarak kaleme aldığı “Nargin Adası'nda Türk Esirler” başlıklı bölüm, doğrudan tezin ikinci bölümüyle örtüşen bir muhtevaya sahiptir.³⁸

Rus askerî-tarih geleneğinden gelen V. V. Poznahirev'in “Rusya'nın Türk Savaş Esirlerine Yönelik Politikasının Başlıca Gelişme Aşamaları (XVII. Yüzyılın Sonundan XX. Yüzyılın Başına Kadar)” başlıklı incelemesi, Rus devletinin Türk esirlere yönelik siyasetini uzun erimli bir çerçevede çözümleyerek Birinci Dünya Savaşı uygulamalarını tarihsel bir süreklilik içine yerleştirmesi bakımından dikkate değerdir.³⁹

Mahmut Akkor'un Rusya'daki esir kamplarını topluca değerlendiren tebliği, Alfina Sibgatullina'nın Rus taşrasındaki Osmanlı esirlerine dair çalışması ve Zaza Tsursumia'nın Gürcistan arşivlerine dayanan incelemesi de eserin Kafkas Cephesi esaretine sağladığı katkıyı pekiştirmektedir.⁴⁰ Bununla birlikte anılan tebliğlerin bir bölümünün 2018 tarihli sempozyum kitabındaki çalışmalarla örtüştüğü, dolayısıyla iki derlemenin kısmen ortak bir birikimden beslendiği göz önünde bulundurulmalıdır. Rusya'daki Türk savaş esirlerine ilişkin Türk akademik literatürüne katkı sunan bir diğer araştırmacı Merve Üner'dir. Yazarın Kafkas Cephesi'nde esir düşen Türkleri konu alan yüksek lisans tezi ile Sibiry'a esir kamplarını merkeze alan doktora tezi, Rusya'daki Osmanlı üserasını ele alması bakımından tamamlayıcı bir perspektif sunmaktadır.⁴¹

³⁷*Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.

³⁸Okan Yeşilot, “Nargin Adası'nda Türk Esirler”, *Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023 (ss. 327-352).

³⁹Vitaliy Poznahirev, “Rusya'nın Türk Savaş Esirlerine Yönelik Politikasının Başlıca Gelişme Aşamaları (XVII. Yüzyılın Sonundan XX. Yüzyılın Başına Kadar)”, Çev. Hasan Şahin, *Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023 (ss. 181-192).

⁴⁰Mahmut Akkor, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları”, Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul), (Ed. Okan Yeşilot, Yüksel Çelik, Leyla Coşan, Ali Satan), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018 (ss. 203-238); aynı yazar, “I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri”, VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017 (ss. 43-59); aynı yazarın konuya dair yüksek lisans tezi için ayrıca bk. *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2006; Alfina Sibgatullina, “I. Cihan Harbi Dönemi Rus Taşrasında Osmanlı Esirleri”, *Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023 (ss. 223-234); Zaza Tsursumia, “Gürcistan Arşivlerine Göre Türk Savaş Esirleri (1914-1918)”, *Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023 (ss. 235-272).

⁴¹Merve Üner, Kafkas Cephesi'nde Rusların Eline Düşen Türkler, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir, 2012; Merve Üner, I. Dünya Savaşı ve

Çalışma, özellikle nakil güzergâhları ve iç bölgelerdeki kamp koşulları açısından mevcut tezin karşılaştırmalı analizine katkı sağlamaktadır.

Tez konusuyla doğrudan örtüşen çalışmalar arasında Betül Aslan'ın I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi başlıklı doktora tezi özel bir yere sahiptir.⁴² Bu çalışma, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin kurumsal yapısını, yardım faaliyetlerinin örgütlenme biçimini ve Azerbaycan toplumunun Osmanlı esirlerine yönelik yardım ve dayanışma faaliyetlerini arşiv belgeleri ışığında ele almaktadır.

Nargin Adası'ndaki esirleri doğrudan konu alan erken müstakil çalışmalardan biri, Azerbaycanlı araştırmacı-yazar Akif Aşırılı'ya aittir. Orijinali 2011 yılında Bakü'de *Nargin adasında Türk esirləri* başlığıyla yayımlanan bu eser, 2013 yılında Prof. Dr. Bingür Sönmez'in hazırlığıyla *Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı* adıyla Türkçeye kazandırılmıştır (Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2013).⁴³ 2022 yılında Yücel Karauz'un savunduğu *Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanlı türk esirləri* başlıklı doktora tezi, mevcut çalışmayla doğrudan tematik örtüşmeyi sergileyen akademik bir araştırmadır.⁴⁴ Kafkas Cephesi'nde esir alınarak Azerbaycan'a getirilen Osmanlı asker ve sivillerinin durumunu, yerel toplumsal ve kurumsal yaklaşımları ile meselenin uluslararası boyutlarını arşiv belgelerine dayalı olarak ele alan çalışma, Nargin Adası başta olmak üzere Gence, Bileceri, Naftluq ve Zığ gibi merkezlerin işlevlerini karşılaştırmalı biçimde analiz etmekte ve Azerbaycan'ın savaş yıllarındaki karantina, toplama ve esir sevk sistemindeki stratejik konumunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Karauz'un çalışması kronolojik olarak Kasım 1914'ten Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılışına kadar uzanmakta, mevcut tez ise esirlerin iadesine ilişkin

Sonrasında Rusya'daki Türk Esir Kampları (Sibirya Örneği), (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Balıkesir, 2016.

⁴²Betül Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Erzurum, 1996. Tez çalışması kitap olarak da yayımlanmıştır: Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000. Tezde bu esere yapılan atıflar kitap baskısıdır.

⁴³Akif Aşırılı, *Nargin adasında Türk esirləri*, Elm və Təhsil, Bakı, 2011; Akif Aşırılı, *Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, (Yay. haz.: Bingür Sönmez), Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2013.

⁴⁴Yücel Karauz, *Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycandakı türk esirləri*, Bakı, 2022.

hukukî ve idarî sürecin tamamlanmasını izleyebilmek için 1926'ya kadar genişletilmiş bir çerçeve kullanmaktadır.

Rusya'daki Osmanlı savaş esirlerine ilişkin İngilizce literatürde ise Yücel Yanıkdağ'ın *Journal of Contemporary History* dergisinde yayımlanan "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22"⁴⁵ başlıklı makalesi öne çıkmaktadır.

Doğrudan Nargin Adası'ndaki esirleri konu alan çalışmalardan biri, Konstantin A. Pahalyuk'un Rus askerî arşiv belgelerine dayanarak kaleme aldığı makaledir.⁴⁶ Rus resmî söylemi ile tarihsel gerçeklik arasındaki gerilimi göz önünde bulunduran yazar, kampın fiziksel koşullarını, barınma imkânlarını ve ölüm verilerini sistematik biçimde değerlendirmekte, adanın Birinci Dünya Savaşı'nın kurumsal esirlik rejimi bağlamındaki özgün konumunu ortaya koymaktadır.

Mehmet Burak Durdu'nun Kastamonu Milletvekili Halit Bey'in Türk esirlere ilişkin meclis önergesi ve bakanlık yanıtlarını ele alan makalesi, Osmanlı savaş esirlerinin yaşam ve iade koşulları hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır.⁴⁷

Tezin, Kafkas İslam Ordusu'nun teşekkülü, Bakü'nün kurtuluşu ve Nargin esirlerinin serbest kalma sürecini ele alan bölümlerinde, Gıyas Şüküroğlu'nun *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar* adlı kapsamlı çalışmasından özellikle yararlanılmıştır.⁴⁸ Çalışmanın Nargin Adası'ndaki esirlerle doğrudan ilgili kısımları, hem Bakü Harp Mektebi'nin kurucu kadrosunu oluşturan firar zabitlerin Hasan Ruşeni'nin teşkilatındaki rolünü hem de Eylül 1918'de Bakü'nün teslim koşulları arasında "Nargin adasındaki Türk, Alman ve Avusturya esirlerinin derhal teslim edilmesi" maddesinin resmî hüviyetini ortaya koymaktadır. Çalışmadaki bulgular, eserin yayım tarihinin

⁴⁵Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999 (pp. 69-85).

⁴⁶Константин А. Пахалюк, «Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленных на острове Нарген (1915-1918 гг.)», *Международная жизнь. Специальный выпуск: История без кутюр. Великая война. Начало*, Москва, 2014 (с. 100-128).

⁴⁷Mehmet Burak Durdu, "Kastamonu Milletvekili Halit Bey'in Rusya ve Diğer Ülkelerde Kalan Türk Esirleriyle İlgili Önergesi ve Bakanlıklardan Gelen Cevaplar", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2006 (ss. 201-216).

⁴⁸Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara, 2023.

yakınlığı ve arşiv temelli analizi bakımından mevcut tezin ilgili bölümlerinde başvurulan en güncel referanslardan birini teşkil etmektedir.

Değerlendirilen literatür, Rusya'daki Osmanlı savaş esirleri konusunda kayda değer bir tez, kitap ve makale birikimi bulunduğunu göstermektedir. Nargin Adası bu birikim içinde üç çalışmada öne çıkmaktadır. Cemil Kutlu'nun eseri aday, Rusya'daki esaret sürecinin bütününe kapsayan geniş çerçevenin bir halkası olarak ele almakta, Yücel Karauz ve Akif Aşırılı'nın çalışmaları ise doğrudan Nargin'e odaklanmaktadır. Bu tezi söz konusu çalışmalardan ayıran yön, esaret sürecini Çarlık yönetiminden Geçici Hükûmet'e, oradan Bolşevik iktidarı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne uzanan siyasî rejim değişiklikleri bağlamında ele almasıdır. Böylece kamp idaresi, yerel toplumun girişimleri, esirlerin kendi tercihleri ve iade süreçleri, birbirini izleyen otoritelerin değişen politikaları içinde izlenebilmektedir. Tezin literatürdeki yeri de konunun "ilk" veya "tek" çalışması olma iddiasından ziyade, bu bakış açısında ve Rus, Azerbaycan ile Osmanlı-Türk arşivlerini birlikte kullanmasında aranmalıdır.

Hatırat

Hatıratlar, günlükler ve sonradan derlenmiş tanıklıklar, farklı kanıt değerleri dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Savaş sırasında tutulan günlükler olaylara zamansal yakınlık sağlarken, yıllar sonra kaleme alınan hatıratlar seçici hafızanın, öz savunma kaygısının ve sonraki siyasî bağlamların izlerini taşıyabilmektedir. Bu nedenle söz konusu metinler, kaleme alınma tarihleri, anlatıcının olaylar karşısındaki konumu, yayımlanma süreçleri ve anlatıdaki suskunluklar dikkate alınarak arşiv belgeleri ve dönem basınıyla çapraz okunmuştur. Bununla birlikte, anlatıdaki her suskunluk veya eksiklik bilinçli bir gizleme olarak değerlendirilmemiştir. Cemil Kutlu'nun aktardığı üzere, firar ederek İstanbul'a dönen bazı subaylar, geride kalan esirlere ve kendilerine yardım eden Rusya Müslümanlarına zarar gelmemesi amacıyla kişi ve yer adlarını bilinçli olarak belirsiz bırakmışlardır. Bu⁴⁹ tür boşluklar, anlatının güvenilirliğini zedeleyen eksiklikler olarak değil, esaret ortamının kendine özgü koşullarının izleri olarak değerlendirilmiştir.

⁴⁹Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. XIV.

Mehmet Beşikçi'nin *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak* adlı çalışması, içerik bakımından tezin konusuyla doğrudan ilişkili olmamakla birlikte, bu tür metinleri savaş deneyimi ile hafıza ilişkisi içinde değerlendirmek için yöntemsel bir çerçeve sunmaktadır.⁵⁰ Kâzım Karabekir'in hatıratı ise bir esaret anlatısı olmadığı için farklı bir işlevle, Kafkas Cephesi'nin askerî ve siyasî arka planını kurmaya yardımcı olan bir komutan tanıklığı olarak kullanılmıştır.⁵¹

İsmail Hakkı Sunata'nın *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anıları* adlı eseri de esaret deneyimini değil, farklı cephelerdeki askerlik hayatını konu edinmekte, Kafkas Cephesi'ni muharip düzeyinden görmeye imkân verdiği için aynı işlevle kullanılmıştır.⁵² Metin Tekin'in *Sarıkamış'tan Sibiry'a* adlı eseri, esirlik deneyimini aktarması bakımından tamamlayıcı bir kaynaktır.⁵³ *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hâtıraları* ise Rusya'daki Osmanlı esirlerinin gündelik deneyimini yansıtmakla birlikte öznel değerlendirmeleri ve yayın bağlamı gözetilerek kullanılmıştır.⁵⁴

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün anılarından derlenen *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)* adlı eser, yüksek rütbeli bir Osmanlı subayının esaret deneyimini kendi perspektifinden aktarması bakımından özgün bir tanıklıktır.⁵⁵ Yergök'ün *Sarıkamış'tan Sibiry'a*, oradan Batum ve Erzurum'a uzanan güzergâhı boyunca aktardığı gözlemler, esir sevk süreçlerini, kamp koşullarını ve geri dönüş yolculuğunu birinci elden belgelemektedir.

Hüsametdin Tuğaç'ın *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar* adlı eseri ise Kafkas Cephesi ve Rusya'daki esaret koşullarını ayrıntılı biçimde aktarması ve arşiv belgeleriyle örtüşen somut gözlemler içermesi bakımından en

⁵⁰Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

⁵¹Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

⁵²İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

⁵³Metin Tekin, *Sarıkamış'tan Sibiry'a: Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

⁵⁴Ahmet Göze, Ergün Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hâtıraları*, Hülbe Yayınları, İstanbul, 2016.

⁵⁵Tuğgeneral Ziya Yergök'ün *Anıları: Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, (Yay. haz.: Sami Önal), 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

önemli anı kaynaklarındandır.⁵⁶ Fahrettin Erdoğan'ın *Türk Elllerinde Hatıralarım* adlı anıları da Rusya'daki Türk esirlerinin deneyimini aktaran tamamlayıcı bir kaynaktır.⁵⁷

Azerbaycan'dan Türkiye'ye iltica etmiş Naki Keykurun'un *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)* adıyla kaleme alınan anıları, hem siyasî süreçlere yakın bir konumdan hem de Azerbaycan-Osmanlı dayanışmasını bizzat deneyimlemiş birinin perspektifinden sunulmuştur.⁵⁸ Azerbaycanlı yazar Qılman İlkin Musayev'in *Bakı və bakılılar* adlı çalışması ise Nargin Adası'nın tarihsel arka planına ilişkin değerli bilgiler içermektedir. Dönemin Bakü kentini ve toplumsal yaşamını aktaran bu eserde Musayev, adanın Birinci Dünya Savaşı öncesinde de mahpushane olarak kullanıldığını, savaş sırasında bir kamp hâline getirildiğini yazmaktadır. Musayev'in özellikle H. Z. Tâkiyev⁵⁹, Musa Nâkiyev ve Mirza Esedullayev gibi hayırseverlerin esirlere yaptıkları yardımlara dair aktardıkları, tezin sivil dayanışma boyutunu destekleyen özgün bir tanıklık niteliğindedir.⁶⁰

Kullanılan tanıklıklar arasında özellikle yüksek kanıt değerine sahip kaynaklardan biri, Mülazım-ı Evvel Hüseyin Hamid'in esareti sırasında tuttuğu günlüklerdir.⁶¹ Kafkas Cephesi'nde yirmi dört yaşındayken Ruslara esir düşen Hüseyin Hamid, bir süre Nargin Adası'nda kalmış, ardından Sibirya'ya nakledilmiş ve Avrupa üzerinden kaçarak 1918'de yurda dönmüştür. Esaret süresince tuttuğu günlükler daha sonra ortaya çıkarılmış ve yayıma hazırlanarak araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.⁶² Hüseyin Hamid'in kayıtları, Nargin'deki gündelik hayatı iâşe düzeni, esirlerin ulaşabildiği gazeteler, hava koşulları ve günlük yaşamın diğer ayrıntıları üzerinden izlemeye imkân vermektedir.

⁵⁶Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar*, 2. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

⁵⁷Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1954; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım: İşgalden Kurtuluşa, 1889-1923*, Mevsimsiz Yayınevi, İstanbul, 2007.

⁵⁸Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi, Ankara, 1998. Eserin Azerbaycan Türkçesindeki neşri: Nağı Keykurun, *Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və İstiqlaliyyət fədailləri*, (Red. Mahmud Xəlilov), Təknur, Bakı, 2007.

⁵⁹ Bu ad Rusça kaynaklarda Тагйев, Azerbaycan Türkçesinde Tağıyev biçiminde geçmekte, Türkçe literatürde de yaygın olarak Tağıyev veya Tagiyev şeklinde yazılmaktadır. Adın kökünü teşkil eden Tağı, Arapça تقي (Takî) adının Azerbaycan Türkçesindeki karşılığıdır; söz konusu adın Türkiye Türkçesindeki karşılığı ise Tâki'dir. Bu nedenle çalışmamızda Tâkiyev biçimi tercih edilmiştir.

⁶⁰Qılman İlkin, *Bakı və bakılılar*, 3. nəşri, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2006.

⁶¹ Hamid Hüseyin, *Bahr-i Hazer Sâhili: Bakü Şehri Karşısında Nargin Adası yâhûd Zindânı* [el yazması günlük], İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_K.001246, 1332 (1916).

⁶² Hamit Hüseyin, *Bir Osmanlı Subayının Esaret Günlükleri*, (Yay. haz.: Serkan Erdal, Hasan Demirci), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.

Kayıtların olaylarla eş zamanlı olarak tutulmuş olması, bu günlükleri Nargin'e ilişkin sonradan kaleme alınmış hatıratlardan ayıran başlıca özelliklerden biridir.

Tabîbzâde Abdürrahîm Rahmî'nin (Zapsu) 1918'de Trabzon'da yayımladığı *Esîr Bir Çocuğun Başına Gelenler veyâhûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esîrin Felâketi: Esâret Hâtırasından* başlıklı manzum metin, Yusuf adlı esir bir çocuğun ağzından Nargin'deki koşulları anlatmaktadır. Anlatıcı sesi ve manzum kurgusu, bu metnin birebir görgü tanıklığı olarak değil, esaret hakkında kamuoyunda duygusal duyarlılık ve yardım seferberliği yaratmayı amaçlayan edebî bir tanıklık olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Metnin bilinen nüshası Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmakta, çeviri yazısı ise Nüsretoğlu'nun editörlüğündeki derlemede yayımlanmıştır.⁶³

Tezin coğrafi ve kronolojik çerçevesiyle büyük ölçüde örtüşen bir diğer tanıklık, hekim Yusuf İzzettin Dolgungil'in Sarıkamış'ta başlayıp Vladivostok'a uzanan yedi yıllık esaret deneyimini aktaran hatıratıdır. Söz konusu metin ilk olarak 1938'de Bahadır Dülger tarafından derlenerek Erzurum'da yayımlanan *Doğu* gazetesinde "Siberyada 7 Yıl- Esaret Hatıraları" başlığıyla tefrika edilmiş, Nargin Adası'na ilişkin kısımları 25-30 Mart 1938 tarihli sayılarda beş bölüm hâlinde çıkmıştır. Hatıratın tamamı 2020'de Bingür Sönmez'in yayına hazırlamasıyla *Sibiryada Esir Kamplarında Yedi Yıl- Sarıkamış'tan Vladivostok'a Dr. Yusuf İzzettin Bey'in Anıları* adıyla kitaplaştırılmıştır.⁶⁴

Yusuf Gedikli'nin derleyip şerh ettiği *Cephe ve Esaret Hatıraları*, dağınık hâldeki bireysel tanıklıkları bir araya getirmesi ve bunları açıklayıcı notlarla desteklemesi bakımından esaret tarihçiliği açısından kayda değer bir çalışmadır.⁶⁵ Derlemede yer alan Rıfat Erdal, Rıfat Şeki, Mehmet Sungur ve Ulukoğlu Dursun Binler'in anlatıları, bu tezde

⁶³Abdürrahîm Rahmî (Tabîbzâde), *Esîr Bir Çocuğun Başına Gelenler veyâhûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esîrin Felâketi: Esâret Hâtırasından*, Serasî Matbaası, Trabzon, 1334/1918; eser hakkında ayrıntılı inceleme için bk. Fırat Caner, "Son Devir İslamcılarında Abdürrahim Rahmî'nin (Zapsu) Trabzon'da Tekrar Basılarak Kurtarılan Bir Kitabı: Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 29, 2020 (ss. 179-202). Eserin transkripsiyonlu metni için ayrıca bk. s. 388-390 [T.N.].

⁶⁴Yusuf İzzettin Dolgungil, "Siberyada 7 Yıl- Esaret Hatıraları", Der. Bahadır Dülger, *Doğu Gazetesi*, Sayı: 95-99, Erzurum, 25-30 Mart 1938; kitap baskısı: *Sibiryada Esir Kamplarında Yedi Yıl-Sarıkamış'tan Vladivostok'a Dr. Yusuf İzzettin Bey'in Anıları*, Yay. haz. Bingür Sönmez, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020. Nargin'e ilişkin pasajların transkripsiyonu için ayrıca bk. s. 394-395 [T.N.].

⁶⁵*Cephe ve Esaret Hatıraları*, (Der. Yusuf Gedikli), Paraf Yayınları, İstanbul, 2012. Eserin Doğu-Sarıkamış cephesi bölümünde bulunan Rıfat Erdal, Rıfat Şeki, Mehmet Sungur ve Ulukoğlu Dursun Binler hatıraları için bk. s. 13-88.

esirlerin nakil güzergâhlarını ve Bakü'nün bu güzergâhlardaki aktarma işlevini somut örneklerle ortaya koymak için kullanılmıştır.

Hatırat literatürünü sistematik biçimde değerlendiren çalışmalar arasında Umut Akçakaya'nın *Büyük Harbin Şahitleri: Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi* adlı eseri öne çıkmaktadır.⁶⁶ Osmanlı askerlerinin hatıratlarını cephe deneyimleri ekseninde tasnif ederek yorumlayan bu çalışma, dağınık hâldeki tanıklık malzemesini karşılaştırmalı biçimde okumanın metodolojik zeminini sunmaktadır.⁶⁷ Eserin "Hatıralarda Kafkas Cephesi" başlıklı bölümü (ss. 74-114) ise tezin askerî arka planıyla doğrudan örtüşen gözlemler içermektedir.

Gazete ve Dergiler

1914-1918 basını, Kafkas Cephesi ve savaş esirleri hakkında hem haber hem de kamuoyu söylemi üretmiştir. Bu nedenle gazeteler, olayların doğrudan ve eksiksiz kaydı olarak değil, sansür, yayın çizgisi, hedef kitle ve haber dolaşımı dikkate alınarak kullanılan söylemsel kaynaklardır.⁶⁸ Qiyas Şükürov ve Vasif Qafarov'un derlediği *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920)*, Nargin ve esirler hakkındaki Osmanlı basını metinlerine toplu erişim sağlamaktadır.⁶⁹ Hayır cemiyetlerinin kendi yayın ve kayıtları ise basından ayrı bir kurumsal kaynak grubu olarak değerlendirilmiştir. Alimerdan Bey Topçubaşov,⁷⁰ Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski'nin yer aldığı çevrelerin yanı sıra Kardaş Kömeği, Türk Esirlerine Yardım Komitesi, *Muhtaçlara Yardım*, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Müslüman Kadınlar Hayriye Teşkilatı gibi kuruluşların faaliyetleri bu kayıtlar üzerinden izlenmektedir. *İkdam*, *Basiret*, *Açık Söz* ve *Hümmet* gazeteleri Nargin'deki esirlere ilişkin yerel

⁶⁶Umut Akçakaya, *Büyük Harbin Şahitleri: Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi*, Paradigma Akademi, Çanakkale, 2022.

⁶⁷ Dağınık tanıklık malzemesinin (hatırat, süreli yayın, sözlü tanıklık vb.) tek bir kaynağa bağlı kalmaksızın karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmesi gereğine ilişkin metodolojik çerçeve için bk. Fatma Acun, "Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 42, 1998 (ss. 717-756).

⁶⁸Süreli yayınların, resmî belgeleri tamamlayan bir kamuoyu söylemi katmanı olarak değeri ve kullanımında gözetilmesi gereken kaynak-eleştirel ölçütler için ayrıca bk. Fatma Acun, s. 739-742.

⁶⁹Nargin Adası'na ilişkin bilgiler için bk. s. 11, 18, 128, 193, 196, 263, 450, 713, 716 [*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*, Q.Ş., V.Q.].

⁷⁰Topçubaşov, 1920'lerin sonlarına doğru, yaklaşık 1928'den itibaren, Rusça soyadındaki Slav kökenli "-ov" ekini kaldırarak yazışmalarında, basın açıklamalarında ve resmî müracaatlarında düzenli olarak "Topçubaşı" imzasını kullanmaya başlamıştır. Bk. Cəmil Həsənlı, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı, 2013, s. 546.

tartışmaları, Rusça *Kaspi* ise Aralık 1914 ve Ocak 1915'teki erken haberleri karşılaştırmak için kullanılmıştır.

Alfina Sibgatullina'nın Rusya gazetelerinde I. Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk askerlerini konu alan makalesi, dönemin Rus basınına birincil kaynak olarak kullanan özgün bir çalışmadır.⁷¹ Rusça basına erişim bakımından başlıca kaynaklardan biri, Telman Nüsretoğlu'nun editörlüğünde hazırlanan derlemenin üçüncü bölümüdür. Bu bölümde *Kaspi*, *Voennaya Letopis*, *Voenny Vestnik*, *Russkiy Invalid*, *Kavkazskoye Slovo*, *Narodnaya Svoboda* ve *İzvestiya* gibi yayın organlarında Türk esirlerine ve Nargin Adası'na ilişkin çıkan haber, makale ve raporlar ilk kez Türkçeye çevrilerek bir araya getirilmiştir. Söz konusu yayınların resmî askerî organlardan yerel Bakü basınına ve parti gazetelerine uzanan farklı nitelikleri, aynı olayların birbirinden ayrışan biçimlerde sunulmasına imkân verdiği için bu metinler kendi yayın bağlamları içinde değerlendirilmiştir.

Esaret gazeteciliği, Türkiye'de son yıllarda artan bir ilgiyle ele alınan araştırma alanlarından biri hâline gelmiştir.⁷² Bu alanın en dikkat çekici örneği, Krasnoyarsk esir kampındaki Osmanlı esirlerinin R. 27 Teşrinisani 1331 (10 Aralık 1915) ile 1 Mart 1918 arasında 101 sayı çıkardıkları *Vâveylâ* gazetesidir. Matbaa imkânı bulunmadığından çizgili bir deftere elle yazılan ve tek nüsha olarak dolaşan bu yayın, mizahi yazılar, bilmeceler, bulmacalar, şiirler ve Rus gazetelerinden yapılan çeviriler içermesiyle üretildiği koşulların çok ötesinde bir içerik zenginliği taşımaktadır. Gazetenin bilinen nüshası TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu'nda dijital olarak araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.⁷³ Merve Üner, yayının bütün sayılarını tarayarak konu ve kişi adlarını içeren ayrıntılı bir dizin hazırlamış ve böylece dağınık malzemenin taranabilir

⁷¹ Альфина Сибгатуллина, «Жуткую картину представляют пленные турки...» (материалы российской прессы 1914-1916 гг. о турецких военнопленных)», *Karadeniz (Black Sea-Чёрное Море)*, № 3, 2009 (ss. 9-24), c. 12.

⁷² Ahmet Uçar, “Birinci Dünya Savaşında Esir Düşen Türklerin Çıkardığı Gazete ve Dergiler”, *Basın Hayatı*, Sayı: 41, Mart-Nisan 2017 (ss. 14-20); Musa Gümüş, “Türk Basın Tarihinde Üsera Gazeteciliği: Vâveylâ Gazetesi/Mecmuası Örneği ile Devrine Genel Bir Bakış (1915-1918)”, *Türk Basın Tarihi*, Cilt: 2, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2018 (ss. 575-600); Mustafa Arıkan, “Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarete Bayram”, *Tarihin Peşinde*, Sayı: 22, 2019 (ss. 309-336); Taylan Esin, “Hilâl-i Ahmer, Esirler ve Yusuf Akçura”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 231, 2013 (ss. 22-29).

⁷³ *Vâveylâ*, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/6749eb40-b6a3-45fb-8e6f-cd1bf5ee8eb5> (Erişim tarihi: 15.08.2026).

hâle gelmesini sağlamıştır.⁷⁴ Genç Osman Geçer ise Krasnoyarsk kampını, gazetenin çıkarılış sürecini, içeriğini ve tematik tasnifini bir arada inceleyen kapsamlı bir monografi kaleme almıştır. Bu çalışma esaret gazeteciliğini kamp rejimi bağlamına yerleştirmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.⁷⁵ *Vâveylâ*'nın 27 Teşrinisani 1331 (10 Aralık 1915) tarihli ilk sayısının açılış yazısında geçen “Rusya’nın en hücre köşelerindeki bedbaht üserânın vâveylâsını ihtiva” ifadesi, bu ve benzeri gazetelerin esirlerin düşüncelerine doğrudan ulaşma imkânı sunan niteliğini açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁶

Görsel Kaynaklar (Resim, Afiş ve Filmler)

Rusya’da savaşın başlangıcından 1916’ya kadar cephede askerî olayların filme alınması konusunda Nikolayev Genelkurmay Akademisi nezdindeki Skobelev Komitesi’nin Askerî Kinematografi Şubesi tekel niteliğinde bir yetkiye sahip olmuş, özel film şirketlerinin doğrudan cephe çekimleri ise önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Komitenin savaşın ilk aylarından itibaren yayımladığı Rus Askerî Kroniği (*Russkaya Voennaya Hronika*) adlı süreli film dizisi ile Mülteciler. 1914 (*Беженцы. 1914 г.*) ve Przemyśl’in Düşüşü. 1915 (*Padenie Przemyśla. 1915 г.*) gibi yapımlar, savaşın görsel olarak kayıt altına alınmasında kurumun üstlendiği merkezi rolü göstermektedir. Bu nedenle döneme ait film malzemesi, yalnızca görüntülediği olayların kaydı olarak değil, çekim ve gösterim süreçlerini belirleyen askerî ve siyasî koşullar dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Skobelev Komitesi’nin 1916 tarihli Düşmanlarımız Esaretimizde (*Наши враги у нас в плену*) adlı filmi iki bölümden oluşmaktadır. Filmin ikinci bölümünde Hazar Denizi’ndeki Nargin Adası’nda tutulan Türk savaş esirleri yemek sırasında ve dinlenirken görüntülenmektedir.⁷⁷ Esirlerin gündelik hayatının belirli ve görece düzenli anlarına odaklanan bu görüntüler, kamp koşullarının bütününü temsil eden doğrudan bir kayıt

⁷⁴ *Krasnoyarsk Esirlerinin Sesi: Vâveylâ Gazetesi Dizini* (Hazırlayan: Merve Üner), Post Yayını, İstanbul, 2021.

⁷⁵ Genç Osman Geçer, *Türk Esaret Edebiyatı: Vâveylâ (Krasnoyarsk-Sibiryâ)*, Bengü Yayınları, Ankara, 2022.

⁷⁶ Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 8-9. *Vâveylâ*’nın açılış yazısı için bk. “Mukaddime-Gazetenin mesleği hakkında birkaç söz”, *Vâveylâ*, Sayı: 1 (27 Teşrinisani 1331/10 Aralık 1915), s. 1.

⁷⁷ *Наши враги у нас в плену* (Скобелевский комитет, 1916) filminin iki bölümünden ikincisi, Hazar’daki Nargin (Нарген) Adası’ndaki Türk esirlerini yemek ve dinlenme anlarında göstermektedir. Bk. «Военнопленные I мировой войны 1914-1918 гг. в материалах Российского государственного архива кинофотодокументов», RGAKFD, <http://rgakfd.ru/doklady-soobshheniya/voennoplennye-i-mirovoy-voyny-1914-1918-gg-v-materialah-rossiyskogo-gosudarstvennogo-arhiva-kinofotodokumentov>, (Erişim tarihi: 02.06.2026).

olarak değil, çekim ve kurgu yoluyla seçilmiş bir görsel temsil olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle söz konusu sahneler, tek başlarına Nargin'deki genel yaşam koşullarının kanıtı olarak kullanılmamış, yazılı arşiv belgeleri, raporlar ve tanıklıklarla karşılaştırılmıştır. Benzer biçimde A. Hanjonkov şirketinin yapım veya dağıtım repertuarında yer alan *Yaralı Askerler Moskova'da (Raneniye voini v Moskve)*, Kızıl Meydan'daki savaş dönemi dua ve gösterilerini konu alan filmler ile *İngiltere'deki Alman Savaş Esirleri (Germanskiye voyennoplennnye v Anglii)*⁷⁸ gibi kısa görüntüler, cephe gerisindeki savaş algısının ve kamuoyuna sunulan savaş tasvirinin incelenmesinde kullanılmıştır.⁷⁹ Bu görsel malzeme de yapımcı veya dağıtımçı kurum, çekim amacı, kurgu, gösterim bağlamı ve hedef kitle dikkate alınarak diğer kaynak türleriyle birlikte değerlendirilmiştir.⁸⁰

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün üç cilt ve yaklaşık 1850 sayfadan oluşan el yazması hatıratından hareketle hazırlanan *Cehennem Adası Nargin* adlı belgesel (yönetmen: Haluk Ölçekçi), Nargin ve diğer esir kamplarında bulunmuş on bir askerin hatıralarını, birinci derece yakınlarıyla yapılan görüşmeleri ve çeşitli arşivlerden temin edilen belge ve görüntüleri bir araya getirmesi bakımından görsel kaynaklar arasında dikkate değer bir yer tutmaktadır.⁸¹ *Esaret Günlüğü: I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri* adlı belgesel ise Aralık 2012'de NTV'de yayımlanmıştır. Imperial War Museum, British Pathé ve Gaumont Pathé arşivlerinden derlenen görüntülerden yararlanan yapımın dokuzuncu bölümü doğrudan Nargin Adası'ndaki Osmanlı savaş esirlerine ayrılmıştır.⁸² Bu belgesellerin yanı sıra döneme ait fotoğraflar, haritalar ve karikatürler de tamamlayıcı görsel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, Rusya ve Gürcistan'daki arşiv koleksiyonlarında araştırmanın konusu bakımından önem taşıyabilecek henüz yayımlanmamış veya erişime açılmamış görsel malzemenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁸ «Германские военнопленные в Англии» (А. Ханжонков, 1915-1917 гг.), kısa film, RGAKFD, <http://rgakfd.ru/doklady-soobshheniya/voennoplennnye-i-mirovoy-voyny-1914-1918-gg-v-materialah-rossiyskogo-gosudarstvennogo-arhiva-kinofotodokumentov> (Erişim tarihi: 19.08.2026); film kaydı için ayrıca bk. <https://www.youtube.com/watch?v=btt3S7KbaUE> (Erişim tarihi: 19.08.2026).

⁷⁹ Германские военнопленные в Англии, В Российском государственном архиве кинофотофонодокументов (RGAKFD), <http://www.rgakfd.ru/filmoteka>

⁸⁰ Hanjonkov yarimevinin esirlere ilişkin haber filmleri için bk. «Военнопленные I мировой войны 1914-1918 гг.», RGAKFD. Film kaydı için ayrıca bk. <https://www.youtube.com/watch?v=btt3S7KbaUE> (Erişim tarihi: 19.08.2026).

⁸¹ Haluk Ölçekçi (yönetmen), «Cehennem Adası Nargin», *Belgesel*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. Söz konusu belgesel, Tuğgeneral Ziya Yergök'ün 1850 sayfalık üç ciltlik el yazması anılarına dayanmaktadır.

⁸² *Esaret Günlüğü: I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Belgesel, NTV, Aralık 2012.

Mevcut koşullarda bu malzemeye erişim sınırlı olduğundan söz konusu koleksiyonlardan kapsamlı biçimde yararlanılamamış, bunlar ileride yapılacak araştırmalar açısından değerlendirilmesi gereken kaynak grupları arasında görülmüştür.

Elektronik Kaynaklar

Elektronik kaynaklar arasında öne çıkanlardan biri, Berlin Hür Üniversitesi Friedrich-Meinecke Enstitüsü Modern Tarih Bölümünün koordinasyonunda hazırlanan *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War* adlı dijital ansiklopedidir. Uluslararası bir yazar kadrosunun katkısıyla ve hakem değerlendirmesinden geçirilerek yayımlanan maddeler, savaşın askerî, siyasi, toplumsal ve insanî boyutlarına ilişkin güncel literatüre ve bibliyografik yönlendirmeye erişim imkânı sunmaktadır.⁸³ Bunun yanı sıra Rusya’da, konuya ilişkin resmî ve resmî olmayan, açık erişimli pek çok elektronik kaynağın olduğunu da belirtmek gerekir.

Terminoloji, Kavramlar ve Tarihler

Tezde coğrafi adlandırma kaynak ve bağlam temelinde standartlaştırılmıştır. “Mâverâ-yı Kafkas/Transkafkasya” dönemin kurumsal adlarında ve kaynak dilinin gerekli kıldığı yerlerde, “Güney Kafkasya” ise analitik coğrafi anlatımda kullanılmıştır. Ada adı, Rusça kaynaklardaki “Nargen” biçimi yerine yerleşik Türkçe kullanım olan “Nargin” olarak standartlaştırılmış, Rusça ve Azerbaycan Türkçesi özel adlarının aktarımında tutarlı bir çevriyazı ilkesi benimsenmiştir.

Bu çalışmada “Osmanlı savaş esirleri” ve “Türk savaş esirleri” kavramları bağlama göre birlikte kullanılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu kişiler hukukî olarak Osmanlı ordusuna mensup olduklarından “Osmanlı savaş esirleri” ifadesi daha kesin bir nitelik taşımaktadır. Buna karşılık Rusça kaynaklarda yaygın biçimde “*turetskie voennoplennie*” (Türk savaş esirleri) ifadesi kullanılmakta, Türkiye’deki Cumhuriyet dönemi literatüründe de çoğu zaman “Türk esirleri” veya “Türk savaş esirleri” kavramları tercih edilmektedir. Bu sebeple tezde iki kullanım arasında kesin bir ayrım yapılmamış, “Türk” ifadesi her durumda dar anlamda etnik bir kategori olarak değil, kaynakların ve yerleşik

⁸³1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*; (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net>, (Erişim tarihi: 18.07.2026).

tarikh yazımının terminolojisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla “Osmanlı savaş esirleri” ve “Türk savaş esirleri” kavramlarının bağlama göre birlikte veya ayrı ayrı kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir.

“Esir-aktivist” bu çalışmada, esaretin zorlayıcı koşulları içinde yardım ve eğitim faaliyeti örgütleme, kaçış ağına katılma, yayın ve propaganda faaliyeti yürütme veya siyasî-askerî bir yapıda görev alma gibi gözlemlenebilir ve kaynakla doğrulanabilir iradî davranışlar sergileyen esirleri ve eski esirleri tanımlayan işlevsel bir kavramdır. Kavram, kişilerin savaş esiri statüsünü veya maruz kaldıkları zorlamayı ortadan kaldıran bir kategori olarak kullanılmamaktadır.

Çalışmanın dayandığı birincil kaynakların önemli bir bölümü farklı takvim sistemlerine göre tarihlendirilmiştir. Rusça belgelerde Jülyen, Osmanlı kaynaklarında Hicrî veya Rûmî/Malî takvim kullanılmış, Azerbaycan basınında ise zaman zaman birden fazla sistem bir arada yer almıştır. Rusya’da Jülyen takvimi 1918’e kadar yürürlükte kalmış, Sovyet hükûmetinin kararıyla 31 Ocak 1918’i 14 Şubat 1918 izlemiştir. Osmanlı belgelerinde Hicrî kamerî ve Rûmî/Malî tarihler birlikte veya ayrı kullanılabildiğinden, her tarihin ait olduğu takvim sistemi belirlenerek gerekli dönüşümler yapılmıştır.⁸⁴ Gerekli karşılaştırmalarda Türk Tarih Kurumu’nun Tarih Çevirme Kılavuzu’ndan yararlanılmıştır.⁸⁵

⁸⁴Rûmî/Malî takvim, ay ve gün yapısı bakımından Jülyen esaslı bir güneş takvimidir; yıl numaralandırmasında Hicret başlangıcı esas alınmıştır. 1917 tarihli Takvim-i Garbî düzenlemesiyle gün ve aylar Gregoryen takvimle uyumlu hâle getirilirken Rûmî yıl numarası korunmuştur. 26 Aralık 1925 tarihli ve 698 sayılı Kanun, uluslararası milâdî yıl esasını kabul etmiş; 31 Aralık 1341’i izleyen gün 1 Ocak 1926 olarak tarihlendirilmiştir. Bk. Kanun No. 698, kabul tarihi: 26 Aralık 1925, *Resmî Gazete*, 2 Ocak 1926, Sayı: 260.

⁸⁵Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu, <https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>, (Erişim tarihi: 21.06.2026).

1. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, KAFKAS CEPHESİ VE ESİRLER

1.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ ULUSLARARASI SİSTEM VE SAVAŞIN GENEL SEYRİ

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başı, büyük devletler arasındaki rekabetin ve uluslararası gerginliklerin giderek yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Ekonomik rekabet, sömürgecilik yarışı, silahlanma ve ittifak bloklarının oluşumu, art arda yaşanan krizlerle birlikte uluslararası sistemi daha da kırılgan hâle getirmiş ve 1914'te patlak verecek olan Büyük Harbe zemin hazırlamıştır.⁸⁶ Bu ortamın şekillenmesinde etkili olan gelişmelerden biri, 1870-1871 Savaşı'nda Fransa'yı yenilgiye uğratarak millî birliğini tamamlayan Almanya'nın izlediği dış politikadır. Fransa'daki revanşist eğilimleri ve özellikle Alsas-Loren meselesinin doğurabileceği yeni bir çatışma ihtimalini dikkate alan Bismarck, Fransa'yı diplomatik bakımdan yalnızlaştırmaya yönelik bir ittifak sistemi kurmuştur.⁸⁷ Bu doğrultuda önce, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'yı bir araya getiren ve gevşek bir mutabakat niteliği taşıyan Üç İmparatorlar Birliği (1873), ardından Alman-Avusturya İttifakı (1879) ve nihayet 1882'de İtalya'nın katılımıyla Üçlü İttifak kurulmuştur. Bismarck, 1887 Reasürans Antlaşması'yla da Rusya'nın Almanya'ya karşı oluşabilecek bir ittifak sistemine, özellikle Fransa'ya yönelmesini önlemeye çalışmıştır⁸⁸

Britanya “muhteşem yalnızlık” siyasetini sürdürürken, 1890'da Bismarck'ın görevden alınmasının ardından Reasürans Antlaşması yenilenmemiş ve Almanya'nın iki cepheden kuşatılması tehlikesi belirginleşmiştir.

Üçlü İttifak'ın kendi içindeki dengeler de kırılgandı. Kuzey Afrika'da Fransa'ya karşı destek arayan İtalya, savunmacı nitelikli bu ittifaka katılmış, ancak Avusturya-Macaristan

⁸⁶Melih Yıldız, “Büyük Savaş Öncesi Isınan Sular: Birinci Dünya Savaşı Öncesi Donanma Yarışının Büyük Güç Rekabetine Etkileri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2022 (ss. 161-182), s. 163-164.

⁸⁷Mehmet Okur, “Osmanlı Devleti'nin Almanya ile İttifakını ve I. Dünya Savaşı'na Girişini Gerektiren Sebepler”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 16, Ağustos 2010 (ss. 89-106), s. 90; savaş öncesi ittifaklarla ilgili bk. Yalçın Murgul, “Birinci Dünya Savaşı İttifaklarının Oluşumu: Dinamikler, Motivasyonlar ve Tarihsel Arka Plan”, içinde *Savaş, Barış ve Çatışma Çözümü: İnterdisipliner Bir Yaklaşımla Uluslararası İlişkilere Çok Boyutlu Bir Bakış*, (Ed.: Ali Asker, Yusuf Mehmet Akay), Gazi Kitabevi, Ankara, 2025 (ss. 3-26), s. 7-8.

⁸⁸Yalçın Murgul, s. 7-8.

ile yaşadığı irredentist gerilimler ve 1900’lerden itibaren Fransa’yla girdiği gizli yakınlaşma sebebiyle ittifakın zayıf halkasına dönüşmüştür. Nitekim İtalya, 23 Mayıs 1915’te Avusturya-Macaristan’a savaş ilan ederek İtilaf safında savaşa katılmıştır.

Üçlü İtilaf ise zamanla pekişen gevşek bir iş birliği ağı olarak gelişmiştir. Bu ağın ilk halkasını 1894’te yürürlüğe giren Fransız-Rus İttifakı oluşturmuş, ardından 8 Nisan 1904’te imzalanan ve *Entente Cordiale* (“Samimi Anlaşma”) adıyla anılan anlaşmalar dizisiyle İngiliz-Fransız yakınlaşması sağlanmıştır. 1905-1906 Birinci Fas Bunalımı ve bunalımı sonlandıran Algeciras Konferansı’nda Almanya’nın içine düştüğü diplomatik yalnızlık da bu bağı pekiştirmiştir.⁸⁹ 1907 İngiliz-Rus Antlaşması, İran’daki nüfuz alanlarını düzenleyip Afganistan ve Tibet’e ilişkin anlaşmazlıkları sınırlandırarak Fransa-Britanya-Rusya üçgenini tamamlamıştır.⁹⁰ 1914’e gelindiğinde üç devlet arasında belirgin bir stratejik yakınlaşma ve askerî-diplomatik koordinasyon ağı oluşmuştu. Ancak bu yapı, Britanya bakımından otomatik savaş yükümlülüğü doğuran bağlayıcı bir üçlü askerî ittifak değildi.

Alsas-Loren meselesi Fransa ile Almanya arasında kalıcı bir düşmanlık doğurmuş, İngiliz-Alman rekabeti ise ağırlıklı olarak donanma alanında cereyan etmiştir. Alman Amiral Alfred von Tirpitz’in “risk filosu” planı ve Britanya’nın 1906’da HMS Dreadnought’u denize indirmesi silahlanma yarışını sertleştirmiştir.⁹¹ Nitekim Britanya Dışişleri Bakanlığı’nın kıdemli kâtiplerinden Eyre Crowe, 1 Ocak 1907 tarihli memorandumunda Almanya’nın siyasî hegemonya ve deniz üstünlüğü arayışını Britanya için ciddi bir tehdit olarak değerlendirmiştir.⁹² Diğer taraftan, 1878’den beri Avusturya-

⁸⁹ 1904 Entente Cordiale metni için bk. “Declaration between the United Kingdom and France Respecting Egypt and Morocco, Together with the Secret Articles Signed at the Same Time”, 8 Nisan 1904, *Parliamentary Papers*, Cilt: CIII, Cmd. 5969, London, 1911; ayrıca bk. The Avalon Project, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/entecord.asp, (Erişim tarihi: 16.08.2026). Birinci Fas Bunalımı için bk. Ксения Юрьевна Дербицкая, «Борьба европейских держав за Марокко в ходе Первого марокканского кризиса 1905 г.», *Вестник РУДН. Серия: Международные отношения*, № 3, 2012 (ss. 79-92), s. 89-90.

⁹⁰ M. Volkan Atuk, “Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 57, 2018 (ss. 99-109), s. 100-101; Hew Strachan, “Pre-war Military Planning (Great Britain)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2018, DOI: 10.15463/ie1418.11218, (Erişim tarihi: 16.08.2026).

⁹¹ Ömer Çona, “Savaşların Değişimi Meselesi Çerçevesinde Alman Birliği ve I. Dünya Savaşları”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 43, 2023 (ss. 226-250), s. 242; ayrıca bk. Matthew S. Seligmann, Frank Nägler, Matthew Epkenhans, *The Naval Route to the Abyss*, p. 155, 162.

⁹² Eyre Crowe, “Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany”, 1 January 1907, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Vol. 3, HMSO, London, 1928 (pp. 397-420), p. 402-406.

Macaristan'ın işgali altında bulunan Bosna-Hersek'in 1908'de resmen ilhak edilmesi, Rusya ve Sırbistan ile yaşanan gerginliği tırmandırmıştır.⁹³ 1911 Agadir Buhranı⁹⁴ ise İngiltere'yi Fransa'ya daha da yaklaştırmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında hız kazanan yeni emperyalizm, büyük devletler arasındaki sömürge rekabetini özellikle Afrika'da keskinleştirmiştir. 1898 Faşoda Krizi⁹⁵ Britanya ile Fransa'yı savaşın eşiğine getirmiş, ancak Fransa'nın geri adım atmasıyla çözülen bunalım, sonraki yıllarda iki devlet arasındaki sömürge anlaşmazlıklarının uzlaşma yoluyla giderilmesine ve 1904 *Entente Cordiale*'a uzanan yakınlaşmaya zemin hazırlamıştır. Öte yandan Almanya'nın Bağdat Demiryolu başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasındaki artan ekonomik ve stratejik etkinliği, Britanya'nın kaygılarını derinleştirmiş ve onu Rusya ile mevcut anlaşmazlıklarını giderme arayışına yöneltmiştir.⁹⁶ II. Wilhelm döneminde Almanya'nın "güneşte bir yer" arayışıyla daha iddialı bir *Weltpolitik* izlemesi ve 1898'den itibaren hızlanan donanma programı ise Britanya'yı Fransa ve Rusya ile yakınlaşmaya iten başlıca etkenler arasında yer almıştır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tırmanan emperyalist rekabet, 1914 yazındaki bunalımın patlak verdiği uluslararası ortamı çok daha kırılgan hâle getirmiştir. Nitekim 1908'den sonra hız kazanan askerî harcama artışı, özellikle 1912-1913 yıllarında belirgin biçimde yükselmiştir.⁹⁷ Rekabet, askerî planlama düzeyinde de somutlaşmıştır. Almanya'nın 1905-1906'da hazırlanan Schlieffen Planı, batıda yaklaşık altı hafta içinde Fransa'yı saf dışı bırakıp kuvvetleri doğuya kaydırmayı öngörmekte ve Belçika'nın

⁹³ Я. В. Вишняков, «Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос», *Вестник МГИМО-Университета*, № 1, 2011 (с. 103-111).

⁹⁴ 1911 Agadir Buhranı, Almanya'nın SMS Panther savaş gemisini Agadir limanına göndermesi üzerine patlak vermiş ve Fas-Kongo Antlaşması ile sona ermiştir. Buhran, Almanya'nın diplomatik yalnızlığını artırmış ve İngiltere-Fransa yakınlaşmasını güçlendirmiştir. Bk. Keith Wilson, "The Agadir Crisis, the Mansion House Speech, and the Double-Edgedness of Agreements", *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 3, 1972 (pp. 513-532), p. 513-514.

⁹⁵ İngiltere ile Fransa'yı Yukarı Nil havzasında savaşın eşiğine getiren ve İngiliz-Fransız sömürge rekabetinin doruk noktasını oluşturan bunalımdır. Marchand'ın küçük müfrezesinin Faşoda'yı işgali üzerine İngiltere'nin tavizsiz tutumu ve seferberliği karşısında Fransa geri adım atmıştır. İki ülke arasındaki yüksek ticaret hacmi ve güçlenen Almanya tehdidi tarafları Entente Cordiale ve Antant'a yöneltmiştir. Ayrıntı için bk. Руслан Г. Харьковский, «Обострение англо-французского противостояния в Северо-Восточной Африке в 1898 г. Фашода: на пути к Антанте», *Власть*, № 1, 2026 (с. 319-325).

⁹⁶ Hacı Bayram Soy, "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamit", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 (ss. 25-33), s. 26.

⁹⁷ Gürsu Galip Gürsakal, "Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)", *Akademik Bakış*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2010 (ss. 115-131), s. 129.

tarafsızlığının ihlalini gerektirmekteydi.⁹⁸ Fransız Plan XVII ise esasen bir yığınak planı olup başkomutana, savaşın başlangıcında taarruz inisiyatifi kullanma konusunda geniş bir hareket serbestisi tanıyordu.⁹⁹ Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke başta olmak üzere Alman Genelkurmayının bazı çevrelerinde, Rusya'nın ileride daha da güçleneceği düşüncesiyle savaşın geciktirilmemesi yönündeki kanaat giderek ağırlık kazanmıştır. 28 Haziran 1914'teki Saraybosna suikastının ardından Rusya'nın 30 Temmuz 1914'te aldığı genel seferberlik kararı, krizin askerî tırmanışını hızlandırmıştır. Bunu Almanya'nın 31 Temmuz 1914 tarihli ultimatomu ile 1 Ağustos'ta ilan ettiği genel seferberlik ve Rusya'ya savaş ilanı izlemiş, batıda Schlieffen Planı'nın Moltke tarafından değiştirilmiş biçimi uygulamaya konulmuş ve Avrupa o güne kadarki en yıkıcı savaşa sürüklenmiştir.¹⁰⁰

Birinci Dünya Savaşı, yıllar içinde birikmiş ittifak yükümlülüklerinin, askerî planların ve güç dengelerinin eşzamanlı işlemesiyle patlak vermiş; 1914 yazında alınan kararlar, büyük devletlerin stratejik hedeflerini birbiriyle karşı karşıya getirmiştir. Önceki Fas, Bosna ve Balkan krizleri diplomasi yoluyla çözülmüşken, Avusturya-Macaristan veliahdı Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Bosnalı Sırp Gavrilo Princip tarafından öldürülmesiyle baş gösteren Temmuz Buhranı'nda görüşmeler sonuç vermemiştir.

Berlin'den aldığı "beyaz çek"le cesaretlenen Viyana, 23 Temmuz'da Sırbistan'a, kırk sekiz saat içinde cevaplanmak üzere ağır talepler içeren bir ultimatoma vermiştir. Belgrad yönetimi taleplerin büyük bölümünü kabul etmekle birlikte, Avusturya-Macaristan yetkililerinin soruşturmaya doğrudan katılmasını öngören maddeyi egemenlik hakları gerekçesiyle karşılıksız bırakınca, Avusturya-Macaristan 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Bunu Almanya'nın 1 Ağustos'ta Rusya'ya ve 3 Ağustos'ta Fransa'ya, Britanya'nın ise Belçika'nın tarafsızlığının ihlali üzerine 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş

⁹⁸ A. M. Зайончковский, *Первая мировая война*, Полигон, Санкт-Петербург, 2002, с. 70-75.

⁹⁹ Leonard V. Smith, Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *France and the Great War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, p. 20; Olivier Cosson, "Pre-war Military Planning (France)", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10035, (Erişim tarihi: 16.08.2026).

¹⁰⁰ Leonard Charles Frederick Turner, "The Significance of the Schlieffen Plan", *The Australian Journal of Politics and History*, Vol. 13, No. 1, 1967 (pp. 47-66), p. 47; ayrıca bk. Annika Mombauer, "German War Plans", içinde *War Planning 1914*, (Ed. Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig), Cambridge University Press, Cambridge, 2010 (pp. 48-79), p. 72-75; Annika Mombauer, "July Crisis 1914", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2017, DOI: 10.15463/ie1418.11027, (Erişim tarihi: 16.08.2026).

ilan etmesi izlemiş; böylece Viyana'nın Sırbistan'la sınırlı tutmayı amaçladığı savaş, bir hafta içinde genel bir Avrupa savaşına dönüşmüştür.¹⁰¹ İtalya ise ittifakın savunmacı niteliğini gerekçe göstererek 1914'te tarafsız kalmayı seçmiştir.

Kısa sürede pek çok devleti içine alan Büyük Harp, farklı coğrafyalara yayılan cephelerde sürmüştür. Her cephe, üzerinde savaşan devletlerin stratejik önceliklerine göre biçimlenmiş ve savaşın uzaması bu cepheleri aynı zamanda toplumsal dayanma gücünün sınandığı alanlara dönüştürmüştür.

Batı Cephesi'nde Almanya'nın Belçika üzerinden Fransa içlerine ilerleyişi Eylül 1914'te Birinci Marne Muharebesi'nde durdurulmuş, ardından Birinci Aisne Muharebesi ve Denize Doğru Yarış sürecinde cephe, 1914 sonlarında İsviçre sınırından Kuzey Denizi'ne uzanan kesintisiz bir mevzi hattına dönüşmüştür. 1915'ten itibaren taarruzlar yüksek kayıplara karşılık sınırlı kazanımlarla neticelenmiş, cephede hareketlilik ancak 1918 baharında geri dönebilmiştir.

Doğu Cephesi ise geniş ve hareketli bir muharebe alanı olarak gelişmiştir. Almanya Ağustos 1914'te Tannenberg'de Rus İkinci Ordusu'nu imha etmiş, buna karşılık Ruslar Galiçya'da Avusturya-Macaristan kuvvetlerini bozguna uğratarak bölgenin büyük bölümünü ele geçirmiştir. 1915 yazında Gorlice-Tarnów taarruzuyla başlayan Rus geri çekilişi cephe hattını doğuya kaydırmakla birlikte kesin sonuç vermemiş, bu cephe de tek başına savaşın kaderini tayin edemeyen bir yıpratma mücadelesine dönüşmüştür.

Balkanlarda ise Bulgaristan, Eylül 1915'te İttifak Devletleri safına geçerek seferberlik ilan etmiş ve Sırbistan'ın konumu savunulamaz hâle gelmiştir. Britanya ile Fransa 5 Ekim 1915'te Selanik'e kuvvet çıkararak Selanik (Makedonya) Cephesi'ni oluşturmuş, Bulgaristan 14 Ekim 1915'te Sırbistan'a savaş ilan etmiştir¹⁰² Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti, Aralık 1914-Ocak 1915'teki Sarıkamış felaketiyle ağır kayıplar vermiş, 1916'da Erzurum ve Trabzon'un elden çıkmasıyla Rus ilerleyişi Anadolu içlerine doğru

¹⁰¹ Mehmet Okur, "Kapitalizmin Gölgesinde Büyük Hesaplaşma: Birinci Dünya Savaşı", *Çağdaş Türkiye Tarihi*, (Ed. İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Yücel Yiğit, Namık Çençen), Pegem Akademi, Ankara, 2019, s. 91; ayrıca bk. Eugenia V. Nomikos, Robert C. North, *International Crisis: The Outbreak of World War I*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 1976, p. 36-41, 53-56, 71-76.

¹⁰² Loukianos I. Hassiotis, "Greece", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, 2014, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/greece/>, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

derinleşmiştir. Buna rağmen bu cephedeki Osmanlı varlığı, Rus kuvvetlerinin önemli bir kısmını bölgeye bağlamayı sürdürmüştür.¹⁰³ Çanakkale’de ise İtilaf Devletleri’nin 18 Mart 1915’te Boğaz’ı donanmayla geçme girişimi püskürtülmüş, 25 Nisan 1915’te başlayan kara çıkarmaları da Gelibolu Yarımadası’nda mevzi savaşına dönüşmüştür. İtilaf kuvvetlerinin 9 Ocak 1916’da tahliyei tamamlamasıyla cephe kapanmıştır.¹⁰⁴

İngiliz-Hint kuvvetlerinin 6 Kasım 1914’te Fav’a çıkarak Irak harekâtını başlatması ve 22 Kasım’da Basra’yı ele geçirmesiyle güneyde Irak (Mezopotamya) Cephesi açılmıştır.¹⁰⁵ Güneybatıda ise 2-3 Şubat 1915 gecesi girişilen Birinci Kanal Taarruzu’nun başarısızlığa uğraması, Süveyş üzerine kurulan ileri harekât tasavvurunu geçersiz kılmıştır. Osmanlı kuvvetleri zamanla savunmaya, ardından ricata geçmek zorunda kalmış ve böylece Sina-Filistin Cephesi teşekkül etmiştir.¹⁰⁶ Gazze-Birüssebi hattındaki mevzi savunmasının Ekim-Kasım 1917’de çözülmesiyle Aralık 1917’de Kudüs, Eylül 1918’deki Nablus Meydan Muharebesi’ni izleyen çöküşle de Şam ve Halep elden çıkmış; Osmanlı Devleti 1918 sonbaharında bu cephede kesin bir askerî yenilgiye uğramıştır.¹⁰⁷ Hicaz’da Osmanlı kuvvetleri, Haziran 1916’da başlayan İngiliz destekli Şerif Hüseyin İsyanı’yla karşı karşıya kalırken, Yemen ve Asir’deki birlikler daha çok yerel ayaklanmalar ve sınırlı İngiliz saldırılarıyla mücadele etmiştir. Medine dışındaki başlıca Hicaz şehirleri kısa sürede elden çıkmış, Fahreddin Paşa komutasındaki Medine müdafaası ise Mondros Mütarekesi’nden sonra da sürerek ancak Ocak 1919’da sona ermiştir.¹⁰⁸ Böylece bu cepheler, mütarekeye giden süreci hızlandırmakla kalmamış,

¹⁰³ Hümmet Kanal, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu’ya Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 2, 2014 (ss. 87-114), s. 110-111; Sayim Türkman, “Birinci Dünya Savaşı Doğu (Kafkas) Cephesi, Rus İleri Harekâtı (1916-1917)”, *Tesam Akademi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2020 (ss. 119-162), s. 135, 141.

¹⁰⁴ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı: 1’nci, 2’nci ve 3’üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 9 Ocak 1916)*, Cilt: 5, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

¹⁰⁵ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutü’l-Amare Zaferi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 116, Sayı: 228, 2017 (ss. 63-98), s. 68.

¹⁰⁶ Murat Özgan, “Taarruz, Savunma ve Ricat: I. Dünya Savaşı’nda Sina-Filistin Cephesi (1914-1918)”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2016 (ss. 141-170), s. 145-147; Fatma Rezzan Ünalp, “Birinci Dünya Savaşı’nda Sina/Filistin-Suriye Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Sonuçları”, *Journal of Anglo-Turkish Relations*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2021 (ss. 47-69), s. 49.

¹⁰⁷ Murat Özgan, s. 153-160; Fatma Rezzan Ünalp, s. 59-62.

¹⁰⁸ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Cilt: 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978; ayrıca bk. Mustafa Bostancı, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 7, Sayı: 14, 2014 (ss. 117-136).

Sykes-Picot'dan San Remo'ya uzanan paylaşımın bölgenin savaş sonrası siyasal haritasının yeniden çizilmesinde de belirleyici rol oynamıştır.¹⁰⁹

Batı Cephesi'nde siper harbinin yarattığı taktik çıkmaz,¹¹⁰ Doğu ve Balkan cephelerinde cephe hatlarının çok daha geniş alanlara yayılması ve harekâtın hareketliliğini büyük ölçüde koruması ile belirgin bir karşıtlık oluşturmuştur.¹¹¹ Kafkasya ve Orta Doğu cepheleri ise imparatorlukların yapısal kırılganlıklarını ve bölgesel çıkar mücadelelerinin sürekliliğini görünür kılmıştır.¹¹² Bu çok cephe savaş mimarisi, Birinci Dünya Savaşı'nı yalnızca Avrupa merkezli bir çatışma olmaktan çıkarıp küresel ölçekte siyasî, askerî ve toplumsal dönüşümlere yol açan bir kırılma anı hâline getirmiştir.¹¹³

1.2. KAFKAS CEPHESİ: STRATEJİK ÖNEMİ VE MUHAREBELER

Kafkas Cephesi, Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasındaki uzun süreli rekabetin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki askerî tezahürü olarak son derece stratejik bir konuma sahipti. XIX. yüzyıl boyunca Rusya'nın güneye doğru genişleme siyaseti ile Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğu sınırlarını koruma çabası, Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu iki imparatorluk arasındaki başlıca rekabet alanlarından birine dönüştürmüştü. Rusya, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kafkasya'daki hâkimiyetini genişletmiş, Kuzey Kafkasya'daki direnişi 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olmasının ardından büyük ölçüde kırmış, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kars ve Erzurum dâhil Doğu Anadolu'da önemli askerî başarılar elde etmişti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın

¹⁰⁹Fatma Rezzan Ünalp, s. 50-51, 63-65.

¹¹⁰Taarruz doktrini ve savaş öncesi askerî planlama için bk. Olivier Cosson, "Pre-war Military Planning (France)", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10035; Oliver Stein, "Pre-war Military Planning (Germany)", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2021, DOI: 10.15463/ie1418.11515; siper savaşının etkisi için bk. Necdet Öz, "Çanakkale Muharebelerinde Mustafa Kemal'in (Atatürk) Siper Savaşına Yönelik Emirlerinin Analizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 112, 2025 (ss. 431-488), s. 437-438.

¹¹¹Bk. Volkan Marttin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki Türk Cephelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler", *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2017 (ss. 59-74), s. 62, 64, 71.

¹¹²Bk. W.E.D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966; Fatma Rezzan Ünalp, s. 48-51, 63-65; Zekeriyâ Türkmen, s. 64-68.

¹¹³Savaşın Avrupa dışı cepheleriyle birlikte küresel bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmesi için bk. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer D. Keene, Alan Kramer, Bill Nasson, "1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War. Introduction", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2024, DOI: 10.15463/ie1418.666/1.1, (Erişim tarihi: 16.08.2026); Volkan Marttin, s. 60, 65-66.

ardından ise Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılması, Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğu savunma hattını önemli ölçüde geriletmişti.¹¹⁴ 1828-1829 savaşı Rusya'nın Kafkasya'daki askerî ve siyasî üstünlüğünü güçlendirirken, 1877-1878 savaşı sonrasında Kars ve Ardahan'ın Rus hâkimiyetine geçmesi Erzurum'u sınır savunması bakımından daha ileri bir konuma taşımış ve bölgenin stratejik önemini artırmıştır.

Öte yandan Çarlık yönetimi, yeni hâkimiyet alanlarında iskân ve nüfus hareketlerini teşvik eden bir siyaset izlemekteydi. Rusya, 1826-1828 İran-Rus ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarının ardından İran ve Osmanlı topraklarından çok sayıda Ermeni'nin Güney Kafkasya'daki yeni hâkimiyet alanlarına göç ve yerleşimini teşvik etmiş, bu süreç bölgedeki önemli nüfus hareketlerinden birini oluşturmuştur.¹¹⁵ Bu tarihsel arka plan, Kafkasya'nın jeopolitik önemini iki imparatorluk nezdinde daha da artırmakta, bölge Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan coğrafi konumuyla yalnızca bir sınır hattı değil, aynı zamanda Orta Asya ve Orta Doğu'ya açılan stratejik bir geçit niteliği kazanmaktaydı. Rusya açısından Kafkasya, Karadeniz, Anadolu ve Boğazlar eksenindeki daha geniş stratejik hesaplarla bağlantılı bir bölge olarak görülmüş ve savaş propagandası zaman zaman Ayasofya'ya haç dikme çağrılarına kadar vardırılmıştı.¹¹⁶ Tiflis'te yayımlanan *Kavkaz* gazetesi, 18 Şubat 1915 tarihli sayısında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Elbette hiçbir devlet, Boğazlar üzerinde Rusya'nın sahip olduğu ölçüde haklara sahip değildir. Rusya'nın Türkiye ile yürüttüğü asırlık mücadele — ki bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaştığı sonu bu mücadelenin bir sonucu olarak görmekteyiz — başka bir amaç gütmemiştir: Çanakkale Boğazı'nın en küçük bir Türk denetiminden dahi tamamen kurtarılması. Rusya için Boğazlara ve genel olarak Ayasofya'nın kaderine sahip olmak, vazgeçilemez bir tarihsel misyondur. Bu misyonun icrasından geri durması mümkün değildir... Şimdi, Boğazlar meselesinin nihayet çözüme kavuşması gereken bir aşamasına gelindiğine göre, bu sorunu en doğru biçimde “Rus meselesi” olarak adlandırmak gerekir...”¹¹⁷

Bu tür Boğazlar hedeflerinin savaş döneminden önce de Rus diplomatik çevrelerinde dile getirildiği görülmektedir. Nitekim Rusya'nın İstanbul elçisi A. İ. Nelidov, 1882 tarihli muhtırasında Çanakkale ve İstanbul Boğazlarına hâkim olmanın Rusya için izaha dahi gerek görülmeyecek kadar açık bir zorunluluk olduğunu vurgulamış, Babiâli ile ilişkilerin

¹¹⁴ Tuncay Ögün, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 97, 2018 (ss. 81-108), s. 85.

¹¹⁵ Stephen Badalyan Riegg, “British Travelers and the Armenian Question During the First Half of the 19th Century”, *Nationalities Papers*, Vol. 47, No. 1, 2019 (pp. 136-148), p. 139.

¹¹⁶ Cemil Hasanlı, “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, 2015 (ss. 151-187), s. 153.

¹¹⁷ *Кавказ*, 18 февраля 1915 г., № 39, с. 2.

kopması hâlinde girişilecek askerî harekâtın temel amacının “Boğazları işgal etmek” olması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁸ Bununla birlikte V. V. Poznahirev, 1914-1917 yıllarında Rus basınının özünde anti-Türk propaganda yürütmediği görüşündedir. *Kavkaz* örneği ise en azından bazı yayın organlarında Osmanlı Devleti ve Boğazlar meselesinin sert bir savaş söylemi içinde ele alındığını göstermektedir.¹¹⁹

Boğazlar meselesinin dönemin Rus diplomatik tartışmalarındaki yerini, Çarlık Dışişleri Bakanlığı arşivinden derlenen yazışmalar da göstermektedir. Sovyet döneminde Merkez Arşiv (*Tsentrarhiv*) tarafından M. N. Pokrovski’nin önsözüyle yayımlanan Dünya Savaşında Çarlık Rusyası (*Tsarskaya Rossiya v mirovoy voyne*) adlı belge külliyyatının önsözünde Pokrovski, II. Nikolay ve diplomatları açısından savaşın başlıca hedefinin İstanbul (Tsargrad) olduğunu ileri sürmüş, bu hedefe ulaşmanın önündeki ilk meselenin ise “Türkiye’nin tecridi”, yani Almanya’dan ayrılması olduğunu belirtmiştir.¹²⁰ Külliyyatın “Rusya ve Türkiye” başlıklı ilk bölümü, savaşın hemen öncesindeki Temmuz 1914 yazışmalarıyla açılmaktadır. Rusya’nın İstanbul Büyükelçisi M. N. Girs, 14/27 Temmuz 1914 tarihli mahrem mektubunda, Avusturya-Macaristan’ın Sırbistan’a verdiği ultimatomun doğuracağı gelişmeler sonucunda Balkanlar’daki ve özellikle Türkiye’deki siyasî dengenin Üçlü İttifak lehine bozulabileceğini, bunun Rusya’nın Yakın Doğu’daki nüfuzunu ve iktisadî çıkarlarını ciddi biçimde zedeleyeceğini değerlendirmiş ve durumun Rusya’ya “savaşı başlatma inisiyatifini üstlenmek” zorunda bırakabileceğini belirtmiştir. Aynı mektupta Girs, böyle bir ihtimale hazırlıklı olmak amacıyla Karadeniz donanmasının mümkün olan en hızlı ve kapsamlı biçimde güçlendirilmesini ve kara kuvvetlerinin tam muharebe hazırlığına geçirilmesini istemiştir.¹²¹ Bu yazışma, savaş henüz Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlamadan önce, İstanbul’un Üçlü İttifak yörüngesine girmesi ihtimalinin Rus diplomasisinde ciddi bir stratejik tehdit olarak

¹¹⁸ “A. İ. Nelidov’un Boğazların İşgaline Dair 1882 Tarihli Tezkeresi”, *Cihan Harbi’nin Eşiğinde Rusya’nın Doğu’daki Hedefleri*, (Yayına haz. Azad Ağaoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 15, 17; ayrıca bk. A. İ. Нелидов, «О занятии проливов», *Красный архив*, № 3 (46), 1931 (ss. 182-187), s. 183.

¹¹⁹ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914-1924 гг.: документы, факты, исследования*, Нестор-История, Санкт-Петербург, 2014, s. 75.

¹²⁰ *Царская Россия в мировой войне*, Том: I, предисловие М. Н. Покровского, Центрархив, Ленинград, 1925, c. VII.

¹²¹ *Царская Россия в мировой войне*, Том: I, c. 4-5 (донесение посла в Константинополе М. Н. Гирса от 14/27 июля 1914 г.).

algılandığını ve buna karşı askerî hazırlığın artırılmasının gündeme getirildiğini göstermektedir.

Aynı belge külliyatı, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişine yol açan kopuş sürecinin Kafkas Cephesi'yle doğrudan bağını da göstermektedir. Girs'in 30 Eylül/13 Ekim 1914 tarihli raporunda, Amiral Souchon'un Enver Paşa'nın desteğiyle Osmanlı filosunu Karadeniz'e çıkararak Rus donanmasına karşı harekete geçmeyi savunduğu, buna karşılık Cemal Paşa'nın Türkiye'nin henüz Rusya ile savaş hâlinde olmadığını hatırlatarak bu girişime itiraz ettiği aktarılmaktadır. Aynı raporda, Rusya'nın "Erzurum yönünden Türkiye'ye saldırması" ihtimaline karşı Osmanlı sınır makamlarına teyakkuz emri verildiği kaydedilmiştir.¹²² Karadeniz baskınının 29 Ekim 1914'te gerçekleşmesinin ardından Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov, İstanbul'daki müttefik büyükelçilerle birlikte Babıâli'den Osmanlı askerî ve deniz hizmetindeki Almanların derhâl uzaklaştırılmasını talep etmiş, aksi hâlde diplomatik ilişkilerin kesileceğini bildirmiştir. Sazonov ayrıca Amiral Eberhardt'a Osmanlı donanmasına karşı hareket serbestisi tanınmasını, Kafkasya'daki Çarın Kafkasya Naibine (Namestnik)¹²³ ise Türkiye'ye karşı kara harekâtını ultiatomun sonucu belli oluncaya kadar ertelemesi yönünde talimat verilmesini öngörmüştür.¹²⁴ 17/30 Ekim 1914'te Girs, Sadrazam ile yaptığı son görüşmenin ardından İstanbul'dan ayrılma emrini aldığını bildirmiş, böylece iki imparatorluk arasındaki diplomatik ilişkiler fiilen kesilmiştir.¹²⁵ Bu yazışmalar, diplomatik kopuş sırasında Osmanlı topraklarına yönelik kara harekâtı seçeneğinin Rus karar alıcılarının gündeminde bulunduğunu ve Kafkasya'daki askerî gerilimin resmî savaş ilanından önce hızla tırmandığını göstermektedir.

¹²² *Царская Россия в мировой войне*, Том: I, с. 51 (депеша посла в Константинополе М. Н. Гирса от 30 сентября/13 октября 1914 г., № 99).

¹²³ Rusça *наместник* (namestnik) terimi Türkçe literatürde "genel vali", "naip" veya doğrudan "namestnik" biçimlerinde aktarılmaktadır. Bu çalışmada kavramın kurumsal niteliğine ilişkin ayrıntılı bir terminoloji tartışmasına girilmeden "Naip" karşılığı tercih edilmiştir. Namestniklik kurumunun Kafkasya'daki uygulaması için bk. Tekin Aycan Taşcı, *Rusya'nın Kafkasya İdaresinde Namestniklik Kurumu (1845-1854)*, Kitabevi, İstanbul, 2025.

¹²⁴ *Царская Россия в мировой войне*, Том: I, с. 55 (секретная телеграмма министра иностранных дел С. Д. Сазонова директору дипломатической канцелярии при штабе Верховного главнокомандующего князю Н. А. Кудашеву от 17/30 октября 1914 г., № 3543-3544).

¹²⁵ *Царская Россия в мировой войне*, Том: I, с. 55 (секретная телеграмма посла в Константинополе М. Н. Гирса от 17/30 октября 1914 г., № 1619).

Osmanlı Devleti bakımından ise Kafkasya, yalnızca savunulması gereken bir sınır kuşağı olmaktan öte, bölgedeki soydaş ve dindaş topluluklarla tarihî ve kültürel bağların yeniden canlandırılabilceği bir alan olarak stratejik önem taşımaktaydı. Osmanlı basınında Kafkasya kadim bir Türk yurdu olarak sunuluyor, bölgedeki Müslüman ve Türk toplulukların Rus hâkimiyetinden kurtarılması savaşın siyasî hedefleriyle ilişkilendiriliyordu.¹²⁶ Dolayısıyla Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında yalnızca askerî bir muharebe alanı değil, aynı zamanda iki imparatorluğun güvenlik kaygılarının, jeopolitik beklentilerinin ve siyasî hedeflerinin kesiştiği stratejik bir bölge niteliği taşımaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı bağlamında Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'ndeki harekâtında savunma ve taarruz amaçları iç içe geçmişti. Harbiye Nazırı Enver Paşa başta olmak üzere Osmanlı askerî ve siyasî karar alıcıları, devletin Kasım 1914'te savaşa girmesinin ardından doğu cephesinde Rusya'ya karşı süratli ve sonuç alıcı bir harekât gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu harekâtın başlıca hedeflerinden biri, 1878'den itibaren Rusya'nın hâkimiyetinde bulunan Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınmasıydı. Bunun yanında Rus kuvvetlerinin Kafkas Cephesi'nde tutulması Almanya açısından da stratejik bir yarar sağlıyor, böylece Rus kuvvetlerinin bir bölümünün Avrupa'daki Doğu Cephesi'nden Kafkasya'ya yöneltilmesi bekleniyordu.¹²⁷

Osmanlı basınındaki Kafkasya-Türkistan yönelimi savaşın başından itibaren görülmekle birlikte, Enver Paşa'nın Kafkasya'ya yönelik siyaseti savaşın son safhasında Kafkas İslam Ordusu'nun teşkiliyle daha somut bir askerî-siyasî nitelik kazanmıştır. İlyas Ak'ın aktardığına göre Enver Paşa, 1918'de Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rus hâkimiyetinden çıkarılmasıyla Orta Asya'ya uzanan bağlantının önünün açılmasını hedefliyordu.¹²⁸ Bununla birlikte, savaşın başlangıcında Osmanlı Halifesi adına ilan edilen Cihad-ı Mukaddes de Rusya hâkimiyetindeki Müslüman toplulukların savaştaki tutumlarını etkileyebilecek bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Alman tarafı da halifelik makamının

¹²⁶ Tuncay Ögün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s. 86.

¹²⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), 3. Baskı (tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 414; Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, 2005 (ss. 65-89), s. 80-81.

¹²⁸ Tuncay Ögün, s. 86; İlyas Ak, "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 64, 2019 (ss. 385-408), s. 385.

özellikle İngiltere ve Rusya hâkimiyetindeki Müslümanlar üzerinde yaratabileceği siyasî etkiden yararlanmayı hesaplıyordu. Nitekim Morgenthau'nun hatıratında Hans von Wangenheim'a atfedilen sözlere göre Alman elçisi, "Türkiye'nin kendisi asıl mesele değildir... Asıl önemli olan İslam dünyasıdır. Eğer Müslümanları İngiliz ve Ruslara karşı kışkırtabilirsek, onları barışa zorlayabiliriz" demiştir.¹²⁹ Savaş öncesi ve savaş yıllarındaki Alman hesaplarında halifelik makamı, Rusya ve İngiltere hâkimiyetindeki Müslümanlar üzerinde etkili olabilecek stratejik bir unsur olarak değerlendirilmiştir.¹³⁰

Bu ideolojik dönüşümün izlerini Sovyet tarihçisi ve Türkolog A. F. Miller de Türkiye'nin yakın tarihine dair incelemesinde sürmektedir. Miller'e göre İttihat ve Terakki'nin başlangıçtaki temel doktrini, imparatorluğun bütün tebaasını "Osmanlı" adıyla tek bir millete dönüştürmeyi amaçlayan Osmanlıcılık idi. Nitekim Cemal Paşa, "Biz Türk siyaseti değil, Osmanlı birliği siyaseti güdüyoruz" derken dahi Türk unsurunu bütün imparatorluğun "köşe taşı" olarak nitelemektedir. Miller'e göre bu yaklaşım pratikte diğer milletlerin Türkleştirilmesi anlamına gelmekteydi.¹³¹ Miller, Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlıcılık fikrinin sönümlenmesiyle birlikte İttihatçıların Türkçülüğü öne çıkardığını ve kurulan "Türk Ocakları" aracılığıyla bu akımı, Boğaz'dan Altay'a kadar bütün "Türk" halklarını Türk hâkimiyeti altında birleştirmeyi hedefleyen bir Pan-Türkizme yönelttiğini belirtir. Ona göre İttihatçılar, Pan-Türkizmin yanı sıra II. Abdülhamid döneminin Pan-İslamizmini de yeniden öne çıkarmış, Almanya ise Pan-İslamizmi İngiltere ve Rusya'ya karşı yürüttüğü mücadelede yararlı bir araç olarak değerlendirmiştir. Miller, dönemin Sovyet tarih yazımına özgü ideolojik bir ifadeyle, Türkiye'deki Pan-Türkist ve Pan-İslamist çevreleri Alman emperyalizminin ajan unsurları olarak nitelemektedir.¹³² Dönemin Sovyet tarih yazımının sınıfsal çözümleme dilini ve ideolojik konumunu açık biçimde yansıtan bu değerlendirme, doğrudan Kafkas Cephesi'ndeki operasyonel kararların kanıtı olarak değil, İttihatçı Türkçülük ve Pan-

¹²⁹ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page & Company, Garden City, New York, 1919, p. 160-161.

¹³⁰ Mustafa Öztürk, "Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi", *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2020 (ss. 101-142), s. 118.

¹³¹ А. Ф. Миллер, *Очерки новейшей истории Турции*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1948, с. 20.

¹³² А. Ф. Миллер, *Очерки новейшей истории Турции*, с. 21.

İslamizmin Alman stratejik çıkarlarıyla ilişkilendiriliş biçimini gösteren bir historiografik örnek olarak değerlendirilmelidir.

Bu stratejik ve ideolojik hedeflerle aynı dönemde Osmanlı 3. Ordusu doğu sınır hattında seferberlik ve muharebe hazırlıklarını sürdürmekteydi. Mirliya Hasan İzzet Paşa komutasındaki ordunun ana kolordu yapısını 9. Kolordu (17., 28. ve 29. Piyade Tümenleri), 10. Kolordu (30., 31. ve 32. Piyade Tümenleri) ve 11. Kolordu (18., 33. ve 34. Piyade Tümenleri) oluşturmuyordu. Orduda ayrıca 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile çeşitli ihtiyat süvari unsurları bulunuyordu. 13. Kolordu'ya bağlı 37. Piyade Tümeni de doğu cephesini takviye etmek üzere bölgeye sevk edilmişti. Bununla birlikte savaşın ilk günlerinde 10. Kolordu birliklerinin önemli bir kısmı henüz Erzurum bölgesine intikal hazırlığını sürdürmekteydi.¹³³ Süleyman Tekir'in verdiği istatistiğe göre muharebelerin başladığı gün 3. Ordu “tüm cephe boyunca” 189.562 insan ve 60.877 hayvanlık bir mevcuda ulaşmıştı.¹³⁴ Ancak bu toplam, aynı anda muharebe hattında bulunan efektif kuvvet sayısı olarak okunmamalıdır. Nitekim birliklerin bir kısmı henüz intikal hâlinde veya cephe gerisinde bulunuyordu. Cepheye ulaşımı güçleştiren yetersiz ulaşım altyapısına, giyim, ayakkabı ve teçhizat eksiklikleri de eklenmiş, savaşın ilk safhasında hastalık ve firar vakaları ordunun mevcudunu aşındırmıştır.¹³⁵ Kasım 1914'teki Köprüköy ve Azap muharebelerinde Osmanlı kuvvetleri önemli taktik başarılar elde etmiş, ancak bu başarılar kesin sonuçlu bir stratejik üstünlüğe dönüştürülememiştir.¹³⁶ Bu ilk muharebeler, Kafkas Cephesi'nde geniş çaplı ve kesintisiz bir harekât yürütmenin Osmanlı Devleti açısından taşıdığı lojistik, coğrafi ve askerî güçlükleri daha savaşın ilk haftalarında görünür hâle getirmiştir.

Kafkas Cephesi'nin coğrafi ve topoğrafik şartları, yürütülen harekâtın seyrini belirleyen başlıca unsurlardan birini teşkil etmekteydi.¹³⁷ Bölge, sarp dağ silsileleri, engebeli arazi yapısı ve özellikle kış aylarında son derece sert iklim koşullarıyla karakterize

¹³³ Süleyman Tekir, *Beyaz Harp: Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s. 132-139, 146-148; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 227.

¹³⁴ Süleyman Tekir, *Beyaz Harp*, s. 148.

¹³⁵ Süleyman Tekir, *Beyaz Harp*, s. 55-60, 72-80; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 236.

¹³⁶ Sayim Türkman, “Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci, Doğu (Kafkas) Cephesi: Köprüköy ve Azap Muharebeleri”, *Turkish Studies- History*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2020 (ss. 273-299); Süleyman Tekir, *Beyaz Harp*, s. 148 vd.

¹³⁷ Süleyman Tekir, *Beyaz Harp*, s. 107-113.

edilmekteydi. Osmanlı kuvvetleri Aralık 1914'te Sarıkamış Harekâtı'nı başlattığında, yüksek dağlık arazide şiddetli soğuk, kar ve yetersiz yollarla karşı karşıya kalmıştı. Birliklerin bir kısmı yetersiz beslenme, eksik kışlık giysi ve ağır yürüyüş şartları nedeniyle düşmanla esaslı temas kurmadan önce dahi ciddi biçimde yıpranmıştı.¹³⁸ Soğuk, hastalık, açlık, firar ve muharebe kayıpları birlikte değerlendirildiğinde 3. Ordu'nun çok ağır zayiata uğradığı görülmektedir. Literatürde ve kamu hafızasında simgesel bir yekûna dönüşen 90.000 kayıp rakamı farklı çalışmalarda tekrarlanmış olmakla birlikte gerek dönem kayıtları gerekse sonraki araştırmalar toplam kayıp konusunda birbirinden farklı rakamlar vermektedir. Bu nedenle 90.000 sayısının tamamını “donarak şehit olan askerler” şeklinde değerlendirmek tarihsel kaynaklarla bağdaşmamaktadır.¹³⁹

Enver Paşa'nın harekât planı, yan kolların dağları aşarak Rus kuvvetlerini kuşatmasını ve cephe gerisine sarkarak Sarıkamış bölgesindeki Rus birliklerinin geri çekilme yollarını kesmesini öngörmekteydi. Ancak yüksek dağlık arazi, yol yetersizliği, şiddetli soğuk, iase sıkıntısı, yorgunluk ve birliklerin intikal sırasında dağılması Osmanlı kuvvetlerini ciddi biçimde zayıflatmış, planlanan kuşatma istenen şekilde gerçekleştirilemeden harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁴⁰ Tifüs salgını ise özellikle harekâtın ardından ağır biçimde zayıflayan 3. Ordu üzerinde ayrıca yıkıcı bir etki göstermiştir. Bu yenilgi, Kafkasya'nın dağlık coğrafyasının, sert ikliminin ve lojistik yetersizliklerin askerî strateji ve harekâtın başarısı üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymuştur.

Benzer coğrafi ve lojistik zorluklar yalnızca Osmanlı kuvvetlerine özgü değildi. Kafkasya ile Anadolu-İran platoları arasındaki savaşlar esasen bir dağ harbi niteliği taşımakta, nakliyat ve ikmal güçlükleri büyük birliklerin kullanılmasını sınırlamaktaydı.¹⁴¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşanan isyan ve

¹³⁸ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 236-237; Sayim Türkman, “Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Muharebeleri (22 Aralık 1914-10 Ocak 1915)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 67, 2020 (ss. 533-574), s. 557-564.

¹³⁹ Süleyman Tekir, *Beyaz Harp*, s. 314-317, 422; Sayim Türkman, “Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Muharebeleri”, s. 563-564.

¹⁴⁰ Süleyman Tekir, *Beyaz Harp*, s. 233-234, 251-252; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 236-245.

¹⁴¹ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 8-9; Yıldırım Okatan, “Rus Telgraflarına Göre Kafkas Halklarının 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki İsyan Hareketleri”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 61, 2022 (ss. 139-157), s. 152-153.

güvenlik sorunları da Rus kuvvetlerinin dağılımını ve cephede kullanılabilecek birlik miktarını etkileyen unsurlar arasındaydı.

1877’de Rus ordusu 24 Nisan’da Arpaçay’ı geçerek Osmanlı topraklarına girmiş, kısa süre içinde Kars da kuşatma altına alınmıştır. İlk Rus kuşatması, Zivin’deki Rus yenilgisi ve geri çekilmenin ardından 8 Temmuz 1877’de fiilen sona ermiştir. Alacadağ Muharebesi sonrasında Rus ordusu 16 Ekim’den itibaren Kars’ı yeniden kuşatmış ve 17/18 Kasım gecesi gerçekleştirilen genel taarruz sonucunda kaleyi ele geçirmiştir.¹⁴² Dolayısıyla 1877’deki Kars harekâtını kesintisiz birkaç aylık tek bir kuşatma olarak değil, ilkbahar-yaz ve sonbahar safhalarına ayrılan iki ayrı kuşatma dönemi şeklinde değerlendirmek daha isabetlidir.

Kafkasya, ulaşım altyapısının yetersizliği nedeniyle her iki taraf için de büyük orduların ikmalini zorlaştıran bir coğrafya niteliğindeydi. Savaşın başında Osmanlı Doğu Anadolu’sunda demiryolu Erzurum’a ulaşmıyor, bölgedeki ikmal büyük ölçüde kara yolları ve uzun mesafeli nakliye hatlarına dayanıyordu. Rus tarafı ise 1890’larda Aleksandropol (Gümrü)’den Kars’a, ardından Sarıkamış’a uzatılan demiryolu ile 1880’lerde tamamlanan Transkafkasya demiryolu sayesinde daha gelişmiş bir ulaştırma altyapısına sahipti.¹⁴³

Bu koşullar altında her iki taraf da ileri harekâtlarında coğrafya, iklim ve ulaştırma şartlarını hesaba katmak zorundaydı. 1916 kışındaki Erzurum Harekâtı bunun dikkat çekici örneklerinden biridir. Kafkas Ordusu Komutanı General Nikolay Yudenic, Türk savunmasının güç arazi ve şiddetli kış nedeniyle “aşılmaz” kabul ederek zayıf bıraktığı Kargapazarı Dağı çevresindeki kesimden yararlanmayı taarruz planının önemli unsurlarından biri hâline getirmiştir. Kargapazarı üzerinden ilerleyecek birliklere esas taarruzu kolaylaştıracak bir görev verilirken, asıl taarruz Gürcüboğaz geçidi üzerinden planlanmıştır. Allen ve Muratoff’un aktardığına göre 8 Şubat günü Yudenic, birlik kumandanlarını daha önce tebliğ edilen planı yeniden gözden geçirmek üzere yemeğe davet etmiş ve yemeğin sonunda, “... ve şimdi, beyler, vazifelerimizin başına. Hepiniz emirlerimi duydunuz sanırım. 10’unda taarruza geçeceğiz” demiştir. Kumandanlardan

¹⁴² W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 173-194; Hasip Saygılı, “Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021 (ss. 272-296), s. 287-290.

¹⁴³ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 207-208, 216.

biri biraz daha gecikmenin gerekliliğini açıklamaya çalışınca Yudeniç, “Peki, öyleyse 11’inde taarruza geçiyoruz” diyerek toplantıyı sona erdirmiştir. 11 Şubat’ta başlayan taarruzun ardından Rus birlikleri 16 Şubat sabahı Erzurum’a girmiştir.¹⁴⁴ Bu örnek, dağlık arazinin savunmaya önemli avantajlar sağlayabilmekle birlikte, araziye ilişkin savunma kabullerinin uygun bir harekât planıyla karşı tarafın lehine çevrilebileceğini göstermektedir.

Kafkas Cephesi’nin bir diğer belirleyici boyutu, bölgenin tarihsel olarak karmaşık ve çok etnili sosyopolitik yapısıydı. Kafkasya ve ona bitişik cephe sahası Ermeniler, Gürcüler, Azerbaycan Türkleri, Kürtler, Çerkesler, çeşitli Kuzey Kafkas halkları, Ruslar ve diğer toplulukların bir arada yaşadığı heterojen bir coğrafya niteliği taşımaktaydı. Birinci Dünya Savaşı koşullarında bu çok katmanlı toplumsal yapı askerî ve siyasî gelişmelerle doğrudan etkileşime girmiş, farklı toplulukların savaş karşısındaki tutumları yerel şartlara, siyasî hedeflere ve imparatorluklarla kurdukları ilişkilere göre değişkenlik göstermiştir.

Ermeni gönüllü teşkilatlanması, savaşın Kafkasya’daki önemli etno-siyasal ve askerî unsurlarından birini oluşturmuştur. Savaş öncesinde Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni siyasî örgütleri etkinlik kazanmış, savaşın başlamasıyla birlikte Çarlık makamları da Ermeni gönüllü gruplarının silahlandırılması ve teşkilatlanmasını destekleyen adımlar atmıştır. Cemil Hasanlı’nın aktardığı Rus belgelerinde, Osmanlı vatandaşı Ermenilerden gönüllü birliklere katılmak isteyenler arasında Taşnak ve Hınçak mensuplarının bulunduğu, bu örgütlerin gönüllü faaliyetlerini koordine etmek üzere Tiflis’teki Ermeni Millî Bürosu içinde etkin oldukları görülmektedir. G. G. Korganov başlangıçta teşkil edilen dört Ermeni gönüllü birliğinin toplam mevcudunu yaklaşık 2.500 kişi olarak vermektedir. Allen ve Muratoff da muhasamatın başlaması üzerine dört Ermeni gönüllü müfrezesi (*drujina*) kurulduğunu kaydetmektedir.¹⁴⁵ İlk dört Ermeni birliği daha sonra başka gönüllü birlikler izlemiş, Gürcülerden de iki gönüllü birlik teşkil edilmiştir. Rus askerî belgeleri de 27 Şubat 1915’te Çoruh Müfrezesi içinde iki Gürcü birliğinin bulunduğunu,

¹⁴⁴ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 328-329, 335.

¹⁴⁵ Гавриил Григорьевич Корганов, *Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918)*, МАКС Пресс, Москва, 2011, с. 18; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 225; gönüllü teşkilatlanmasında Taşnak ve Hınçak unsurlarının rolü için ayrıca bk. Cemil Hasanlı, s. 155-162.

19 Nisan 1915 tarihli bir raporda ise Kafkasya’da yeni teşkil edilen birlikler arasında iki Gürcü ve dört Ermeni gönüllü birliğinin yer aldığını göstermektedir.¹⁴⁶

Ermeni gönüllü seferberliğini teşvik eden etkenlerden biri de savaşın sonunda elde edileceği düşünülen siyasî statüye ilişkin beklentilerdi. Hasanlı’nın aktardığı savaş dönemi çağrılarında birinde, Eçmiadzin’de örgütlenen Ermeni birliklerinin Osmanlı topraklarına girmeleri hâlinde altı Ermeni vilayeti ile Kilikya’yı kapsayan, Büyük Rusya’nın himayesi altında bağımsız bir Ermenistan kurulacağı yönünde bir vaat yer almaktadır. Hasanlı, bu vaat ile dinî liderlerin çağrılarının etkisiyle Transkafkasya’da Ermeni gönüllü birliklerinin hızla teşkil edildiğini belirtmektedir.¹⁴⁷ Bu gönüllü seferberliği, Kafkas Cephesi’nin zaten karmaşık olan askerî ve etno-siyasal ortamını daha da çok katmanlı hâle getirmiştir.

Kürt toplulukları, Kafkas Cephesi’nin sosyopolitik yapısını şekillendiren önemli unsurlardan birini teşkil etmekteydi. Bu arada, Doğu Anadolu’daki çok sayıda Kürt aşireti, 1891’de Hamidiye Hafif Süvari Alayları adıyla teşkil edilip 1910’da Aşiret, 1913’te İhtiyat Süvari Alaylarına dönüştürülen yapı aracılığıyla Osmanlı askerî teşkilatına kısmen dâhil edilmişti. Bu birlikler sınır güvenliğinin sağlanması, keşif ve gözetleme yapılması, gerektiğinde baskın ve taarruzlarla düşmanın yıpratılması gibi görevlerde kullanılmıştır. Bununla birlikte eğitim, disiplin, silah, mühimmat ve diğer askerî donanım bakımından düzenli birliklerin seviyesine ulaşamamaları, muharebelerdeki etkinliklerini ciddi biçimde sınırlamıştır. Nitekim savaşın ilk aylarında firarlar sebebiyle aşiret süvari kuvvetlerinin mevcudu hızla azalmıştır. Özellikle Urfa, Mardin ve Diyarbakır gibi sıcak bölgelerden gelen 4. Aşiret Süvari Tümeni mensupları yerel yazlık kıyafetleriyle cepheye katılmış, kışlık elbise ve kaput eksikliği nedeniyle tümenin önemli bir kısmı açlık ve soğuk yüzünden yitirilmiş, bir kısmı ise firar etmiştir.¹⁴⁸

Rusya da XIX. yüzyıl boyunca sınır bölgelerindeki Kürt aşiretleri üzerinde nüfuz kurmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Fatih Ünal’ın aktardığına göre 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında General Paskeviç, nüfuzlu Kürt beylerini Rus himayesine

¹⁴⁶ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 225; *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.*, Dok. № 154, c. 279; Dok. № 182, c. 321.

¹⁴⁷ Cemil Hasanlı, s. 153.

¹⁴⁸ Yavuz Selim Çeloğlu, s. 30-32.

kazanmak ve Osmanlı Devleti'nin kendilerine verdiğiinden daha yüksek maddî imkânlar sağlayarak bazı aşiret önderlerini Rusya tarafına çekmek istemiştir.¹⁴⁹ Bununla birlikte bu girişimler geniş çaplı bir başarıya dönüşmemiştir. Ünal, söz konusu savaşta Ruslara açık destek veren örnek olarak Yezidi Kürtlerinin reisini zikretmekte ve bu desteğin karşılığında kendisine önemli maddî menfaatler sağlandığını belirtmektedir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise Kürt aşiretlerinin tutumu yeknesak değildi. Çeloğlu'nun aktardığına göre Rus işgali sırasında Dersim'deki bazı aşiretler bir süre Ruslara meyletmiş, ancak Osmanlı makamlarının girişimleri sonucunda yeniden Osmanlı Devleti yanında Ruslara karşı savaşmışlardır.¹⁵⁰ Bu örnekler, Kürt aşiretlerinin savaş şartlarındaki siyasî ve askerî tutumlarının bölge, aşiret ve döneme göre farklılaşabildiğini göstermektedir.

Cephe gerisindeki güvenlik şartları da bu karmaşık toplumsal yapıdan etkilenmiştir. Çeloğlu'nun Osmanlı askerî ve idarî kaynaklara dayalı tespitlerinde, savaşın yol açtığı iç güvenlik zafiyeti ortamında çeşitli asayiş olayları ve iç karışıklıkların Ermeni, Nusayri ve bazı Kürt unsurlarla ilişkilendirildiği, Osmanlı makamlarının bu sorunların bastırılmasında Aşiret Süvari Alaylarından yararlanmaya çalıştığı belirtilmektedir.¹⁵¹ Bununla birlikte aynı çalışmada, aşiret alaylarından firar eden bazı gönüllülerin de cephe gerisinde gasp, soygun ve yağma gibi eylemlere karışarak ciddi güvenlik sorunlarına yol açtığı kaydedilmektedir. Dolayısıyla cephe gerisindeki istikrarsızlık, askerî çözülme, işgal, firar ve yerel çatışmaların birlikte ürettiği bir güvenlik sorunu olarak değerlendirilmelidir.

Kafkasya'nın diğer önemli unsurları olan Gürcüler ile başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere Müslüman yerli halkların Rus askerlik sistemi içindeki statüleri de aynı değildi. Kafkasya'da genel askerlik yükümlülüğünün uygulanması konusunda 1870'lerden itibaren çeşitli projeler hazırlanmış, uzun tartışmaların ardından Mayıs 1886'da askerlik yükümlülüğünün yalnız Kafkasya'nın Hristiyan yerli nüfusuna uygulanması kararlaştırılmıştır. Müslüman yerli nüfus ise fiilî askerlik hizmetinden muaf tutulmuş ve

¹⁴⁹ Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 17, 2008 (ss. 133-152), s. 133-134.

¹⁵⁰ Fatih Ünal, s. 134; Yavuz Selim Çeloğlu, s. 37.

¹⁵¹ Yavuz Selim Çeloğlu, s. 36-37.

bu yükümlülüğün yerine para vergisi konulmuştur.¹⁵² Bu düzenleme, Kafkasya'nın Hristiyan ve Müslüman yerli nüfusu için farklı askerlik rejimleri öngörmekteydi.

1917 Devrimi sonrasında Kafkasya'daki siyasî yapı ayrıca değişmiştir. Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı siyasî temsilcilerin yer aldığı Mâverâ-yı Kafkas yönetim yapısı 1918 baharında çözülmüş, 26 Mayıs 1918'de Mâverâ-yı Kafkas Seymi feshedilmiş ve aynı gün Gürcü Millî Şûrası Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ederek kendi hükûmetini kurmuştur. Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasındaki ilişkiler bundan sonra Batum'daki ayrı müzakereler ve 4 Haziran 1918 tarihli antlaşmalar çerçevesinde yeni bir safhaya girmiştir.¹⁵³

Öte yandan Kafkasya'daki ve Rusya'nın diğer bölgelerindeki Müslüman topluluklar, dinî yakınlık nedeniyle Osmanlı Devleti'nin cihat siyasetinin başlıca muhatapları arasında görülmüştür. Tuncay Öğün'ün dönemin Osmanlı basınından aktardığı haberlere göre Kırgız, Türkmen, Başkırt ve Çerkez gibi bazı Müslüman toplulukların Rus ordusuna asker vermek istemedikleri, Rus hükûmetinin bunlardan zorla asker topladığı ve cepheye gönderilenler arasında hoşnutsuzluk bulunduğu ileri sürülmekteydi.¹⁵⁴ Bu haberler savaş dönemi Osmanlı basınının propaganda ortamında yayımlandığından, söz konusu toplulukların hukukî askerlik statüsünü veya Rusya'daki bütün Müslümanların fiilî tutumunu gösteren yeknesak veriler olarak değerlendirilmemelidir.

Birinci Dünya Savaşı'nın uzaması ve cephelerde artan kayıplar, Rusya İmparatorluğu'nda askerî ve ekonomik alanlarda ciddi bir insan gücü ihtiyacı doğurmuştu. Bu koşullarda Çar II. Nikolay'ın 25 Haziran/8 Temmuz 1916 tarihli iradesiyle, Türkistan'ın daha önce genel askerlik hizmetinden muaf tutulan yerli erkek nüfusunun muharip birliklere alınması değil, faal ordu bölgesindeki savunma tesisleri ve askerî ulaştırma hatlarıyla devlet savunması için gerekli diğer işlerde çalıştırılması kararlaştırılmış, yükümlülük 19-43 yaş grubu için uygulanmıştır. Karar, imparatorluğun acil iş gücü ihtiyacına cevap vermek amacıyla, uzman görüşleri ve Türkistan'ın yerel şartları yeterince dikkate alınmadan alınmıştı. Uzun süredir biriken siyasî, sosyal ve ekonomik hoşnutsuzlukların üzerine

¹⁵² Михаил Алексеевич Волхонский, «Разработка проекта введения всеобщей воинской повинности на Кавказе в 1870-1880-х гг.», *Российская история*, № 5, 2025 (с. 50-67), с. 50.

¹⁵³ Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, *Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)*, Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2017, s. 163-164.

¹⁵⁴ Tuncay Öğün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", ss. 83-87.

gelen bu zorunlu iş gücü uygulaması, 1916 Türkistan ayaklanmasının tek sebebi olmamakla birlikte başlıca ve doğrudan tetikleyicilerinden biri olmuştur.¹⁵⁵

Türkistan'daki bu gelişmeden farklı bir siyasî ve kronolojik bağlamda, 1918'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki askerî-siyasî iş birliği somut bir nitelik kazanmıştır. 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Dostluk Antlaşması, Azerbaycan Hükûmetinin talebi hâlinde Osmanlı Devleti'nin ülkede düzen ve iç güvenliğin sağlanması için askerî yardımda bulunmasını öngörmüş, aynı yıl Kafkas İslam Ordusu Bakü Muharebesi'ni kazanarak 15 Eylül 1918'de şehri kurtarmıştır.¹⁵⁶ Bu gelişmeler, 1916 Türkistan ayaklanmasının devamı olarak değil, Rusya'daki devrim ve askerî çözülmenin ardından Güney Kafkasya'da yeniden şekillenen devletleşme ve ittifak ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Öte yandan 1914-1915 Osmanlı basınında, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı kuvvetlerine destek verdiği yönündeki haberlerle bağlantılı olarak, Rus makamlarının isyan ihtimalinden kuşkulandıkları kişilere baskı, tutuklama ve sürgün uyguladığı ileri sürülmekteydi. Ne var ki bu haberlerin sansür altındaki savaş basınının propaganda ortamında üretildiği gözden uzak tutulmamalıdır.¹⁵⁷

Bu çerçevede Kafkas Cephesi'nin stratejik ve tarihsel konumu, basit bir askerî cephe olmanın ötesine geçmiştir. Fevzi Çakmak'ın çerçevesinde Doğu Harekâtı, Karadeniz'den Hemedan'a uzanan yaklaşık 1.000 kilometrelik sahada kale harbi, mevzi harbi, harekât harbi, yarma ve yanlardan kavrama harekâtlarını bir araya getiren geniş ölçekli bir mücadeleyleydi.¹⁵⁸ XIX. yüzyıl Osmanlı-Rus rekabetinin mirası, zorlu coğrafi koşullar, ulaşım ve ikmal sorunları ile çok etnili sosyopolitik yapı bu cephede iç içe geçmiştir. Osmanlı Devleti açısından sınır güvenliği, kaybedilen toprakların geri alınması ve

¹⁵⁵ Tatiana Kotiukova, "The Exemption of Peoples of Turkestan from Universal Military Service as an Antecedent to the 1916 Revolt", in *The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*, Aminat Chokobaeva, Cloé Drieu, Alexander Morrison (ed.), Manchester University Press, Manchester, 2019 (pp. 45-70), p. 62-66. Ayrıca bk. Edward Dennis Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1954, p. 74, 77-80.

¹⁵⁶ Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, s. 164. Ayrıca bk. İlyas Ak, s. 385.

¹⁵⁷ Bk. Tuncay Ögün, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", s. 81-83, 95-98.

¹⁵⁸ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı: 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, yay. haz. Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Serdar Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 3-5.

Kafkasya'daki Müslüman topluluklarla siyasî bağ kurma beklentileri öne çıkarken, Rusya açısından Kafkasya güney sınırlarının korunması ve Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen daha geniş strateji bakımından önem taşıyordu. Bölgedeki Müslüman ve Hristiyan topluluklar yekpare biçimde hareket etmemiş, farklı siyasî ve askerî tercihler sergilemiştir. Savaş, devrim ve imparatorlukların çözülmesi Güney Kafkasya'nın siyasî düzenini ve bölgedeki nüfus hareketlerini derinden etkilemiştir. Bu nedenle Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki geniş ve çok boyutlu harekât sahalarından biri olarak değerlendirilmelidir.

1.3. TAARRUZ MUHAREBELERİ: 1914-1915

Kasım 1914'te Kafkas Cephesi'nde ilk ciddi çarpışmalar başladığında, 3. Ordu Rus ilerleyişini durdurmaya ve karşı taarruzla inisiyatifi ele almaya çalışmaktaydı. Harbiye Nazırı Enver Paşa da Rus kuvvetlerinin dağınık kollarına taarruz edilmesini ve ileri harekâtın sürdürülmesini istiyordu. Bununla birlikte Osmanlı ordusunun Balkan Savaşları sonrasında başlatılan yeniden teşkilatlanma ve ıslah süreci henüz tamamlanmamıştı. Savaş, askerî sistemin ve reformların aksayan taraflarını açığa çıkarmış, Kafkas Cephesi'ndeki birliklerde eğitim, harbe hazırlık, silah ve teçhizat bakımından ciddi yetersizlikler devam etmişti.¹⁵⁹ Enver Paşa'nın kontrolünde yürütülen personel tasfiyesi sırasında, çoğunluğu üst rütbeli olmak üzere 1.000'den fazla subay emekliye sevk edilmiş veya ordudan çıkarılmıştır. Ancak tasfiye edilen tecrübeli kurmayların yerlerine atanan subayların bir bölümünün genç ve deneyimsiz olması, bu değişimin kendiliğinden etkin ve dinamik bir komuta yapısı ortaya çıkardığı şeklinde yorumlanmasını güçleştirmektedir.¹⁶⁰

Enver Paşa, 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı daha etkin bir taarruza yöneltmiştir. Köprüköy ve Azap muharebelerinde Rus kuvvetlerine kesin bir darbe indirilemediği kanaati, ordu komutanına duyduğu güveni daha da azaltmıştır. Hasan İzzet Paşa'nın Aralık 1914 ortalarında görevden ayrılmasının ardından Enver Paşa 3. Ordu komutanlığını fiilen üstlenmiş ve 9. ile 10. Kolorduların kanatlardan ilerleyerek

¹⁵⁹ Mesut Uyar, "Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 30, 2019 (ss. 29-84), s. 47-50, 63-64.

¹⁶⁰ Mesut Uyar, s. 47, 49-50.

Sarıkamış'taki Rus ana kuvvetlerini kuşatmasını, 11. Kolordunun ise cepheden baskı kurmasını öngören harekât planını uygulamaya koymuştur.¹⁶¹

Köprüköy Muharebesi 6 Kasım 1914'te başlayan karşılıklı ileri harekâtlarla gelişmiş ve altı gün sürmüştür. 11 Kasım'da Osmanlı birlikleri Köprüköy ile 1905 rakımlı tepe çevresinde ilerlemiş, 12 Kasım'daki taarruzların ardından Rus kuvvetleri Sanamer-Hoşap-Horumulya-Azap-Ardos hattına çekilmiştir.¹⁶² Bunu izleyen Azap Muharebesi 14-18 Kasım tarihleri arasında cereyan etmiş, 20 Kasım'da çatışmalar yeniden şiddetlenmiş, 21 Kasım'da ise her iki tarafın yıprandığı bir ortamda Hasan İzzet Paşa Osmanlı birliklerini daha gerideki bir hatta çekmeye karar vermiştir. Fevzi Çakmak, Maslovski'nin anlatımından hareketle, Rus cephesinin 20-21 Kasım'da ciddi bir sıkışıklık ve panik yaşadığını, bu nedenle Osmanlı tarafının eline geçen fırsatın geri çekilme kararıyla kullanılmadığını değerlendirmektedir.¹⁶³ Rus birlikleri daha sonra Kocut-Sanamer-Zars-Tayhoca hattında tutunarak savunma düzenini yeniden kurmuştur.¹⁶⁴

Muharebelerdeki kayıplara ilişkin kaynaklar aynı kapsamı ve rakamları vermemektedir. Fevzi Çakmak'ın Maslovski'den aktardığına göre 39. Tümen ile 20. Tümenin 1. Tugayı yaklaşık yüzde 40 kayıp vermiş ve bu miktar 10.000 kişinin altında kalmamıştır. Allen ve Muratoff ise Berhman'ın kolordusunun 7.000'den fazla ölü ve yaralı verdiğini, toplam Rus kayıplarının yüzde 40'ının 153. Bakü Alayı'na ait olduğunu kaydetmektedir. Dolayısıyla Allen ve Muratoff'un ifadesi, Bakü Alayı'nın kendi mevcudunun yüzde 40'ını kaybettiği anlamına gelmemektedir. İki kaynaktaki rakamlar farklı birlik ve hesap kapsamlarına dayandığından doğrudan eşitlenmemelidir.¹⁶⁵ Allen ve Muratoff ayrıca Rus askerlerinin moralinin bozulduğunu, daha fazla kayıp vermesine rağmen Hasan İzzet Paşa'nın kendi kuvvetlerinin moralini yükseltmeyi başardığını belirtmektedir.¹⁶⁶ Bu bakımdan Kasım muharebeleri, Osmanlı ordusunun Kafkas Cephesi'nde taktik düzeyde

¹⁶¹ Hüseyin Tutar, Tuncay Ögün, Hüsnü Kapu, Hamza Erdoğan, Ebubekir Küçük, *Türk Halkının Sarıkamış Algısı*, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars, 2011, s. 23-24; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 233-237.

¹⁶² Güray Alpar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy ve Azap Zaferleri", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2018 (ss. 97-119), s. 101, 107-109; Fevzi Çakmak, s. 32-35.

¹⁶³ Fevzi Çakmak, s. 36-40.

¹⁶⁴ Güray Alpar, s. 115-116; Евгений Васильевич Масловский, *Великая война на Кавказском фронте. 1914-1917 гг.*, Вече, Москва, 2015, с. 53.

¹⁶⁵ Fevzi Çakmak, s. 39; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 229.

¹⁶⁶ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 229.

geçici bir üstünlük sağladığı, ancak bunu kesin bir operasyonel sonuca dönüştüremediği bir safha olarak değerlendirilebilir.

Bu nispi başarıların kamuoyuna yansıtılmasında basın, Karargâh-ı Umûmî tebliğlerini dolaşıma sokarak resmî savaş anlatısının başlıca araçlarından biri olmuştur. 13 Kasım 1914'te aynı tebliği yayımlayan *İkdam* ve *Sabah*, Rus kuvvetlerinin sınırı geçtikten dört gün sonra öncü unsurlarıyla Köprüköy civarına ulaşabildiğini, Köprüköy'deki bir Kozak süvari taarruzunun Osmanlı süvari fırkalarından biri tarafından püskürtüldüğünü ve 5-6 Kasım'da Osmanlı süvarisinin yaya muharebeleriyle Rus ilerleyişini engellediğini bildirmiştir. Tebliğ ayrıca Köprüköy'ün 11 Kasım'da süngü hücumuyla ele geçirildiğini, 12 Kasım'da bütün Rus mevzilerinin zapt edildiğini ve bir Rus kolordusunun bozguna uğrayarak çekildiğini ileri sürmüştür, böylece taktik kazanımları kapsamlı bir zafer anlatısı içinde sunmuştur.¹⁶⁷ Buna karşılık *The New York Times*'ın 10 Kasım 1914 tarihli sayısında yayımlanan ve Petrograd'dan 9 Kasım tarihini taşıyan haberde, Rus kuvvetlerinin Erzurum'un yaklaşık yirmi beş mil doğusundaki bir müstahkem mevkiyi ele geçirdiği ve Kürt süvarisini dağıttığı ileri sürülerek çatışmaların ilk safhası Rus ilerleyişi merkezli bir çerçevede aktarılmıştır.¹⁶⁸

Köprüköy ve Azap'taki sonuçların ardından Enver Paşa çok daha cüretkâr bir taarruza girişmeye karar vermiştir.¹⁶⁹ Allen ve Muratoff'un aktardığına göre Enver Paşa, gizli bir dağ patikası üzerinden yandan çevirme yürüyüşü fikrini benimsemiş, ancak 3. Ordu'nun tecrübeli komutanları bu plana şiddetle itiraz etmişti.¹⁷⁰ Enver, bir kolordunun daha nakledilmesinin bir ay gecikmeye yol açacağını ve baskın unsurunu ortadan kaldıracağını ileri sürerek bu itirazları reddetmiştir.¹⁷¹ Ordu komutanlığını fiilen üstlenen Enver Paşa, kurmay başkanlığını Bronsart von Schellendorf'a, ikinci kurmay başkanlığını ise Alman Yarbay Guse'ye tevdi ederek 22 Aralık 1914'te genel taarruz emrini vermiştir.¹⁷² Harekâtın ilk safhasında birlikler sınır hattından ileri harekete geçtiyse de Allahuekber Dağları ve çevresindeki yüksek arazide yoğun kar ve tipi altında ilerleyen kolordular,

¹⁶⁷ *İkdam*, 31 Teşrinievvel 1330/13 Kasım 1914, No: 6369, s. 1; *Sabah*, 31 Teşrinievvel 1330/13 Kasım 1914, No: 9036, s. 1.

¹⁶⁸ "Russians Take Turks' Fort Near Erzerum: In Pursuit of Kurdish Cavalry—Armenian Students Enthusiastic Volunteers in Petrograd", *The New York Times*, 10 November 1914, p. 1.

¹⁶⁹ Güray Alpar, s. 112-116.

¹⁷⁰ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 233-235, 237.

¹⁷¹ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 236, 264.

¹⁷² Güray Alpar, s. 116-117. Ayrıca bk. W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 240-241.

eksik ve yetersiz haritalar ile sarp coğrafya sebebiyle planlanan sürede mesafe kat edememiştir.¹⁷³ Dondurucu soğuk ve yetersiz kışlık donanım askerler üzerinde yıkıcı bir etki yapmış, 10. Kolordu'nun güzergâh sapmasıyla Allahuekber Dağları'nı aşmak zorunda kalması ve tipiye yakalanması, birlikler Sarıkamış'a ulaşmadan ağır zayıyata yol açmıştır.¹⁷⁴ Kayıpların boyutu ortaya çıkınca Ocak başında geri çekilme süreci başlamış, Enver Paşa da 8 Ocak'ta 3. Ordu komutanlığını Hafız Hakkı Paşa'ya bırakarak ertesi gün cepheden ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştür.¹⁷⁵ Ocak 1915'e gelindiğinde Sarıkamış Harekâtı sona ermiş, harekâtın komuta kademesinden Hafız Hakkı Paşa da kısa süre sonra tifüse yakalanarak Şubat 1915'te hayatını kaybetmişti.¹⁷⁶

Felaketin belirleyici unsurları arasında iklim ve lojistik yetersizlikler öne çıkıyordu. Osmanlı askerinin giyim ve donanımı bu koşullara uygun değildi. Askerlerin gıdası son derece kıttı ve daha ziyade yufka yiyorlardı. Kendilerini sıcak tutacak elbiseleri yoktu, yalnız bir kısmında kaput vardı ve ayaklarında çarık bulunuyordu.¹⁷⁷ Mahrumiyet kimi zaman bizzat komuta kararlarıyla ağırlaştırmıştır. “İkmal üssümüz karşımızdadır” diyen Başkumandan Vekili, birliklerin hafif ilerlemesini emretmiş, bazı birliklere sırt çantaları ve kaputlarını geride bıraktırmıştı.¹⁷⁸ Buna karşılık Rus ordusu sert kış koşullarına daha hazırlıklı ve teçhizat bakımından üstündü. Bu fark, çetin iklim şartları altında iki ordu arasındaki dayanma gücü uçurumunu daha da görünür kılmıştır.¹⁷⁹ Sarıkamış kayıplarına ilişkin tahminler kaynaklara göre önemli ölçüde değişmektedir. Süleyman Tekir, farklı verileri karşılaştırarak harekât boyunca Osmanlı kaybını yaklaşık 41.000 kişi olarak hesaplamaktadır.¹⁸⁰ Rus tarafının kayıpları da ağırdı. Allen ve Muratoff'a göre, büyük kısmı donma vakalarıyla bağlantılı olmak üzere 16.000 ölü ve yaralı ile 12.000 hasta

¹⁷³ Ramin Sadıgov, “Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46, 2019 (ss. 279-302), s. 293.

¹⁷⁴ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 237. Ayrıca bk. Mehmet Mert Çam, “Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü”, *Tarih Kritik Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2016 (ss. 55-60), s. 60.

¹⁷⁵ Sayim Türkman, “Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Muharebeleri”, s. 562-563.

¹⁷⁶ Sevilay Özer, “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, Cilt: 80, Sayı: 287, 2016 (ss. 219-260), s. 245.

¹⁷⁷ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 237.

¹⁷⁸ Peter Hopkirk, *Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire*, Kodansha International, New York, 1994, p. 75.

¹⁷⁹ Ramin Sadıgov, s. 287.

¹⁸⁰ Süleyman Tekir, “Sarıkamış Harekâtı'nda Türk ve Rus Kayıpları”, *Yeni Türkiye: Kafkaslar Özel Sayısı III*, Sayı: 73, 2015 (ss. 795-805), s. 803; Ayrıca bk. Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 535; Felix Guse, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, (Çev. Yarbay Hakkı Akoğuz), yay. haz. Alev Keskin, Genelkurmay ATASE, Ankara, 2007, s. 41

bulunuyordu. Türkistan piyade alaylarının¹⁸¹ her biri ise 2.500 kişilik mevcuttan ortalama 600-700 kişiye düşmüştü.¹⁸²

Cephenin askerî dinamiği etnik bir boyutla da iç içe geçmişti. 1912’de Tiflis’te kurulmuş olan Ermeni Millî Bürosu, Ağustos 1914’te gönüllü taburları teşkil etmek üzere yeniden etkinleşmiştir. Bu olayda Taşnaklar belirgin bir rol üstlenmiş, Eylül 1914’te gönüllü birliklere kabul süreci başlatılmıştı.¹⁸³ Andranik Ozanyan, Drastamat Kanayan (Dro), Arşak Gafavyan (Keri) ve Hamazasp Srvandztyan gibi isimler bu birliklerin başına geçmiş, eski Osmanlı mebusu Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) da Tiflis’e geçerek Rus-Ermeni birliklerine katılmıştı.¹⁸⁴ Kafkasya, Balkan ülkeleri, Mısır ve Amerika’dan Ermeniler gönüllü birliklere katılmak üzere Tiflis’e gelmiş, Avrupa’dan toplanan gönüllüler de Balkanlar üzerinden Rusya’ya geçmişti. Gönüllülerin sayısına ilişkin tahminler 4.500 ile 9.000 arasında değişmektedir.¹⁸⁵ İlgili kaynaklarda, savaşın başlamasıyla bazı Osmanlı Ermeni askerlerinin silahlarıyla birliklerinden ayrılarak düşman saflarına katıldığı kaydedilmektedir. Aynı kaynaklarda, bazı Ermeni çetelerinin Osmanlı ordusunun ikmal hatlarına saldırılar düzenlediği ve düşman lehine casusluk faaliyetlerinde bulunduğu da belirtilmektedir.¹⁸⁶ Bu birliklerin daha savaşın ilk haftalarında Rus komutası altında ileri harekâta katıldığı, komuta kademesinin yazışmalarından da izlenebilmektedir. Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Nikolay Yudenich, General Nikolayev’e gönderdiği 31 Ekim/13 Kasım 1914 tarihli telgrafta, Van-Abağa istikametinde ilerleyen Dro’nun Ermeni müfrezesi ile Abdürrezak’ın Kürt kuvvetlerine, her biri kendi gayesinin peşinde olduğundan birbirleriyle çatışmamalarını emretmiş, aksine hareket edenin “himayeden mahrum kalacağını” bildirmişti.¹⁸⁷

¹⁸¹ Rus İmparatorluk Ordusunda resmî olarak “Türkistan Tüfek Alayı” (Туркестанский стрелковый полк) adını taşıyan birlikler bulunuyordu. Örneğin 2. Türkistan Kolordusunun 4. Türkistan Tüfek Tugayında 13., 14., 15. ve 16. Türkistan Tüfek Alayları, 5. Türkistan Tüfek Tugayında ise 17., 18. ve 19. Türkistan Tüfek Alayları vardı. 1914 Rus ordusu teşkilat cetvelleri bunu açık biçimde gösteriyor. *Handbook of the Russian Army*, 6th Edition, General Staff, War Office, London, 1914, p. 45.

¹⁸² W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 264-265.

¹⁸³ Bülent Cırık, “Birinci Dünya Savaşı’nda Balkanlarda Ermeni Seferberliği ve Ermeni Gönüllüleri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2015 (ss. 227-258), s. 231; Ramile Dadaşova, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya’da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 2020 (ss. 39-62), s. 43.

¹⁸⁴ Cemil Hasanlı, s. 159-160.

¹⁸⁵ Bülent Cırık, s. 230-232; Ramile Dadaşova, s. 43-44.

¹⁸⁶ Ramile Dadaşova, s. 41.

¹⁸⁷ *Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов* (сост. М. Перинчек), Лаборатория Книги, Москва, 2011, Док. № 30, с. 76 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 517, v. 29).

Savaş başlamadan önce bazı Ermeni siyasî-dinî çevrelerinde gönüllü birliklerin teşkili ve silahlandırma konusunda somut hazırlıkların bulunduğu görülmektedir. Nitekim Bütün Ermenilerin Katolikosu V. Gevork'un başkanlığında toplanan Eçmiadzin Katolikosluğu Kançılarya Meclisi'nin 25 Temmuz/7 Ağustos 1914 tarihli protokolünde, Avrupa'da çıkacak genel bir savaşın Rus-Türk savaşını da kaçınılmaz kılacağı öngörülerek, Kafkasya ve Türkiye Ermenilerinin geleceği bakımından her şeyden önce Rus ordusunun zaferine katkı sağlanması gerektiği kararlaştırılmıştı. Aynı belgede Ermenilerin ihtiyatlı bir biçimde silahlandırılması konusunda vakit kaybetmeden harekete geçilmesi gerektiği vurgulanmakta, özellikle Erivan, Kars, Gence ve Tiflis vilayetlerinde Rus-Türk savaşı hâlinde Müslüman kitlelerin iç isyan ve karışıklıklar yoluyla Osmanlı Devleti'ni destekleyebileceği endişesine dikkat çekilmekteydi. Meclis, bütün bu hazırlıkların dışa dönük gösterilerden kaçınılarak ve ortak bir plan dâhilinde yürütülmesini kararlaştırmıştı.¹⁸⁸

Hemen hemen aynı günlerde Rus askerî bürokrasisi de benzer hazırlıklar içindeydi. Genelkurmay Baş İdaresinin 2. Ober-Kvartirmeysteri V. V. Eggert, 31 Temmuz/13 Ağustos 1914 tarihinde Kafkas Askerî Bölgesi Kurmay Başkanı Nikolay Yudenîç'e gönderdiği yazıda, Türkiye'de seferberlik yürütülmekte olduğundan muhtemel komplikasyonlara karşı bazı önleyici tedbirlerin şimdiden alınması gerektiğini bildirmişti. Bu tedbirlerin başında, Rusya ile Türkiye arasında savaş çıkması hâlinde Osmanlı tebaası olan halkların — Ermenilerin, Nasturîlerin ve bilhassa Dersim Kürtlerinin — ayaklandırılmasının azamî titizlikle hazırlanması geliyordu. Eggert'e göre Ermenilerle Nasturîlerin uzun süredir Rusya'ya sempati duyduklarından onların yardımına güvenilebilirdi. Eksik olan tek şey, kendilerine sağlanması gereken silah ve cephane stoklarıydı. Bu nedenle Eggert, bölge karargâhında Türkiye sınırları içinde bir ayaklanma çıkarılmasına ve ayaklananların silahlandırılmasına ilişkin bütün ön mülahazaların derhâl hazırlanmasını talep etmişti. Savaşın henüz başlamadığı bu tarihlerde kaleme alınan bu belgeler, Rus askerî çevreleri ile bazı Ermeni siyasî-dinî çevrelerinde gönüllü birliklerin teşkili, silahlandırma ve Osmanlı topraklarındaki unsurlardan yararlanma konusunda somut hazırlıkların bulunduğunu birincil kaynaklar

¹⁸⁸ *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг.: Сборник документов.* (Отв. ред. А. Н. Артизов; сост. Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова и др.), Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, Док. № 3, с. 46-47 (NAA, f. 57, l. 5, d. 72, v. 1-2 ob.).

düzeyinde göstermektedir.¹⁸⁹ Bu hazırlıkların Rus idaresinin sınır kademelerine kadar yansıdığı, bölge yazışmalarından da izlenebilmektedir. Nitekim Kağızman kaza reisi, 4/17 Ağustos 1914 tarihli mektubunda, Türkiye'deki Ermeniler arasında, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkması hâlinde Türklerin cephe gerisinde faaliyet gösterecek özel gönüllü birlikler teşkil etmeyi, bu mümkün olmadığı takdirde söz konusu müfrezelerin Rusya'ya geçerek Rus birlikleriyle birlikte çarpışmayı tasarlayan gizli bir teşkilatın mevcudiyetini bildirmişti.¹⁹⁰ Sarıkamış yenilgisi ve 1915 ilkbaharında cephe gerisindeki güvenlik sorunlarının artmasıyla İttihat ve Terakki liderliği içerideki Ermeni unsurunu daha büyük ve sistemik bir tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Harbiye Nazırı Enver Paşa imzasıyla yayımlanan 20 Nisan 1915 (7 Nisan 1331) tarihli tamimde, bölgedeki Ermeni çetelerini yakalayarak hükûmete teslim eden Müslüman ve gayrimüslim halka kişi başına en az bir lira ödül verileceği ilan edilmiştir.¹⁹¹ Rus himayesinde bağımsız veya özerk bir Ermenistan kurulacağı yönündeki savaş dönemi çağrı ve beklentileri, Ermeni milliyetçi çevrelerinde Rusya lehine siyasî beklentileri güçlendirmişti.¹⁹² Van vilayetindeki silahlı çatışmalar Nisan 1915'te yoğunlaşmış, şehir merkezindeki çatışmalar 20 Nisan civarında geniş çaplı bir silahlı mücadeleye dönüşmüş,¹⁹³ Rus birlikleri ve Ermeni gönüllüleri Mayıs ortasında Van'a ulaşmıştır.¹⁹⁴

Benzer silahlı olaylar Zeytun'da da görülmüştür: Ağustos 1914'ten itibaren seferberliğe direnme, asker kaçaklığı ve silahlı saldırı vakaları yaşanmış,¹⁹⁵ olayların 1915 ilkbaharında yeniden yoğunlaşması üzerine Osmanlı birlikleri Mart sonundan itibaren bölgeye sevk edilmiş ve Nisan ayında Zeytun'daki Ermeni nüfusun bir kısmı başka bölgelere sevk edilmiştir.¹⁹⁶ Bu kalkışmanın daha bastırılmadan önce Rus ve İtilâf

¹⁸⁹ *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг.*, Док. № 5, с. 48-49 (RGVIA, f. 2003, l. 1, d. 1852, v. 71-72).

¹⁹⁰ *Армянский вопрос в 120 документах*, Док. № 26, с. 72 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 528, v. 1, 1 ob., 2, 2 ob.).

¹⁹¹ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü), Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 46.

¹⁹² Cemil Hasanlı, s. 153.

¹⁹³ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 34, Sayı: 85, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Ekim 1985, s. 39 (Belge no. 2003).

¹⁹⁴ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, Cilt: 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 98-102.

¹⁹⁵ Yaşar Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", *Belleten*, Cilt: 54, Sayı: 209, 1990 (ss. 435-462), s. 437.

¹⁹⁶ Orhan Doğan, "Zeytun (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2011 (ss. 509-546), s. 528.

tarafıyla temas hâlinde olduğu, Çarlık arşiv belgelerine de yansımıştır. Nitekim Kafkasya Naibi Kont İ. İ. Vorontsov-Daşkov'un Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 6/19 Şubat 1915 tarihli telgrafta, Kafkas Ordusu Karargâhı'na gelen Zeytun Ermeni temsilcilerinin yaklaşık on beş bin Ermeni'nin Osmanlı muhabere hatlarına saldırmaya hazır olduğunu, fakat silah ve cephaneden yoksun bulunduklarını beyan ettikleri, Zeytun'un Erzurum ordusunun muhabere hattı üzerindeki mevki göz önünde tutularak gerekli silah ve cephanenin İskenderun'a Fransız veya İngiliz gemileriyle ulaştırılmasının arzu edilir bulunduğu kaydedilmişti.¹⁹⁷ Bütün bu gelişmeler, 1915 ortalarında Osmanlı Devleti'nin cephede Rus kuvvetleriyle savaşırken cephe gerisindeki silahlı çatışma, sabotaj ve güvenlik sorunlarıyla da uğraşmak zorunda kaldığını göstermektedir.¹⁹⁸ Nihayetinde 1915'te uygulanan sevk politikası ile savaş, hastalık, çatışma ve göç koşullarında meydana gelen büyük can kayıpları, Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun demografik yapısını köklü biçimde değiştirmiş,¹⁹⁹ sevk edilenler ile cephedeki gelişmeler ve Rus ordusunun hareketleri sırasında Kafkasya'ya geçen çok sayıda Osmanlı Ermenisinin önemli bir bölümü savaş sonunda eski yerleşim bölgelerine dönememiştir.²⁰⁰ Sonuç olarak Ermeni gönüllü birliklerinin Rus ordusu safındaki faaliyetleri ile Van ve Zeytun gibi merkezlerde yaşanan silahlı olaylar, Ermeni meselesinin Osmanlı askerî ve siyasî makamlarınca giderek daha ciddi bir güvenlik sorunu olarak algılandığı ortamın başlıca unsurları arasında yer almıştır.²⁰¹

1.4. ESARETİN İLK KURBANLARI

1.4.1. Sivil Esirler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte yalnızca cephedeki askerler değil, savaşla doğrudan ilgisi bulunmayan sivil halk da esaret gerçeğiyle yüzleşmiştir. Dönemin

¹⁹⁷ *Армянский вопрос в 120 документах*, Dok. № 42, с. 97-98 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 558, v. 172).

¹⁹⁸ Bk. Selami Kılıç, "Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin "1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları" Adlı Makalesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4, 2002 (ss. 55-76).

¹⁹⁹ Muammer Demirel, "Türkiye'de Kalan Ermeni Nüfus", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 62, 2005 (ss. 479-492), s. 481-487.

²⁰⁰ Bk. Nejla Günay, Güzin Çaykiran, "Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 14, Sayı: 27, 2020 (ss. 133-150).

²⁰¹ Bk. Erhan Alpaslan, Semih Kalınmeşe, "Tarihsel Süreç İçerisinde Maraş ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarına Genel Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 6, 2023 (ss. 2364-2399).

kaynaklarında siviller için “sivil esir” ifadesi yaygın biçimde kullanılmıştır. Bununla birlikte hukukî bakımdan savaş esirleri ile düşman uyruklu sivil enterne veya alıkonulanlar farklı statüler oluşturunuyordu. Özellikle savaşın ilk safhasında, Osmanlı Devleti’nin İtilâf Devletleri’ne karşı harbe girmesiyle taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin sivil tebaasını toplu tutuklamalara tâbi tutmuştur.²⁰² İngiltere, kendi topraklarındaki Osmanlı tebaasını “sivil esir” statüsünde toplayıp kamplara sevk etmiş, Almanya ise müteakabiliyet gereği ülkesindeki İngiliz sivilleri benzer şekilde esaret altına almıştır. Çarlık Rusyası da kendi hâkimiyet sahasında yaşayan Osmanlı tebaasına mensup sivilleri hedef alan bir tutuklama ve esaret politikasını yürürlüğe koymuştur. Bu uygulamalar, özellikle ayırım gözetmeyen toplu tutuklama, sürgün ve kötü muamele örneklerinde ciddi hukukî ve insanî sorunlar doğurmuş, savaşın yarattığı karşılıklı güvensizlik ortamında kısa sürede yaygınlaşmıştır.

Savaşın başlamasından önce Rusya’nın çeşitli şehirlerinde ticaret, pastacılık, liman işçiliği ve diğer işlerle meşgul Osmanlı tebaasının önemli bir kısmı ise savaşın başlamasıyla Kaluga’ya nakledilmiştir.²⁰³

Çarlık Rusyası’nın Kafkasya bölgesindeki Müslüman nüfusa yönelik baskı, zorunlu göç ve yeniden iskân politikaları XIX. yüzyıla, yani savaşın başlamasından çok önceye uzanmaktadır. 1850’lerden Birinci Dünya Savaşı’na kadar Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na göç eden Müslümanların toplamı yaklaşık bir milyon kişi olarak tahmin edilmektedir. Bu hareketin önemli bir kısmı Rus askerî yayılması ve Çarlık yönetiminin uyguladığı baskılarla bağlantılıdır. Bu tarihsel arka plan, Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’nın başında bölgedeki Müslüman nüfusa yönelik bakış açısını değerlendirmek bakımından önemlidir.²⁰⁴

Kasım 1914’te Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya’nın resmen savaş hâline girmesinin ardından, Kafkas Cephesi’ndeki Rus ordusu yalnızca Osmanlı askerî birlikleriyle değil,

²⁰²Nurten Çetin, “Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri Vatandaşlarına Yönelik Uygulamalarından Biri: Sürgün (Edirne Örneği)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2013 (ss. 75-94), s. 76; Almanya’daki İngiliz sivil enterne uygulaması için ayrıca bk. Matthew Stibbe, “A Question of Retaliation? The Internment of British Civilians in Germany in November 1914”, *Immigrants & Minorities*, Vol. 23, No. 1, 2005 (pp. 1-29), p. 1.

²⁰³Betül Aslan, *Kardeş Kömeği (Yardımları)*, s. 149.

²⁰⁴Vladimir Hamed-Troyansky, “Letters from the Ottoman Empire: Migration from the Caucasus and Russia’s Pan-Islamic Panic”, *Slavic Review*, Vol. 82, No. 2, 2023 (pp. 311-333), p. 311.

aynı zamanda Müslüman sivil nüfusla da karşı karşıya gelmiştir. Özellikle daha önce Rus idaresine geçmiş olan Kars, Ardahan ve Batum gibi bölgelerde, Osmanlı tebaası olan veya sadakatinden şüphe edilen bazı Müslüman gruplar güvenlik tedbirlerinin hedefi hâline gelmiştir.

Bu bağlamda, Kars şehir merkezinde bazı Ermenilerin yerli Müslüman ahaliye saldırması üzerine Kars Vilayeti Geçici Genel Valisi General Zubov, *Kars* gazetesinin 17 Kasım 1914 tarihli sayısında yayımlanan duyurusunda yerel Rum ve Ermenileri Müslümanlara yönelik şiddet eylemlerinden kaçınmaları konusunda uyarmıştır. Zubov'un aynı doğrultudaki iki emri Ocak 1915'te de gazetede yayımlanmıştır. Bu emirlerde Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaş hâlinde olduğu, Rusya tebaası olan Müslümanlara yönelik saldırıların ise cezalandırılacağı bildirilmiştir.²⁰⁵

Rus makamlarının bazı yerlerde yerel Müslüman nüfusa yönelik saldırıları engellemek amacıyla emirler verdiği görülmekle birlikte, üst askerî komuta düzeyinde Kürt aşiretlerine karşı sürgün ve köy imhasını da içeren çok daha sert tedbirler tartışılmış ve onaylanmıştır. Nikolay Yudenîç'in 1/14 Şubat 1915 tarihinde Başkomutan Kont İ. İ. Vorontsov-Daşkov'a sunduğu raporda, Rus birliklerine direnen Kürtlere karşı izlenecek siyaset açıkça ortaya konmuştur. Yudenîç, Kürt meselesinin bir kez ve kesin biçimde çözülmesi gerektiğini belirterek iki seçenek sıralamaktaydı: ya Kürt düşman sayılacak (o zaman kimden çekinileceği belli olacaktı), ya da tarafsızlaştırılarak zararsız hâle getirilecekti. Kürt için en değerli şeyin hayvanı, köyü ve otlığı olduğunu vurgulayan Yudenîç, direnç gösteren Türkiye Kürtleriyle hiçbir müzakereye girilmemesini, bunların mallarıyla birlikte Rus birliklerinin bulunduğu sahanın dışına, Türklerin elindeki bölgeye sürülmesini ve ilerleme güzergâhında bulunup birliklere lazım olanlar dışında bütün köylerinin imha edilmesini öneriyordu. Raporun kenarına Vorontsov-Daşkov kendi el yazısıyla "Mutabıkım. 2/II" kaydını düşerek bu siyaseti onaylamıştır.²⁰⁶ Yudenîç'in

²⁰⁵Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 473; İsmet Konak, Candan Badem, "Çarlık Rusya İdaresinde Bir Vilayet Gazetesi: Kars (1883-1917)", *Kebikeç*, Sayı: 51, 2021, s. 127.

²⁰⁶*Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг.: Сборник документов.* (Отв. ред. А. Н. Артизов; сост. Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова и др.), Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, Док. № 643, с. 818-819 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 830, v. 2-3).

önerdiği sürgün ve köy imhası tedbirleri, Rus birliklerine direnen Kürt aşiretlerini etkisizleştirmeye yönelik son derece sert bir askerî güvenlik siyaseti öngörmekteydi.

Rus makamları, savaşın ilk aylarından itibaren söz konusu bölgelerde “şüpheli” addettikleri sivil halkı hane halkıyla birlikte iç bölgelere, hatta Sibirya’nın uzak köşelerine kadar uzanan sürgün kabilelerine dahil etmiştir. 9. Kolordu Kumandanı İhsan Latif Paşa’nın hatıratı bu durumu açık biçimde ortaya koymaktadır: hudut civarındaki köylerin ahalisi üç yaşındaki çocuklardan seksenlik ihtiyarlara kadar, kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın topluca tutuklanmış ve Sibirya’ya kadar uzanan muhtelif bölgelere gönderilmiştir.²⁰⁷ İhsan Latif Paşa, Rus ordusunun çekildiği bölgelerde geride mümkün olduğunca Türk-Müslüman erkek bırakmamaya özen gösterdiğini, sivil halkı topluca alıkoyarak kendi topraklarına sevk ettiğini belirtmektedir. Nitekim esir kafilesiyle Tiflis istasyonunda bekletilen Hüsametdin Tuğaç’ın, “4-5 tren dolusu Türk var, ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk...” şeklindeki tespiti, en azından belirli sevkiyatlarda kabilelerin ağırlıklı olarak sivillerden oluştuğunu göstermektedir.²⁰⁸

Kafkasya’da Rus ordusunun yanında faaliyet gösteren Ermeni gönüllü birlikleri, sivil halka yönelik uygulamalarda da kayda değer bir rol oynamıştır. Çarlık yönetimi, Osmanlı tebaası Ermenilerden oluşturulan gönüllü alayları kendi safında teşkil ederek 1914’ten itibaren cepheye sürmüş, bu birlikler özellikle Rusların işgal ettikleri Osmanlı topraklarında istihbarat, kılavuzluk ve gerilla mahiyetinde faaliyetlerle düzenli kuvvetlere destek sağlamıştır. Bu birlikler Rus makamlarınca açıkça silahlandırılmıştır: Nikolay Yudenîç ile karargâh subayı Bolhovitinov’un 5 Ekim 1914 tarihli emriyle Eçmiadzin’in silahlandırılması için 120 Manliher tüfeği ve her tüfeğe 200 mermi tahsis edilmiştir. Savaşın ilk aylarında yalnızca Gümrü kazasının kırk beş Ermeni köyünde 1.200 kadar tüfek ile 24 bin mermi dağıtılmıştır. Dahası Rus hükûmeti, Osmanlı tebaası Ermenileri silahlandırıp Türk cephesinin gerisinde ayaklanma çıkarmak amacıyla 242.900 ruble tahsis etmiştir.²⁰⁹ Bununla birlikte bazı Ermeni gönüllü gruplarının sivil halka karşı şiddet, yağma ve zorla para tahsili gibi eylemlere karıştığı, yalnızca Osmanlı belgelerine

²⁰⁷ Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 26; ayrıca bk. Ali İhsan Latif, “Harp Esnasında”, *İleri*, 30 Mayıs 1335/1919, No: 503.

²⁰⁸ Hüsametdin Tuğaç, s. 21-22.

²⁰⁹ Cemil Hasanlı, “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, 2015 (ss. 151-187), s. 154, 162.

değil, Rus kaynaklarına da yansımıştır. Örneğin Şubat 1915'te Kars sancağında, Hamazasp müfrezesine mensup silahlı altı Ermeni birliğinin Kürdo köyüne gelerek köy cemaatinden ve bir köylüden zorla para talep ettiği, yakalanıp Kars vilayet hapisanesine konularak haklarında soruşturma açıldığı, Kafkas Ordusu Saha Karargâhına iletilen resmî bir Rus tutanağına yansımıştır.²¹⁰ Rusya Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov'un şikâyetini aktaran 15 Şubat 1915 tarihli bir telgrafta ise, İran'dan Kafkasya'ya geçerken Culfa ve çevresinde bir dizi yağma gerçekleştiren, posta ve telgraf gibi hükûmet kurumlarını dahi hedef alarak İranlı sivilleri öldüren Ermeni mülteci ve gönüllülerinin eylemlerinin "Müslümanların haklı öfkesini" kışkırttığı açıkça kaydedilmiş, söz konusu yağma ve tahribatı gerçekleştirenlerin bizzat Rus makamlarınca silahlandırılan Ermeniler ile Süryani Hristiyanlar olduğu itiraf edilmiştir.²¹¹ Nitekim 1916 yılında Rus ordusunun Bitlis çevresindeki harekâtı sırasında Andranik Ozanyan'ın komutasındaki Ermeni birliğinin Müslüman sivillere yönelik ağır şiddet olaylarına karıştığı Rus askerî yazışmalarına da yansımıştır. 17 Mart 1916 tarihli bir telgrafta Bitlis'te Ermeniler tarafından öldürüldüğü bildirilen 2.000 Türk sivilden söz edilmiş, Bitlis Ordu Komutanı General Abatsiyev ise Müslümanlara yönelik "bitmek bilmeyen mezalim" nedeniyle Andranik'in komutasındaki birliği şehir dışına çıkararak Bitlis-Muş hattına göndermek zorunda kaldığını belirtmiştir.²¹² Rus komutanlığı, Ermeni gönüllü birliklerinin sivil halka yönelik şiddet, yağma ve disiplinsizliklerini bütünüyle önleyememekle birlikte, zamanla soruşturma ve askerî yargı tedbirlerine de başvurmuştur. Nitekim 1916 yılında 3. ve 4. Ermeni gönüllü birliklerine mensup sekiz kişi, Kürt kadın ve kızlarına tecavüz etmek ve 26 kadın ile çocuğun ölümüne yol açmak suçlarından askerî mahkemece ölüm cezasına mahkûm edilmiş, ancak mahkeme aynı kararda bu cezaların ağır kürek cezasına çevrilmesi için üst makama başvurmuştur.²¹³ Bu kayıtlar, Rus askerî makamlarının

²¹⁰Kars sancağında silahlı Ermeni gönüllülerinin Müslüman ahaliden zorla para tahsiline dair olay tutanağı (6 Şubat 1915), Kafkas Ordusu Saha Karargâhına bilgi için iletilmiştir: RGVIA, f. 2100, l. 2, d. 460, v. 49-49 ob.; nakleden Mehmet Perinçek, *Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов*, Лаборатория Книги, Москва, 2011, Док. № 43.

²¹¹General Mıslayevski'in General Çernozubov'a gönderdiği 15 Şubat 1915 tarihli telgraf; Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov'un Başkomutanlığa ilettiği, Ermeni mülteci ve gönüllülerinin İran'daki yağmalarına dair şikâyeti aktarmaktadır: RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 558, v. 207; nakleden Mehmet Perinçek, *Армянский вопрос в 120 документах*, Док. № 44.

²¹² Cemil Hasanlı, "Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, 2015 (ss. 151-187), s. 177; Kafkas Ordusu Karargâh Başkanının 17 Mart 1916 tarihli telgrafı, RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 646, v. 88.

²¹³ «Дело военного суда при полевом штабе Кавказской армии», № 1014, Корпусный суд при Азербайджано-Ванском отряде, 10 сентября 1916 г.; nakleden Mehmet Perinçek, *Армянский вопрос в*

Ermeni birliklerinin sivil halka yönelik fiillerini belirli aşamalarda disiplin ve yargı konusu yapmak zorunda kaldığını göstermektedir.

Rusların elinde askerî esirlerin yanı sıra sivil esirler de bulunmaktaydı. Savaş başlamadan önce Rusya’da bulunan Osmanlı tebaasından bazı siviller ile Rus ordusunun Anadolu’daki ilerleyişi sırasında ele geçirilen kişiler Rusya’nın çeşitli bölgelerinde tutulmuş ve fiilen askerî esirlere benzer muameleye tâbi tutulmuştur.²¹⁴ Sivil esirlerin bir kısmı askerî esirlerin bulunduğu yerlerde de barındırılmıştır. Nitekim Bakü açıklarında Hazar Denizi’nde bulunan Nargin Adası’nda askerî esirlerle birlikte sivil esirler de tutulmuş, adadaki barınma, sağlık ve özellikle su temini şartları son derece ağır olmuştur.²¹⁵

Rusya’daki Türk esirlerin sağlık ve beslenme bakımından ağır koşullara maruz kaldığına ilişkin kayıtlar özellikle askerî esir sevkiyatında ayrıntılıdır. Sivil esirlere ilişkin düzenli ölüm istatistikleri bulunmamakla birlikte, aynı sevk güzergâhlarında taşınan Osmanlı askerî esirlerinin durumu, ulaşım ve barınma koşullarının ağırlığını göstermektedir. Örneğin, Sarıkamış civarından getirilerek Samara’ya ulaştırılan Türk savaş esirleri arasında yüksek ölüm oranları ile sarılık, dönüşümlü tifüs ve dizanteri vakalarının yaygın olduğu, bunun aşırı bitkinlik ve açlıktan kaynaklandığı, 11 Ocak 1915 tarihli bir telgrafla Samara’dan Petrograd’daki Ayrı Jandarma Kolordusu komutanına bildirilmiştir. 3 Ocak-10 Şubat 1915 dönemine ilişkin 11 Şubat tarihli resmî çizelgede Samara ve Batraki istasyonlarında ölen Türk savaş esirleri tren ve tarihlere göre tek tek kaydedilmiş, çizelgedeki kayıtların toplamı Samara’da 210, Batraki’de 22 olmak üzere 232 kişiye ulaşmaktadır.²¹⁶ Günümüz Rus tarihçilerinin aktardığı arşiv belgeleri ve basın materyalleri, esirler arasında enfeksiyonların yayılması, çeşitli hastalıklar, açlık ve soğuktan kaynaklanan hipotermi nedeniyle yüksek ölüm oranlarının görüldüğünü ortaya koymaktadır. Döneme ait basında salgın ve ölüm vakalarının yoğunlaştığı dönemde Samara’da günlük ortalama elli Türk esirin hayatını kaybettiği yönünde tahminler de yer

120 документах из российских государственных архивов, Лаборатория Книги, Москва, 2011, Док. № 55.

²¹⁴ Mahmut Akkor, “Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, s. 45.

²¹⁵ Mahmut Akkor, “Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, s. 51-53.

²¹⁶ О. В. Зубова, А. В. Калягин, «По чьему-то великому и преступному недомыслию...» (турецкие военнопленные в Самаре, 1915 год), *XX век и Россия: общество, реформы, революции*, Вып. 3, Самара, 2015, (сс. 104-136), Док. № 19 (TsGASO, f. 471, l. 1, d. 399, v. 66-66 об.).

almaktadır.²¹⁷ Sevk, barınma ve sağlık koşullarındaki yetersizlikler, esirler arasındaki yüksek ölüm oranlarına katkıda bulunmuştur.

1.4.2. Diplomatik ve Konsüler Temsilciler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, savaşan devletlerin karşılıklı diplomatik ilişkilerini kesmelerinin yanı sıra karşı devlet topraklarında görev yapan diplomatik ve konsüler temsilcilerin statüsünü de önemli bir sorun hâline getirmiştir. Bununla birlikte diplomatik ilişkilerin kesilmesi, sefaret veya konsolosluk mensuplarının kendiliğinden savaş esiri statüsüne girmesi anlamına gelmiyordu. Dönemin uluslararası hukuk anlayışında diplomatik temsilcilerin kişi dokunulmazlıkları, görevlerinin sona ermesinden sonra ülkeyi terk edebilmeleri için gerekli süre boyunca korunmaktaydı. Bu nedenle diplomatların ve konsolosluk görevlilerinin tutuklanması, hareketlerinin kısıtlanması veya ülkeden ayrılmalarının karşı tarafa ait personelin serbest bırakılması şartına bağlanması, askerî savaş esirliğinden ayrı bir hukukî ve diplomatik mesele oluşturmuyordu.²¹⁸

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1914 sonbaharında savaşın başlaması bu ayrımın uygulamada nasıl işlediğini göstermektedir. Karadeniz'deki çatışmaların ardından 16/29 Ekim 1914'te Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov, İstanbul Büyükelçisi Mihail Nikolayeviç Girs'e ayrılma talimatı gönderilmesini kararlaştırmış, aynı zamanda İtalya Büyükelçisi aracılığıyla Girs ile sefaret ve konsolosluk personelinin Rusya'ya güvenli biçimde dönebilmelerinin sağlanıp sağlanmadığını araştırmıştır. Sazonov bu girişim sırasında, Rusya'daki Osmanlı temsilcileri ve tebaasına Türkiye'deki Rus temsilcilerine uygulanacak muamelenin karşılığının uygulanacağını da bildirmiştir. Böylece daha diplomatik ilişkilerin fiilen kesildiği aşamada karşılıklılık ilkesi, diplomatik personelin güvenli tahliyesinin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir.

²¹⁷Юлия Н. Гусева, «Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии», *Новый исторический вестник*, № 2 (48), 2016 (с. 97-112), с. 100.

²¹⁸ Lassa Oppenheim, *International Law: A Treatise*, Vol. II: *War and Neutrality*, Second Edition, Longmans, Green and Co., London, 1912, p. 129, Ayrıca bk. Ernest Satow, *A Guide to Diplomatic Practice*, Vol. I, Longmans, Green and Co., London, 1917, Chapter XXIV.

Bu noktada önemli bir ayrıntı vardır. İstanbul'daki Rus Büyükelçiliğinin ayrılışının engellendiği söylenemez. Rus Dışişleri Bakanlığı kayıtlarına göre Girs, sefaret ve konsolosluk mensuplarıyla birlikte İstanbul'dan ayrılmış, İtalyan Büyükelçisi Garroni'nin Petrograd'a ulaştırdığı bilgiye göre Osmanlı makamları tahliye sırasında Rus Büyükelçiliğine kolaylık göstermiştir. Bu nedenle Osmanlı diplomatik misyonlarının Rusya'daki durumunu açıklarken, Rus Büyükelçiliğinin İstanbul'dan çıkışı ile Osmanlı şehbenderlerinin Rusya ve Rus askerî nüfuzundaki bölgelerde karşılaştıkları uygulamaları birbirine doğrudan denk iki olay olarak sunmak doğru değildir. Sorun esas olarak merkezî sefaretlerin karşılıklı tahliyesinden çok, konsolosluk ağının savaş şartları altında tasfiye edilmesi ve bazı konsolosların güvenlik gerekçesiyle alıkonulması sırasında ortaya çıkmıştır.²¹⁹

Nitekim savaşın başlamasından sonra Rusya'daki bazı Osmanlı şehbenderleri ve konsolosluk personeli tutuklama, gözetim ve kontrollü tahliye tedbirleriyle karşılaşmıştır. Mustafa Budak'ın yayımladığı Osmanlı belgelerine göre Rumiye, Tebriz, Novorossiysk ve Odesa'daki şehbenderlerin tutuklandığı, ayrıca Tiflis Başşehbenderi, Batum Şehbender Vekili ile Kerç, Sivastopol, Rostov ve Bakü'deki temsilcilerin de benzer işlemlere maruz kaldığı bildirilmiştir. Buna karşılık uygulama tek tip değildi. Resul Turan'ın incelediği belgelere göre Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey bir süre tutuklu kaldıktan sonra ailesiyle Finlandiya üzerinden Rusya'dan ayrılmış, Bakü şehbender vekili de Vladikafkas–Petrograd–Finlandiya güzergâhıyla Osmanlı ülkesine dönüş için yola çıkarılmıştır. Kars Şehbenderi Cemalettin Bey'in dönüş güzergâhı da güvenlik gerekçeleriyle tartışma konusu olmuştur. Bu örnekler, Rus uygulamasının görev yeri ve askerî güvenlik değerlendirmesine göre tutuklama, gözetim altında tutma ve güzergâhı denetlenen tahliye biçimlerinde değiştiğini göstermektedir.²²⁰

Bu tablonun en ayrıntılı örneklerinden biri Reşt Şehbender Vekili Tefik Bey'in yaşadıklarıdır. Reşt Şehbenderhanesi Rus askerleri tarafından basılmış, Şehbender ile

²¹⁹ Министерство иностранных дел России в годы Первой мировой войны: Сборник документов, Министерство иностранных дел Российской Федерации, Аквариус, Тула, 2014, с. 40-42.

²²⁰ Dâhiliye Nazırı Talat imzalı 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914) tarihli mahrem tezkire, BOA, HR. SYS. 2161/2, İef 4, nakleden Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı -Reşt Şehbender Vekili Tefik Bey'in Raporu-", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 26, Sayı: 2, 2016 (ss. 113-131), s. 117; Resul Turan, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Şehbenderlik Ağı", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 22, 2024 (ss. 379-396), ss. 392-393.

Şehbender Vekili ve aileleri tutuklanmıştır. Tevfik Bey, Enzeli üzerinden önce Bakü'ye, ardından Tiflis'e ve nihayet Petrograd'a sevk edilmiştir. Tiflis'e ulaştığında dört gün merkez kumandanlığı hapishanesinde tutulmuş, daha sonra bir otele nakledilmesine rağmen odasının önünde jandarma bulundurulmuş ve bir aydan uzun süre hareket serbestliği ciddi biçimde sınırlandırılmıştır.

Tevfik Bey'in serbest bırakılması da sıradan bir diplomatik tahliye şeklinde gerçekleşmemiştir. Petrograd'a iki jandarma refakatinde götürülmüş, burada yeniden tevkif edilerek birkaç gün farklı tutukevlerinde tutulmuştur. Durumdan haberdar olan İspanya Sefareti Müsteşarının müdahalesi üzerine serbest bırakılmış ve İspanya Sefaretine teslim edilmiştir. Sağlık durumunun kısmen düzelmesinden sonra yine jandarma refakatinde İsveç sınırına kadar götürülmüş, Rusya'dan çıktıktan sonra Finlandiya-İsveç-Almanya güzergâhını izleyerek İstanbul'a dönebilmiştir. Bu vaka, Tevfik Bey'in askerî savaş esiri statüsünde olmamakla birlikte belirli bir süre fiilen özgürlüğünden mahrum bırakıldığını ve hami devlet mekanizmasının serbest bırakılmasında belirleyici rol oynadığını göstermektedir.²²¹

Rus askerî nüfuzunun güçlü olduğu İran'da Osmanlı konsolosluklarının durumu ayrı bir önem taşımaktadır. İran savaşın başlangıcında tarafsızlığını ilan etmiş olmakla birlikte ülkenin kuzeyindeki Rus askerî varlığı, Osmanlı temsilciliklerinin hareket alanını daraltmıştır. Rıdvan Ayaydın'ın Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak aktardığı kayıtlara göre Rumiye'de Osmanlı konsolosluğu gözetim altına alınmış, konsolosluktan dışarı çıkan görevliler İran Kozakları tarafından tutuklanmıştır.

Savaşın ilerlemesiyle müdahaleler daha geniş bir boyut kazanmıştır. Ayaydın'ın aktardığı kayıtlara göre Tebriz Konsolosu, Konsolosluk Mahkemesi Başkâtibi, Rumiye Konsolos Vekili ile Hoy, Selmas ve Reşt konsolosları Ruslar tarafından tutuklanmış ve daha sonra Rumiye üzerinden Osmanlı tarafına gönderilmişlerdir. Ayrı bir kayıtta Tebriz'deki Osmanlı ve Avusturya-Macaristan konsoloslarının tutuklandığı, konsolosluk arşivinin mühürlendiği ve konsolosların Kafkasya'ya sevk edildiği belirtilmektedir. Ayaydın, İran

²²¹ Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in 9 Kanunuevvel 1315 tarihli raporu, BOA, HR. SYS. 2161/3; Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı -Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu-", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 26, Sayı: 2, 2016 (ss. 113-131), ss. 117, 127-130.

hükûmetinin de bu müdahaleleri protesto ettiğini aktarmaktadır. Bu vakalar, savaşı bir devletin tarafsız bir ülke topraklarında bulunan karşı devlet konsolosluklarına askerî güç kullanarak müdahale etmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.²²²

Diplomatik ve konsüler personelin alıkonulması yalnız Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde görülmemiştir. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi* derlemesindeki 89 numaralı belge, Osmanlı şehbenderlerinin savaş sırasında başka İtilâf devletleri tarafından da tutuklandığını ve bu kişilerin devletler arası mübadelenin konusu hâline gelebildiğini göstermektedir. Belgede Fransa tarafından Ömer Tosun Paşa'nın tevkif edilmesine, İngiltere tarafından ise Johannesburg ve Bombay'daki Osmanlı şehbenderlerinin dönüşlerinin engellenmesine karşılık bazı Fransız ve İngiliz konsoloslarının Osmanlı ülkesinden ayrılmasının durdurulduğu belirtilmektedir. Ömer Tosun Paşa'nın tahliye edilmesi ve Osmanlı şehbenderlerinin dönüşüne izin verileceğinin bildirilmesi üzerine Meclis-i Vükelâ Fransız konsoloslarının bırakılmasını, İngiliz konsoloslarının ise Osmanlı şehbenderleriyle karşılıklı değiştirilmesini uygun görmüştür.

Belgenin devamı, konsüler personelin mübadeleye konu edilmesini daha somut biçimde göstermektedir. İngiliz makamlarınca tutulan Osmanlı görevlileri arasında Bombay Başşehbender Vekili Basri Bey, Johannesburg Başşehbenderi Remzi Bey ve Manchester Fahri Şehbenderi Rasim Efendi sayılmaktadır. Osmanlı Hariciye Nezareti, Osmanlı ülkesindeki bazı İngiliz konsoloslarının bunlarla rütbe ve statüleri dikkate alınarak aşamalı biçimde değiştirilmesini öngörmüştür. Erzurum'daki İngiliz konsolosuna karşılık Johannesburg Başşehbenderi Remzi Bey'in, ardından İzmit İngiliz konsolosuna karşılık Bombay Şehbender Vekili Basri Bey'in serbest bırakılması planlanmıştır. Serbest bırakılacak Osmanlı görevlilerinin dönüş yolunda yeniden İtilâf kuvvetlerince yakalanmamaları için güvenli geçiş belgeleri verilmesinin istenmesi de savaş şartlarında konsüler personelin karşı karşıya bulunduğu belirsizliği göstermektedir.²²³

²²² Rumiye'deki gözetim ve tutuklamalar için BOA, HR. SFR. (20) 121/69, Tahran Sefaretinden Hariciye Nezaretine, 17 Ekim 1914; savaşın başındaki tutuklamalara ilişkin BOA, HR. SFR. (20) 123/69, lef 3, Hariciye Nezaretinden İran İstanbul Sefaretine, 21 Ocak 1915, nakleden Rıdvan Ayaydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2016, ss. 80-81, 169, 281.

²²³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt: I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, İstanbul, 2013, Belge No: 89, ss. 163-165 (BOA, HR. SYS. 2239/3-4).

Bu belge, diplomatik-konsüler personelin savaş şartlarında bir mütekabiliyet ve mübadele unsuruna dönüşebildiğini de göstermektedir. Görüşmelerin Amerika Birleşik Devletleri Sefareti aracılığıyla yürütülmesi, doğrudan diplomatik ilişkilerin kesildiği koşullarda hami devlet mekanizmasının personel tahliyesi ve mübadelesindeki rolünü ortaya koymaktadır.

Bütün bu örnekler, Osmanlı diplomatik ve konsüler temsilcilerinin karşılaştıkları uygulamaların tek bir savaş esirliği kategorisine yerleştirilemeyeceğini göstermektedir. İstanbul'daki Rus Büyükelçiliğinin güvenli biçimde ayrılabilmesine karşılık bazı Osmanlı şebenderleri Rusya ve Rus askerî nüfuzundaki bölgelerde tutuklanmış, gözetim altında tutulmuş veya denetimli güzergâhlardan sevk edilmiştir. Başka İtilâf devletlerinin elindeki Osmanlı şebenderleri ise mübadele konusu yapılmıştır. Dolayısıyla uygulama, temsilcinin statüsüne, görev yerine ve savaş zamanı güvenlik değerlendirmelerine göre değişmiştir.

Bu nedenle “diplomatik misyon mensuplarının esareti” ifadesi hukukî bir savaş esiri statüsünü değil, bazı diplomatik ve konsüler görevlilerin tutuklama, zorunlu ikamet, gözetim, silahlı muhafız refakatinde sevk ve güvenli çıkışın geciktirilmesi yoluyla fiilen özgürlüklerinden mahrum bırakılmasını ifade edecek şekilde kullanılmalıdır. Diplomatik temsilciler ve konsoloslar aynı ayrıcalık rejimine tâbi olmamakla birlikte, her iki grubun resmî statüsü de savaş zamanı güvenlik ve mütekabiliyet uygulamaları karşısında önemli ölçüde zorlanmıştır.

1.5. GALİÇYA CEPHESİ'NDE OSMANLI ASKERLERİNİN ESARETİ

Osmanlı Devleti, müttefiki Avusturya-Macaristan'ı desteklemek amacıyla 1916 yazında yaklaşık 33.000 kişilik bir askerî kuvveti Galiçya Cephesi'ne sevk etmiştir.²²⁴ Bu karar, ordunun aynı anda birden çok cephede ağır yük altında bulunduğu kritik bir konjonktürde alınmıştır: 1916'nın ilk aylarında doğuda Rus kuvvetleri Erzurum, Muş, Bitlis ve Trabzon'u, Temmuz sonunda ise Erzincan'ı işgal etmiş, güneyde İngilizler Basra ve Güney Irak'taki hâkimiyetlerini sürdürmekle birlikte Nisan 1916'da Kutü'l-Amâre'de

²²⁴ Oya Dağlar, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 10, 2006 (ss. 45-76), s. 67.

ağır bir yenilgiye uğramıştı. Böyle bir tabloda Avrupa cephesine asker gönderilmesi, devlet adamları, askerî yetkililer ve Osmanlı kamuoyu nezdinde ciddi tartışmalara yol açmıştır.²²⁵

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olarak Enver Paşa, Alman Genelkurmayından gelen teklifi tereddütsüz kabul etmiş olsa da bu adımın stratejik isabeti askerî çevrelerde tartışılmıştır. Kararı destekleyenler, savaşın kesin sonucunun Avrupa cephelerinde alınacağı ve Osmanlı birliklerinin müttefiklere takviye sağlamasının gerekli olduğu görüşünü savunuyordu. Eleştirenler ise ordunun zaten Kafkasya, Irak ve Sina gibi cephelerde ciddi kuvvet ihtiyacı içinde olduğunu, Avrupa'ya asker yollamanın imparatorluğun doğrudan çıkarlarına hizmet etmediğini ileri sürüyordu.²²⁶ Sovyet tarihçiliğinde bu sevk, Boğazlar'a yönelik İtilâf tehdidinin savuşturulmasının ardından Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya ödediği bir "kan haracı" olarak yorumlanmış, Liman von Sanders'in dahi "çılgınlık" saydığı bu kararın bizzat Enver Paşa tarafından, üstelik herhangi bir şart öne sürülmeksizin üstlenildiği ve birliklerin Avrupa cephelerine sevkinin Osmanlı subayları arasında büyük bir hoşnutsuzluk uyandırdığı kaydedilmiştir.²²⁷ Görüş ayrılıklarına rağmen Osmanlı 15. Kolordusu, Ağustos 1916 itibarıyla Galiçya'da konuşlanarak müttefik saflarında cephe hattına dâhil olmuştur.

Galiçya Cephesi, coğrafi olarak bugünkü Ukrayna'nın batısı ile Polonya'nın güneydoğusunu kapsayan bir bölgeydi. Zolota Lipa (Altın Lipa) ile Hnila Lipa (Çürük Lipa) nehir hatları, savaşın daha ilk yılında Rus Güneybatı Cephesi ordularının Avusturya-Macaristan kuvvetleriyle 1914 Galiçya Muharebesi'nde çarpıştığı önemli sahalar arasında yer alıyordu.²²⁸ Osmanlı 15. Kolordusu ise 1916'da Berejani'nin güneybatısında, Zolota Lipa ile Narayivka arasındaki bölgede konuşlandırılmış, 19. Tümen Potutori-Bojıkiv hattına yerleşmiştir. 15. Kolordu'nun ilk ciddi çatışmaları 2-6 Eylül 1916'da Narayivka hattında gerçekleşmiş, 57. ve 77. alaylar Rus taarruzlarını

²²⁵ Oya Dağlar, s. 47.

²²⁶ Osman Akandere, "Enver Paşa'nın Avrupa Cephelerine Türk Birliklerini Gönderme Kararına Alman Komutanlarının Yaklaşımları", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 67, 2020 (ss. 1-23), s. 14-15.

²²⁷ Евгений Федорович Лудшувейт, *Турция в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг.: Военно-политический очерк*, Издательство Московского университета, Москва, 1966, с. 147.

²²⁸ Oya Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2009 (ss. 35-58), s. 35, Сергей Геннадьевич Нелипович, «Галицийская битва», *Россия в Первой мировой войне 1914-1918: Энциклопедия*, отв. ред. А. К. Сорокин, Том: 1, Политическая энциклопедия, Москва, 2014 (сс. 473-476), с. 473.

birkaç kez püskürtmüştür. Bu ilk çatışmalar Osmanlı birlikleri açısından da ağır kayıplara yol açmıştır.²²⁹

15-17 Eylül 1916'da Rus ordusunun taarruzları özellikle 61. Alay'ın bulunduğu kesimi ciddi baskı altına almış, 16 Eylül'de 62. ve 63. Alayların mevzileri de yoğun saldırılara uğramıştır. Buna rağmen 15. Kolordu, Türk ve Alman birliklerinin karşı taarruzlarıyla hattın yarılmasını önlemiştir. Bu muharebelerin ardından, 15. Kolordu'nun Galiçya'ya gelişinden 17 Eylül'e kadar olan toplam zayıyatının 95 subay ve yaklaşık 7.000 ere ulaştığı kaydedilmiştir.²³⁰ Çatışmalar 1916 sonbaharından 1917 yazına kadar aralıklarla sürmüştür. 1917 başında muharebeler daha sınırlı ölçüğe indiyse de cephedeki gelişmeler Rusya'daki devrimci kargaşayla birlikte yeni bir safhaya girmiştir. Mayıs 1917 sonunda 15. Kolordu birliklerinin yurda dönmesine karar verilmiş, Haziran 1917'de başlayan dönüş, son kafilenin 26 Eylül 1917'de İstanbul'a ulaşmasıyla tamamlanmıştır.²³¹

Yaklaşık bir yıllık Galiçya harekâtı, Osmanlı kuvvetlerine ağır insanî bedeller pahasına taktik başarılar kazandırmıştır. Toplam zayıyata ilişkin kaynaklarda farklı rakamlar bulunmaktadır. Osmanlı resmî harp tarihine göre toplam zayıyatın yaklaşık 15.000 olduğu, bunun yaklaşık 12.000'ini şehit ve yaralıların, 3.000'den fazlasını ise kayıp ve esirlerin oluşturduğu belirtilmektedir. Piotr Nykiel ise toplam ölü, yaralı ve kayıp sayısını yaklaşık 18.000 olarak vermektedir.²³² Buna karşılık Rus tarafının istihbarat verileri çok daha yüksek bir rakama işaret etmekte, Paris'teki Rus ataşemiliteri Kont İgnatyev'in bildirdiğine göre Osmanlı kayıpları yalnızca Galiçya'da 35.000 kişiye ulaşmaktaydı. Kolordunun başlangıç mevcudunu dahi aşan bu tahminin, bir yıl boyunca cepheye yapılan takviyeleri kapsayan kümülatif bir hesaba ya da düşman gözlemine dayalı bir abartıya işaret ettiği düşünülebilir.²³³ Osmanlı resmî kayıtlarına göre 15. Kolordu, Galiçya Cephesi'nde düşmandan 12 subay ve 853 er esir almış, buna karşılık çok sayıda şehit

²²⁹ Piotr Nykiel, "The 15th Corps of the Imperial Ottoman Army on the Eastern Galician Front (1916-1917)", *Belleten*, Cilt: 79, Sayı: 284, 2015 (pp. 335-350), p. 341-343.

²³⁰ *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi*, Cilt: 7, Kısım: 1, (Yay. haz.: Cihat Akçakayalıoğlu), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967, s. 45, ayrıca bk. Volkan Marttin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya", *Yeni Türkiye*, Sayı: 70, 2015 (ss. 5609-5616), s. 5614.

²³¹ Oya Macar, s. 53-54.

²³² *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleri, Galiçya Cephesi*, s. 88. Krş. Piotr Nykiel, "The 15th Corps of the Imperial Ottoman Army on the Eastern Galician Front (1916-1917)", *Belleten*, Cilt: 79, Sayı: 284, 2015 (pp. 335-350), p. 347.

²³³ Евгений Федорович Лудшувейт, *Турция в годы Первой мировой войны*, с. 147.

vermiş ve askerlerinin bir kısmı Ruslara esir düşmüştür.²³⁴ Yakup Kaya da harp kayıtlarına dayanarak ve rakamların kesin olmadığını belirterek, yaklaşık 100 subayın şehit, 120 subayın yaralı olduğunu ve toplam şehit-yaralı sayısının 15.000 civarında bulunduğunu kaydetmektedir.²³⁵ Bu farklı rakamlar, kaynakların zayıflığı farklı kategoriler ve dönemler üzerinden hesapladığını göstermektedir. Bu durum kesin bir toplam verilmesini güçleştirmektedir. Nitekim resmî harp tarihi şehit ve yaralı sayısını yaklaşık 12.000 verirken, Yakup Kaya aynı kategori için 15.000 rakamını kaydetmektedir.

Galiçya'ya gönderilen Osmanlı birlikleri, büyük ölçüde daha önce Çanakkale Cephesi'nde savaşmış birliklerden oluşuyordu. Bu gücün çekirdeğini 15. Kolordu çatısı altındaki 19. ve 20. Piyade Tümenleri teşkil ediyordu.

Kolordu komutanlığına ilk aşamada Kurmay Albay Yakup Şevki Bey (Subaşı), Kasım 1916'da ise Miriliva Cevat Paşa (Çobanlı) getirilmiştir. Gayrimüslim erkek vatandaşlar 1909'dan itibaren askerlik yükümlülüğü kapsamına alınmıştır.²³⁶ Bununla birlikte mevcut kaynaklar, Galiçya'da esir düşen Osmanlı askerlerinin etnik ve dinî dağılımını kesin biçimde gösterecek ayrıntılı bir istatistik sunmamaktadır. Aynı şekilde, esirlerin meslekî ve toplumsal kökenleri hakkında genelleme yapmaya yetecek sistematik bir veri seti mevcut değildir. Bu nedenle çiftçi, işçi, taşra eşrafı veya eğitilmiş şehirli gibi kategorilerin oranlarına ilişkin kesin hükümlerden kaçınmak gerekir.

Galiçya Cephesi'nde Osmanlı askerlerinin esir düşmesi, özellikle yoğun muharebelerde birliklerin kuşatılması, irtibatın kesilmesi veya geri çekilme sırasında dağılması gibi durumlarda gerçekleşmiştir. Eylül 1916 muharebelerinde Osmanlı birlikleri ağır zayıflık vermiş ve bir kısım personel Rus kuvvetlerine esir düşmüştür.²³⁷

²³⁴ *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleeri, Galiçya Cephesi*, s. 96.

²³⁵ Yakup Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi'nin Açılması ve 15. Osmanlı Kolordusunun Cepheye Gönderilmesi Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2018 (ss. 2474-2489), s. 2486.

²³⁶ Oya Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2009 (ss. 35-58), s. 35-36, Yakup Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi'nin Açılması ve 15. Osmanlı Kolordusunun Cepheye Gönderilmesi Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2018 (ss. 2474-2489), s. 2483, Volkan Marttin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya", *Yeni Türkiye*, Sayı: 70, 2015 (ss. 5609-5616), s. 5614, Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayri Müslimlerinin Asker Alma Kanunu'na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, 2000 (ss. 93-102), s. 97.

²³⁷ *Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleeri, Galiçya Cephesi*, Cilt: 7, Kısım: 1, (Yay. haz.: Cihat Akçakayaloğlu), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967, s. 49, 88.

Esir alınan askerler, hemen ardından Rus cephe gerisindeki geçici toplama noktalarına sevk edilmiş, buradan demiryolu bağlantıları üzerinden Ukrayna'nın iç kesimlerine ve Rusya'nın farklı bölgelerine nakledilmiştir. Ukrayna'daki esir kamplarına gönderilenler daha ziyade Avrupa cephelerinde, özellikle Galiçya Cephesi'nde esir düşen askerlerdi. Bu esirler çoğunlukla Kiev, Harkiv, Yuzovka/Donetsk ve Yekaterinoslav (sonradan Dnipropetrovsk) şehirlerinde bulunuyor, Kırım da sevkiyat noktalarından biri olarak kullanılıyordu.²³⁸

Nakil büyük ölçüde demiryoluyla yapılmıştır. Avrupa cephelerinde esir alınan Osmanlı askerleri, ulaştıkları tren istasyonlarından Ukrayna, Astrahan ve Sibirya istikametlerine sevk edilmiştir. Kafkas Cephesi'nden alınan esirler ise Sarıkamış ve Kars'taki toplama noktalarından gönderilmiş, esas kafilelerden ayrılanlar Tiflis'te toplanmıştır. Tiflis ve Bakü, özellikle esir subayların kayıt, ayırım ve temizlik işlemlerinde önemli ara merkezler olarak kullanılmıştır.²³⁹ Galiçya Cephesi'nde esir düşen Osmanlı askerlerinden bir kısmının savaş sonrasında memlekete döndüğü ve dönüşlerinde Harbiye Nezareti tarafından esir düşme şartlarına ilişkin sorgulamaya tâbi tutulduğu arşiv kayıtlarına yansımıştır.²⁴⁰

Galiçya'ya asker gönderilmesi kararı, yalnız askerî çevrelerde değil, müttefik basınında da tartışılmıştır. Avusturya ve Alman basınında Osmanlı birliklerinin cepheye gelişi, müttefik dayanışmasının ve karşılıklı askerî yardımın göstergesi olarak sunulmuş, Türk birliklerinin eğitim ve savaş tecrübesi öne çıkarılmıştır.²⁴¹

Osmanlı basınında da Galiçya'daki gelişmeler kamuoyuna çoğunlukla başarı ve müttefik dayanışması çerçevesinde aktarılmış, *Tasvîr-i Efkar*'da "Galiçya muzafferiyetinin ehemmiyeti" gibi başlıklarla cephedeki askerî gelişmeler yorumlanmıştır. *Harp Mecmuası*'nda da Galiçya Cephesi görsel propaganda bakımından belirgin biçimde öne çıkarılmış, cepheye ilişkin 158 fotoğrafa yer verilmiş ve Galiçya muharebelerindeki

²³⁸ Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 83, 2012 (ss. 1-16), s. 4.

²³⁹ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 56, 61, 64.

²⁴⁰ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 30-31.

²⁴¹ Bilge Karbi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askerî Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 14, Sayı: 20, 2016 (ss. 193-206), s. 200-201.

kahramanlıkları konu alan çok sayıda yazı, hikâye ve şiir yayımlanmıştır.²⁴² Esir düşen Osmanlı askerlerinin Hilâl-i Ahmer aracılığıyla aileleriyle haberleşmesinin sağlanması da esirlik tecrübesinin insanî boyutunu hafifletmeye yönelik önemli bir faaliyetti.²⁴³ Bu uygulama, özellikle ailelerin yakınlarının akıbeti hakkında bilgi edinmesine katkı sağlamıştır.

Galiçya'ya asker gönderilmesi kararına yönelik eleştiriler, Osmanlı ordusunun Kafkasya, Irak ve Hicaz gibi kendi cephelerinde ciddi kuvvet ihtiyacı bulunduğu bir sırada Avrupa'ya asker sevk edilmesinin stratejik isabetini sorguluyordu. Bu yaklaşım, Avrupa cephelerine birlik gönderilmesinin imparatorluğun doğrudan askerî ihtiyaçlarıyla ne ölçüde bağdaştığı sorusunu gündeme getirmiştir.²⁴⁴

Buna karşılık kararı savunan değerlendirmelerde, 15. Kolordu'nun Galiçya'da müttefik cephenin savunulmasına kayda değer katkı sağladığı ve Rus taarruzlarının durdurulmasında etkili olduğu vurgulanmıştır. Böylece Galiçya'daki Osmanlı askerî varlığı, müttefik dayanışması ve cephede gösterilen fedakârlık üzerinden anlamlandırılmıştır.²⁴⁵

Bu farklı değerlendirmeler, Galiçya'ya asker gönderilmesi kararının savaş sırasında yalnız askerî bir mesele değil, aynı zamanda ittifak siyaseti ve kamuoyu açısından da tartışılan bir konu olduğunu göstermektedir. Esirlik meselesi ise bu tartışmanın insanî boyutunu oluşturmuş, cephede kaybolan veya esir düşen askerlerin akıbetinin öğrenilmesi Hilâl-i Ahmer ve resmî makamların faaliyetleri bakımından önem taşımıştır.

²⁴² Özgül Karakaş, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı (1 Ağustos 1914-31 Ekim 1918)*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2011, s. 235. Ayrıca bk. Mehmet Işık, Şakir Eşitti, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme: Harp Mecmuası Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 29, 2018 (ss. 185-216), s. 197, 200.

²⁴³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Cilt: 2, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 71.

²⁴⁴ Oya Dağlar, s. 47.

²⁴⁵ Volkan Marttin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya", *Yeni Türkiye*, Sayı: 70, 2015 (ss. 5609-5616), s. 5614-5615.

1.6. KAFKAS CEPHESİ'NDE OSMANLI ASKERLERİNİN ESARETİ

1.6.1. Sarıkamış, Erzurum, Erzincan, Muş ve Bitlis Cephelerinde Esir Düşen Osmanlı Askerleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki Kafkas (Doğu) Cephesi muharebelerinde binlerce Osmanlı askeri Rusların eline esir düşmüştür. Özellikle Sarıkamış Harekâtı (Aralık 1914-Ocak 1915), Osmanlı ordusu açısından yalnızca on binlerce can kaybıyla değil, aynı zamanda çok sayıda askerin esaretiyle sonuçlanan büyük bir felaket niteliği taşımıştır. Sarıkamış'ta esir düşenlerin toplam sayısı konusunda kaynaklar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Türk resmî kayıtlarına ve bunları kullanan bazı araştırmalara göre yaklaşık 7.000 Osmanlı askerinin esir düştüğü belirtilmektedir.²⁴⁶ Sarıkamış Müfrezesi Komutanı²⁴⁷ G. E. Berhman'ın muharebe sonrasındaki teşekkür emrinde yaklaşık 6.000 er ile 200 subayın esir alındığı bildirilmektedir. Allen ve Muratoff ise 9. Kolordu'nun son tasfiye safhasında 200 subay ve 1.000 askerin esir alındığını, ertesi günlerde buna birkaç yüz kişinin daha eklendiğini kaydetmektedir.²⁴⁸ Buna karşılık Akdes Nimet Kurat'a dayanan bir başka hesap, İhsan Paşa ile birlikte 200 kadar subay ve diğer kıtalardan 100 kadar subay olmak üzere toplam 15.000 kadar Türk askerinin esir düştüğünü belirtmektedir.²⁴⁹

Bu rakamların temelinde, Rus komutanlığının muharebenin hemen ardından cephe gerisine ve yüksek komutanlığa gönderdiği raporlar yer almaktadır. Kafkas Ordusu

²⁴⁶ Hümmet Kanal, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 2, 2014 (ss. 87-114), s. 110-111.

²⁴⁷ Rusça "отряд" karşılığı kullanılan "müfreze" tabiri, Rus askerî terminolojisinde muayyen bir harekât için muvakkaten teşkil edilen ve mevcudu tümenden orduya kadar değişebilen kuvvet gruplarını ifade eder; bu bakımdan modern Türkçedeki küçük birlik çağrışımını taşımaz. Sarıkamış Müfrezesi de 1. Kafkas ve 2. Türkistan Kolordularına mensup birliklerden oluşturulmuş olup kaynaklarda "Sarıkamış birlikleri grubu" adıyla da anılmaktadır.

²⁴⁸ Subay sayısı ve farklı tahminler için bk. W. E. D. Allen, Paul Muratoff, s. 259. Berhman'ın teşekkür emri için bk. *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов*, А. Н. Артизов (отв. ред.), Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова vd. (сост.), Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, Док. № 80, с. 151 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 754, v. 26-26 ob.). Sarıkamış'ın son safhasında 10. Kolordu'nun takibi sırasında yalnız 2. Kuban Plastun Tugayı'nın 4.000'den fazla esir aldığı ve operasyon sonunda Rusların bir kolordudan fazla esir ele geçirdiği yönündeki Rus tarafı anlatısı için ayrıca bk. Евгений Васильевич Масловский, *Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 г.: стратегический очерк*, Книгоиздательство «Возрождение» — «La Renaissance», Париж, 1933, с. 124-126.

²⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 440'tan aktaran Betül Aslan, *Kardaş Kömeği (Yardımlı)*, s. 148. Aynı rakam için ayrıca bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 13.

Başkomutanı Kont İ. İ. Vorontsov-Daşkov'un 23 Aralık 1914/5 Ocak 1915 tarihinde Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç'e sunduğu raporda, on günlük çetin bir muharebenin ardından 22 Aralık/4 Ocak 1915 akşamına gelindiğinde Sarıkamış Müfrezesi'nin sağ kanadını kuşatmaya çalışan 9. ve 10. Türk kolordularının tam bir bozguna uğratıldığı bildirilmiştir. Rapora göre Türk sağ kanadındaki 9. Kolordu neredeyse tümüyle imha edilmiş, 10. Kolordu'nun birlikleri ise apar topar geri çekilmeye başlamıştır. Vorontsov-Daşkov esir alınanları şu sözlerle bildirmektedir: “9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'yı, 17., 28. ve 29. tümenlerin komutanları ile kurmaylarını, yüzü aşkın subayı ve birkaç bin nefer rütbeliyi esir aldık. Çok sayıda top, mitralyöz, cephane, yük taşıma kolu ve sair teçhizat ele geçirildi.”²⁵⁰

Berhman'ın aynı tarihli (23 Aralık 1914/5 Ocak 1915) teşekkür emri, 9. Kolordu'nun uğradığı kaybın ölçeğine dair daha somut rakamlar içermektedir. Berhman birliklerine hitaben, karşılarında savaşan Türk ordusunun üçte birini oluşturan 9. Kolordu'nun tümüyle imha edildiğini, bütün üst komuta kademesinin esir alındığını ve 30.000 mevcutlu kolordudan ancak 7.000 kişinin sağ kalabildiğini bildirmişti. Emirde, en az 30 top ve 20 mitralyözün ele geçirildiği, ayrıca kolordu komutanı ile 17., 28. ve 29. tümen komutanlarının, yaklaşık 200 subayın ve 6.000'e varan nefer rütbelinin esir alındığı belirtilmekteydi. Görüldüğü üzere muharebenin hemen ardından yayımlanan Berhman'ın teşekkür emrindeki yaklaşık 6.000 er ve 200 subaylık yekûn, Türk resmî kayıtlarında aktarılan yaklaşık 7.000 esir rakamıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Buna karşılık Allen ve Muratoff'un 9. Kolordu'nun son tasfiye safhasına ilişkin 200 subay ve 1.000 asker ile ertesi günlerde alınan birkaç yüz ek esir kaydı, daha dar bir zaman ve birlik kesitini yansıtmaktadır. Kurat'a dayanan 15.000 rakamı ise bu kayıtların tamamından belirgin biçimde yüksektir. Bu farklılıklar, esaret tarihinin sayısal boyutunun kaynak türüne, kapsamına ve hesaplama anına göre değişebildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.²⁵¹

Sarıkamış safhasında askerî esirlerle sivillerin görünüş itibarıyla birbirinden ayrılması da her zaman kolay değildi. Seferberlik sırasında birliklerine yeni katılan bazı rediflerin

²⁵⁰ *Кавказский фронт Первой мировой войны*, Док. № 79, с. 150-151 (RGVIA, f. 2003, l. 1, d. 455, v. 62).

²⁵¹ *Кавказский фронт Первой мировой войны*, Док. № 80, с. 151 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 754, v. 26-26 ob.). W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı*, s. 259.

henüz üniforma alamadan esir düştüğü belirtilmektedir. Ocak 1915 tarihli Rus basın haberlerinde Tiflis'e getirilen 1.200'den fazla Türk esirinin yalnız birkaç düzinesinin üniformalı asker görünümünde olduğu, Kars'tan geçen 28 vagonluk başka bir kafilede ise esirlerin büyük bölümünün askerî kıyafet taşımadığı ve Rus muhafızın bunların redif askeri olduğunu açıkladığı aktarılmaktadır.²⁵² 1915 yazında Malazgirt civarında gerçekleşen muharebelerde, 13. Hudut Bölüğü mensubu Tevfik oğlu Mehmed Refik Efendi (Van), Ruslara esir düşmüştür. Esaret altında bulunmasına rağmen, Mart 1917'de memleketinde kendisine yüzbaşı rütbesi tevcih edilmiştir. Ayrıca 1917 yılı içerisinde Türk makamları, İspanyol diplomatlar aracılığıyla bu subayın hangi esir kampında bulunduğunu tespit etmeye yönelik girişimlerde bulunmuştur.²⁵³

Sarıkamış bozgununun ardından, 1916 yılı başlarında Rus ordusunun başlattığı taarruzlarla Kafkas Cephesi'nde Osmanlı kuvvetleri ardı ardına geri çekilmek zorunda kalmış ve bir dizi stratejik şehir Rusların eline geçmiştir. Şubat 1916'daki Erzurum taarruzu, sert kış şartlarında Osmanlı tarafının büyük çaplı bir saldırı beklemediği bir dönemde gerçekleştirilmiş ve savunmanın kısa sürede çözülmesine yol açmıştır. Erzurum'un düşmesiyle şehirdeki garnizon ile geri çekilmeye fırsat bulamayan birliklerden binlerce asker ve subay Ruslara esir olmuştur. Allen ve Muratoff, Erzurum'da 327 top ile yaklaşık 5.000 harp esirinin ele geçirildiğini kaydetmektedir.²⁵⁴ 2020 yılında yayımlanan Rus arşiv belgeleri derlemesi ise kale hücumu ve takip sırasında 9 sancak, 311 top ve 8.000'den fazla esir ele geçirildiğini belirtmektedir.²⁵⁵ Aynı kaynak, Rus komutanlığının hesabına göre Erzurum harekâtı kapsamında 235 subay ve 12.753 erin esir düştüğünü, Türk resmî verilerine göre 3. Ordu'nun toplam zayıyatının yaklaşık 35.500 kişi olduğunu kaydetmektedir. Rus birliklerinin kale hücumu ve takip safhasındaki zayıyatı 970 ölü ile 7.265 yaralı ve donma vakası olarak verilmiş, bütün operasyon boyunca ölü, yaralı, kontüzyonlu ve donma vakaları dâhil Kafkas Ordusu'nun toplam kaybı 17.135 kişi olarak gösterilmiştir. Kaynaklar arasındaki bu farklar, sayımın hangi safhayı ve hangi

²⁵² B. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 47.

²⁵³ AVP RF, f. 496, l. 1, d. 44, v. 58-58 ob.

²⁵⁴ Bk. W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı*, s. 336.

²⁵⁵ *Кавказский фронт Первой мировой войны*, с. 24 (RGVIA, f. 2003, l. 1, d. 544, v. 547-547 ob.).

zaman aralığını kapsadığına göre değişmektedir. Ele geçirilen top sayısının 327 ve 311 olarak farklı verilmesi de aynı belirsizliği yansıtmaktadır.²⁵⁶

Erzurum'un kaybı, cephe hattındaki çözölmeyi Muş ve Bitlis yönünde de hızlandırmış, Ilıca-Erzurum bölgesinde 3.000 kadar harp esiri ve 30 top, Karaarz mıntıkasında ise 2.000 esir ve 12 top daha ele geçirilmiştir. Mahmut Kâmil Paşa'nın ordusundan geriye 30-40 top ve 25.000'i aşmayan bir kuvvet kaldığı aktarılmaktadır. 3 Mart 1916'da Bitlis'in Ruslar tarafından alınması sırasında geri çekilemeyen yaklaşık 40 subay ile 500'den fazla er esir düşmüş ve 20 sağlam top ele geçirilmiştir. Erzincan ise 12/25 Temmuz 1916'da Rus birliklerince işgal edilmiştir. Bu safhada son günlerde 10 farklı Osmanlı alayından esirler alınmış, Sivas yolu üzerine gönderilen bir Rus keşif kolu ayrıca 31 subayı esir etmiştir.²⁵⁷ Mehmet Törehan Serdar'ın Rüştü Pekdemir'in hatıratından aktardığına göre, Bitlis'in düşmesi sırasında Topçu Asteğmen Rüştü Pekdemir Ruslara esir düşmüş ve diğer esirlerle birlikte Başhan'daki bir hana kapatılmıştır.²⁵⁸ Bitlis harekâtına katılan Rus kuvvetleri içinde Kozak süvari birlikleri de bulunmaktaydı.²⁵⁹

Kafkas Cephesi'nin farklı noktalarında, Sarıkamış'tan Erzincan'a uzanan hat üzerinde esir düşen Osmanlı askerlerinin sayısı, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, on binlerle ifade edilmektedir. Esir düşme vakaları yalnızca Sarıkamış ve Erzurum gibi büyük bozgunlarla sınırlı kalmamış, Bitlis ve Erzincan harekâtlarında da çok sayıda subay ve er Rusların eline geçmiştir.

1.6.2. Esir Alınan Birlikler, Subaylar ve Askerlerin Sosyal Profilleri

Kafkas Cephesi'nde esir alınan Osmanlı askerleri, erlerden en yüksek rütbeli komutanlara kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktaydı. Sarıkamış Harekâtı'nın son safhasında

²⁵⁶ *Кавказский фронт Первой мировой войны*, с. 24.

²⁵⁷ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı*, s. 336-337. Bitlis için ayrıca bk. *Кавказский фронт Первой мировой войны*, с. 25. Erzincan için bk. aynı eser, Dok. № 451, с. 600-602 (RGVIA, f. 2100, l. 1, d. 594, v. 148-149 ob.).

²⁵⁸ Rüştü Pekdemir [Serdar'da "Rüştü Pakdemirli"]'den aktaran Mehmet Törehan Serdar, "Adilcevaz'ın Millî Mücadele'deki Yeri & Millî Mücadele'de Tatvan & Millî Mücadele'de Bitlis & Millî Mücadele'de Ahlat", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 35, Temmuz 1996 (ss. 539-552), s. 548.

²⁵⁹ Bitlis harekâtındaki Kozak süvari birlikleri için bk. *Кавказский фронт Первой мировой войны*, с. 25. Bu çalışmada, Rus ordusu bünyesindeki Kazak birlikleri (Rusça: казаки) için "Kozak" terimi tercih edilmiştir. Türkçe yazımda Rus Kazakları, Orta Asya'daki Kazak Türkleri ile sıkça karıştırılmaktadır. Bu karışıklığın önüne geçmek için "Kozak" teriminin kullanılması daha isabetli görölmüştür.

yaklaşık 200 Osmanlı subayının Rusların eline geçtiği bilinmektedir. Bunlar arasında birlik komutanları, kurmay subaylar ve çeşitli kolordu karargâhlarında görev yapan subaylar bulunmuştur. Örneğin, 10. Kolordu bünyesinde emir subayı olarak görev yapan Mülazım-ı Evvel Tahsin İsmail (İybar), 3 Ocak 1915'te Rus birliklerinin hareketine ilişkin hazırladığı raporu kolordu karargâhına ulaştırmış, ertesi gün Ruslara esir düşmüştür. Bu rapor, Rusların büyük bir çevirme hareketine giriştiğinin anlaşılmasına ve karargâhın süratle bölgeden ayrılmasına katkıda bulunmuştur. Tahsin İybar, esaretinden yaklaşık 10-15 gün sonra yüzbaşılığa terfi ettirilmiş, ancak bu terfi Haziran 1920'de yaklaşık beş buçuk yıllık esaretinin ardından İstanbul'a döndüğünde öğrenmiştir. Benzer şekilde, Osmanlı 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa (Sökmen) Sarıkamış Harekâtı'nın son safhasında Ruslara esir düşmüş, daha sonra Sibiryâ içlerindeki Çita'ya gönderilmiştir. İhsan Paşa 10 Mayıs 1915'te Çita'daki esaretinden firar etmiş ve Mançurya-Çin-Japonya-ABD-Yunanistan üzerinden devam eden son derece meşakkatli bir yolculuğun sonunda 25 Eylül 1915'te İstanbul'a ulaşmayı başarmıştır. Bu örnekler, yüksek rütbeli Osmanlı subaylarının dahi esaret sürecinde olağanüstü koşullarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir.²⁶⁰ Sarıkamış'ta teslim olanların çoğunluğunu 9. Kolordu'ya bağlı birliklerin oluşturduğu, 1916'da Erzurum'un düşüşü sırasında ise 9., 10. ve 11. Kolordulara bağlı birliklerden çok sayıda askerin esir düştüğü görülür. Allen ve Muratoff'un aktardığına göre Ruslar Erzurum'da yaklaşık 5.000 harp esiri almıştır.²⁶¹ Esir grubu farklı rütbe, statü ve toplumsal çevrelerden askerleri kapsamaktaydı. İhtiyat (Aşiret) Süvari Alaylarının efradı genellikle Kürt ve Arap unsurlardan oluşmakta, 10. İhtiyat Süvari Alayı'nda Karapapak Türkleri de yer almaktaydı.²⁶² Aynı şekilde Arap kökenli Osmanlı askerlerinin de Rusya'daki esir kamplarında tutulduğu görülmektedir.²⁶³ Osmanlı askerî kayıtlarına göre, savaşın ilk aylarında bazı Ermeni askerler silahlarıyla birliklerinden firar ederek Rus tarafına geçmiş, asker firarilerinin de yer aldığı çeşitli Ermeni çete ve gönüllü teşkilatları Rus makamlarınca silahlandırılmıştır.²⁶⁴

²⁶⁰ Mahmut İybar, "I. Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtuldu?", *Belleten*, Cilt: 43, Sayı: 169, Ocak 1979 (ss. 215-226), s. 219-221, 225-226. İhsan Paşa'nın Çita'ya sevkî ve firarı için bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 110, 321-322.

²⁶¹ W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı*, s. 336-337.

²⁶² Yavuz Selim Çeloğlu, s. 29.

²⁶³ Mahmut Akkor, "Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları", s. 223.

²⁶⁴ Ahmet Tetik (yay. haz.), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: I (1914-1915), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 97-102.

Daha önce de belirtildiği gibi esir ve enterne edilenler yalnızca muharip askerlerden ibaret değildi. Rus işgaline uğrayan Osmanlı bölgelerinden götürülen siviller ile savaş öncesinde Rusya’da bulunan Osmanlı tebaasından kişiler de bu kitlenin bir parçasını oluşturmuştur. Rusya’daki Türk esir nüfusunun bir bölümünü Kars, Ardahan, Batum ve daha sonra Erzurum-Erzincan gibi işgal edilen bölgelerden götürülen siviller oluşturmuştur. Bakü’ye getirilen bu sivillerin bir kısmı Nargin’e sevk edilmiş, bir kısmı ise şehirdeki ayrı mahallerde tutulmuştur.²⁶⁵ Bu siviller arasında yaşlı erkeklerin yanı sıra kadınlar ve çocuklar da yer almaktaydı.²⁶⁶ Ayrıca İran ve Afganistan’dan getirilen kişiler de bulunmaktaydı. 6 Nisan 1917 tarihinde Genelkurmay Baş İdaresi, İçişleri Bakanlığına gönderdiği bir yazıda Rus birlikleri tarafından İran’da gözaltına alınarak Nargin’e sevk edilen yaklaşık 60 savaş esiri ve sivil kişinin bulunduğunu bildirmiştir. Bu grupta Avusturyalı subaylar, askerler ve siviller, iki İsveçli subay ve bazı Afgan uyruklular yer almakta, geri kalan kısmı Türk ve İran uyruklu kişilerden oluşmaktaydı. Savaş esirleri kısa süre sonra başka kamplara nakledilmiş, sivil kişiler ise 1917 yazı boyunca adada tutulmaya devam etmiştir.²⁶⁷ İran ordusu subaylarından Ahmedhan Esedullahanzade, 26 Kasım 1917’de Dauriya Kampı’nda (Zabaykal bölgesi) kaleme aldığı dilekçesinde Aralık 1915’te İran’da Rus Kozakları tarafından İran Sosyal Demokrat Partisi üyesi olduğu zannıyla esir alındığını belirtmiştir. İran uyruklu diğer sivil ve subayların yaklaşık bir yıl önce affedilmiş olmasına rağmen kendisinin serbest bırakılmadığını ileri sürerek Bolşevik yetkililerden “adalet adına” serbest bırakılmasını istemiştir.²⁶⁸ Tarafsız statüdeki İran topraklarında Rus makamlarınca gözaltına alınan Alman konsolos ve konsolos yardımcısı da Nargin Adası’na sevk edilerek yaklaşık sekiz ay burada tutulmuş, İsveçli diplomatların müdahalesi sonucunda 1918 baharında serbest bırakılmıştır.²⁶⁹

Bu itibarla Kafkasya’daki esir ve enterne nüfusu yalnız Osmanlı muharip askerlerinden ibaret değildi. Osmanlı sivil tebaasının yanı sıra İran’dan getirilen kişiler ve farklı devletlerin askerî ve sivil mensupları da aynı esaret ve enterne ağının çeşitli halkalarında

²⁶⁵ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında* s. 149, 157.

²⁶⁶ Betül Aslan, *Kardeş Kömeği (Yardımları)*, s. 149.

²⁶⁷ GARE, f. 1791, l. 2, d. 546, v. 1-1 ob., 3, 6.

²⁶⁸ AVP RF, f. 496, l. 1, d. 45, v. 24.

²⁶⁹ AVP RF, f. 496, l. 1, d. 44, v. 79.

yer almıştır. Osmanlı esir topluluğu içinde askerlerin yanı sıra sivil tebaa, yaşlılar, kadınlar ve çocukların bulunması, sosyal profilin genişliğini açık biçimde göstermektedir.

1.6.3. Teslimiyet ve Esir Muamelesi

Osmanlı askerlerinin esareti, Kafkas Cephesi'nde özellikle kuşatılma, geri çekilme ve birlik düzeninin çözüldüğü muharebe safhalarında ortaya çıkmıştır. Mühimmat ve erzakın tükenmesi, ikmal yollarının kesilmesi veya birliklerin bütünüyle sarılması, teslim kararını zorlayan başlıca askerî şartlar arasındaydı. Nitekim İhsan Paşa, hatıratında 22 Aralık 1330/4 Ocak 1915'te, çoğu yaralı ve hasta yaklaşık 300 askeriyle birlikte Rusların eline esir düştüğünü belirtmektedir.²⁷⁰

Teslimiyetin ardından Osmanlı askerleri silahlarını bırakarak Rus askerî makamlarının kontrolü altına giriyor ve savaş esiri statüsünün sağlayacağı can güvenliğine güveniyordu. Dönemin kara savaşı hukukunda Osmanlı-Rus ilişkisi bakımından ortak hukukî zemini, 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ne Ek Kara Savaşı Nizamnamesi'nin savaş esirlerini düzenleyen 4-20. maddeleri oluşturuyordu. 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi aynı rejimi geliştirmiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti tarafından onaylanmadığından iki devlet arasında ortak bağlayıcı antlaşma zemini teşkil etmiyordu. Bununla birlikte savaşın sert şartları ve karşılıklı etnik husumetler sebebiyle teslimiyet anları her zaman düzenli ve insancıl bir çerçevede cereyan etmemiştir. Ahmet Göze'den aktarılan bir olayda, bazı Rus görevlilerin gece vakti Osmanlı esirlerini kurşuna dizmek üzere koğuşlardan çıkardıkları, Binbaşı İbrahim Bey'in kamp komutanına Rus Çarı ile Rus ordusunun askerlik şerefine güvenerek teslim olduklarını hatırlatması üzerine infaz girişiminden kurtuldukları anlatılmaktadır. Bu örnek, çatışma sonrası teslim olan esirlerin zaman zaman keyfi şiddet tehdidiyle karşı karşıya kalabildiğini göstermektedir.²⁷¹

²⁷⁰ İhsan Latif [Sökmen], *Bir Serencam-ı Harp: Harb-i Umumi Safahatına Ait Hatırat*, sadeleştiren Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 7. Eserde 22 Aralık 1330 tarihi "2 Ocak 1915" olarak çevrilmiştir; Rumi tarihin Miladi karşılığı 4 Ocak 1915'tir.

²⁷¹ Kara savaşındaki esir rejimi için ayrıca bk. 1907 IV. Lahey Sözleşmesi ve eki Kara Savaşı Nizamnamesi, md. 4-20. Ahmet Göze, *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 34-37'den aktaran Mahmut Akkor, "Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları", s. 205-206.

Kafkas Cephesi'ndeki çatışmaların aktörlerinden biri de Rus ordusu yanında faaliyet gösteren Ermeni gönüllü birlikleriydi. Ermeni silahlı gruplar cephenin bazı kesimlerinde etkin rol üstlenmiştir. Erickson, özellikle Doğubayazıt'ın işgali sırasında Rus ordusuyla birlikte hareket eden Ermeni grupların öne çıktığını belirtmektedir.²⁷² Cemil Hasanlı ise Rus askerî arşiv belgelerine dayanarak Ermeni gönüllü birliklerinin 1914-1916 arasındaki teşkilatlanmasını ve cephedeki faaliyetlerini ayrıntılı biçimde ele almaktadır.²⁷³

Rüştü Pekdemir'den aktarılan anlatıda, Bitlis'te esirlerin konulduğu Başhan'daki handa Ermenilerin esirleri süngülemek istediği, Rusların ise buna engel olduğu belirtilmektedir.²⁷⁴ İhsan Birinci'nin aktardığı bir Sarıkamış esiri anlatısında “Gecedен bekleyen Rum ve Ermeniler tekrar etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet'i döverken biri de sopasını sırtındaki ölüye vuruyordu. Böylece dirimize ve ölümüze vura vura trene bindirdiler” denilmektedir.²⁷⁵ Bu anlatıları resmî yazışmalar da desteklemektedir. Hâriciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Kars ve Ardahan havalisinde muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı üserâsının çeşitli kötü muamelelere maruz kaldığı ve tüfek dipçigiyle dövülerek öldürüldüklerinin “mevsûkan istihbar kılındığı” bildirilmiş, esirlere iyi muamele edilmesi için İtalya Sefareti nezdinde mükerreren girişimde bulunulduğu kaydedilmiştir.²⁷⁶

Sonuç olarak, kaynaklara yansıyan bazı teslimiyet ve sevk vakalarında esirlere yönelik fiziksel şiddet ve ölümcül kötü muamele görülmüştür. Bununla birlikte aynı kaynaklar, bazı Rus askerî görevlilerinin esirlere yönelik şiddeti engellediğini de göstermektedir. Dolayısıyla Kafkas Cephesi'ndeki esir muamelesini tek biçimli bir uygulama olarak değerlendirmek yerine, düzenli askerî makamların tutumu ile gönüllü, yerel ve düzensiz unsurların davranışları arasındaki farklılıkları dikkate almak daha isabetlidir.

²⁷² Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev. Tanju Akad), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 80.

²⁷³ Cemil Hasanlı, “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, 2015 (ss. 151-187), s. 171-179.

²⁷⁴ Rüştü Pekdemir [Serdar'da “Rüştü Pakdemirli”]'den aktaran Mehmet Törehan Serdar, “Adilcevaz'ın Millî Mücadele'deki Yeri & Millî Mücadele'de Tatvan & Millî Mücadele'de Bitlis & Millî Mücadele'de Ahlat”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 35, Temmuz 1996 (ss. 539-552), s. 548.

²⁷⁵ İhsan Birinci, “Sarıkamış Kahramanları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 3, Cilt: 1, Sayı: 1, 1 Şubat 1967 (ss. 88-91), s. 88'den aktaran Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna”, s. 5.

²⁷⁶ BOA, HR.SYS, nr. 2878/1, Belge no. 2 (21 Şubat 1330/6 Mart 1915) [DAGM, 2001, Cilt: 1, Belge no. 1, s. 1]. Metnin yayımlanmış transkripsiyonu için ayrıca bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, 1994, s. 21.

1.6.4. Esir Rotaları: Kars, Tiflis, Bakü, Nargin Adası ve Rusya İçlerine Sevk

Osmanlı askerleri esir alındıktan sonra farklı güzergâhlar üzerinden Rusya'nın muhtelif bölgelerindeki esir kamplarına dağıtılmıştır. Kars-Tiflis-Bakü hattı bu sevk güzergâhlarından biri olmuştur. İlk aşamada cephe ele geçirilen esirler cephe gerisindeki geçici toplanma noktalarına gönderilirdi. Poznahirev'in arşiv belgelerine dayanarak gösterdiği üzere Tiflis, 4/17 Kasım 1914'te Kafkas Cephesi savaş esirleri için resmen toplama noktası olarak belirlenmişti. Genelkurmay Baş İdaresinin 25 Ekim/7 Kasım 1914 tarihli talimatında cepheden gelen Türk savaş esirlerinin Penza'daki Kazan Askerî Bölgesi genel toplama noktasına, oradan Omsk üzerinden Sibiry'a'daki askerî bölgelere gönderilmesi öngörülmüştü. 9/22 Ocak 1915 tarihli başka bir Genelkurmay Baş İdaresi telgrafında ise yaralı, hasta ve sağlıklı esirlerin birbirinden ayrılmadığı, bazı kabilelerin hiç beslenmediği veya ancak gün aşırı beslendiği, esirlerin günlerce vagonlardan çıkarılmadığı ve güzergâhta cesetlerin bırakıldığı bildirilmiştir. Aynı ağır tablo dönemin basınına da yansımıştır. Samara'da yayımlanan Rus gazetesi *Voljskoe Slovo*, 9/22 Aralık 1914 tarihli sayısında, Kafkas Cephesi'nden Sibiry'a'ya sevk edilmek üzere Sızran'dan geçirilen Türk esirlerin durumunu şu sözlerle tasvir etmiştir: “Aralarında Kürtlerin de bulunduğu Türk esirler acınacak bir görünüm sergilemektedir: kirli, yırtık giysili ve yalınayak olan esirler, soğuk nedeniyle öğle yemeği yemek için askerî iaşe noktasına gitmek üzere dahi vagonlardan çıkmamaktadır. Bazılarının kelimenin tam anlamıyla hiçbir ayakkabısı yoktur ve ayaklarını eski bez parçalarına sarmaktadırlar.”²⁷⁷

1916 öncesinde Erzurum Osmanlı kontrolünde olduğundan, Sarıkamış safhasındaki esir sevklerinde Kars-Tiflis hattı öne çıkmıştır. Şubat 1916'da Rusların Erzurum'u işgal etmesinden sonra ise sevk düzeni değişmiştir. Cephe gerisindeki işlemleri tamamlanan esirler Erzurum'da ortalama 3-5 gün tutulmuş, sağlık durumu iyi olanlar Tiflis'e, tedaviye ihtiyaç duyanlar ise Hamamlı veya Satılmışgedik karantina merkezlerine gönderilmiştir. Tedavi süreci tamamlananlar da subay, er ve sivil grupları hâlinde uygun görülen merkezlere sevk edilmiştir. Tiflis, Kafkasya'daki Rus idaresinin merkezi olarak esirler için önemli bir dağıtım merkezi işlevi görmüştür. Trenlerle Tiflis'e ulaştırılan esir

²⁷⁷ “Sızran şehrinden geçmekte olan Türk harp esirlerinin durumuna dair haber notu”, *Волжское слово*, 9 декабря 1914 г., № 264 (2142); metnin neşri için bk. О. В. Зубова, А. В. Калягин, с. 105-106.

kafilelerinin bir kısmı bir süre burada kalmıştır. Tiflis'te “dom sistemi” de uygulanmış, esirler şahıslara ait ev veya otellere, kira bedeli kendilerine ödenen maaştan karşılanmak üzere yerleştirilebilmiştir. Vorontsov Caddesi örneğinde bir bina Türk esirlerine tahsis edilmiş, burada kalan esirlere Rus hükûmeti tarafından 50 ruble maaş verildiği kaydedilmiştir. Bu dönemde Tiflis'teki Müslüman yardım çevreleri de Osmanlı esirlerine destek olmaya çalışmıştır.²⁷⁸

Esirlerin Tiflis'ten sonra uğradıkları önemli merkezlerden biri de Gence olmuştur. Tiflis'ten trenle gelen Osmanlı esirleri burada Gence Gençlik Teşkilatı ve diğer yerel yardım çevreleri tarafından karşılanmış, ihtiyaç duydukları malzemeler sağlanmış ve sağlık durumu iyi olmayanlar için tedavi imkânları oluşturulmuştur. Yolculuk sırasında hayatını kaybedenlerin defin işlemleriyle de bu yardım çevreleri ilgilenmiştir. Bu insanî yardımlar, Azerbaycan'daki yerel teşkilat ve şahısların Osmanlı esirlerine yönelik destek faaliyetlerinin önemli örneklerinden birini oluşturmuştur.²⁷⁹

Tiflis ve Gence'deki bu karşılamalardan sonra Bakü'nün sevk hattında yalnız bir askerî merkez değil, yerel yardım ağlarının da odağı olduğu görülür. Resulzade'nin *Açık Söz*'de çıkan yazıları, Nargin'e gelen esirlerin iâşe, giyecek ve barınma ihtiyacının kent gündemine taşındığını ve halka yönelik açık bağış çağrıları yapıldığını ortaya koymuştur. Muhtaçlara Kömek Cemiyetinin çabaları, yol boyunca görülen tek tek yardımların Bakü'de mahalle bazında kurulan düzenli bir örgüte dönüştüğünü gösterir. Bu ağ, esirlerin temel ihtiyaçlarına verilen yerel desteği de artırmıştır. Bu kısa değinme ise bu yardımın sevk hattının toplumsal sonucu olduğunu belirtmekle sınırlıdır.²⁸⁰

İlk esir kafileleri 1915 ilkbaharından itibaren Nargin'e nakledilmiş, Sarıkamış Harekâtı sonrasında ele geçirilen Türk askerlerinin bir kısmı da burada toplanmıştır. Nargin'deki esir mevcudu ise sevklerin hızına, yeni kafilelerin gelişine ve kamp kapasitesine bağlı

²⁷⁸ Mahmut Akkor, “Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, s. 48-49; Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXVIII, Sayı: 83, Temmuz 2012 (ss. 1-16), s. 5.

²⁷⁹ Mahmut Akkor, “Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, s. 53-54.

²⁸⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Həmiyyət günü”, *Açık Söz*, 24 Dekabr 1917, No: 636. Yazının tam metni için bk. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4 (1917-aprel 1918), (Yay. haz.: Şirməmməd Hüseynov), Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013, s. 411. Cemiyetin 19 Ocak 1918 tarihli yardım günü için ayrıca bk. “Əsirlər günü”, *Açık Söz*, 19 Yanvar/Ocak 1918, No: 659; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4, s. 432; Kampanyaların tarixləri, toplanan eşya türləri, basındakı kardeşlik dili, Nargin'deki esir sayısı ve halkı yardıma çağıran ifadələr ilgili bölümde ayrıntılı olarak incelenmektedir.

olarak dönemlere göre önemli ölçüde dalgalanmıştır. RGVİA’da muhafaza edilen ve 24 Ağustos 1916 tarihli verilere göre hazırlanan resmî svodkada, Nargin Adası (Nargen), Satılmışgedik, Parget, Hamamlı ve Ozurgeti toplama noktalarındaki savaş esiri mevcudu gösterilmiştir. Svodkada Nargin’in kendi mevcudu 1 subay ve 3.319 er, beş toplama noktasının toplamı ise 81 subay ve 8.729 er olarak kaydedilmiştir. Alt rütbelilerden toplam 1.345’i bulaşıcı olmayan hastalığa yakalanmış, 241’i ise bulaşıcı hasta olarak gösterilmiştir.²⁸¹ Nargin’deki ağır şartlar dönemin Bakü basınına da yansımıştır. Resulzade, Aralık 1917’de adadaki birkaç bin esirden 3.900’den fazlasının Türk olduğunu belirterek durumu şu sözlerle tasvir etmiştir: “İçmeye su, yemeye azık, giymeye elbise ve yatmaya yorgan-döşek bulamıyor ve her gün açlıktan, soğuktan 20-30 kişi ölüyor.” Bu tablo, 12 Kasım 1917’de Bakü Sovyeti İcra Komitesinin adaya gönderdiği komisyonun kayıtlarıyla da örtüşmektedir. Komisyon, günlük ölümlerin 30’a kadar çıktığını, adada 1.200 hasta bulunduğunu, bunlardan 400’ünün lazarete yattığını ve içme suyu, yiyecek, ilaç ile yatak yetersizliği yaşandığını bildirmiştir. Danimarka misyonunun daha sonraki raporunda ise müdahaleler sonucunda durumun iyileştiği belirtilmiş ve 20 Aralık 1917 itibarıyla adada yaklaşık 250 hasta kaldığı kaydedilmiştir.²⁸² Nargin, bazı kafiler için uzun süreli bir esaret mekânı olmakla birlikte, aynı zamanda Rusya içlerine yapılacak sevklerin önemli toplama ve transit noktalarından biriydi. Buraya sevk edilenler yalnızca karada esir düşenlerle sınırlı değildi. 1917 yılı Ekim ayında Erzincan semalarında Albatros tipi uçakla girdiği hava muharebesinde yaralanarak yere inmek zorunda kalan pilot Vecihi Hürkuş ile Bahaeddin Efendi de esir alınmış ve Nargin Adası’na sevk edilmiştir.²⁸³

Rusya içlerine sevk edilen esirler için tek bir güzergâh yoktu. Örneğin Hafız Şaban Efendi’nin günlüğü, Satılmışgedik-Kars-Tiflis-Bakü-Derbent-Petrovsk-Rostov-Moskova hattını izleyen bir sevki belgelemektedir. Bu örnek, Kafkasya’dan Rusya

²⁸¹ Mahmut Akkor, “Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, s. 51; *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов*, (Отв. ред. Андрей Николаевич Артизов), Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, Dok. № 482, с. 631 (RGVİA, f. 1300, l. 1, d. 347, v. 196).

²⁸² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Həmiyyət günü”, *Açık Söz*, 24 Dekabr 1917, №: 636; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4, s. 411. Ayrıca bk. AVP RF, f. 496, l. 1, d. 5, v. 3-4; AVP RF, f. 496, l. 1, d. 46, v. 31.

²⁸³ Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, 2023, s. 12.

içlerine uzanan nakillerde farklı demiryolu ve transit hatlarının kullanılabildiğini göstermektedir.²⁸⁴

Sonuç olarak Kafkas Cephesi'nde ele geçirilen Osmanlı esirlerinin sevki tek bir ana hatta indirgenememekle birlikte Kars, Erzurum, Tiflis ve Bakü gibi merkezler öne çıkmış, buradan farklı demiryolu ve transit hatlarıyla Rusya'nın iç bölgeleri ve Sibiry'a dağıtım yapılmıştır. Nargin Adası da bazı kabileler için önemli bir toplama ve geçiş noktası olmuştur. Yusuf Akçura'nın raporunda, görevlendirildiği sırada Rusya'da bulunduğu tahmin edilen Osmanlı esirlerinin sayısı yaklaşık 60.000-70.000 olarak verilmektedir. Poznahirev, çeşitli Rus arşiv kayıtlarını karşılaştırarak Rus kayıtlarında savaş esiri kategorisi içinde yer alan Türk esirlerin toplamını 1914-1917 yılları için yaklaşık 64.500 kişi olarak hesaplamakta, bunların 60.300'ünün (%93,5) Kafkas ve İran cephelerinde ele geçirildiğini belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, bu toplam içinde fiilen sivil olan ancak savaş esiri olarak kayda geçirilmiş yaklaşık %12-15'lik bir grubun da bulunabileceğini vurgulamaktadır. Aynı çalışmaya göre Kafkas Askerî Bölgesi'nde bulunan Türk esirlerinin sayısı 1/14 Mayıs 1915'te yaklaşık 3.000 iken 1/14 Ocak 1917'de 37.000'e yükselmiştir. 1916'dan itibaren Asya savaş sahasında ele geçirilen erlerin, subaylar hariç, Kafkas Askerî Bölgesi içinde bırakılmasına yönelik uygulama bu yoğunlaşmada belirleyici olmuştur. Bu geniş esir kitlesi Rusya'nın çok farklı bölgelerine dağıtılmıştır. Sibiry'a da Osmanlı esirlerinin bulunduğu başlıca merkezler arasında Çita, İrkutsk ve Krasnoyarsk yer almaktadır. Poznahirev'in bölgesel yerleştirme tablolarında Türkistan Askerî Bölgesi'nde düzenli bir Türk savaş esiri iskânı görülmemektedir. Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi merkezler ise özellikle 1917 sonrasında Sibiry'daki kamplardan firar eden veya serbest kalan eski esirlerin güneye yöneldiği güzergâhlarda önem kazanmıştır. Bir kısım esir ise Nargin ve Tiflis gibi daha yakın merkezlerde tutulmaya devam etmiştir. Bu rotaların coğrafi genişliği, Osmanlı askerlerinin yurtlarından binlerce kilometre uzakta, iklim ve kültür bakımından tamamen yabancı ortamlarda yıllar süren bir esaret hayatıyla karşı karşıya kaldığını göstermektedir.²⁸⁵

²⁸⁴ Lokman Erdemir, *Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili: Hafız Şaban Efendi ve Günlüğü*, Serander Yayınevi, Trabzon, 2016, s. 13-14.

²⁸⁵ *Taht-ı Himaye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üserâ Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335 [1919], s. 3. Raporun burada kullanılan Latin harfli metni için bk. Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin *Akçuraaoğlu Yusuf*: s. 44. Esirlerin Sibiry'daki dağılımı ve Türkistan meselesi için bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 92, 241; B. B.

Savaşın çok geniş bir sahaya yayılması ve cephe hatlarının zaman zaman sivil yerleşim bölgelerinden geçmesi, Osmanlı sivil halkından pek çok kişinin de Ruslarca esir alınması veya zorla alıkonulması sonucunu doğurmuştur. Yukarıda anıldığı üzere bu kitle içinde yaşlılar, kadınlar ve küçük çocuklar da yer almaktaydı.²⁸⁶

V. V. Poznahirev'in 1914-1915 dönümüne ilişkin tablosunda yalnız Kaluga şehrinde 1.729 Türk askerlik yükümlüsü (*voennoobyazannoe*) kaydedilmektedir. Bu rakam Kaluga'daki bütün Osmanlı sivillerinin toplamını değil, kaynakta askerlik yükümlüsü olarak tasnif edilen kişileri göstermektedir.²⁸⁷ Sivil esirlerin sevk güzergâhları askerî esirlerinkiyle büyük ölçüde kesişmekteydi. Hüsamettin Tuğaç, yukarıda anıldığı üzere, kendi esaret hatıratında Tiflis istasyonunda 4-5 tren dolusu Türk bulunduğunu, bunların yalnız küçük bir bölümünün asker üniformalı olduğunu ve geri kalanların sivil halktan oluştuğunu belirtmektedir. Aynı anlatıda esirlerin Tiflis'te kaydedilip gidecekleri yerlere göre ayrıldıkları ve genel temizlik işlemlerinden geçirildikleri ifade edilmektedir. Tuğaç, bu sivillerin Rusların geri çekildikleri Osmanlı topraklarından topladıkları kişiler olduğunu ve Rusya'ya sevk edildiklerini de kaydetmektedir. Bu tanıklık, sivil kafilelerin askerî esirlerle aynı sevk ve kayıt mekanizmalarının bazı aşamalarından geçirildiğini göstermektedir.²⁸⁸

Sivil esirlerin varış noktaları arasında Rusya'nın Avrupa yakasındaki merkezleri kadar Sibirya'nın uzak bölgeleri de bulunmaktaydı. Tuğaç, söz konusu sivil sürgünlerden pek çoğunun Sibirya'ya gönderildiğini ve bir kısmının burada hayatını kaybettiğini belirtmektedir. Savaş sonrasında iade düzenlemeleri yapılmasına rağmen askerî ve sivil esirlerin tamamının kısa sürede memleketlerine dönmesi mümkün olmamıştır.²⁸⁹

Savaş sonrasındaki iade düzenlemeleri, Rusya'nın farklı bölgelerine dağılmış askerî ve sivil Osmanlı esirlerinin dönüşünü hukukî bir zemine bağlamıştır. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın XIII. maddesi, iadenin özel bir sözleşmeyle düzenlenmesini

Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 52-54, 124-125. Türkistan üzerinden dönüş güzergâhına dair ayrıca bk. Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete: Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915-1920)*, (Yay. haz.: Sami Önal), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 191-244.

²⁸⁶ Betül Aslan, *Kardaş Kömeği (Yardımları)*, s. 149.

²⁸⁷ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 63.

²⁸⁸ Hüsamettin Tuğaç, s. 21-22.

²⁸⁹ Hüsamettin Tuğaç, s. 21-22; iade sürecinin uzaması için bk. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 220-227.

öngörmüş, bu hüküm uyarınca 28 Mart 1921’de Türkiye ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti arasında İade-i Üserâ Mukavelesi imzalanmıştır. 17 Eylül 1921’de TBMM Hükûmeti ile Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında imzalanan ayrı sözleşme de Ukrayna’daki askerî esirler ile sivil olarak enterne edilmiş kişilerin dönüşüne hukukî dayanak sağlamıştır.²⁹⁰ Ayrı sözleşmelere ihtiyaç duyulması, eski Rus İmparatorluğu sahasındaki siyasî ve idarî parçalanmanın iade sürecine yansıdığını göstermektedir. Savaş sırasında Kafkasya, Avrupa Rusyası, Ukrayna ve Sibirya’ya dağıtılan Osmanlı tebaasının dönüşü tek bir merkezden ve tek bir güzergâh üzerinden yürütülememiştir. Esirlerin bulundukları bölge, muhatap idarî makam ve mevcut ulaşım imkânları, dönüş güzergâhlarını ve sevk sürelerini doğrudan belirlemiştir. Dolayısıyla iadeyi yalnızca antlaşma tarihleri üzerinden değil, savaş sırasında oluşan geniş sevk coğrafyası ve savaş sonrasında yeniden kurulan ulaşım bağlantılarıyla birlikte değerlendirmek gerekir.²⁹¹

Buna rağmen iade süreci öngörülen sürelerde tamamlanmamış, geri dönüşler 1922 boyunca devam etmiş ve münferit askerî ve sivil esirlerin dönüşü daha sonraki yıllara da uzamıştır. Nitekim 28 Mart 1921 tarihli sözleşmede öngörülen iade süreleri daha sonra uzatılmış ve nihayet 1 Şubat 1923’e kadar ertelenmiştir. Özetle, kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere çok sayıda sivil Osmanlı vatandaşı esaret ve sürgün yollarında ağır şartlarla karşılaşmış, ailelerinden ve yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılarak Rusya’nın farklı bölgelerine sevk edilmiştir.²⁹²

1.7. ULAŞIM YÖNTEMLERİ: TREN, GEMİ VE YAYA SEVKİYAT

Osmanlı askerî ve sivil esirlerinin Rusya içlerine naklinde farklı ulaşım araçları kullanılmış, ancak uzun mesafeli sevk sisteminin omurgasını demiryolları oluşturmuştur.

²⁹⁰ Türkiye-Rusya Muhadenet Ahitnamesi, 16 Mart 1921, md. XIII; «Конвенция между РСФСР и Турцией о репатриации», 28 Mart 1921, *ДВП*, Том: IV, Госполитиздат, Москва, 1960, с. 32-35; «Соглашение о репатриации военнопленных и гражданских интернированных лиц, заключенное между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Правительством Великого Национального Собрания Турции», 17 Eylül 1921, aynı eser, с. 346-351 (Dok. № 226); Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden “Millî Mücadele”ye*, (Çev. Güneş Bozkaya), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 406-410, Belge no. 136.

²⁹¹ Antlaşmaların hükümleri ve iade mekanizmasının uygulanması 3.10.4 ve 3.10.5’te ayrıntılı olarak incelenmektedir.

²⁹² В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 220-224; ayrıca bk. GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, v. 220.

Kafkas Cephesi'nde ele geçirilen Osmanlı askerleri, cephe gerisindeki toplama ve karantina noktalarından sonra Kars ve Sarıkamış çevresindeki demiryolu istasyonlarına ulaştırılıyor, buradan Rusya'nın iç bölgelerine sevk ediliyordu. Rusların 1878'den sonra iç Rusya'yı Kafkasya'ya bağlayan demiryolunu Sarıkamış'a kadar uzatmış olmaları bu sevkியatın ana altyapısını oluşturmuştur. Kutlu'nun verdiği güzergâha göre Sarıkamış'tan hareket eden trenler Kars-Gümrü-Tiflis-Gence-Bakü hattını izliyor, Bakü'den sonra Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca Derbent ve Petrovsk'a, oradan Grozni ve Armavir üzerinden Rostov'a ulaşıyordu. Rostov'dan sonra hat, esirlerin gönderileceği bölgeye göre Moskova veya Penza yönüne ayrılıyor, doğuya sevk edilen kabileler Samara ve Çelyabinsk üzerinden Transsibirya Demiryolu'na bağlanarak Sibirya'nın içlerine kadar taşınabiliyordu.²⁹³

Bakü ve Nargin Adası bu sevk ağının Kafkasya'daki önemli halkalarından biriydi. Bakü açıklarındaki Nargin'e ulaşım deniz yoluyla sağlanıyor, ada hem esirlerin tutulduğu bir kamp hem de bazı kabileler bakımından sevk öncesi bir toplama noktası işlevi görüyordu. Nargin'de bulunan Türk esirlerinin bir kısmı, iç Rusya'ya gönderilmeden önce Bakü yakınındaki Zıh Burnu'nda oluşturulan karantina merkezine alınmıştır. Karantina sürecinin ardından sevk edilen kabileler Bakü'de yeniden demiryolu ağına dâhil edilerek Derbent-Petrovsk-Rostov hattı üzerinden Rusya'nın Avrupa kısmına ve buradan daha doğudaki merkezlere aktarılabilirdi. Bu nedenle savaş yıllarındaki Kafkasya'dan iç Rusya'ya sevk bakımından ana bağlantının Bakü'den Astrahan'a deniz yoluyla değil, Bakü-Derbent-Petrovsk-Rostov demiryolu hattı üzerinden kurulduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁴

Karadeniz'de esir alınan Osmanlı personelinin sevkinde ise deniz ve demiryolu birbirini tamamlayan araçlar hâline gelmiştir. Kasım 1914'te Rus donanması tarafından batırılan Bahr-i Ahmer, Bezm-i Âlem ve Mithatpaşa nakliye gemilerinden sağ kurtularak Rusların eline geçen personelin bir kısmı denizden alınmış ve Sivastopol'a götürülmüştür. Mithatpaşa'nın kâtabi Hasan Basri Efendi'nin hatıratına dayanan kayıtlar, esir alınanların ilk olarak Sivastopol'a sevk edildiğini göstermektedir. Aynı olay sırasında gemilerde bulunan tayyare personelinden Pilot Fesa ve Salim Beylerin de Ruslar tarafından denizden kurtarılıp Sibirya'ya gönderildiği aktarılmaktadır. Böylece Karadeniz'de ele

²⁹³ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 58-61.

²⁹⁴ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 44, 58-61, 104-106.

geçirilen Osmanlı personeli bakımından deniz yoluyla yapılan ilk nakli, Rus demiryolu şebekesi üzerinden çok daha uzak esaret bölgelerine gerçekleştirilen sevk izlemiştir.²⁹⁵

Öte yandan esirlerin taşınmasında yaya sevk de önemli bir yer tutmuştur. Esirler, ele geçirildikleri noktadan en yakın toplama yeri veya demiryolu bağlantısına kadar çoğu kez silahlı muhafızlar eşliğinde yürütülmüştür. Bu uygulama yalnız Kafkas Cephesi'nde değil, Galiçya'da esir düşen Osmanlı askerlerinde de görülmektedir. Nitekim Galiçya'da esir düşen 19. Tümen, 57. Alay, 4. Tabur, 1. Bölük Mülazım-ı Evveli Mehmet Salih Efendi'nin erlerle birlikte yaya sevk edildiği kaydedilmektedir. Aralık 1916'da ise -22,5 derece soğukta Çumiyar'dan Astrahan vilayetine sevk edilmek üzere sekiz gün yaya yürütülen bir esir kafilesinde donma vakaları meydana gelmiştir.²⁹⁶ Sarıkamış'ta esir düşen Ziya Yergök de bir istasyona ulaştırıldıktan sonra kendilerinin bir yük vagonuna "koyun doldurur gibi" doldurulduğunu, vagona 60'tan fazla kişinin bindirildiğini ve Kars'a kadar "büyük bir işkence içinde" yolculuk yaptıklarını aktarmaktadır.²⁹⁷ Bu tanıklıklar, yaya sevk ve bunu izleyen demiryolu naklinin özellikle kış şartlarında esirler üzerinde ağır fizikî sonuçlar doğurabildiğini göstermektedir.

Tren yolculukları da son derece ağır şartlarda gerçekleştirilebilmekteydi. Esirler, Rusların *teplushki* olarak adlandırdığı yük vagonlarına çoğu zaman normal kapasitenin çok üzerinde dolduruluyordu. Bu vagonlarda iki sıra ahşap ranza, ortada demir bir soba ve bir köşede tuvalet ihtiyacı için kullanılan bir kap bulunabiliyor, ancak bazı kafilelerde vagonlar dışarıdan kilitleniyor ve uzun süre açılmıyordu. Kutlu'nun aktardığı örneklerde bazı vagonlarda 50-60 er bulunduğu görülmektedir. Aşırı kalabalık, yetersiz yiyecek ve su, soğuk ve sağlıksız koşullar sebebiyle bazı esirler varış noktasına ulaşmadan hayatını kaybetmiştir.²⁹⁸ Demiryolu güzergâhı boyunca bırakılan bazı Osmanlı askerlerinin cesetlerinin ise yerel Türk ve Müslüman topluluklar tarafından alınarak İslamî usullere göre defnedildiği kaydedilmektedir.²⁹⁹ Nitekim Sızran'da, tuğla fabrikası bölgesindeki

²⁹⁵ Mehmet Ferhat Erdoğan, "Bahr-i Ahmer, Bezm-i Âlem ve Mithatpaşa Vapurlarının Karadeniz'de Batırılması ve Kafkas Cephesine Yansımaları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 1, Sayı: 57, 2023 (ss. 69-80), s. 78-79; ayrıca bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 11-12.

²⁹⁶ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 74-75.

²⁹⁷ Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete: Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915-1920)*, yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 135.

²⁹⁸ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", p. 71; Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 61-62.

²⁹⁹ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", p. 80.

eski Müslüman mezarlığında 776 Türk savaş esirine ait büyük bir mezarlık tespit edilmiş, defin işlemlerinde Sızran imamı İbrahim Yenaleyev'in de görev aldığı belirtilmiştir.³⁰⁰

Sevk koşullarının ulaştığı boyut Samara'daki resmî kayıtlara ve dönemin tanıklıklarına da yansımıştır. Samara İl Asaleti Reisi Aleksandr Nikolayeviç Naumov, hatıratında 1915 yılı başından itibaren şehre art arda gelen vagonların hasta ve bitkin Türk esirleriyle dolu olduğunu, vagon kapılarından biri açıldığında donmuş cesetlerin dışarı düştüğünü aktarmaktadır. İstasyonda biriken cesetlerin sayısının arttığı dönemlerde bunların şehir kenarındaki alanlarda kerosenle yakıldığı ve kalan kemiklerin daha sonra gömüldüğü de aynı anlatıda belirtilmektedir. Samara vilayet idaresinin 14 Şubat 1915 tarihli kayıtlarına göre, tahliyenin başlamasından sonraki yaklaşık üç haftada 2.083 tifüs ve dizanteri vakası kaydedilmiş ve 764 kişi hayatını kaybetmiştir. Samara Eyalet Komitesinin 1916 yılı başında derlediği toplu istatistiklerde ise Ocak-Nisan 1915 döneminde Samara'da kayıt altına alınan 3.854 Türk esirden 1.073'ünün hayatını kaybettiği görülmektedir.³⁰¹

1.8. YOLCULUKLARDA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR: ÖLÜM, AÇLIK, SALDIRI VE HASTALIKLAR

Osmanlı esirlerinin Rusya içlerine sevki tek tip bir tecrübe değildi. Bununla birlikte özellikle Kafkas Cephesi'nden çıkarılan er ve sivil kafilelerinde yaya yürüyüşler, aşırı soğuk, yetersiz korunma ve sıkışık demiryolu nakli ağır sonuçlara yol açabiliyordu. Rıfat Şeki'nin aktardığı sivil sürgün kafilesinde, Ebubekirgilin Mehmet hasta ağabeyi Muhiddin'i sırtında taşımış, bir süre sonra öldüğü anlaşılan ağabeyini yere bırakmak istememiştir. Şeki'nin anlatısına göre gece kafilenin etrafını saran Rum ve Ermenilerden bir kısmı Mehmet'i dövmüş, içlerinden biri de sırtındaki cenazeye sopayla vurmuş ve kafile bu şekilde trene bindirilerek Kars'a götürülmüştür.³⁰² Bu tanıklık belirli bir kafilenin yaşadığı şiddeti göstermekte, fakat bütün sevkiyatlara teşmil edilebilecek bir örnek olarak değerlendirilmemelidir. Demiryolu naklinde ise Yücel Yanıkdağ, *teplushka*

³⁰⁰ Юлия Николаевна Гусева, «Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии», *Новый исторический вестник*, № 2 (48), 2016 (ss. 97-112), s. 102.

³⁰¹ Александр Николаевич Наумов, *Из уцелевших воспоминаний. 1868-1917*, Кн. II, Нью-Йорк, 1955, s. 266-273; *Исторический очерк деятельности Самарского областного комитета помощи больным и раненым воинам*, Самара, 1917, s. 32-67; nakleden O. B. Зубова, A. B. Калягин, s. 106-110, 134-136.

³⁰² Rıfat Şeki (anlatan), İhsan Birinci (yazan), "Sarıkamış Kahramanları", *Hayat Tarih Mecmuası*, 3. Yıl, Sayı: 1, Şubat 1967 (ss. 88-91), s. 88.

adı verilen vagonların savaş esirleriyle kapasitesinin üzerinde doldurulduğunu, kışın yeterince ısıtılamadığını ve bazı Osmanlı esir vagonlarının dışarıdan tahta ile kapatıldığını veya kilitlendiğini belirtmektedir.³⁰³ Buna karşılık sevk sırasında ölenlerin toplam oranı konusunda güvenilir tek bir rakam vermek mümkün değildir. Yanıkdağ, mevcut ölüm istatistiklerinin birbiriyle çeliştiğine ve kesin bir toplam üretmeye elverişli olmadığına dikkat çekmektedir.³⁰⁴

İaşe ve suya erişim de güzergâha, kafiye ve zamana göre değişmiştir. Hüsamettin Tuğaç, 1915 Ocak ayında Samara istasyonunda karantina altına alınan Türk esir trenlerinin vagonlarının kilitli tutulduğunu, küçük pencerelerden su isteyen esirlerin taleplerinin karşılanmadığını bizzat gözlemlediğini kaydetmektedir. Guseva'nın Samara'daki arşiv ve basın malzemesine dayanan çalışması da 17 Ocak 1915'te yerel askerî ve sivil makamların hasta ve sağlıklı esirlerin ayrılması, temiz vagonlara aktarım, kaynar su hazırlanması, daha uygun ekmek verilmesi, sıcak giysi dağıtılması ve yolda ölenlerin düzenli biçimde defnedilmesi gibi tedbirleri görüştüğünü göstermektedir.³⁰⁵ Bu kayıtlar, nakil sırasında ciddi iaşe ve sağlık sorunları yaşandığını, fakat uygulamanın güzergâh ve idarî müdahalelere göre değişebildiğini ortaya koymaktadır.

Sevk safhasındaki ağır şartlar, daha savaşın ilk yılında dönemin Kafkasya basınında da tartışma konusu olmuştur. Tiflis'te çıkan *Kavkazskoye Slovo* muhabirinin, hastanedeki Türk esirlerinin “evlerindeki rahat” yaşadığını yazarak Müslüman basınına yalancılıkla suçlaması üzerine Resulzade, kötü hâlin özellikle cepheden hastanelere nakil sırasında yaşandığını hatırlatmış ve bunu bizzat karşı tarafın kalemine dayandırmıştır: “Esirlerin günlerce aç kalmış olduklarını, hastalıklardan son derece ıstırap çektiklerini, elbisesizlikten tir tir titrediklerini “Kavkazskoye slovo” kendisi az yazmamıştır.”³⁰⁶ Aynı yazıda, Bakü Müslümanlarından bir cemiyetin zor durumdaki Türk esirlere tıbbî yardım

³⁰³ Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, *Journal of Contemporary History*, Vol: 34, No: 1, 1999 (pp. 69-85), pp. 71-72.

³⁰⁴ Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, p. 84.

³⁰⁵ Hüsamettin Tuğaç, s. 27-28. Аугиса бк. Юлия Николаевна Гусева, «Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии», *Новый исторический вестник*, № 2 (48), 2016 (с. 97-112), с. 98-100.

³⁰⁶ [Məhəmməd Əmin Rəsulzadə] Niş, “Dəlil və sübut arxasında”, *İqbal*, 31 Mart 1915, No: 900; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 3 (1915-1916), yay. haz. Şirməmməd Hüseynov, Elm, Bakı, 2012, s. 104-107. Polemiği açan yazı için bk. “Bəzi yazılar münasibətilə”, *İqbal*, 20 Mart 1915, No: 891; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 3, s. 97-99.

ulaştırmak üzere kendi hesabına yol üstü iâşe merkezleri kurma teklifinin hükûmetçe geri çevrildiği de kayıtlıdır.

Sevkiyat güzergâhlarında fiziksel şiddet, hakaret ve öldürme vakaları da bazı kabileler açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Köstüklü, bazı Rus birlik komutanlarının savaş esiri kurallarına uygun davrandığını, buna karşılık bazı sevk kabilelerinde Rus ordusu içindeki Ermeni ve Rum unsurların Türk esirlere kötü muamele ettiğine ilişkin örnekler bulunduğunu kaydetmektedir.³⁰⁷ Bununla birlikte Yanıkdağ, Rus askerlerinin tamamını aynı kategoriye koymanın mümkün olmadığını, bazı Rus asker ve sivillerinin esirlere iyi davrandığını ve Kafkasya dışındaki bazı Ermenilerin Türklere yardım ettiğini göstermektedir.³⁰⁸ Bu nedenle kötü muamele vakalarını fail, yer ve kabile düzeyinde değerlendirmek gerekir. Nitekim 24 Kânûn-ı Sâni 1331 [6 Şubat 1916] tarihinde Hasankale civarında esir düşen Sabri Efendi, 12 subay ve 350 erden oluşan kabilede yürümeye takati kalmayan 95 erin muhafız Rus askerlerince öldürüldüğünü, altı erin soğuktan donduğunu ve sonraki etapta seksen erin daha öldürüldüğünü rapor etmiştir.³⁰⁹ Bu tanıklık son derece ağır bir vakayı belgelese de tek bir rapordan bütün Rus sevk uygulamalarına ilişkin genel bir oran veya yeknesak davranış modeli çıkarmak doğru değildir.

Hastalıklar, esaret yolculuğunun bir başka ölümcül boyutunu teşkil etmiştir. Kalabalık ve sağlıksız esaret ortamlarında tifüs, tifo ve kolera başlıca bulaşıcı hastalıklar arasında yer almıştır.³¹⁰ Azerbaycan basınındaki haberleri değerlendiren Betül Aslan, nakil sırasında havasızlık, açlık ve hastalıktan ölümler yaşandığına dair haberlerin Prens Oldenburg’u tedbir almaya yönelttiğini, esirlerin istasyonlarda vagonlardan indirilip hava almaları ve yiyecek satın alabilmeleri yönünde emirler verildiğini kaydetmektedir.³¹¹ Samara örneğini arşiv belgeleri ve yerel basın üzerinden inceleyen Guseva ise sevk edilen Osmanlı esirlerinin bir kısmının şehre aç, hasta, yeterli kışlık giysi ve ayakkabıdan yoksun ulaştığını, donma vakalarının görüldüğünü ve ölüm ile hastalıkların iâşe

³⁰⁷ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 5.

³⁰⁸ Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, p. 71.

³⁰⁹ Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, 110-9-1-10 123- 0- 66_16-17; *I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 251.

³¹⁰ Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, p. 73.

³¹¹ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında*, s. 159-161.

yetersizliği, soğuk ve bulaşıcı hastalıklarla birlikte seyrettiğini ortaya koymaktadır.³¹² Hüsametdin Tuğaç'ın aynı istasyondaki gözlemleri de karantina altındaki vagonların kilitli tutulduğunu ve esirlerin suya erişimde ciddi sıkıntı yaşadığını doğrulamaktadır.³¹³ Bu veriler, sevk sırasındaki ölümlerin yalnız salgın hastalıklardan değil, soğuk, yetersiz beslenme, kapalı vagonlar ve sağlık hizmetlerindeki aksaklıkların birleşmesinden de kaynaklanabildiğini göstermektedir.

Literatürdeki bazı dramatik sevk rakamlarının da kaynak eleştirisine tabi tutulması gerekir. Yanıkdağ, 1915 kışında Priamur bölgesine sevk edilen 800 Osmanlı esirinden yalnızca 200'ünün varış noktasına ulaşabildiğini aktarmıştır.³¹⁴ Poznahirev ise dayanak gösterilen Uluslararası Kızılhaç kaydının Şubat 1916'da Krasnoyarsk'tan Primorye'ye sevk edilen 800 esire ilişkin olduğunu, 200 kişinin doğrudan varış noktasına ulaştığını, diğerlerinin ise yolda öldüğünü veya ağır hastalık nedeniyle hastanelere yatırıldığını belirtmektedir. Aynı sevkte tifüsten ölenlerin sayısını 150 kadar vermektedir.³¹⁵ Bu karşılaştırma, 800/200 kaydından doğrudan "600 ölüm" sonucu çıkarılamayacağını ve sevk istatistiklerinin tarih, güzergâh ve ölüm-hastaneye yatırılma ayrımı korunarak kullanılmasının gerektiğini göstermektedir.

Tüm bu ağır şartlar karşısında esirlerin önemli dayanaklarından biri, kendi aralarındaki dayanışma ile güzergâh boyunca karşılaştıkları yerli Müslüman ve Türk topluluklarının yardımları olmuştur. Kafkasya, İdil-Ural havzası ve Rusya'nın çeşitli şehirlerinde oluşturulan yardım çevreleri esirlere erzak, nakdî yardım, giyecek ve barınma desteği sağlamaya çalışmıştır. Yusuf Akçura'nın raporunda Ufa, Kazan, Orenburg, Yekaterinburg, Nijni Novgorod ve Astrahan gibi merkezlerde Türk esirlerine yardım amacıyla komite ve cemiyetlerin kurulduğu kaydedilmektedir.³¹⁶ Bu insanî çabaların fikrî zeminini Resulzade'nin sürgündeki Müslümanlara yardımı savunduğu Ağustos 1916 tarihli yazısında koyduğu ilke de yansıtmaktadır: "*Merhamet ve şefkat, herhangi bir şahıs*

³¹² Юлия Николаевна Гусева, «Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии», *Новый исторический вестник*, № 2 (48), 2016 (ss. 97-112), s. 98-101.

³¹³ Hüsametdin Tuğaç, s. 27-30.

³¹⁴ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", p. 71.

³¹⁵ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 92-94.

³¹⁶ *Taht-ı Himâye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üserâ Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335 [1919], s. 28-29.

hakkında olsa da memnu değildir. Hapishanelerdeki siyasî mücrimlere bile iane etmek, harp esirlerine bile şefkat göstermek memnu değildir."³¹⁷

Bu dayanışma belirli güzergâhlarda kurumsal bir nitelik kazanmış, Tiflis ve Gence'deki yardım teşkilatları nakledilen esirlere beslenme, giyecek ve tedavi desteği sağlamıştır.³¹⁸ Gence'de kurulan hastanenin işleyişi ile Naki Keykurun'un tanıklığı, faaliyetlerin incelendiği bölümde ele alınmaktadır. Betül Aslan'ın aktardığına göre Bakü'de Prens Oldenburg'un müdahalesinin ardından demiryolu istasyonundan geçen Türk esirlerine her gün sıcak yemek hazırlanması için önlemler alınmıştır.³¹⁹ Ermeni muhafızların kabilelerin yakınında bulundurulmamasına ilişkin talimat ise yardım faaliyetinden çok nakil güvenliği ve kötü muamele şikâyetleriyle bağlantılı olduğundan ilgili bölümde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte bu örnekler bütün sevk güzergâhları için genelleştirilemez. Böylece güzergâh üzerindeki merkezler yalnız geçiş noktaları değil, esaret yolculuğunun ağır şartlarını kısmen hafifleten iâşe ve sağlık durakları olarak da işlev üstlenmiştir.

Bununla birlikte esaret yolculuklarının genel bilançosu ağırdır. Belgelenmiş sevk vakalarında hastalık, açlık, soğuk, havasızlık ve kötü muamele ciddi insan kayıplarına yol açmıştır. Ancak kaynaklardaki rakamlar aynı güvenilirlik düzeyinde değildir ve bazı veriler daha sonraki çalışmalarda farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Yanıkdağ'ın istatistiklerin çelişkili olduğuna ilişkin değerlendirmesi, Guseva'nın Samara'daki arşiv ve basın kayıtları ile Tuğaç'ın doğrudan gözlemleri birlikte ele alındığında, tek bir genel ölüm oranı vermek yerine belirli güzergâh ve dönemlerde kitlesel hastalık ve ölüm vakalarının açık biçimde belgelendiğini vurgulamak daha sağlam görünmektedir.³²⁰ Sevk tecrübesinin bütün kabileler için aynı olmadığı da aynı ölçüde dikkate alınmalıdır.

³¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, "Unudulmuş sürgünlər", *Açıq Söz*, 5 Avqust/Ağustos 1916, No: 251; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 3 (1915-1916), yay. haz. Şirməmməd Hüseynov, Elm, Bakı, 2012, s. 489-490 (alıntı s. 490).

³¹⁸ Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 5. Tiflis ve Gence'deki yardım faaliyetlerinin ayrıntılı değerlendirmesi için bk. 2.4.2.

³¹⁹ Betül Aslan, *Kardaş Kömeği (Yardımları)*, s. 157-161. Gence'deki sağlık ve yardım faaliyetleri için bk. 2.4.2. Ermeni muhafızların kabilelerin yakınında bulundurulmamasına ilişkin talimat için bk. 2.3.4.

³²⁰ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", p. 84. Krş. Юлия Николаевна Гусева, «Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии», *Новый исторический вестник*, № 2 (48), 2016 (с. 97-112), с. 98-101. Ayrıca bk. Hüsamettin Tuğaç, s. 27-30.

1.9. NİHAÎ KAMP BÖLGELERİ

Rusya, Birinci Dünya Savaşı'nda eline geçen savaş esirlerini kendi topraklarında geniş bir coğrafyaya dağıtmıştır. Osmanlı esirleri de Kafkasya, Ukrayna, Avrupa Rusyası, İdil-Ural havzası ve Sibirya'daki çok sayıda merkezde tutulmuştur. Sibirya'ya sevk edilen Osmanlı esirlerinin sayısı konusunda kaynaklarda farklı tahminler bulunmaktadır. Nuri Köstüklü, Rusya'ya sevk edilebildiğini belirttiği yaklaşık 50.000 Türk savaş esirinin 5.000 kadarının Ukrayna'ya, 20.000'inin Kafkasya'ya ve yaklaşık 10.000'inin Sibirya'ya gönderildiğini aktarmaktadır. Cemil Kutlu ise savaş cephelerinden ve iç merkezlerden Sibirya'ya sevk edilenlerin sayısının 20.000-25.000 civarında olabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle Sibirya'ya gönderilen esirlerin sayısını kesin bir rakamla ifade etmek yerine, kaynaklar arasındaki farkı dikkate almak daha isabetlidir.³²¹

Sibirya'daki başlıca esir merkezleri arasında Omsk, Krasnoyarsk, İrkutsk ve Baykal ötesindeki Çita gibi şehirler bulunmaktaydı. Osmanlı subaylarının bir bölümü Sibirya, Mançurya ve Moskova'nın kuzeyindeki merkezlere gönderilmiş, esirlerin savaş boyunca bir kamptan diğerine nakledilmeleri de yaygın bir uygulama olmuştur. Buna karşılık Türkistan'ın konumu farklıdır. Kutlu, Rus idaresinin Türklerin yoğun biçimde yaşadığı Türkistan'a Türk savaş esiri sevk etmediğini açıkça belirtmektedir. Poznahirev'in 1 Mayıs 1915-1 Ocak 1918 dönemine ilişkin Rus arşiv verilerinden oluşturduğu tablosunda da Türkistan Askerî Bölgesi'nde Türk savaş esiri bulunmadığı kaydedilmektedir.³²² Bu nedenle Taşkent ve Semerkant'ı 1914-1917 döneminin düzenli Osmanlı savaş esiri kamp bölgeleri arasında göstermek doğru değildir.

Türkistan ve Taşkent, daha çok 1917 sonrasındaki devrim, iç savaş, firar ve geri dönüş süreçlerinde önem kazanmıştır. Poznahirev'e göre 1919 ortalarında Uralların doğusunda bulunan Osmanlı savaş esirlerinin büyük bölümü Avrupa Rusyası ile Türkistan'a doğru hareket etmişti. Zeki Velidi Togan'ın aktardığı Ağustos 1919 tarihli olayda da Sibirya'dan dönerek Ufa-Samara hattında mahsur kalan Türk esirlerinin bir kısmı Taşkent'e, bir kısmı Astrahan'a gönderilmiştir. Aynı dönemde Türkistan'a ulaşan bazı Osmanlı subaylarının Taşkent'te öğretmenlik yaptığı ve bölgedeki eğitim faaliyetlerine katıldığı da kaynaklarda

³²¹ Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 4.

³²² Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 57. Ayrıca bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 124-125.

görülmektedir.³²³ Bu kayıtlar, Türkistan'ın savaş yıllarındaki düzenli Çarlık iskân politikasından ziyade devrim ve iç savaş sonrasındaki dağınık esir hareketliliği içinde önem kazandığını göstermektedir.

Osmanlı esirlerinin tutulduğu diğer önemli bölgelerden biri Astrahan vilayeti ve İdil havzasıydı. Özellikle Galiçya Cephesi'nde esir düşen Osmanlı askerlerinden bazılarının Astrahan vilayetine bağlı Çumiyyar'a sevk edildiği bilinmektedir. Buna karşılık mevcut sevk anlatıları, Kafkasya'dan Rusya içlerine giden başlıca demiryolu bağlantısı bakımından Bakü–Derbent–Petrovsk–Rostov güzergâhını göstermektedir. Bu nedenle Astrahan'ı Nargin'den Rusya içlerine gönderilen kafilelerin genel ve ilk deniz aktarma limanı olarak nitelemek isabetli değildir. Astrahan–Bakü hattı daha sonraki geri dönüş ve mübadele teşebbüslerinde gündeme gelmiş, bu hat üzerinden düzenli bir esir değişimi kurma girişimleri ise sonuçsuz kalmıştır.³²⁴

Kazan ve çevresi, esirlere yönelik yerli Müslüman yardım faaliyetlerinin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Akdes Nimet Kurat'ın aktardığına göre Moskova'da Ayaz İshakî tarafından çıkarılan *İl*, Kazan'da Hadi Maksudî tarafından yayımlanan *Yıldız* ve Orenburg'daki *Vakit* gibi Türkçe gazeteler Osmanlı esirleri için yardım kampanyaları açmış, yardım yapanların adlarını ve esirlere ilişkin haberleri yayımlamıştır.³²⁵ Bu basın faaliyeti ve yerel yardım komiteleri, ağır esaret şartlarında Osmanlı esirleri için önemli bir dayanışma zemini oluşturmuştur.

Ukrayna topraklarındaki esir merkezleri ise özellikle Galiçya Cephesi'nde esir düşen Osmanlı askerleri bakımından önem taşımaktaydı. Köstüklü'nün verdiği tahmine göre yaklaşık 5.000 Türk savaş esiri Ukrayna'ya sevk edilmiş, esirler özellikle Kiev, Harkiv, Yuzovka/Donetsk ve Yekaterinoslav/Dnipropetrovsk gibi şehirlerde tutulmuştur. Nargin Adası'ndaki askerî esirlerden de dönem dönem Ukrayna'ya sevk yapılmıştır.³²⁶ 1917

³²³ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 217-218. Taşkent'e ulaşan bazı Osmanlı subaylarının öğretmenlik ve eğitim faaliyetleri için bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 242-243, 257-259.

³²⁴ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 56, 58-61, 70, 88. Astrahan–Bakü üzerinden düzenli mübadele teşebbüsünün sonuçsuz kalması için bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 216.

³²⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 447.

³²⁶ Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 4.

sonlarından itibaren Rusya'daki siyasi çözülme ve barış görüşmeleri, bu esirlerin durumunu yeni bir safhaya taşımıştır.

RSFSC Askerî İşler Halk Komiserliği bünyesindeki Savaş Esirleri ve Mülteciler Merkez Kollegyumunun Eylül 1918 tarihli kayıtlarında, yerleri tespit edilebilen Türk savaş esirlerinin bölgesel dağılımına ilişkin ayrıntılı bir liste bulunmaktadır. Avrupa Rusyası'nda Türk esirlerin sayısı birçok guberniyada düşük olmakla birlikte Kostroma'da 432, Saratov'da 326, Voronej'de 294, Vologda'da 203 ve Perm'de 186 kişi kaydedilmiştir. Buna karşılık Penza'da 1, Moskova'da 2 ve Kazan'da 4 Türk savaş esiri görünmektedir. Aynı kaydın Sibirya bölümünde Zabaykal bölgesinde 327, Omsk Askerî Bölgesi'nde 635, İrkutsk Askerî Bölgesi'nde 987 ve Priamur Askerî Bölgesi'nde 1.077 Türk savaş esiri yer almaktadır.³²⁷ Listenin tamamındaki rakamların toplamı 4.945'tir. Ancak bu sayı Rusya'daki bütün Osmanlı esir mevcudunu göstermemektedir. Devrim ve iç savaş koşullarında kayıt sisteminin ciddi ölçüde çözülmüş olması nedeniyle bu verilerin, Eylül 1918 itibarıyla Sovyet makamlarınca yerleri belirlenebilmiş kişilerin kısmi bir sayımı olarak değerlendirilmesi daha isabetlidir. Bununla birlikte kayıtlı esirlerin yarısından fazlasının Sibirya ve Uzak Doğu'daki bölgelerde bulunduğu görülmektedir. Sibirya'da yalnız askerî esirler değil, sivil esirler de bulunmaktaydı. Nitekim Ağustos 1918'de Tobolsk'ta Alman ve Türk uyruklu toplam 550 sivil esirin bulunduğu, bunların çoğunu yaşlılar, kadınlar ve çocukların oluşturduğu kaydedilmiştir.³²⁸

İç savaş, ulaşım ağlarının parçalanması ve idarî otoritenin zayıflaması, özellikle Sibirya'nın uzak bölgelerinde kalan ve 1919'dan itibaren Türkistan'a doğru hareket eden bazı Osmanlı esirlerinin toplanmasını ve yurda gönderilmesini güçleştirmiştir. Esirlerin iadesi 1918'den itibaren çeşitli düzenleme ve teşebbüslere konu olmuş, 1921'de Ankara Hükûmeti'nin Sovyet Rusya ve Ukrayna ile yaptığı anlaşmalar ise iade sürecine yeni ve daha sistematik bir hukukî çerçeve kazandırmıştır. Buna rağmen eski Rusya İmparatorluğu topraklarında çok sayıda Türkiye uyruklu kişi bulunmaya devam etmiştir. Nitekim 1920'de Kırım'da yaşayan Türkiye uyrukluların sayısı 10.000-15.000 kişi

³²⁷ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 546, l. 19.

³²⁸ GARF, f. R-1700, l. 3, d. 21, l. 2.

arasında tahmin edilmiştir. Bu rakam bir savaş esiri sayısı değil, bölgede bulunan Türkiye uyruklu nüfusa ilişkin bir tahmindir.³²⁹

Ocak 1922 itibarıyla Türk askerî ve sivil esirlerinin Voronej, Kursk, Petrograd, Ryazan, Simbirsk, Tver ve Tambov guberniyaları başta olmak üzere Rusya'nın çeşitli bölgelerinde hâlen bulunduğu, ancak sayılarının yaklaşık olarak dahi bilinmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Şubat 1922'de Türk Büyükelçiliği ile askerî ataşeliği Sovyet makamlarına başvurarak Rusya topraklarındaki Türk askerî ve sivil esirlerinin nerelerde ve hangi sayılarla bulunduğu dair bilgi istemiştir. Mart 1922'de Türk Hilâl-i Ahmer teşkilatı da esirlerin kendi bilgilerine göre başlıca Sibiry'a da bulunduğunu belirterek Rus Kızılhaçı'ndan bilgi talep etmiştir. Esir ve diğer Türkiye uyrukluların gerçek sayısını belirlemek amacıyla Sovyet makamları 1922 baharında yeniden kayıt çalışmasına başlamıştır. İlkbahar ve yaz aylarındaki tespitlerde Kırım'da yaklaşık 5.000, Maykop'ta yaklaşık 280, Pyatigorsk'ta yaklaşık 130 ve Ryazan Guberniyası'nda yaklaşık 200 Türkiye uyruklu kişi belirlenmiştir. Ryazan'dakilerin 1914-1917 yıllarında Odesa, Kişinev, Kiev, Sohum ve diğer şehirlerden bu guberniyaya sürgün edilmiş kişiler olduğu kaydedilmektedir.³³⁰ Buna rağmen yurda gönderilenlerin sayısı bir süre daha sınırlı kalmıştır.

İade sürecinin ilerleyişi, yalnız iki devlet arasında varılan düzenlemelere değil, Sovyet-Türk ilişkilerindeki siyasî ihtilaflara ve yerel makamların uygulamalarına da bağlı kalmıştır. Malakanlar meselesi nedeniyle işlemlerin kesintiye uğraması, bu bağımlılığın başlıca örneklerinden biridir. Yerel düzeyde ise esirlerin iâşe, barınma ve tedavi koşulları son derece ağırdı. Novorossiysk'te bir hastanede bulunan Türk esirlerden tedavi masraflarının ödenmesi talep edilmiş, 59 Türk savaş esirinin tutulduğu kampta bir ay için kişi başına yalnızca 5,5 kilogram ekmek, 2 kilogram arpa ve 300 gram tereyağı verilmiştir. Yakacak odunun bulunmaması nedeniyle soğuk ve açlık, kamptaki Türk askerlerinin hastalanmasına ve ölümlerine yol açmıştır. Stavropol Guberniyası'nda ise bazı yerel makamların Türk esirlerine anavatana gönderilmeyeceklerini bildirdiği ve kimlik belgelerine el koyduğu kaydedilmektedir. Bu örnekler, merkezî iade kararlarının

³²⁹ RGASPI, f. 17, l. 12, d. 275, l. 77. Ayrıca bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, s. 217-218.

³³⁰ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, ll. 32, 59-59 ob., 79, 80, 85, 104, 113.

taşradaki uygulamaya aynı hızla yansımadığını göstermektedir. Yerel uygulamalardaki düzensizlik ile kaynak yetersizliği, esirlerin dönüşünü ve korunmasını güçleştirmiş, hukukî düzenlemelerin uygulanmasını fiilen yerel idarî kapasiteye bağımlı hâle getirmiştir.³³¹

Nitekim 1 Ocak 1922 tarihinden itibaren Kuban-Karadeniz Oblastı, Novorossiysk'in de dâhil olduğu idarî bölge, sınırları içinde bulunan savaş esirleri için belirlenen günlük gıda tayını son derece sınırlıydı. Buna göre kişi başına günlük 200 gram ekmek, 7 gram yağ, 75 gram hububat/yarma, 45 gram et, 55 gram balık, 20 gram tuz ve 1,7 gram kahve öngörülmüş, şeker ise yalnız hastalar için ve miktarı belirtilmeksizin kaydedilmiştir.³³²

Türk hükûmetinin 22 Haziran 1922 tarihli ve Sovyet Hükûmetine gönderilen notasında, 6 Haziran 1922'ye kadar yalnızca 1.022 Türk esirinin anavatana iade edilebildiği belirtilmiştir. Türk Büyükelçiliği, söz konusu belgede bu durumun 1921 yılında Türkiye ile Rusya arasında imzalanan askerî ve sivil esirlerin iadesine ilişkin anlaşma hükümleriyle “bariz bir çelişki” içinde bulunduğunu ileri sürmüştü, yerel makamların tutumu nedeniyle esirlerin “içler acısı bir durumda” olduklarını belirtmiştir. Notada ayrıca Sivastopol'da her gün 30'a kadar Türk vatandaşının hayatını kaybettiği bildirilmiştir.³³³ Sovyet kayıtları da çok sayıda ölüm belgesinin düzenlendiğini göstermektedir. 3 Nisan 1922 itibarıyla RSFSC İçişleri Halk Komiserliği İstatistik Dairesinin yabancı esirlerin kaydından sorumlu alt biriminde 1.757 “eski Türk savaş esiri” için ölüm belgesi hazırlanmıştı.³³⁴ 19 Temmuz 1922'de ise CentrEvak, RSFSC Dışişleri Halk Komiserliğine Türk esirlerine ait 1.034 ölüm belgesini daha göndermiştir.³³⁵ Bu iki belge farklı tarihlerde mevcut olan ölüm belgelerinin miktarını göstermektedir. Bunları birbirini

³³¹ Malakanlar meselesinin iade işlemlerinin durdurulmasına etkisi için bk. Yavuz Aslan, “‘Milli Mücadele’ Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Malakanlar (Malakanlar) Sorunu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 18, 2001 (ss. 275–307), s. 282–283. Yerel makamların uygulamaları ile esirlerin iade, barınma ve tedavi koşulları için bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 223. GARF, f. R-3333, op. 3, d. 330, ll. 377, 382. GARF, f. R-3333, op. 3, d. 419, ll. 6, 42–43, 54–56 ob. İade sürecinin ayrıntıları için ayrıca bk. 3.10.6.

³³² B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 112.

³³³ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, l. 131. Belgede “bariz çelişki” (*ярком противоречии*) ve “içler acısı hâl” (*плачевное состояние*) ifadeleri kullanılmaktadır.

³³⁴ GARF, f. R-393, l. 36, d. 1, l. 4.

³³⁵ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, l. 151.

izleyen aylara ait ölüm toplamaları olarak yorumlamak veya bu rakamlardan aylık ölüm oranı çıkarmak doğru değildir.

Türk hükûmetinin esirlerin durumunun düzeltilmesi ve iadenin hızlandırılması yönündeki ısrarlı girişimleri sonucunda geri dönüşlerin sayısı artmıştır. Kırım'dan Eylül 1922'ye kadar yaklaşık 2.500 Türk anavatana gönderilmiş, Vladikavkaz'dan ise 1922 sonbaharında Kars'a Türkiye uyuklu 340 Oset sevk edilmiştir.³³⁶ Buna rağmen 1922 yazında Karaçay-Çerkes Özerk Vilayeti'nin çeşitli yerleşimlerinde ve eski Terek Vilayeti topraklarında Türk askerî ve sivil esirlerin yaşamaya devam ettiği görülmektedir.³³⁷ Türk hükûmeti, Rusya'nın bütün bölgelerindeki Türk esirlerinin anavatana gönderilmesi için öngörülen sürelerin uzatılmasında ısrar etmiştir. Bunun üzerine 7 Ekim 1922'de RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği, Moskova'daki Türk büyükelçisine Rusya'da bulunan Türk esirlerinin iade süresinin 1 Şubat 1923'e kadar uzatıldığını bildirmiştir.³³⁸ Bu karar, iade meselesinin 1922 sonbaharında henüz tamamen kapanmadığını göstermektedir.

1922 yılının sonlarında Moskova'daki Türk Büyükelçiliği, Türk savaş esirlerinin en kısa sürede anavatana gönderilmesi talebiyle Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiserliğine defalarca nota vermiştir. Türk diplomatlar, Sovyet makamlarının iadeye ilişkin yükümlülüklerini yerine getirmedeğini ileri sürmüş, Türkiye'de tek bir Rus savaş esiri kalmadığını, buna karşılık Rusya'da hâlen 10.000'den fazla Türk savaş esiri bulunduğunu ve geri gönderme işlemlerinin son derece yavaş ilerlediğini savunmuştur. İlgili Sovyet yazışmalarında ise Rusya'daki Türk esirlerinin sayısının 200 kişiyi aşmadığı ileri sürülmekteydi.³³⁹ Bu iki rakam tarafların farklı kayıt, kapsam ve siyasî iddialarını yansıttığından aynı nüfusu ölçen karşılaştırılabilir istatistikler olarak değerlendirilmemelidir. Bu çerçevede Osmanlı savaş esirlerinin anavatana dönüş tarihleri yeknesak değildir. Bazıları 1918'de, bazıları 1921-1922 yıllarında geri dönebilmiş, bir kısmı ise Rusya'da hayatını kaybetmiş veya daha uzun süre eski Rusya İmparatorluğu topraklarında kalmıştır.

³³⁶ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, ll. 201, 202, 229.

³³⁷ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, ll. 170, 210.

³³⁸ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 419, l. 220. Ayrıca bk. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 221.

³³⁹ AVP RF, f. 0528, l. 5, d. 3, l. 7.

1.10. SEVK ROTALARININ STRATEJİK, LOJİSTİK VE POLİTİK NEDENLERİ

Osmanlı esirlerinin Rusya içindeki sevk rotaları tesadüfî değil, stratejik, lojistik ve idarî kaygıların birleşimiyle şekillenmişti. Stratejik açıdan Rus askerî makamları, Sarıkamış'taki yoğun esir mevcudunun askerî hareket serbestisini sınırlandırmasını ve muhtemel bir tahliye hâlinde esirlerin Rus kuvvetlerine yük oluşturmalarını dikkate alıyordu. Cemil Kutlu'nun aktardığı 29. Tümen Kumandanı Albay Arif Bey, acele sevk gerekçelerini Sarıkamış havalisinin boşaltılarak hareket alanının serbest bırakılması ve Kafkas Ordusu'nun Türk ordusu karşısında gösterdiği zaafî örterek yerel halk nezdindeki itibarını yeniden yükseltmek şeklinde açıklamaktadır. Bu nedenle esirler, ilk toplama ve karantina merkezlerinden sonra daha güvenli sevk noktalarına ve Rusya içlerine aktarılmıştır. Kafkas Cephesi'nden alınan esirlerin önemli bir kısmı Tiflis-Bakü hattı üzerinden, Avrupa cephelerinde esir düşenler ise Ukrayna ve Rusya'nın batı bölgelerine uzanan güzergâhlara yönlendirilmiştir. Bu politika savaş boyunca sabit kalmamıştır. V. V. Poznahirev'in Rus arşiv belgelerine dayanan incelemesine göre, savaşın başlangıcında Türk, Alman ve Macar esirlerin daha uzak İrkutsk ve Priamur askerî bölgelerine gönderilmesi öngörülmüş, ancak 1914-1915 kışındaki ağır sevk kayıplarının ardından 1915 baharından itibaren Türk esirlerinin Sibiryâ ve Uzak Doğu'ya sevklerinin hızı belirgin biçimde düşmüştür. Moskova Askerî Bölgesi giderek yeni bir iskân merkezi hâline gelirken, Kafkas Cephesi'nde alınan esirlerin önemli bir bölümü Kafkas Askerî Bölgesi içinde tutulmaya başlanmıştır. Bu değişimde, Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç'in subaylar dışında Türk esirlerinin bölge dışına sevkini sınırlandıran tutumu da etkili olmuştur.³⁴⁰

Lojistik gerekçeler de sevk rotalarının belirlenmesinde başat rol oynamaktaydı. Rusya, coğrafi şartlarla mevcut ulaşım altyapısını birlikte değerlendirerek esir nakillerinde demiryolu ve uygun kesimlerde denizyolu bağlantılarından yararlanmıştı. Kafkasya'daki ana eksen Kars-Gümrü-Tiflis-Gence-Bakü demiryoluydu. Bakü'ye ulaşan kabilelerin bir bölümü Hazar Denizi kıyısını takip eden demiryoluyla Derbent ve Petrovsk'a sevk

³⁴⁰Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 53-57; Виталий Витальевич Познахирев, «Особенности положения турецких военнопленных в России в годы Первой мировой войны», *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*, №: 2, 2011 (с.с. 175-184), с. 176-179.

ediliyor, buradan Rostov, Moskova ve Penza gibi merkezler üzerinden Rusya'nın iç bölgelerine ve daha doğudaki hatlara aktarılıyordu. Böylece demiryolu ağı, Kafkasya'dan Avrupa Rusyası'na ve Transsibirya hattına uzanan sevk zincirinin temel omurgasını oluşturuyordu. Sevk organizasyonunun yalnız güzergâh seçimiyle sınırlı olmadığı da görülmektedir. Alfina Sibgatullina'nın dönem Rus basınından derlediği bazı haberlere göre, sevk güzergâhlarında sağlık gözetimi, muayene, izolasyon ve dezenfeksiyon tedbirlerinin uygulanması öngörüldüğü ve kimi istasyonlarda bu tedbirlerin uygulandığı bildiriliyordu. Bununla birlikte diğer kayıtlar ve araştırmalar, bu koruyucu tedbirlerin her kafiye düzenli ve yeterli biçimde uygulanmadığını göstermektedir.³⁴¹

Lojistiğin bir diğer boyutu kaynak dağılımı ve kamp kapasitesiydi. Rusya, savaş boyunca İttifak Devletleri ordularından iki milyondan fazla askeri esir aldı. Bu toplam içinde 50.000'den fazla Osmanlı subay ve eri bulunuyordu. Böylesine büyük bir esir kitlesinin barındırılması, iâşesi ve denetlenmesi, esirlerin çok sayıda vilayet ve kampa dağıtılmasını zorunlu kıldı. Osmanlı esirleri toplam içinde daha küçük bir grup oluşturmakla birlikte, on binlerle ifade edilen mevcudu nedeniyle sevk ve iskân planlamasında ayrı bir idarî yük teşkil ediyordu.³⁴²

Bu çerçevede Osmanlı esirlerinin Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelere gönderilmesini kültürel veya etnik yakınlığı gözetilen sistemli bir yerleştirme politikası olarak değerlendirmek güçtür. Nitekim Rus makamları, Osmanlı esirlerinin Tatar, Başkurt ve diğer Türk-Müslüman topluluklarla kurduğu ilişkilerin Pan-İslamist propaganda ve dayanışmayı güçlendirebileceğinden kaygı duyuyor, özellikle Volga havzasındaki yerleştirmeleri bu güvenlik perspektifiyle yeniden değerlendiriyordu.³⁴³ Buna rağmen yerel Tatar ve diğer Türk-Müslüman toplulukların esirlere yardım ettiği, bazı gizli ağların firarları kolaylaştırdığı, pasaport temin ettiği ve kimi subayların İran üzerinden Osmanlı topraklarına dönmesine yardımcı olduğu belgelenmiştir.³⁴⁴ Bununla birlikte, daha önce

³⁴¹Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 57-60; Альфина Тагировна Сибгатуллина, «Жуткую картину представляют пленные турки... (материалы российской прессы 1914-1916 гг. о турецких военнопленных)», *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 3, 2009 (ss. 9-24), s. 18.

³⁴²Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol: 34, No: 1, 1999 (pp. 69-85), p. 69.

³⁴³Nurzhigit Abdukadyrov, Tolkyn Mukhazhanova, Gulmira Sabdenova, "Ottoman Subjects and Prisoners of War in the Semirechye Oblast during the First World War", *International Journal of Asian Studies*, Vol: 21, 2024 (pp. 272-283), p. 274.

³⁴⁴Nurzhigit Abdukadyrov, Tolkyn Mukhazhanova, Gulmira Sabdenova, "Ottoman Subjects and Prisoners of War", p. 274.

belirtildiği üzere, Türkistan Askerî Bölgesi 1914-1917 döneminde Osmanlı savaş esirleri için düzenli bir Çarlık iskân alanı değildi. Yedisu'da (Semireçye) ise devlet düzeyinde düzenli savaş esiri kampları bulunmamakla birlikte, çeşitli nedenlerle bölgeye ulaşmış Osmanlı tebaası ve münferit savaş esirleri bulunmaktaydı.

Politik-diplomatik boyutta savaş esirleri, iki devlet arasındaki doğrudan diplomatik ilişkilerin kesildiği ortamda tarafsız devletler üzerinden yürütülen bir himaye meselesi hâline geldi. Osmanlı Devleti, Rusya'daki esirlerinin diplomatik menfaatlerini Petrograd'daki İspanya Büyükelçiliği aracılığıyla takip etmeye çalıştı.³⁴⁵ Böylece esirlerin durumu yalnız askerî-idarî bir sorun değil, diplomatik temsil ve haberleşme kanallarıyla da bağlantılı bir mesele hâline geldi.

Bununla birlikte bu himaye mekanizmasının sahadaki etkisi sınırlıydı. İspanya'nın Rusya'nın geniş coğrafyasını kapsayacak yeterli konsolosluk ve personel ağına sahip olmaması, Osmanlı esirlerine yönelik diplomatik korumayı zayıflatıyordu.³⁴⁶ Bu sınırlılık, esirlerin durumunun takibini ve yardım mekanizmalarının işletilmesini de güçleştiriyordu.

Bolşevik yönetimi, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barışı'na ek Türk-Rus antlaşmasıyla savaş esirlerinin iadesi konusunda açık yükümlülük üstlendi. Ek antlaşmanın 13. maddesi, malul veya askerlik hizmetine elverişsiz savaş esirlerinin derhâl ülkelerine gönderilmesini, diğer savaş esirlerinin ise mümkün olan en kısa sürede mübadele edilmesini öngörüyordu.³⁴⁷ Bununla birlikte Rusya'daki iç savaş, siyasî-idarî istikrarsızlık, dağıntı esir gruplarının tespitindeki güçlükler ve sevk sürecindeki kesintiler bu hükümlerin düzenli ve hızlı biçimde uygulanmasını engelledi. İade meselesi sonraki yıllarda da Türk makamlarının gündeminde kaldı.³⁴⁸

Esirlerin sevk ve iskân politikalarını etkileyen bir diğer unsur işgücü ihtiyacıydı. Savaşın yol açtığı seferberlik, tarım ve sanayi alanlarındaki işgücü sıkıntısını derinleştirirken Rus

³⁴⁵Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia", p. 81-82.

³⁴⁶Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 31.

³⁴⁷"The Turkish-Russian Additional Agreement", Brest-Litovsk, 3 March 1918, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia*, Vol: 1, p. 475 (Art. 13), U.S. Department of State, Office of the Historian, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1918Russiav01/d444>, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁴⁸Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 6-10; Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 396.

makamları savaş esirleri ve enterne edilen kişileri denetim altındaki bir emek kaynağı olarak da değerlendirdi. Rus düzenlemeleri savaş esirlerinin tarımda ve özel sanayi işletmelerinde çalıştırılmasına imkân tanırken, askerlik çağındaki Osmanlı tebaasından enterne edilenlerin de sanayi tesisleri ve bazı stratejik işlerde kullanıldığı görülmektedir.³⁴⁹

Kaluga vilayetine ilişkin Rus arşiv belgelerini kullanan Artem Vladimiroviç Tihonov'un aktardığı bir kayıta, Lyudinovo fabrikasının yetkililerden gönüllü olarak gitmek isteyen 50 Türkün işgücü olarak gönderilmesini talep ettiği görülmektedir. Bu örnek, sevk kararlarının yalnız güvenlik ve kamp kapasitesiyle değil, yerel ekonomik ihtiyaçlarla da ilişkilendirilebildiğini göstermektedir. Poznahirev'in aktardığı Rus arşiv belgeleri, ekonomik talebin çok daha büyük ölçeklere çıkabildiğini de göstermektedir. 29 Mayıs/11 Haziran 1916'da Mariupol Limanı'nda kömür yükleme işlerinde çalıştırılmak üzere 2.000 Türk esiri talep edilmiş, 6/19 Nisan 1917'de Murmansk demiryolundaki çalışmalar için tercihen toprak ve taş işlerinden anlayan 11.000 Türk esiri istenmiştir. Bu talepler, işgücü ihtiyacının esirlerin belirli sanayi, liman ve altyapı bölgelerine yönlendirilmesinde doğrudan rol oynayabildiğini göstermektedir.³⁵⁰

Osmanlı savaş esirlerinin çalıştırılması, savaş sırasında yürürlükte bulunan Lahey Sözleşmeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın taraf olduğu 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ne ek Kara Savaşı Nizamnamesi'nin 6. maddesi, savaş esirlerinin rütbe ve yeteneklerine göre, aşırı olmayan ve savaş harekâtıyla bağlantılı bulunmayan işlerde çalıştırılmasına izin veriyordu. 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi'nin aynı maddesi subayları açıkça bu çalışma rejiminin dışında bıraktı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi'ni onaylamamış, 1899 Sözleşmesi'ne taraf olmaya devam etmiştir.³⁵¹

³⁴⁹ Артём Владимирович Тихонов, «“Все... поименованные есть турецкоподданные, а потому и были задержаны”. Содержание военнопленных и интернированных турецких граждан в период Первой мировой войны (1914-1918 гг.)», *Военно-исторический журнал*, №: 5, 2013 (с. 68-70).

³⁵⁰ Артём Владимирович Тихонов, «Содержание военнопленных и интернированных турецких граждан», с. 68-70; Виталий Витальевич Познахирев, «Особенности положения турецких военнопленных», с. 181-182.

³⁵¹ International Committee of the Red Cross, IHL Databases, “Hague Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land”, Regulations, Art. 6, 29.07.1899; “Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of

Sevk zincirinde sağlık durumu ve askerî-sivil statü de ayrıştırıcı unsurlardı. Tedavi süreci tamamlanan esirlerin subaylar, erler ve siviller şeklinde gruplara ayrılarak kendileri için uygun görülen kamplara sevk edildiği, Tiflis'in ise Kafkasya'dan Rusya içlerine uzanan demiryolu üzerinde başlıca sevk merkezlerinden biri olarak işlev gördüğü belirtilmektedir.³⁵² Bu sınıflandırma, esirlerin farklı iskân biçimlerine ve idare rejimlerine yönlendirilmesini kolaylaştırıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerî ve sivil esirlerinin Rusya'ya sevki, cephe gerisinde de çok ağır zorunlu yolculuklara sahne oldu. Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış ve Kars çevresinden Tiflis, Gence ve Bakü üzerinden Nargin Adası'na ve Rusya içlerine, Avrupa cephelerinde ise Rus toplama noktalarından Ukrayna ve daha iç bölgelere uzanan güzergâhlar kullanıldı. Esirler yaya, tren, kızak ve gemi gibi farklı vasıtalarla taşındı. Uzun tren yolculuklarında soğuk, açlık, hastalık ve iâşe yetersizliği ciddi sorunlar yarattı. Araştırmalar, Osmanlı esirlerinin Omsk, Tomsk, İrkutsk, Samara, Kazan, Nijni Novgorod, Harkiv ve Bakü gibi birbirinden çok uzak merkezlere kadar dağıtıldığını göstermektedir. Dönemin Rus basınındaki haberler, 1914 sonu ve 1915 başında Tiflis'e ulaşan bazı kabilelerde esirlerin ağır soğuk, donma, dizanteri ve yaralanmalarla karşı karşıya kaldığını, sevk yoğunluğunun askerî hastaneler ile geçici kabul merkezlerini zorladığını göstermektedir. Penza ve Samara örneklerinde de hasta ve yaralı esirlerin hızlı akışının şehirlerin sıhhi altyapısı üzerinde ciddi baskı yarattığı ve bazı kabilelerin başka merkezlere yönlendirilmesinin gündeme geldiği görülmektedir. Öte yandan Pavel Gennadyeviç Kultışev'in incelediği Rus subay anlatıları ve düzenlemeler, Kafkas Cephesi'nde Türk savaş esirlerinin iâşesinde dinî ve millî tercihlerine göre özel hükümler öngörüldüğünü göstermektedir. Bu durum, mevzuat ve emirlerle öngörülen koruyucu tedbirlerle sevk sırasında ortaya çıkan fiilî kapasite sorunlarının birbirinden ayrılması gerektiğine işaret etmektedir.³⁵³ Bu geniş coğrafi dağılım, sevk sürecinin yalnız bir ulaşım

War on Land and its Annex", Regulations, Art. 6, 18.10.1907; aynı sözleşmelerin "States Parties and Signatories" kayıtları, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁵²Mahmut Akkor, "Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri", s. 48.; Bk. RGVIA, f. 1300, l. 1, d. 347, v. 196, 339 (Dok. № 482, 484).

³⁵³Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 60-70; Nurzhigit Abdukadyrov, Tolkyñ Mukhazhanova, Gulmira Sabdenova, "Ottoman Subjects and Prisoners of War", p. 274; Альфина Тагировна Сибгатуллина, «Жуткую картину представляют пленные турки...», с. 11-13, 19-21; Павел Геннадьевич Култышев, «Кавказский фронт Первой мировой войны: восприятие врага в сознании офицеров Русской армии», *Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1915 год: Материалы V Международной научно-практической конференции*, Издательство МНЭПУ, Москва, 2016 (с. 155-162), с. 161-162. Ayrıca bk. «Волжское слово», 9 декабря 1914 г., № 264 (2142), naklen:

meselesi değil, esaret tecrübesinin belirleyici unsurlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı esirlerinin Rusya'ya sevinde izlenen güzergâhlar, yalnızca cephe ile kamp arasındaki ulaşım imkânlarına göre belirlenmemiştir. Askerî güvenlik kaygıları, demiryolu ve liman altyapısı, kamp kapasitesi, sağlık durumu ve işgücü talebi, esirlerin Kafkasya'dan Avrupa Rusyası, Ukrayna ve Sibirya'ya kadar uzanan geniş bir sahaya dağıtılmasında birlikte etkili olmuştur. Bu coğrafi dağılıma, savaş sonrasında iade sürecini de doğrudan etkilemiş, dönüşün savaş sırasındaki sevk zincirinin basit biçimde tersine çevrilmesiyle tamamlanmasını engellemiştir. 1921'de oluşturulan hukukî çerçeve, esirlerin geri gönderilmesi için devletlerarası bir dayanak sağlamıştır.³⁵⁴ Buna rağmen esirlerin tespiti, sevk noktalarında toplanması ve nakil masraflarının karşılanması için 1923'ten itibaren yeni idarî ve malî girişimlere ihtiyaç duyulmuştur. Sonraki yıllarda özel heyetlerin görevlendirilmesi, meselenin yeniden TBMM gündemine taşınması ve 1926'da elçilik ve konsolosluklar aracılığıyla "tebaa sevki" usulüne geçilmesi, esirlerin geniş coğrafyaya dağılmış bulunmasının yarattığı güçlüklerin sürdüğünü göstermektedir.³⁵⁵ Dolayısıyla sevk rotaları, esirlerin yalnızca esaret yerlerini değil, dönüş sürelerini ve savaş sonrasında idarî işlemlerin biçimini de belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur.

1.11. ESİRLERE YÖNELİK ARACI KURUMLAR VE YARDIM FAALİYETLERİ: HİLÂL-İ AHMER, KIZILHAÇ VE MALUL ESİR MÜBADELESİ

Osmanlı Devleti, harp esnasında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) aracılığıyla Rusya'daki esirlerine yardım ulaştırmaya ve savaş esirlerinin durumunu iyileştirmeye çalışmıştır.³⁵⁶ Savaşın ilk yıllarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya'daki esirlere doğrudan

«Свидетельства и документы», XX век и Россия: общество, реформы, революции. Электронный сборник, Вып. 3, Самара, 2015, с. 105-106.

³⁵⁴ Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın", s. 6.

³⁵⁵ Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın", s. 9-10. Antlaşmaların hükümleri için ayrıca bk. bu çalışma, 3.10.4.

³⁵⁶ Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Esir Osmanlı Askerlerine Yaptığı Yardımlar: Bolu Örneği", *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, 2019 (ss. 253-269), s. 255.

ve bağımsız biçimde ulaşmakta güçlük çekmiştir. Osmanlı ordusunun 1914 sonlarında Sarıkamış Harekâtı sırasında binlerce askerini Ruslara esir vermesinin ardından Cemiyet, esir düşen Osmanlı askerlerine yardım ulaştırmak amacıyla tarafsız devletler ve Kızılhaç teşkilatları üzerinden girişimlerde bulunmuştur.³⁵⁷ 1916'dan itibaren Danimarka ve İsveç Kızılhaç çevrelerinin kamp ziyaretleri, gözlem ve yardım faaliyetleri, Osmanlı esirlerinin durumunun öğrenilmesi ve yardım ulaştırılması bakımından başlıca araçlardan biri olmuştur.³⁵⁸ Bu çerçevede Osmanlı hükûmeti, tarafsız devletler vasıtasıyla Rusya nezdinde girişimlerde bulunmuş ve esir kamplarının tarafsız Kızılhaç heyetleri tarafından yerinde incelenmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu temas ve yardım faaliyetleri 1916 yazından itibaren daha düzenli bir nitelik kazanmıştır.³⁵⁹

Türkiye'nin savaş esirlerine ilişkin önerilerine Rus diplomatları ve askerî makamların nasıl tepki verdiğini, Rusya Dışişleri Bakanlığı ile Rusya Genelkurmay Baş İdaresi arasındaki yazışmalar ortaya koymaktadır. Bu süreçte ele alınan meselelerden biri, malul durumdaki savaş esirlerinin karşılıklı olarak ülkelerine gönderilmesi idi. Rus askerî makamları, 30 Kasım/13 Aralık 1915 tarihli bir genelgeyle değişime tâbi tutulabilecek ağır yaralı ve hasta savaş esirlerinin hangi şartlarda “malul” sayılacağını belirlemiştir.³⁶⁰ Rusya ile Osmanlı Devleti arasında malul savaş esirlerinin değişimine ilişkin müzakereler en geç Şubat 1916'da başlamış ve V. V. Poznahirev'e göre yaklaşık bir yıl sürmüştür. Bu süreçte değişimin demiryoluyla İsveç üzerinden gerçekleştirilmesi, değişime esas olacak hastalık ve maluliyet ölçütlerinin belirlenmesi ve karşılıklı iade listelerinin hazırlanması gibi hususlar karara bağlanmıştır.³⁶¹

14/27 Mart 1916 tarihinde Rus diplomatlar, Petrograd'daki İngiliz Büyükelçiliğinin Dışişleri Bakanlığına, Babiâli'nin Londra'ya yalnızca yaralıları değil, sağlıklı subay ve erleri de kapsayan bir esir değişimi anlaşması önerdiğini ve bu konudaki müzakerelerin ABD Büyükelçisi tarafından İstanbul'da yürütüldüğünü bildirdiğini Genelkurmay Baş İdaresine aktarmışlardır. Savaş Bakan Yardımcısı M. A. Belyayev, bu yazıyı inceledikten sonra belge üzerine şu notu düşmüştür: “Bu İngiltere için faydalı olabilir, fakat bizim

³⁵⁷ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 13, 260-264. Sarıkamış'taki 15.000 esir bilgisi s. 13'te, Hilâl-i Ahmer ve tarafsız Kızılhaç mekanizmasına ilişkin girişimler için bk: s. 260-264'tedir.

³⁵⁸ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 262-269.

³⁵⁹ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 268-269.

³⁶⁰ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 205.

³⁶¹ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 206-208.

açımızdan faydası yok. Zira elimizde aşırı fazla Türk esiri bulunmakta ve onları geri göndermemiz hâlinde, tamamı yeniden orduya katılacak ve Türk ordusu bir anda kendisini güçlendirecek mükemmel bir unsur elde edecektir.” 21 Mart/3 Nisan 1916’da Genelkurmaydan Rus diplomatlara verilen yanıtta da Rusya ile Türkiye arasında sağlıklı esirlerin değişiminin “bizim açımızdan faydasız” olduğu, geri dönecek Türk esirlerin Kafkasya savaş sahasını iyi tanıdıkları ve yeniden ordu saflarına katılarak Türk ordusunun güçlenmesine katkı sağlayabilecekleri ifade edilmiştir.³⁶² Ağustos 1916’da Genelkurmay Baş İdaresi, malul savaş esirlerinin çeşitli bölgelerden Moskova’da toplanmasını istemiştir. Bu sevk kapsamında Eylül 1916’da Moskova’daki askerî hastanede, iki hükûmet arasında yapılması beklenen anlaşma öncesinde değişime tâbi tutulmak üzere yaklaşık 200 Türk malul savaş esiri toplanmıştır. Aynı dönemde Türk malul esirlerin askerî bölgelere göre dağılımı Moskova Askerî Bölgesi’nde 220, İrkutsk Askerî Bölgesi’nde 239, Priamur Askerî Bölgesi’nde 9 ve Omsk Askerî Bölgesi’nde 4 kişi olarak kaydedilmiştir.³⁶³ Sakat durumdaki savaş esirlerinin değişimine ilişkin müzakerelere Papa XV. Benedikt (Benedictus XV) de dâhil olmuş, savaşın ilk aylarından itibaren askerlik hizmetine yeniden dönemeyecek ağır yaralı ve hasta esirlerin karşılıklı iadesini teşvik eden girişimlerde bulunmuştur. Papa’nın temsilcisi, Rusya ile Türkiye arasında sakat savaş esirlerinin değişimi konusunda müzakereler yürütülmesi ve hasta ile yaralıların İsviçre’ye yerleştirilmesi önerisiyle Roma’daki Rus diplomata başvurmuştur. Roma’dan gönderilen bu telgrafın 10/23 Aralık 1916 tarihinde alınmasının ardından Çar, öneriyi kabul etmiştir.³⁶⁴

27 Şubat/12 Mart 1917 tarihinde iki hükûmet arasında malul savaş esirlerinin değişimine ilişkin bir anlaşmaya varılmıştır. Mart ayında Rus makamları, 8 subay ve 478 er hakkında bilgileri içeren dört liste hazırlamıştır. Poznahirev ise daha sonra kesinleşen listede 8’i subay olmak üzere toplam 459 Osmanlı askerinin bulunduğunu belirtmektedir.³⁶⁵ Bütün bu gelişmeler, 23 Şubat (8 Mart) 1917’de başlayan ve birkaç gün içinde Rus monarşisinin yıkılmasına, ardından Geçici Hükûmetin kurulmasına yol açan devrim sürecinin başladığı

³⁶² B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 203; ayrıca bk. RGVIA, f. 2000, l. 11, d. 45, v. 3, 9, 16 ob.; AVPRİ, f. 160, l. 708, d. 4650, v. 16.

³⁶³ RGVIA, f. 2000, l. 11, d. 45, v. 3, 9a, 10, 16, 87, 88, 118, 119, 120

³⁶⁴ AVP RF, f. 496, l. 1, d. 45, v. 6.

³⁶⁵ RGVIA, f. 2000, l. 11, d. 45, v. 128, 128 ob., 134, 134 ob., 138, 139, 142. Krş. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 206.

koşullar altında Petrograd'da yaşanmıştır. Haziran 1917'de Bakü'deki İspanya Viskonsolosluğunun bildirdiğine göre, Stockholm'de Rusya'da bulunan Türk savaş esirlerine yardım etmek amacıyla bir Türk Esirlerine Yardım Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin hedefi, söz konusu esirlere hem maddi yardımda bulunmak hem de çeşitli eşyalar temin etmektir. İspanyol diplomatlar, Transkafkasya'nın farklı şehirlerinde bulunan Türk subay ve er savaş esirlerine ait listeleri bu cemiyete iletmışlerdir.³⁶⁶ Poznahirev'in verilerine göre, Rusya ile Türkiye arasında malul savaş esirlerinin daha düzenli değişimi 26 Eylül/9 Ekim 1917'de başlamış ve 6/19 Ocak 1918'e kadar 278 Türk malul savaş esiri anavatanına dönmüştür. Poznahirev, malul esirlerin değişimine ilişkin müzakerelerin yaklaşık bir yıl sürdüğünü, daha genel olarak Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki esir meselelerine ilişkin düzenlemelerin önemli gecikmelerle hayata geçirildiğini belirtmektedir.³⁶⁷ Bununla birlikte yukarıda aktarılan Rus askerî yazışmaları, Petrograd'ın sağlıklı esirlerin mübadelesine askerî gerekçelerle açıkça mesafeli yaklaştığını göstermektedir. Dolayısıyla gecikmenin sorumluluğunu tek bir tarafa yüklemek yerine, farklı esir kategorileri ve karar mekanizmaları arasındaki ayrımı dikkate almak gerekir. Nitekim 10/23 Ocak 1918 tarihinde, 103 numaralı askerî-sıhhi trenle Petrograd'daki 108 No'lu Birleşik Tahliye Hastanesinden 8 Avusturyalı ve Türk savaş esiri doktor ve subay sevk edilmiştir. Bunlar arasında 19. Piyade Alayı yüzbaşısı Mehmet Vasfi, 92. Piyade Alayı doktoru Ali Mehmet Abdül ile Sınır Alayı yüzbaşısı Kadir Abdül de yer almaktaydı.³⁶⁸

Değişim listelerinde yer alan sayılar, Rusya'daki toplam hasta ve malul Osmanlı esir mevcudunu değil, belirli tarihlerde değişim için tespit edilip kayda geçirilen kişileri göstermektedir. Bu nedenle söz konusu rakamları bütün malul esirlerin sayısı olarak değerlendirmek mümkün değildir.³⁶⁹

1917 devrimlerinin ardından Rusya'daki siyasî düzenin değişmesi ve savaşın son safhasında temas imkânlarının genişlemesiyle Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Rusya'daki Osmanlı esirlerine yönelik faaliyetlerini doğrudan temsilciler aracılığıyla yürütme imkânı bulmuştur. Bu çerçevede Türk düşünce hayatının önemli isimlerinden

³⁶⁶ *Тифлисский листок*, № 132, 16 июня 1917 г.

³⁶⁷ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 35-36, 206-208.

³⁶⁸ AVP RF, f. 496, l. 1, d. 389, v. 13, 20.

³⁶⁹ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 206-207.

Yusuf Akçura, Hilâl-i Ahmer Rusya Üserâ Murahhası olarak görevlendirilmiştir. Petrograd'daki çalışmalarının ardından Moskova'ya geçen Akçura, 1918 yılı içerisinde Moskova, Kostroma, Nijni Novgorod, Kazan, Simbirsk, Samara ve Ufa gibi merkezlerde bizzat incelemelerde bulunmuş, esirlerin yerlerini, sayılarını ve ihtiyaçlarını tespit etmeye ve yardım ulaştırmaya çalışmıştır.³⁷⁰ Hilâl-i Ahmer temsilciliği, Şubat 1918'de Kostroma, Vologda ve Vyatka vilayetlerinde bulunan Türk savaş esirlerine maddi yardım sağlamak amacıyla kendi temsilcisi Muhammed Ziganşin'i görevlendirmiştir.³⁷¹

Akçuraoglu Yusuf Bey'in 1335 (1919) tarihli raporu, Rusya'daki Osmanlı esirlerinin durumuna ilişkin önemli birincil kaynaklardan biridir. Raporda, özellikle er ve sivil esirlerin kayıtlarının eksikliği, geniş bir coğrafyaya dağılmaları ve önemli bir kısmının okuma-yazma bilmemesi nedeniyle sayılarının ve bulundukları yerlerin kesin biçimde tespit edilmesindeki güçlükler üzerinde durulmaktadır. Akçura, ulaşabildiği merkezlerde bizzat incelemelerde bulunmuş, Sibirya'daki esirlere ise yerel Müslümanlar, İsveçli görevliler ve gönderdiği aracılar üzerinden yardım ulaştırmaya çalışmıştır. Bütün Sibirya kamplarını bizzat ziyaret etmeyi planlamış, ancak siyasî şartlar, yeterli maddi imkâna sahip olmaması ve ulaşım güçlükleri nedeniyle bu seyahati gerçekleştirememiştir.

Bu girişimler 1919 yılında da sürmüştür. İsveç Kızılhaçı delegeleri Petrograd, Moskova, Samara, Omsk, İrkutsk ve Vladivostok dâhil çeşitli merkezlerde çalışmalarına devam etmiş, tahliyelerin gecikmesi sebebiyle bu faaliyetler 1921'e kadar sınırlı ölçüde sürdürülmüştür. İsveç Kızılhaçı'nın esirlerin anavatanlarına dönüşüne yönelik planında, Doğu Sibirya'daki esirlerin demiryoluyla Vladivostok'a götürülerek Japon Kızılhaçı'na teslim edilmesi ve buradan deniz yoluyla Almanya, Avusturya-Macaristan ve Türkiye'ye sevk edilmesi öngörülmüştür.³⁷² Rus arşiv belgelerine dayanan 1919 yazına ait yazışmalar da İsveçli temsilciler ile Kolçak hükûmeti arasında Türk savaş esirlerinin Sibirya'dan tahliyesi için muhtelif güzergâhların ve ulaşım imkânlarının ele alındığını göstermektedir.

³⁷⁰ *İfham*, 2 Teşrinievvel 1335/2 Ekim 1919, No: 61. Akçura'nın Rusya Üserâ Murahhaslığı ve raporunun tam metni için bk. Yusuf Akçuraoglu Raporu. Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoglu Yusuf*: s. 43-160; Sibirya'ya bizzat gidemediğine ilişkin açıklaması için s. 111-114; esir mevcudu ve koşullarına ilişkin değerlendirmeleri için s. 142-153.

³⁷¹ AVP RF, f. 496, l. 1, d. 44, v. 80.

³⁷² Asiye Tülin Sonatılğan Uygur, *İsveç Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Malul Türk Savaş Esirlerinin İsveç Kızılhaçı Yardımıyla İsveç Üzerinden Mübadelesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul, 2013, s. 84, 99-100.

Bu yazışmalarda Omsk'tan Guryev ve Vernıy yönlerine kara güzergâhları ile Vladivostok üzerinden deniz yoluyla tahliye seçeneğinin tartışıldığı görülmektedir.³⁷³ İç savaş şartları ve özellikle Sibiry demiryolu ulaşımındaki bozulma, bu girişimlerin uygulanmasını ciddi biçimde sınırlandırmıştır.

1.12. ESARETİN HUKUKÎ ÇERÇEVESİ

1.12.1. 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinde Savaş Esirlerinin Korunması

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde savaş esirlerinin hukukî statüsünü insanileştirmeye ve yeknesaklaştırmaya yönelik başlıca kodifikasyon adımları 1899 ve 1907 Lahey Barış Konferanslarında atılmıştır. Kara savaşlarının kanun ve teamüllerini düzenleyen metin 1899'da II., 1907'de ise bunun gözden geçirilmiş şekli olarak IV. Lahey Sözleşmesi ve ek Nizamname biçiminde kabul edilmiştir. 1907 düzenlemesi, 1899 metninin temel yapısını korurken savaş esirlerine ilişkin hükümleri daha ayrıntılı hâle getirmiştir. Her iki Nizamname, esirlerin statüsünden bakımına, çalıştırılmasından haberleşme ve iadesine kadar uzanan ortak bir koruma anlayışına dayanıyordu. Bununla birlikte sözleşme hükümlerinin antlaşmadan doğan bağlayıcılığı, devletlerin taraflık durumuna ve genel katılım kayıtlarına bağlıydı. Bu nedenle 1907 metni, 1899 düzenlemesini bütün devletler arasındaki ilişkiler bakımından kendiliğinden ortadan kaldırmamıştır. Nizamnamelerde yer alan maddî hükümlerin önemli bir bölümü ise sonraki uluslararası hukuk uygulaması ve yargı kararlarında teamül hukukunun ifadesi olarak kabul edilmiştir. Antlaşmadan doğan hukukî bağlayıcılık ile normatif değer arasındaki bu ayrım, Osmanlı-Rus ilişkileri bakımından özellikle önemlidir. İki devlet açısından ortak hukukî zemini 1899 tarihli II. Sözleşme oluştururken, 1907 düzenlemesi savaş esirlerinin korunmasına ilişkin daha ileri bir normatif standardı yansıtmıştır.³⁷⁴

³⁷³ GARF, f. R-200, l. 1, d. 628, v. 140-140 ob., 141-141 ob., 142-142 ob., 143, 144.

³⁷⁴ International Committee of the Red Cross, IHL Treaties Database, "Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its Annex", Lahey, 29 Temmuz 1899, taraflık kayıtları ve md. 2; "Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex", Lahey, 18 Ekim 1907, taraflık kayıtları, md. 2 ve md. 4, (Erişim tarihi: 14.08.2026). ICRC kayıtlarında Osmanlı Devleti 1899 Sözleşmesi'ni 12.06.1907'de onaylayan devletler arasında; 1907 IV. Sözleşme bakımından ise yalnızca imzacı devlet olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte Nizamnamelerde yer alan maddî hükümlerin önemli bir bölümü, daha sonraki uluslararası hukuk uygulamasında teamül hukukunun ifadesi olarak kabul edilmiştir.

Lahey Nizamnamelerinde savaş esiri muamelesi düzenli ordu mensuplarıyla sınırlı değildi. 1899 ve 1907 Nizamnamelerinin 1. maddeleri, belirlenen şartları taşıyan milis ve gönüllü birlikleri düzenli orduyla birlikte savaş hukukunun kapsamına almış, 2. maddeleri ise belirli şartlarda kendiliğinden silaha sarılan halkı (*levée en masse*) bu korumaya dâhil etmiştir. Her iki metnin 3. maddesine göre silahlı kuvvetler savaşan ve savaşmayan unsurlardan oluşabilmekte ve bunların her ikisi de düşman eline düştüğünde savaş esiri muamelesi görme hakkına sahip bulunmaktaydı. Ayrıca 13. madde, gazeteci, muhabir, iâşe tedarikçisi ve müteahhit gibi doğrudan silahlı kuvvet mensubu olmayan, fakat orduyu takip eden kişilerin, düşman eline düştüklerinde esir alan tarafça alıkonulmaları uygun görüldüğü ve beraberinde bulundukları ordunun askerî makamlarınca verilmiş bir belgeyi ibraz ettikleri takdirde savaş esiri muamelesi görmelerini öngörüyordu. Her iki Nizamname'nin 4. maddesine göre savaş esirleri, onları yakalayan kişi veya birliğin değil, düşman hükûmetinin yetkisi altındaydı. Kendilerine insanca muamele edilmesi ve silah, at ve askerî evrak dışındaki şahsî eşyalarının mülkiyetlerinde kalması gerekiyordu. 9. madde ise sorgulanan esirin gerçek adını ve rütbesini bildirme yükümlülüğünü düzenlemekteydi.³⁷⁵

Esirlerin iâşe ve ibatesi de esir alan devletin sorumluluğundaydı. 1899 Nizamnamesi'nin 7. maddesi, esirlere esir alan devletin kendi askerlerine sağladığı yiyecek, yatacak yer ve giysiye eşdeğer bir bakım standardı öngörmüş, 1907 metni aynı esası korumuştur. Bu hüküm, savaş esirlerinin bakımının idarî bir lütuf değil, esir alan devletin uluslararası yükümlülüğü olduğunu ortaya koyuyordu.³⁷⁶

Yaralı ve hasta savaş esirleri bakımından 6 Temmuz 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi ayrıca önem taşımaktaydı. Rusya bu Sözleşme'yi 9 Şubat 1907'de onaylamış, Osmanlı Devleti ise 24 Ağustos 1907'de katılmıştır. Sözleşme, yaralı ve hastaların milliyet ayrımı yapılmaksızın korunup tedavi edilmesini öngörmüş, karşı tarafın eline düşen yaralı ve hastaların savaş esiri statüsüne gireceğini belirtmiştir. Taraflar ayrıca, karşılıklı

³⁷⁵International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ne Ek Nizamname, md. 9, ayrıca, Ek Nizamname, md. 1-4, 13; özellikle md. 4, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁷⁶International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ne Ek Nizamname, md. 7; ayrıca 18 Ekim 1907 tarihli IV. Sözleşme'ye Ek Nizamname, md. 7, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

anlaşmayla iyileşen veya nakle elverişli yaralı ve hastaların memleketlerine gönderilmesini ya da tarafsız bir devlette enterne edilmelerini kararlaştırabiliyordu.³⁷⁷

Lahey Nizamnameleri esirlerin dinî hayatı ile ölüm ve defin işlemlerine ilişkin güvenceler de getirmiştir. 1899 Nizamnamesi'nin 18. maddesi esirlere, askerî makamların düzen ve güvenlik tedbirlerine uymak şartıyla, dinlerini serbestçe icra etme ve ibadetlere katılma özgürlüğü tanımıştır. 19. madde vasiyetname ve ölüm belgelerinin esir alan devletin kendi askerleri için uyguladığı şartlara uygun biçimde düzenlenmesini ve defin işlemlerinde esirin rütbe ve derecesinin gözetilmesini, 20. madde ise barış yapıldıktan sonra esirlerin mümkün olan en kısa sürede ülkelerine gönderilmesini öngörmüştür. 1907 düzenlemesi bu hükümleri esas itibarıyla muhafaza etmiştir.³⁷⁸

Çalıştırılma bakımından 1899 Nizamnamesi'nin 6. maddesi savaş esiri emeğini bütünüyle yasaklamamış, rütbe ve yeteneklere uygun, aşırı olmayan ve savaş harekâtıyla bağlantısı bulunmayan işlerde çalıştırmaya izin vermiş, ücretin hesaplanması ve kalan meblağın esaret sonunda esire verilmesi için de kurallar koymuştur. 1907 metni bu rejimi yeniden düzenlerken subayları zorunlu çalıştırmanın açıkça dışında bırakmıştır. Ancak Osmanlı Devleti 1907 IV. Sözleşme'yi onaylamadığından, subayları açıkça istisna eden 1907 hükmünü Osmanlı-Rus ilişkisi bakımından iki devletin ortak olarak bağlı olduğu bir sözleşme hükmü olarak değil, dönemin daha ileri normatif standardı olarak değerlendirmek gerekir. Subay³⁷⁹ ve er statüleri arasındaki ayrımın savaşın son safhasında da hukukî tartışmalara konu olduğu dönemin basınına yansımıştır. *Açık Söz*'ün Brest-Litovsk müzakerelerine dair Ocak 1918 tarihli haberinde taraflar arasındaki anlaşmazlığın esir subayların statüsü üzerinde yoğunlaştığı belirtilmiş ve şu ifadeler aktarılmıştır: “*İhtilâfın başlıca sebebi esir subayların durumu olmuştur. Zira Rus heyet-i vükelâsı subayların er esirlerle eşit tutulmasında ısrar ediyor. Almanlar ise bu meselede*

³⁷⁷International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, “Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field”, Cenevre, 6 Temmuz 1906, md. 1-2 ve taraflık kayıtları; Rusya onay: 09.02.1907, Osmanlı Devleti/Türkiye katılım: 24.08.1907, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁷⁸International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ne Ek Nizamname, md. 18-20; 18 Ekim 1907 tarihli IV. Sözleşme'ye Ek Nizamname, md. 18-20, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁷⁹International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ne Ek Nizamname, md. 6; 18 Ekim 1907 tarihli IV. Sözleşme'ye Ek Nizamname, md. 6, Erişim tarihi: 14.08.2026. 1907 md. 6, “officers excepted” ibaresiyle subayları zorunlu çalıştırmanın dışında bırakır.

Lahey mukavelenamesine istinat ediyorlar.” Bu haber, Lahey Sözleşmelerinin savaşın sonunda da taraflarca hukukî bir referans olarak ileri sürüldüğünü göstermesi bakımından değerlidir. Ancak basın haberinin tek başına sözleşme hükümlerinin sahada eksiksiz uygulandığını gösterdiği söylenemez.³⁸⁰

Savaş esirleri hakkında bilgi toplanması bakımından 1899 Nizamnamesi’nin 14. maddesi temel sistemi kurmuştur. Buna göre savaşın başlamasıyla birlikte her savaşan devlette ve gerektiğinde savaşan taraf mensuplarını ülkesine kabul eden tarafsız devletlerde bir savaş esirleri bilgi bürosu oluşturulacak, büro esirlere ilişkin soruları cevaplayacak, her esir için bireysel bir kayıt tutulabilmesi amacıyla enterne edilme ve durum değişiklikleri ile hastaneye kabul ve ölüm bilgileri ilgili hizmetlerden büroya iletilecekti. 1907 Nizamnamesi’nin 14. maddesi bu sistemi belirgin biçimde ayrıntılandırmıştır: nakiller, şartlı salıvermeler, mübadeleler ve firarlar da bildirim kapsamına alınmış, bireysel kayıta sicil numarası, ad ve soyad, yaş, memleket, rütbe, birlik, yaralar ile yakalanma, enterne edilme, yaralanma ve ölüm tarih ve yerlerinin gösterilmesi istenmiştir. 1907 metni ayrıca bu bireysel kayıtların barıştan sonra karşı tarafa gönderilmesini açıkça hükme bağlamıştır. Her iki düzenlemede de bilgi bürosuna, savaş alanında bulunan veya esirlerin geride bıraktığı şahsî eşya, değerli eşya ve mektupları ilgililere ulaştırma görevi verilmiştir.³⁸¹

Lahey Sözleşmeleri haberleşme ve yardım konusunda da somut güvenceler öngörmüştür. 1899 Nizamnamesi’nin 15. maddesi savaş esirlere yardım eden cemiyetlere, askerî zorunlulukların izin verdiği ölçüde faaliyet kolaylığı sağlanmasını, 16. madde ise esirlere gönderilen veya esirlerce gönderilen mektup, posta havalesi ve para işlemlerinin posta ücretlerinden, yardım kolilerinin de belirli gümrük ve taşıma yüklerinden muaf tutulmasını düzenlemiştir. Bu hukukî çerçeve üzerinde Uluslararası Kızılhaç Komitesi,

³⁸⁰“Sülh ətrafında”, *Açık Söz*, 14, 15, 16 Yanvar 1918, No: 654, 655, 656; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4, s. 426-431 (alıntı s. 431).

³⁸¹International Committee of the Red Cross, IHL Treaties Database, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi’ne Ek Nizamname, md. 14; 18 Ekim 1907 tarihli IV. Sözleşme’ye Ek Nizamname, md. 14, (Erişim tarihi: 14.08.2026). 1899 metni bilgi bürosu, bireysel kayıt, enterne edilme ve durum değişiklikleri ile hastaneye kabul ve ölüm bildirimlerini öngörürken, 1907 metni kayıt alanlarını ve bildirilecek olayları ayrıntılı biçimde genişletmiş, bireysel kaydın barıştan sonra karşı tarafa gönderilmesini açıkça düzenlemiştir.

Cenevre’de kurduğu Uluslararası Savaş Esirleri Ajansı aracılığıyla milyonlarca asker ve sivil hakkında kayıt toplamış ve ailelerle haberleşmeye aracılık etmiştir.³⁸²

Özetle, 1899 Lahey Sözleşmesi ile 1907’de gözden geçirilen düzenleme, savaş esirlerinin kişi ve onuruna saygı gösterilmesi, iâşe ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması, çalıştırmanın sınırlandırılması, dinî hayatın korunması, haberleşme, yardım ve iade konularında kapsamlı bir hukukî çerçeve oluşturmuştur. Bu hükümler, esirlere yönelik muameleyi askerî makamların takdirine bırakmayan asgarî güvenceler getirmiştir. Bilgi büroları ve yardım cemiyetlerinin faaliyetlerini de düzenleyen bu çerçeve, esirlerin kimliklerinin belirlenmesi, aileleriyle haberleşmesi ve şahsî eşyalarının korunması için kurumsal araçlar öngörmüş, sonraki uluslararası insancıl hukuk düzenlemelerine temel teşkil etmiştir.

1.12.2. Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının Taraf Olması: Yükümlülükler ve Çekinceler

Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş esirlerine ilişkin Lahey yükümlülüklerinin belirlenmesinde genel bir “kaç sözleşmeyi onayladığı” sayımından ziyade, doğrudan ilgili metinlerin taraflık ve uygulanabilirlik durumuna bakmak daha sağlıklıdır. Rusya 1899 tarihli II. Kara Savaşı Sözleşmesi’ne taraf olduğu gibi, 1907 tarihli IV. Sözleşme’yi de 18 Ekim 1907’de imzalamış ve 27 Kasım 1909’da onaylamıştır. 1907 IV. Sözleşme bakımından Rusya’nın çekincesi, Ek Nizamname’nin savaş esirlerine ilişkin 4-20. maddelerine değil, 44. maddesine yöneliktir. Bununla birlikte IV. Sözleşme’nin 2. maddesindeki genel katılım kaydı, Sözleşme hükümlerinin uygulanmasını bütün savaşan devletlerin taraflık durumuna bağlamaktaydı. Bu nedenle Rusya’nın 1907 metnine taraf olması ile 1907 hükümlerinin Osmanlı-Rus ilişkisine doğrudan uygulanabilirliği birbirinden ayrılmalıdır. İki devletin ortak onayladığı kara savaşı metni 1899 Sözleşmesi’ydi.³⁸³

³⁸²International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi’ne Ek Nizamname, md. 15-16; 18 Ekim 1907 tarihli IV. Sözleşme’ye Ek Nizamname, md. 15-16, (Erişim tarihi: 14.08.2026); International Committee of the Red Cross, *The International Prisoners-of-War Agency: The ICRC in World War One*, ICRC, Geneva, 2007.

³⁸³International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi, taraflık kayıtları; 18 Ekim 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi, taraflık ve çekince kayıtları;

Osmanlı Devleti bakımından Rusya ile ortak onaylanan kara savaşı metni 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi'ydi. Osmanlı Devleti bu metni 29 Temmuz 1899'da imzalamış, 12 Haziran 1907'de onaylamıştır. Ayrıca 1906 Cenevre Sözleşmesi'ne 24 Ağustos 1907'de katılmıştır. Cenevre Sözleşmesi'ne katılım sırasında konulan çekince savaş esirlerinin statüsüne değil, Sözleşme'nin 18. maddesi çerçevesinde kırmızı hilâl (Hilâl-i Ahmer) ambleminin kullanılmasına ilişkindir.³⁸⁴

1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi bakımından durum farklıdır. Osmanlı Devleti metni 18 Ekim 1907'de imzalamış, fakat onaylamamıştır. Bu sebeple 1907 IV. Sözleşme, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı-Rus ilişkilerinde karşılıklı bağlayıcı ortak antlaşma zemini değildi. Bununla birlikte Osmanlı askerî ve idarî uygulamalarında Lahey'de benimsenen insancıl standartlara atıf yapılması ve bazı iç talimatların bu standartlarla uyumlu biçimde hazırlanması, 1907 metninin uygulamada önemli bir referans değeri taşıdığını göstermektedir. Bu fiilî referans, imzanın hukuken onayla eşdeğer olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır.³⁸⁵

Tarafılık ve çekince kayıtları birlikte değerlendirildiğinde, çekincenin kapsamı ile bir sözleşmeye taraf olmamanın hukukî sonuçları ayrılmalıdır. Rusya'nın 1907 IV. Sözleşme'ye ilişkin 44. maddeye yönelik çekincesi, savaş esirlerini düzenleyen 4-20. maddeleri kapsamıyordu. Osmanlı Devleti'nin bu Sözleşme'yi onaylamaması ise söz konusu hükümlerin iki devlet arasında sözleşmeden doğan ortak yükümlülükler oluşturmasını engelliyordu. Osmanlı'nın 1906 Cenevre Sözleşmesi'ne katılırken yaptığı Hilâl-i Ahmer beyanı da esirlerin hukukî statüsüne değil, kullanılacak ayırt edici ambleme ilişkindir. Bu üç hukukî durum birbirine karıştırılmamalıdır.³⁸⁶

ayrıca md. 2 ve sözleşme açıklaması, (Erişim tarihi: 14.08.2026). ICRC kayıtları, Rusya'nın 1899 ve 1907 tarihli kara savaşı sözleşmelerini onayladığını, Osmanlı Devleti'nin ise 1899 metnini onaylamakla birlikte 1907 IV. Sözleşme'yi onaylamadığını göstermektedir.

³⁸⁴International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, "Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field", Cenevre, 6 Temmuz 1906, tarafılık kayıtları; Türkiye'nin 24.08.1907 tarihli Kızılay amblemine ilişkin çekince/beyanı, (Erişim tarihi: 14.08.2026). Ayrıca bk. International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi, tarafılık kayıtları, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁸⁵International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 18 Ekim 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi, Rusya'nın ek Nizamname md. 44'e ilişkin çekince kaydı; 6 Temmuz 1906 Cenevre Sözleşmesi, Türkiye'nin 24.08.1907 tarihli Kızılay amblemi beyanı, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁸⁶International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, 18 Ekim 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi, Rusya'nın ek Nizamname md. 44'e ilişkin çekince kaydı; 6 Temmuz 1906 Cenevre Sözleşmesi, Türkiye'nin 24.08.1907 tarihli Kızılay amblemi beyanı, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

Bu taraflık yapısı, savaş yıllarındaki somut uygulamaların hukukî niteliğinin belirlenmesinde esas alınmalıdır. Osmanlı-Rus ilişkilerinde 1899 Lahey ve 1906 Cenevre sözleşmelerinden doğan yükümlülükler doğrudan dikkate alınabilirken, 1907 IV. Sözleşme hükümleri iki devletin ortak yükümlülük kaynağı sayılamaz. Bununla birlikte 1907 Nizamnamesi'nin teamül hukukunu yansıtan veya dönemin insancıl standardını gösteren hükümleri ayrıca önem taşır. Dolayısıyla somut bir uygulamanın hukukî dayanağı belirlenirken yürürlükteki sözleşme hükmü, teamül hukuku, iç düzenleme ve idarî tercih ihtimalleri birbirinden ayrılmalıdır. Bu ayrım, norm ile uygulama arasındaki ilişkinin doğru değerlendirilmesini sağlar.

Resmî taahhütlerle uygulama arasındaki mesafe savaş sürerken de eleştiri konusu olmuştur. Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan Tüm-Rusya Müslümanları Kongresi'nde söz alan delege Mehmed Emin Efendizade'nin Resulzade tarafından nakledilen konuşmasında, *"Hükûmet-i sâbikanın zulüm ve cebirden ibaret kavânîni şimdiye kadar tebdil edilmemiş, kavânîn-i beynelmilele mürâat olunmamaktadır. Samara ve Sizran [Sizran] guberniyalarında binlerce Türk üserâsı, hâlât-ı meşakkate tahammül edemeyerek vefat etmişlerdir."* Bu³⁸⁷ sözler, ölüm sayısının doğruluğuna ilişkin bağımsız bir istatistik değil, dönemin Müslüman kamuoyunda savaş esirlerine ilişkin milletlerarası hukuk kurallarına riayet edilmediği yönünde güçlü bir çağdaş eleştiri bulunduğunu göstermektedir.³⁸⁸

1.12.3. Askerî ve Sivil Esir Ayrımı, Diplomatik Koruma ve Tarafsız Devletlerin Rolü

Lahey hukukunda savaş esiri statüsü öncelikle düşman silahlı kuvvetlerinin mensupları ile savaştan sıfatını taşıyan diğer kişiler için öngörülmüştü. Düzenli ordunun yanı sıra belirli koşulları taşıyan milis ve gönüllü birlikler ile kendiliğinden silaha sarılan halk da savaştan statüsünden yararlanabiliyordu. Ayrıca 1899 ve 1907 Nizamnamelerinin 13.

³⁸⁷ Buradaki "Sizran guberniyası" ibaresi konuşmacının dönemin aktarımındaki ifadesidir; şehrin adı Türkçede Sızran biçiminde yazılır. Sızran 1917'de müstakil bir guberniya değil, Simbirsk Guberniyası'na bağlı bir uyezd merkeziydi. Krş. *Список населенных мест Симбирской губернии*, Симбирск: издание Симбирского губернского статистического комитета, 1913, XI, 283 s., Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина, <https://www.prilib.ru/item/451189>, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁸⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, "Ümumrusiya müsəlman syezdi", Açık Söz, 21 May-13 İyun 1917, No: 478-496 (tefrika); Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əsərləri, Cild: 4, s. 212.

maddeleri, gazeteci, müteahhit, iaşe tedarikçisi gibi doğrudan silahlı kuvvet mensubu olmayan fakat orduyu takip eden ve askerî makamdan belge taşıyan bazı kişilerin de düşman eline düştüklerinde savaş esiri muamelesi görmesini öngörmüştür. Buna karşılık sırf düşman devleti uyruğu olan siviller için 1914'te savaş esirlerine denk ayrıntılı ve kapsayıcı bir sözleşme rejimi yoktu.³⁸⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında düşman devlet vatandaşlarının alıkonulması kısa sürede yaygınlaşmış ve devletler “savaş esiri”, “askerlik yükümlüsü”, “sivil esir” veya “enterne” gibi kategorileri birbirinden her zaman tutarlı biçimde ayıramamıştır. Rusya’da 1914 tarihli düzenlemeler, savaş alanında ele geçirilen askerleri Harbiye Bakanlığı bünyesindeki Genelkurmay Baş İdaresi’nin yetkisinde bulunan savaş esirleri kategorisine yerleştirirken, Rusya’da bulunan askerlik yükümlüsü düşman uyrukluları Dâhiliye makamlarının gözetiminde ayrı bir idarî rejime tâbi tutmuştur. Osmanlı Devleti’nde de düşman devlet tebaasından siviller güvenlik ve mütekabiliyet gerekçeleriyle gözetim, zorunlu ikamet ve iç bölgelere sevk tedbirlerine tâbi tutulmuştur. Britanya İmparatorluğu’nun farklı coğrafyalarında da Osmanlı tebaasından sivillerin enterne edildiği örnekler bulunmaktadır.³⁹⁰

Bu uygulamalar, Birinci Dünya Savaşı’nın askerî seferberlik ile sivil toplum arasındaki sınırları aşındırdığını göstermektedir. Ancak savaş esirlerinin hukukî statüsü ile sivil esirlerin hukukî statüsünü özdeşleştirmemek gerekir: birincisi Lahey Nizamnamelerinde daha açık biçimde düzenlenmişken, düşman uyruklu sivillerin alıkonulması ve zorunlu ikameti büyük ölçüde iç hukuk, güvenlik gerekçeleri, mütekabiliyet ve sınırlı genel savaş hukuku ilkeleri üzerinden yürütülmüştür.³⁹¹ Rusya örneği bu terminolojik ve hukukî ayrışmayı açık biçimde gösterir. Poznahirev’in arşiv belgelerine dayalı tasnifinde savaş esirleri (*voyennoplennıye*), askerlik yükümlüsü düşman uyruklular (*voyennoobyazannıye*) ve askerlik yükümlülüğü bulunmayan fakat idarî gözetim altına alınan düşman uyruklular

³⁸⁹B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 19-25; ayrıca 29 Temmuz 1899 tarihli II. Lahey Sözleşmesi’ne Ek Nizamname, md. 1-3, 13.

³⁹⁰Matthew Stibbe, *Civilian Internment during the First World War: A European and Global History, 1914-1920*, Palgrave Macmillan, London, 2019, pp. 92-94, özellikle p. 94. Ayrıca bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 19-25. Ayrıca bk. Yasemin Türkkân Tunalı, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Topraklarındaki Romen Esirler”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 25, 2017 (ss. 80-116), s. 83; ayrıca Osmanlı sivil enterne uygulamalarına ilişkin bk. Musa Kılıç, “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde İtilaf Devletleri Vatandaşlarının Zorunlu İkamet Merkezlerinden Biri Olarak Urfa Mutasarrıflığı”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019 (ss. 72-80), s. 72.

³⁹¹Matthew Stibbe, *Civilian Internment*, p. 58.

(*voyennozaderjannıye*) farklı kategoriler olarak karşımıza çıkmaktadır. 1914 tarihli Rus Savaş Esirleri Hakkında Nizamname'si esasen savaş alanında ele geçirilen kişiler için hazırlanmış, sivil kategoriler bakımından ise ayrı ve kapsamlı bir sivil esirler nizamnamesi oluşturulmamıştır. Bu nedenle dönemin belgelerinde “sivil esir” tabirinin kapsamı değişken ve idarî uygulamaya bağlıdır.³⁹²

Osmanlı Devleti'nde savaşın başında güvenlik gerekçesiyle gözetim altına alınan İtilâf Devletleri tebaasının bir kısmı Anadolu'nun iç bölgelerindeki zorunlu ikamet merkezlerine sevk edilmiştir. Bu kişiler askerî savaş esirlerinden farklı bir rejime tâbi olmakla birlikte, hareket serbestileri sınırlandırılmış ve yerel idarenin gözetimine verilmiştir. Urfa gibi merkezlerde İtilâf tebaası sivillerinin zorunlu ikamet uygulamasına ilişkin örnekler arşiv belgeleri ve araştırmalarla izlenebilmektedir.³⁹³

Kaluga'daki Osmanlı esir ve enterne kabileleri, tek bir toplu rakamdan ziyade tarihlere ve idarî kategorilere göre değerlendirilmelidir. Kayıtlara göre 28 Ocak 1915'te Kaluga şehrinde 1.729 Türk bulunuyordu. Mart 1915'e kadar Kaluga'ya 2.723 kişilik yeni bir savaş esiri kafilesi daha gelmiş ve bunların 755'i vilayet kazalarına sevk edilmiştir. Kaynaklar, Kaluga'daki Osmanlı tebaasının savaş esirleri ile enterne sivilleri içeren farklı idarî gruplardan oluştuğunu göstermektedir. Bu nedenle Kaluga'daki mevcudu belirli bir tarihe ve tek bir hukukî kategoriye ait sabit bir toplam şeklinde vermek yerine, kafile hareketlerini ve statü farklılıklarını birlikte dikkate almak gerekir.³⁹⁴

Osmanlı ihtiyat zabitlerinden asteğmen Halil Ataman, esaretten dönüş yolculuğu sırasında, Mart 1920'de Mançurya'da Mançuri istasyonu ile Haylar arasındaki küçük bir istasyonda, Van vilayetinden sürülmüş yaklaşık on beş Türk ailesiyle karşılaştığını anlatmıştır.³⁹⁵ Bu aileler, Rus kuvvetlerinin Van'a girmesinin ardından yerlerinden

³⁹²B. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 19-25, özellikle с. 21-25.

³⁹³Musa Kılıç, “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde İtilaf Devletleri Vatandaşlarının Zorunlu İkamet Merkezlerinden Biri Olarak Urfa Mutasarrıflığı”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019 (ss. 72-80), s. 72.

³⁹⁴Артём В. Тихонов, “Условия содержания иностранных военнопленных в годы Первой мировой войны на примере Калужской и Тульской губерний”, *Вестник Пермского университета. История*, Вып. 2 (33), 2016 (с. 60-69), с. 60-61; aynı yazarın Kaluga'daki Türk esir ve enterne kabilelerini ayırtılandırıan çalışması için bk. B. В. Познахирев, “Содержание военнопленных и интернированных турецких граждан в период Первой мировой войны (1914-1918 гг.)”, *Военно-исторический журнал* elektronik yayını, <https://history.milportal.ru/soderzhanie-voennoplennyx-2/>, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

³⁹⁵Halil Ataman, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, (Yay. haz.: Ferhat Ecer), Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990, s. 196-199.

edilerek buraya getirilmiş, çölün ortasında sandık tahtalarından yaptıkları derme çatma kulübelerde, kendi ifadeleriyle “yarı aç yarı tok” yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır.³⁹⁶ Bu tür tanıklıklar, sivil halkı hedef alan toplu sürgün uygulamalarının pratikte ne anlama geldiğini çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir.

Savaşın ilerleyen safhasında savaş esirlerinin değişimi de diplomatik pazarlık konusu hâline gelmiştir. 1917’de Bern’de yürütülen görüşmelerde İngiltere, malul ve ağır hasta askerî esirlerle sivil esirlerin mütekabiliyet esasına göre mübadelesini ve diğer esirlerin şartlarının iyileştirilmesini teklif etmiştir.³⁹⁷ Bu görüşmeler, askerî ve sivil esirler meselesinin savaş diplomasisinin önemli başlıklarından biri hâline geldiğini göstermektedir.

Diplomatik koruma ve tarafsız devletlerin arabuluculuğu, askerî ve sivil esirlerin korunmasında önemli olmakla birlikte, Rusya’daki Osmanlı esirleri bakımından etkisi sınırlı kalmıştır. Osmanlı menfaatlerini Rusya’da koruyan devlet İspanya idi. Ancak Poznahirev’in arşiv malzemesine dayalı değerlendirmesi, İspanyol diplomatik temsilcilerinin Rusya’daki Türk esir kamplarına erişiminin sınırlı olduğunu ve İspanyol Kızılhaçının Rusya’da faal olmadığını göstermektedir. Nitekim Ocak 1917’de Tiflis’teki İspanyol vice-konsolosunun Kafkasya’daki Türk esir kamplarını, özellikle Nargin’i, yardım amacıyla ziyaret etmesine izin verilmemiştir.³⁹⁸

Aynı sınırlılık Uluslararası Kızılhaç Komitesinin sahadaki erişiminde de görülmektedir. 1915-1916’da Türk ve Rus esir kamplarının karşılıklı ziyaretine ilişkin girişimler yürütülmüştür. Fakat Poznahirev’e göre ICRC delegeleri Rusya’daki Türk esir kamplarını fiilen ziyaret edememiştir. 1917 sonlarında Danimarka Kızılhaçı bu işlevi kısmen üstlenmiş, ancak delegasyon Kafkasya’ya Mart 1918’de, Rus idarî ve askerî yapısının çözülmekte olduğu bir sırada ulaşabilmiştir. Buna karşılık Danimarka ve İsveç’in Rusya’daki daha kapsamlı yardım ve denetim faaliyetleri esas olarak Alman ve Avusturya-Macaristan esirlerine yönelmiştir.³⁹⁹

³⁹⁶Halil Ataman, s. 198-199.

³⁹⁷Vedat Tüfekçi, Birinci Dünya Savaşı’nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2019, s. 920-921.

³⁹⁸B. В. Познахирев, Турецкие военнопленные, с. 27-31, özellikle с. 29-31.

³⁹⁹B. В. Познахирев, Турецкие военнопленные, с. 28-30.

Osmanlı topraklarında tutulan İtilâf Devletleri esirleri bakımından da tarafsız devlet temsilcilikleri koruyucu işlevler üstlenmiştir. Bu mekanizmanın savaşın gidişine göre el değiştirebildiği görülür. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 20 Nisan 1917'de Amerika Birleşik Devletleri ile diplomatik ilişkilerini kesmesinden sonra, Osmanlı nezdindeki Amerikan çıkarlarının korunması 26 Nisan 1917'de İsveç elçiliğine devredilmiştir. Bu tür uygulamalar, daha sonra “koruyucu devlet” kurumu içinde daha sistematik hâle gelecek diplomatik himaye pratiğinin savaş yıllarındaki önemini göstermektedir.⁴⁰⁰

Uluslararası Kızılhaç Komitesi ise Cenevre'deki Uluslararası Savaş Esirleri Ajansı aracılığıyla farklı cephelerdeki esirlere ilişkin bilgi kartları oluşturmuş, aile başvurularını işlemiş ve esirlerle ilgili haberleşmenin sürdürülmesine katkı sağlamıştır. Ancak bu merkezî bilgi faaliyeti ile belirli bir devletin bütün kamplarına fiilen girip denetim yapabilmek aynı şey değildir. Rusya'daki Osmanlı esirleri örneği, diplomatik izin ve saha erişimi yoksa uluslararası insanî mekanizmaların etkisinin önemli ölçüde sınırlanabildiğini göstermektedir.⁴⁰¹

1.12.4. Esirlere Muamelenin Savaş Suçlarıyla İlişkisi ve Modern İnsancıl Hukuka Etkisi

1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi, savaş hukukuna ilişkin ihlallerin devlet sorumluluğu doğurabileceğini açıkça düzenleyen önemli kodifikasyon adımlarından biridir. Özellikle Sözleşme'nin 3. maddesi, ek Nizamname hükümlerini ihlal eden savaşan tarafın gerektiğinde tazminat ödemekle yükümlü olacağını ve silahlı kuvvetleri mensuplarının fiillerinden sorumlu tutulacağını açıkça düzenlemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti IV. Sözleşme'yi onaylamadığı için bu hüküm Osmanlı-Rus ilişkisindeki ortak antlaşma zemininin değil, 1907'de kodifiye edilen daha ileri devlet sorumluluğu standardının ifadesidir.⁴⁰²

⁴⁰⁰*Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Supplement 1, The World War, Office of the Historian, document 834, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1917Supp01v01/d834>, (Erişim tarihi: 14.08.2026).*

⁴⁰¹International Committee of the Red Cross, *The International Prisoners-of-War Agency: The ICRC in World War One*, ICRC, Geneva, 2007.

⁴⁰²International Committee of the Red Cross, *IHL Treaties Database*, “Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land”, Lahey, 18 Ekim 1907, md. 3, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

29 Nisan 1916'da Irak cephesinde Kûtü'l-Amâre'de yaklaşık 13.000 kişilik İngiliz-Hint garnizonunun Osmanlı kuvvetlerine teslim olmasıyla başlayan esaret süreci, bu esirler bakımından son derece ağır sonuçlar doğurmuştur. Beş ayı aşan kuşatma boyunca açlık ve hastalık sebebiyle hâlihazırda takatten düşmüş olan garnizon mensupları arasında ölüm oranı, İngiliz ve Hintli erbaş ve erler bakımından belirgin biçimde farklılaşmıştır. Yanıkdağ'ın verdiği rakamlara göre, Kûtü'l-Amâre'de esir alınan 2.680 İngiliz erbaş ve erinden 1.306'sı (%48) 25 Ekim 1918'e kadar hayatını kaybetmiş, izi bulunamayan 449 kişi de ölü sayıldığında bu oran yaklaşık %65'e çıkmaktadır. Hintli esirler için aynı döneme ilişkin ölüm oranı ise, izi bulunamayanların sayısına bağlı olarak %12,3 ile %59,5 arasında değişen bir aralıkta hesaplanmaktadır.⁴⁰³ Bu yüksek zayıyat oranı, Osmanlı'nın eline geçen İtilâf esirlerinin karşılaştığı koşulların ne denli ağır olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kût esirlerinin yüksek kayıpları, teslim anındaki ağır sağlık durumu, uzun sevkler, iâşe ve tıbbî hizmet yetersizlikleri gibi birden fazla etkenle açıklanmaktadır. Bununla birlikte savaş esirini elinde bulunduran devletin barınma, beslenme ve tıbbî bakım yükümlülükleri ortadan kalkmıyordu. Burada tarihsel sorumluluk ile modern ceza hukuku nitelendirmesini ayırmak gerekir: günümüzde her iâşe veya sağlık hizmeti yetersizliği kendiliğinden “savaş suçu” sayılmaz. Savaş suçu değerlendirmesi, kasten öldürme, işkence veya insanlık dışı muamele, kasten büyük acıya ya da beden veya sağlıkta ağır zarara yol açma gibi fiil ve kast unsurlarının somut olayda gerçekleşip gerçekleşmediğine bağlıdır.⁴⁰⁴

İtilâf Devletleri de savaş esirlerine ilişkin üstlendikleri tüm yükümlülükleri yerine getirmekte zorlanmışlardır. Özellikle Rusya'nın elindeki Osmanlı esirleri arasında çok yüksek ölüm oranları kaydedilmiştir. On binlerce Osmanlı askeri Kafkasya ve Galiçya cephelerinde Rus kuvvetlerine teslim olmuş, bunların bir bölümü, cephe gerisine doğru yapılan uzun ve ağır nakliyeler sırasında hayatını kaybetmiştir. Rusya'daki esir

⁴⁰³Yücel Yanıkdağ, “Prisoners of War (Ottoman Empire/Middle East)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners-of-war-ottoman-empiremiddle-east>, (Erişim tarihi: 14.08.2026).

⁴⁰⁴Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 107; modern hukuk bakımından bk. International Committee of the Red Cross, *Geneva Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*, Cenevre, 12 Ağustos 1949, md. 130; United Nations, *Rome Statute of the International Criminal Court*, md. 8.

kamplarında, salgın hastalıklar, yetersiz beslenme ve son derece sert iklim koşulları nedeniyle kitlesel ölümler yaşanmıştır. Krasnoyarsk kampında 1914-1915 kışındaki tifüs salgınında yaklaşık 1.300 esir hayatını kaybetmiştir. Bu sayı milliyetlere göre ayrıştırılmış bir Osmanlı esiri toplamı değildir.⁴⁰⁵ Genel değerlendirmeler, Osmanlı esirlerinin özellikle açlık, soğuk, kötü muamele ve hastalık nedeniyle ağır kayıplar verdiğine, nakil koşullarının da bazı gözlemciler tarafından diğer milletlerden savaş esirlerine kıyasla daha kötü değerlendirildiğine işaret etmektedir.⁴⁰⁶

Nargin Adası, savaş esirlerinin korunmasına ilişkin normlarla uygulama arasındaki gerilimi gösteren önemli örneklerden biridir. Ada yalnızca “karantina amacıyla kurulmuş geçici bir tecrit noktası” olarak tanımlanamaz. Zamanla büyük bir esir ve karantina kompleksine dönüşmüştür. İdarî verilere göre burada yaklaşık 1.000 kişilik karantina kapasitesi ve 410 yataklı bir hastane öngörülmüş, fakat özellikle temiz su temini ciddi bir yapısal sorun olmuştur. Tuzdan arındırma tesislerinin yetersiz çalıştığı günlerde binlerce kişinin çok sınırlı miktarda suyla yetinmek zorunda kaldığı, Rus hekimlerin bu suyu içmeye elverişsiz ve ishale yol açıcı bulduğu kaydedilmiştir. Bu koşullar, salgın hastalık ve beslenme sorunlarıyla birleşerek ölüm riskini artırmıştır.⁴⁰⁷

Poznahirev, arşiv kayıtlarını ve yayımlanmış istatistikleri karşılaştırarak 1914-1917 yıllarında Rusya’daki Türk savaş esirlerinin ölüm oranını %23,3 olarak hesaplamıştır. Bu oran, 64.500 Türk savaş esirinden yaklaşık 15.000’inin öldüğü varsayımına dayanan bir rekonstrüksiyonudur. Dolayısıyla bu tespit doğrudan tutulmuş eksiksiz bir ölüm sicilinin sonucu değildir. Poznahirev’in tablosunda aynı dönem için Avusturya-Macaristan esirlerinde %22,2, Alman esirlerinde %9,6 ölüm oranı hesaplanmaktadır.⁴⁰⁸ Poznahirev’in çalışması, resmî ve yarı resmî rakamlar arasındaki büyük farkın neden temkin gerektirdiğini de göstermektedir. 1920’lerde yayımlanan Sovyet istatistiği 64.500 Türk esirinden yalnızca 582’sinin öldüğünü, yani %0,92’lik bir oranı ileri sürmekteydi. Ancak 1922’de ilgili Sovyet kurumlarında yalnız başına 1.757 ve daha sonra 1.034 Türk

⁴⁰⁵Yücel Yanıkdağ, “Prisoners of War (Ottoman Empire/Middle East)”.

⁴⁰⁶Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, *Journal of Contemporary History*, Vol: 34, No: 1, 1999 (pp. 69-85), p. 72, p. 84.

⁴⁰⁷Betül Aslan, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 42, 2010 (ss. 283-305), s. 292; B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 101-103.

⁴⁰⁸B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 184-187, özellikle c. 186-187.

esire ait ölüm belgesinin bulunduğu kaydedilmiştir. Dolayısıyla %0,92’lik resmî oran arşiv belgeleriyle bağdaşmamaktadır. Öte yandan bu durum, %23,3’lük rekonstrüksiyonun “kesin” veya “belgelenmiş asgarî oran” olduğu anlamına da gelmez.⁴⁰⁹

Mevcut veriler bu nedenle iki uçtan da kaçınmayı gerektirir. Yüzde 40-50’ye ulaşan çağdaş veya sonraki tahminler ile çok düşük resmî Sovyet oranları aynı güvenilirlik düzeyinde değildir. Poznahirev’in %23,3’lük hesabı, kayıt kayıpları ve farklı idarî kategorilerden kaynaklanan belirsizlikleri aşmaya yönelik gerekçeli bir tarihsel tahmindir. Fakat yazarın kendisi de toplamalar ve eksilmeler üzerinden rekonstrüksiyon yapmaktadır. Bu oran, “kesin ölüm oranı” olarak değil, mevcut arşiv verileri üzerinden yapılmış bilimsel bir tahmin olarak kullanılmalıdır. Bu örnekler, Lahey’de öngörülen insanca muamele standardının savaş pratiğinde sıkça ihlal edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı olaylarını bugünkü ceza hukuku kavramlarıyla nitelendirmek yerine, dönemin hukukunu ve daha sonraki normatif gelişmeyi birbirinden ayırmak gerekir. Savaşın ardından kurulan Sorumluluklar Komisyonu’nun 1919 tarihli raporu bu dönüşümün önemli bir aşamasıdır: Komisyon, “yaralıları ve savaş esirlerine kötü muamele” ile “savaş esirlerinin yetkisiz işlerde çalıştırılması” gibi fiilleri soruşturulması gereken ihlal kategorileri arasında saymıştır. Böylece esirlere kötü muamele, savaş sonrasında bireysel ceza sorumluluğu tartışmasının açık başlıklarından biri hâline gelmiştir.⁴¹⁰

1929 tarihli Savaş Esirlerine Muameleye Dair Cenevre Sözleşmesi, Birinci Dünya Savaşı deneyimlerinden hareketle esirlerin kişi ve onuruna saygı, kamp koşulları, çalıştırılma, disiplin ve cezalar konusunda Lahey rejimini ayrıntılandırmıştır. Bedensel cezaları, karanlık hücre cezasını ve genel olarak zalimane muameleyi açıkça yasaklamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Nürnberg Şartı’nın 6(b) maddesi savaş esirlerinin öldürülmesini veya kötü muameleye tâbi tutulmasını savaş suçları arasında saymış, 1949 tarihli III. Cenevre Sözleşmesi’nin 130. maddesi kasten öldürme, işkence veya insanlık dışı muamele ve kasten büyük acıya ya da ciddi beden veya sağlık zararına yol açma gibi

⁴⁰⁹Bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 184-187, özellikle c. 184-186.

⁴¹⁰Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties, “Report Presented to the Preliminary Peace Conference”, *American Journal of International Law*, Vol: 14, No: 1-2, 1920 (pp. 95-154), p. 114-115.

fiilleri “ağır ihlal” olarak düzenlemiştir. Günümüz uluslararası ceza hukukunda da benzer fiiller, gerekli maddî ve manevî unsurların gerçekleşmesi hâlinde savaş suçu oluşturabilir.⁴¹¹

Kısacası savaş esirlerinin korunması, 1899 Lahey çerçevesinden 1907 revizyonuna, 1929 Cenevre Sözleşmesi’ne ve 1949 tarihli III. Cenevre Sözleşmesi’ne uzanan aşamalı bir normatif gelişim göstermiştir. Bu gelişimin tarihsel önemi, Birinci Dünya Savaşı’ndaki her kötü koşulu geriye dönük olarak aynı ceza hukuku kategorisine yerleştirmekten ziyade, hangi yükümlülüğün hangi tarihte ve hangi devlet bakımından bağlayıcı olduğunu doğru biçimde ayırarak ortaya konmalıdır.

1.12.5. Osmanlı ve Rusya’nın Savaş Esirlerine Dair İç Mevzuatı ve Uygulamaları

Rusya İmparatorluğu, savaş esirlerinin idaresine ilişkin ayrıntılı iç düzenlemelerini savaşın ilk aylarında oluşturmuştur. 28 Temmuz/10 Ağustos 1914 tarihli, Rusya’nın savaş sırasında izleyeceği kurallara ilişkin Yüksek Buyruğu, 7/20 Ekim 1914 tarihli Savaş Esirleri Hakkında Nizamname izlemiş, aynı tarihte esirlerin kamu işlerinde çalıştırılmasına ve 10/23 Ekim’de özel demiryolu şirketlerinin yapım işlerinde kullanılmasına ilişkin kurallar kabul edilmiştir. Bu mevzuat savaş esirlerinin statüsü, idaresi ve emek kullanımının tek bir düzenlemeyle değil, birbirini tamamlayan çok katmanlı bir iç hukuk sistemiyle düzenlendiğini göstermektedir.⁴¹² 20 Ekim 1914 tarihli Rus Nizamnamesi, savaş esirlerine, “vatanlarının meşru müdafileri” sıfatıyla insanca muamele edilmesini açıkça öngörmekteydi. Nizamnamede savaş esirlerinin askerî

⁴¹¹International Committee of the Red Cross, *Convention relative to the Treatment of Prisoners of War*, Cenevre, 27 Temmuz 1929, özellikle md. 3, 27, 31, 46; *Charter of the International Military Tribunal*, 8 Ağustos 1945, md. 6(b); International Committee of the Red Cross, *Geneva Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War*, Cenevre, 12 Ağustos 1949, md. 130; United Nations, *Rome Statute of the International Criminal Court*, md. 8.

⁴¹²B. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 17-25; аугіса О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 года. Высочайший указ от 28 июля 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1914, № 209, ст. 2104; Положение о военнопленных от 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1914, № 281, ст. 2568; Правила о порядке предоставления военнопленных для исполнения казенных и общественных работ в распоряжение заинтересованных ведомств от 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 150, ст. 1162; Правила о допущении военнопленных на работы по постройке железных дорог частными обществами от 10 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 225, ст. 1731.

makamların idaresi altında tutulması esas alınmış, disiplin, iâşe, çalışma şartları ve sağlık hizmetleri gibi esaret hayatının temel unsurları düzenlenmişti. Böylece esirlere insani muamele edilmesi, yalnızca genel bir ilke olarak değil, esaret rejiminin dayandığı hukukî esaslardan biri olarak benimsenmişti. Bununla birlikte arşiv kayıtları ve konuya ilişkin çalışmalar, savaş şartları içerisinde bu hükümlerin uygulamada her yerde ve bütün esir grupları bakımından aynı ölçüde hayata geçirilemediğini göstermektedir.⁴¹³

Osmanlı Devleti'nde savaş esirlerine ilişkin temel iç düzenlemelerden biri, savaşın ilk safhasında şekillenen ve 1331/1915'te Matbaa-ı Askeriye tarafından basılan "Üserâ Hakkında Talimatname"dir. Mevcut kaynaklar bu metnin 28 maddeden oluştuğunu, dört ana bölüm ile disipline ilişkin ek hükümler içerdiğini göstermektedir. Talimatname, esirlerin teslim alınmasından sevk ve iskânına, iâşe ve tahsisatından idarî gözetimine kadar çeşitli meseleleri düzenleyerek Osmanlı savaş esiri idaresine daha sistemli bir çerçeve kazandırmıştır.⁴¹⁴ Talimatnamenin yayımlanma süreci, kaynaklarda 1330 ve 1331 tarihli nüsha ve kayıtlar üzerinden izlenebilmektedir. HR.SYS 2216/7 dosyasında yer alan düzenleme 1330 (1914) tarihini taşımakta, aynı esasları ihtiva eden talimatname 1331'de (1915) Matbaa-i Askeriye tarafından basılmıştır. Bu kronoloji, Osmanlı savaş esiri mevzuatının savaşın ilk safhasında şekillendiğini ve 1915'te basılı talimatname hâlinde uygulamaya aktarıldığını göstermektedir. Ancak eldeki kaynaklar, sürecin "Kasım 1914'te taslak, Mayıs 1915'te nihaî metin" biçiminde kesin ve iki aşamalı bir takvime oturtulmasına imkân vermemektedir.⁴¹⁵ Talimatname, haberleşme konusunda da Lahey'deki sisteme paralel hükümler içeriyordu. Talimatnamenin 7. maddesinde savaş esirlerine ait mektup, posta havalesi ve gönderilerin posta ücretleri bakımından kolaylıklardan yararlanması düzenlenmiş, 8. maddede ise güvenlik ve askerî sırların korunması amacıyla esir yazışmalarının denetimi öngörülmüştür. Böylece haberleşme

⁴¹³Положение о военнопленных от 7 октября 1914 г., *Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства*, 1914, № 281, ст. 2568, özellikle md. 3; ayrıca В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 17-25.

⁴¹⁴Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üserâ Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2003 (ss. 169-183), s. 170-175; BOA, HR.SYS, nr. 2216/7.

⁴¹⁵ *Üserâ Hakkında Talimatname*, Matbaa-ı Askeriye, Süleymaniye-İstanbul, 1331; BOA, HR.SYS, nr. 2216/7. Ayrıca bk. Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üserâ Talimatnamesi", s. 170-175; 1331 tarihli orijinal kapak tıpkıbasımı için s. 182.

hakkı tamamen serbest ve denetimsiz bir alan olarak değil, insanî ihtiyaç ile askerî güvenlik arasında kurulmuş idarî bir denge içinde ele alınmıştır.⁴¹⁶

Osmanlı Devleti'nde esirlerle ilgili işler savaşın büyük bölümünde Harbiye Nezareti, garnizon komutanlıkları, Dâhiliye ve Hâriciye makamları ile Hilâl-i Ahmer gibi farklı aktörler arasında paylaşılmıştır. Savaşın sonlarına doğru koordinasyonu güçlendirmek amacıyla Harbiye Nezareti'ne bağlı Üserâ Muamelât Şubesi kurulmuş, 17 Kânun-ı evvel 1333 tarihli yazışmada Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin bu şubeyle birlikte çalışması istenmiştir. Bu belge, Aralık 1917'de esir işlerinin merkezileştirilmesine yönelik somut bir idarî adımı göstermektedir.⁴¹⁷

Üserâ Muâmelât Şubesinin kurulması, askerî ve sivil esirlere dair bütün işlerin tek bir kurumda eksiksiz biçimde toplandığı anlamına gelmez. Kayıt, iâşe, sağlık, yardım, diplomatik himaye ve mübadele gibi meseleler, farklı kurumların yetki alanlarında ve kendi evrak silsileleri içinde yürütülmeye devam etmiştir. Bu sebeple şubeyi “Osmanlı ülkesindeki bütün esir meselelerinin tek merkezî idaresi” olarak değil, Harbiye Nezareti bünyesinde koordinasyonu artıran ihtisaslaşmış bir esir muâmelât birimi olarak tanımlamak daha isabetlidir.

Benzer bir tablo Rusya İmparatorluğu'nda da görülür. Savaş alanında ele geçirilen esirler esas olarak Harbiye Nezareti ile Genelkurmayın yetki alanında bulunurken, Rusya'da mukim askerlik yükümlüsü ve diğer düşman uyruklu siviller Dâhiliye Nezareti makamlarının gözetimindeydi. Poznahirev, savaşın büyük bölümünde bu alanı yönlendirecek ve bütün kurumları koordine edecek tek bir merkezin bulunmadığını; Aralık 1915'te Hariciye Nezaretinde teşkil edilen birimin ve Mart 1917'de Rus Kızılhaçı bünyesinde kurulan Merkez Komitesinin de koordinasyon sorununu bütünüyle çözemediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Rus esir idaresini, 1916'da Genelkurmay bünyesinde tek bir özel dairede merkezîleşmiş bir yapı olarak tanımlamak isabetli değildir.⁴¹⁸ Osmanlı Devleti de Rusya gibi esirleri farklı garnizon ve kamplara dağıtmıştır.

⁴¹⁶Üserâ Hakkında Talimatname, md. 7-8; BOA, HR.SYS, nr. 2216/7; Alaattin Uca, s. 170-175.

⁴¹⁷ Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri, (Yay. haz.: Gülfettin Çelik, Recep Karacakaya, Zekai Mete, Hamdi Genç, Faruk Bal), Türk Kızılayı, İstanbul, 2018, s. 174, Belge no. 48.

⁴¹⁸B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 21-25. Poznahirev, savaşın büyük bölümünde esir işlerini yönlendiren tek bir merkez bulunmadığını; Aralık 1915'te Dışişleri Bakanlığında ve Mart 1917'de Rus Kızılhaçı bünyesinde kurulan koordinasyon birimlerinin de sorunu tamamen çözemediğini belirtir.

İstanbul, Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Konya, Niğde, Bursa ve Ankara bu merkezler arasındaydı. Esirlerin bir bölümü tarım, sanayi, inşaat ve ulaşım işlerinde, özellikle demiryolu inşaatlarında çalıştırılmış ve böylece ülke içi işgücü ihtiyacında kullanılmıştır.⁴¹⁹

Rus mevzuatı savaş esirlerinin sağlık hizmetlerine erişimini düzenlemiş olmakla birlikte, uygulama bölgesel imkânlarla ve savaş şartlarına büyük ölçüde bağlıydı. Poznahirev'in arşiv kayıtları, özellikle Osmanlı esirlerinin ilk sevklerinde karantina, sıhhi temizlik ve yeterli muayene yapılmadan Tiflis'e gönderilebildiğini, donma ve bulaşıcı hastalık belirtilerinin daha sonraki istasyonlarda fark edildiğini göstermektedir. Buna karşılık Rus makamları salgın riskini azaltmak için karantina ve hastane kapasitesi oluşturmaya da çalışmış, 18/31 Ocak 1915'te askerlik yükümlüsü Türklerin sıhhi ve tahliye işlerinden sorumlu yüksek makamın gözetimine verilmesi gibi özel tedbirler almıştır. Bu tablo, normatif sağlık yükümlülükleri ile fiili kapasite arasındaki farkı göstermektedir.⁴²⁰

Osmanlı cephesinde savaş esirlerinin sağlık ihtiyaçları askerî sağlık teşkilatı ile Hilâl-i Ahmer'in yardım faaliyetleri kapsamında ele alınmıştır. Hilâl-i Ahmer heyeti Ankara ve Çankırı'daki İngiliz ve Fransız esirleri ziyaret etmiş, Ankara'da iki İngiliz askerinin askerî hastanede tedavi edildiğini, Afyonkarahisar'da ise esirlerin askerî hastaneden ücretsiz yararlandığını ve yüzlerce esire tifo ile çiçek aşısı uygulandığını kaydetmiştir.⁴²¹

Uzak veya yetersiz donanımlı kamplarda bu kapasite sorunu daha belirgin hâle gelmiştir. Nargin Adası'nda karantina ve hastane tesisleri bulunmasına rağmen, barınma, iye ve özellikle su temini yeterli değildi. Poznahirev'in aktardığı verilere göre adadaki 1.000 kişilik karantina bölümü ve 410 yataklı hastaneye rağmen içme suyu üretim ve taşıma kapasitesi nüfusa oranla son derece sınırlı kalmış, hava şartları Bakü'den ikmali aksattığında ciddi su sıkıntıları yaşanmıştır. Betül Aslan'ın çalışması da Nargin'de

⁴¹⁹Vasif Gafarov, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Esirlerin Tutuldukları Osmanlı Kampları ve Yozgat Üsera Garnizonu", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cilt: 2, 5-7 Mayıs 2016 (ss. 122-131), s. 126-127, 129.

⁴²⁰B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, s. 86-88, 118-119.

⁴²¹Mesut Çapa, "In the Trenches of War: The Ottoman Red Crescent during WWI", Ahmet Kuyaş (ed.), *Humanitarian Support during WWI: Activities of Red Cross and Red Crescent Societies*, Turkish Red Crescent, İstanbul, 2025 (pp. 9-62), p. 47-52.

hastalık, iaşe ve barınma problemlerinin Osmanlı esirlerinin hayatını ağırlaştırdığını göstermektedir.⁴²²

Bu örnekler, savaş esirlerinin korunmasına ilişkin milletlerarası ve iç hukukî düzenlemelerle sahadaki uygulama arasındaki mesafeyi göstermektedir. Sivil nüfus bakımından ise ayrı bir hukukî dikkat gerekir: Birinci Dünya Savaşı sırasında düşman uyrukluların enterne edilmesi, zorunlu ikameti ve bazı işgal bölgelerindeki nüfus hareketleri 1949 sonrasında geliştirilen ayrıntılı sivil koruma rejiminden önce gerçekleşmiştir. Bu nedenle dönemin her zorunlu sevkini bugünkü hukuk terimleriyle doğrudan ve otomatik biçimde “toplular cezalandırma” veya “zorla nakil savaş suçu” olarak nitelendirmek tarihsel hukuk bakımından anakronik olabilir. Bununla birlikte sonraki uluslararası insancıl hukuk, bu alandaki boşlukları önemli ölçüde daraltmıştır. 1949 tarihli IV. Cenevre Sözleşmesi’nin 33. maddesi korunan kişilere yönelik toplu cezaları yasaklamış, 49. maddesi ise işgal altındaki topraklardan korunan kişilerin bireysel veya kitlesel zorla nakil ve sürgününü kural olarak yasaklayarak yalnızca nüfusun güvenliği veya zorlayıcı askerî nedenlere dayanan geçici tahliyeler için dar bir istisna öngörmüştür. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı’ndaki sivil enterne ve sevk uygulamaları, daha sonraki bu normatif gelişimin tarihsel arka planı içinde değerlendirilmeli, somut olayın hukukî niteliği, dönemin geçerli kuralları ile sonraki hukuk birbirine karıştırılmadan belirlenmelidir.⁴²³

⁴²²Betül Aslan, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, s. 292; B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 101-103.

⁴²³International Committee of the Red Cross, *Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*, 12 Ağustos 1949, md. 33, 49.

2. BÖLÜM

NARGİN ADASI ESİR KAMPINDA YAŞAM MÜCADELESİ

2.1. RUSYA’DA ESİR KAMPLARI VE TÜRKLER

Nargin Adası’ndaki esaret tecrübesini yerli yerine oturtabilmek için, bu kampın parçası olduğu Rus esir sistemi ile Türk esirlerinin bu sistem içindeki konumuna kısaca değinmekte yarar vardır. Rusya İmparatorluğu’nda savaş esirlerinin sevk ve barındırılmasına ilişkin uygulamalar Birinci Dünya Savaşı’ndan önce de mevcuttu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda kitlesel esaret, cephe hattındaki iase ve muhafaza yükünü artırmış, Osmanlı esirlerinin iç bölgelere sevk edilerek farklı yerleştirme noktalarında tutulması daha düzenli bir uygulama hâline gelmiştir.⁴²⁴ Daha önce Kırım Harbi sırasında ise Osmanlı ve Avrupalı esirler arasında günlük harçlık, çalışma yükümlülüğü ve Rusya’da kalmak isteyen Osmanlı esirlerinin din değiştirmesi gibi alanlarda farklı uygulamalar görülmüştür.⁴²⁵

Birinci Dünya Savaşı, Rusya’daki esaret sistemini ölçek bakımından bütünüyle farklı bir düzeye taşımıştır. 1917 yılına gelindiğinde Rusya topraklarında yaklaşık 2,2-2,4 milyon savaş esiri bulunmaktaydı. Bunların yaklaşık 1,9 milyonu Avusturya-Macaristan ordusuna, 190.000 kadarı Alman ordusuna, 60.000’in üzerinde bir bölümü Osmanlı ordusuna ve 1.500’den fazlası Bulgar ordusuna mensuptu. Esirlerin barındırılması için yaklaşık 400 kamp veya yerleştirme noktası oluşturulmuş, askerî bölgelere göre dökümü verilen 374 merkezin 128’i Moskova, 113’ü Kazan, 37’si Türkistan, 30’u İrkutsk, 28’i Omsk, 18’i Odesa, 15’i Petrograd ve 5’i Priamur askerî bölgelerinde yer almıştır.⁴²⁶ Avusturya-Macaristan ordusundan gelen esirlerde etnik aidiyetin kayıtlara düzenli

⁴²⁴ В. В. Познахирев, *Оттоманские военнопленные в России в период Русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, Нестор-История, Санкт-Петербург, 2017, с. 59-60.

⁴²⁵ İbrahim Köremeli, “Kırım Harbi Sırasında Rusya’daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856)”, *Belleten*, Cilt: 77, Sayı: 280, 2013 (ss. 983-1030), s. 1024.

⁴²⁶ Владимир Владимирович Корнеев, “Концентрационные лагеря в России в годы Первой мировой войны”, *Военно-исторический журнал*, № 9, 2015 (сс. 40-43), с. 40. Ayrıca bk. Лев Семёнович Каминский, Сергей Александрович Новосельский, *Потери в прошлых войнах (1756-1918): Справочная книга*, Медгиз, Москва, 1947, с. 67-69, 74, 76. Светлана Николаевна Васильева, *Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны*, РИЦ МГОПУ, Москва, 1999, с. 26, 52, 86-87.

biçimde geçirilmemesi nedeniyle milliyet dağılımları ancak yaklaşık oranlarla hesaplanabilmektedir.⁴²⁷

Türk esirlerinin sayısı konusunda kaynakların farklı türde rakamlar vermesi özellikle dikkat gerektirir. Golovin'in aktardığı tabloda 64.509 rakamı, Rus ordusunun savaşın başlangıcından 1 Eylül 1917'ye kadar esir aldığı Türk askerlerinin kümülatif sayısıdır. Buna karşılık Poznahirev'in kullandığı kayıtlarda 1 Mayıs 1918'de eski Rus İmparatorluğu topraklarında bulunan Türk savaş esiri sayısı 47.614 olarak verilmektedir. Akkor'un derlediği sonraki kayıtlarda 20 Eylül 1918 için 19.000, Eylül 1919 için 10.500 rakamları yer almaktadır. Dolayısıyla bu dört rakam, aynı yöntemle düzenlenmiş tek bir "mevcut çizelgesi" gibi okunmamalıdır. Yine de 1918-1919'daki belirgin düşüşün, çözülmekte olan eski imparatorluk coğrafyasında başlayan iade hareketleri, iç savaş şartları, dağılma ve firarlar gibi birden fazla etkenle bağlantılı olduğu açıktır.⁴²⁸ Osmanlı ülkesindeki Rus savaş esirlerinin sayısı da kaynaklara göre değişmektedir. Rus istatistiklerinde yaklaşık 19.795, bazı Türk kaynaklarında ise yaklaşık 15.000 kişilik tahminler bulunmaktadır. Bu nedenle iki tarafın esir mevcutlarını karşılaştırırken tarih ve kayıt ölçütleri mutlaka birlikte belirtilmelidir.⁴²⁹

Rus yönetimi esirleri yalnız rütbe ve askerî statülerine göre değil, milliyet ve siyasî güvenilirlik ölçütlerine göre de farklılaştırmıştır. Kazan Askerî Bölgesi Komutanlığının 24 Haziran 1916 tarihli 753 numaralı emriyle kabul edilen alt rütbeli savaş esirlerine ilişkin kurallar, Slav esirlerle Alman, Macar, Türk ve Yahudi esirleri ayrı gruplara ayırmış ve Slavlar lehine daha elverişli hükümler öngörmüştür. 1914'te kurulan Bütün Rusya Esir

⁴²⁷ Борис Игоревич Ниманов, *Особенности и основные факторы содержания и хозяйственной деятельности военнопленных в 1914-1917 годах в Поволжье* (Дис. ... канд. ист. наук), Российский университет дружбы народов, Москва, 2009, с. 12. Аугіса бк. Наталья Викторовна Суржикова, "Военнопленные Первой мировой войны на Урале. К реконструкции коллективного портрета", *Вестник Пермского университета. История*, № 3 (17), 2011 (с. 57-64), с. 57.

⁴²⁸ Mahmut Akkor, "Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri", s. 45. Николай Николаевич Головин, *Военные усилия России в Мировой войне*, Кучково поле, Жуковский-Москва, 2001, ilgili tablo için bk. с. 141-142. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, özellikle 1 Mayıs 1918 mevcudu için bk. с. 208 ve devamı. Golovin'in tablosu "savaşın başlangıcından 1 Eylül 1917'ye kadar esir alınan" düşman askerlerinin kümülatif sayısını verir. Bu nedenle 64.509 rakamı sonraki fiilî mevcutlarla aynı türden bir sayım olarak kullanılmamalıdır.

⁴²⁹ Mahmut Akkor, "Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri", s. 45-46.

Slavlar Himaye Cemiyeti de bu farklılaştırmanın kurumsal örneklerinden biridir. Osmanlı esirleri söz konusu himaye mekanizmasının dışında kalmıştır.⁴³⁰

Savaş esirlerinin hukukî statüsünün uluslararası çerçevesi Birinci Bölümde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Burada yalnız Rus uygulamasını anlamak bakımından, Rusya'nın 1864 Cenevre Sözleşmesi'ne 1867'de katıldığı, 1874 Brüksel Deklarasyonu'ndaki savaş esirleri hükümlerinin daha sonra 1899 ve 1907 Lahey düzenlemelerinde geliştirildiği hatırlatılmalıdır.⁴³¹

Rusya'nın savaş yıllarındaki iç düzeninin temel metinlerinden biri 7 Ekim 1914 tarihli Savaş Esirleri Hakkında Nizamname (*Polojenie o voennoplennih*) idi. Esirler cephede ele geçirildikten sonra ordu makamlarının sorumluluğuna giriyor, toplanma ve sevk noktaları üzerinden iç bölgelere aktarılıyor, ülke içindeki genel idarî yetki ise Genelkurmay Baş İdaresi çevresinde toplanıyordu. Esir komandaları mahallî askerî birliklerin gözetiminde kışla veya özel binalarda tutuluyor, iç idare ve iaşe işlemleri askerî mevzuata göre yürütülüyordu.⁴³²

Esir emeğinin kullanımı bu sistemin önemli unsurlarından biriydi. 7 Ekim 1914 tarihli kamu ve bayındırlık işleri kurallarını özel demiryolu inşaatı, tarım ve özel sanayi işletmelerine ilişkin yeni düzenlemeler izledi.⁴³³ Poznahirev, 1914'te esirlerin

⁴³⁰ Борис Игоревич Ниманов, “Содержание иностранных военнопленных на территории России в годы Первой мировой войны”, *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*, № 2, 2009 (с. 53-61), с. 55-56.

⁴³¹ International Committee of the Red Cross, *Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field*, Geneva, 22 August 1864, Rusya'nın katılımı: 10 Mayıs 1867. *Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War*, Brussels, 27 August 1874, Arts. 23-34. *Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 29 July 1899, Regulations, Arts. 4-20. *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 18 October 1907, Regulations, Arts. 4-20. ICRC, IHL Treaties Database; Leyla Özcan, “Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç ile Olan Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 30, Sayı: 3-4, 1964 (ss. 609-653), ss. 618-619.

⁴³² Положение о военнопленных от 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений правительства*, 1914, № 281, ст. 2568. Николай Митрофанович Жданов, *Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг.*, Ч. I-III, Военная типография Всероглаштаба, Москва, 1920, с. 283-284.

⁴³³ Правила о порядке предоставления военнопленных для исполнения казенных и общественных работ от 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 150, ст. 1162. Правила о допущении военнопленных на работы по постройке железных дорог частными обществами от 10 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 225, ст. 1731. Правила об отпуске военнопленных на сельскохозяйственные работы от 28 февраля 1915 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 83, ст. 715. Правила об отпуске военнопленных для работ в частных промышленных предприятиях от 17 марта 1915 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 150, ст. 1162.

çalıştırılmasının kısmen savaş toplumuna ve orduya “tatmin” sağlayan bir tedbir olarak görüldüğünü, 1915’ten itibaren ise işgücü ihtiyacının artmasıyla ekonomik gerekçelerin belirginleştiğini ve bakanlıklar arasında esir emeğine erişim rekabetinin oluştuğunu belirtmektedir.⁴³⁴ Tihonov’un bölgesel verileri de 1917’ye doğru esir emeğinin ekonomiye geniş ölçekte dâhil edildiğini göstermektedir. Tula Guberniyası’nda iş gücüne yönlendirilen 18.140 esirin 12.270’i, Kaluga Guberniyası’nda ise 3.495 esirin 1.265’i tarım işlerinde çalıştırılmıştır.⁴³⁵ Moskova Askerî Bölgesi’ne bağlı Ryazan Vilayeti, savaş esirleri ile sivil enternelerin aynı idarî coğrafya içinde farklı statülerle bulunduğu örneklerden biridir. Pilkin’in arşiv araştırmasına göre vilayette güney Rusya’dan sürülmüş 3.000’den fazla Osmanlı tebaası sivil enterne bulunmuş, savaş esirlerinin önemli bölümü tarım, özel mülkler, ticari-sınai işletmeler ve şehir işlerinde çalıştırılmıştır. Savaşın ilerlemesi ve gıda fiyatlarının yükselmesiyle iâşe şartları da ağırlaşmıştır.⁴³⁶

Bu emek rejiminin en ağır örneklerinden biri Murmansk demiryolu inşaatıdır. Literatürde burada çalıştırılan Avusturya-Macaristan ve Alman esirleri arasında yaklaşık 25.000 ölümden söz edilmektedir. Bu rakam Türk esirleriyle doğrudan ilgili değildir, ancak Rusya’daki esir emeğinin bazı bölgelerde ulaşabildiği ağır şartları göstermesi bakımından karşılaştırmalı bir çerçeve sunmaktadır.⁴³⁷

Ekim 1915-Şubat 1916 arasında Rusya’daki kampları gezen Uluslararası Kızılhaç Komitesi temsilcileri Frédéric Thormeyer ve Frédéric Ferrière, bazı barakaların yaklaşık 20 sajen uzunluğunda ve 6 sajen genişliğinde olup 250-300 esir için düzenlendiğini, çift ve yer yer üç katlı ranzalar kullanıldığını, yatak malzemesi ve battaniye eksikliğinin yaygın şikâyetler arasında yer aldığını kaydetmişlerdir.⁴³⁸

⁴³⁴ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 120-121.

⁴³⁵ А. В. Тихонов, “Использование труда военнопленных Четверного союза в экономике регионов в годы Первой мировой войны на примере Калужской и Тульской губерний”, *Вестник Брянского государственного университета*, № 1, 2016 (с. 123-126), с. 123-125.

⁴³⁶ Владимир Александрович Пылькин, *Военнопленные Австро-Венгрии, Германии и Османской империи на Рязанской земле в годы Мировой войны и революции*, Горячая линия-Телеком, Москва, 2013, с. 9, 22, 64-65.

⁴³⁷ Heather Jones, “Prisoners of War”, 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, 8 October 2014, “Prisoner Labour” bölümü, DOI: 10.15463/ie1418.10475. Murmansk demiryolu için literatürde yaklaşık 25.000 ölüm tahmini verilmektedir. Bu rakam Türk esirlerine değil, başta Avusturya-Macaristan ve Alman esirlerine ilişkin genel bağlama aittir.

⁴³⁸ Comité International de la Croix-Rouge, *Rapport de MM. F. Thormeyer et Dr. F. Ferrière junr. sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie, Octobre 1915 à Février 1916*, Genève, Mars 1916. Ayrıca bk. Борис Игоревич Ниманов, “Содержание иностранных военнопленных”, с. 53-54.

Bununla birlikte savaş yıllarındaki dramatik esir haberlerinin tamamı aynı güvenilirlikte değildir. 1916'da Budapeşte'de yayımlanan *Pester Lloyd*, Penza'ya sevk edilen 700 Türk esirin vagonlarda unutulduğunu ve 12 gün içinde tamamının öldüğünü ileri sürmüştür. Poznahirev, bu anlatının Rus arşivlerinde, uluslararası Kızılhaç raporlarında, Osmanlı protesto notalarında ve İspanya'nın diplomatik yazışmalarında karşılığını bulamadığını belirtmektedir. Bu durum, söz konusu haberin doğrulanmış bir vakadan ziyade kaynak tenkidine tâbi tutulması gereken bir savaş zamanı basın iddiası olarak değerlendirilmesini gerektirir.⁴³⁹

Bölgesel sağlık verileri ise salgınların gerçek boyutunu daha somut biçimde göstermektedir. Astrahan'da 1915'te tifüs nedeniyle sevkler durdurulmuş, 1916 ve 1917 kayıtlarında tifüs, iskorbüt ve diğer hastalıkların önemli sayıda esiri etkilediği görülmüştür. Şubat 1917'de kentteki 3.952 alt rütbeli esirden muayene edilenlerin yalnız 918'i sağlam sayılmış, 517'si hasta, 510'u ise iskorbüt teşhisiyle kaydedilmiştir.⁴⁴⁰

Krasnoyarsk'taki esaretini anlatan Uluboğlu Dursun Binler, kampın yüksek tahta perdelerle çevrili olduğunu, çok sayıda nöbetçi bulunduğunu, çevresinin yürüyerek yaklaşık bir saatte dolaşılabilirdiğini ve kışın sıcaklığın eksi 45 dereceye kadar düştüğünü aktarmaktadır. Kendi ifadesine göre esaret sırasında vereme yakalanmış ve Avusturyalı bir esir doktor tarafından tedavi edilmiştir.⁴⁴¹

Devrim yıllarında merkezî otoritenin zayıflaması esirlerin davranışlarını ve yerel uygulamaları daha değişken hâle getirmiştir. Klyus, Ural bölgesindeki biyografik kayıtlar üzerinden esirlerin tutumlarının çoğu zaman ideolojik bağlılıktan çok hayatta kalma ihtiyacına göre şekillenen “durumsal” stratejiler olduğunu belirtmektedir.⁴⁴² Buna

⁴³⁹ Виталий Витальевич Познахирев, “Семьсот пленных турок были забыты в поезде, который вез их в Пензу”, *Гуманитарные научные исследования*, № 5, 2014. Poznahirev, iddianın Rus arşivleri, Kızılhaç raporları, Osmanlı protestoları ve İspanyol diplomatik yazışmalarıyla doğrulanmadığını belirtmektedir.

⁴⁴⁰ Елена Г. Тимофеева, Сергей В. Лебедев, “Организация медико-санитарной помощи военнопленным мировых войн в Астраханском крае”, *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, № 9-10 (113), 2016 (ss. 187-193), с. 188.

⁴⁴¹ Uluboğlu Dursun Binler (anlatan), Mehmet Ziya Binler (kaleme alan), “Dedemin Esaret Yılları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 16, 1988 (ss. 45-49), ss. 45-46. Ayrıca bk. Yusuf Gedikli (Der. ve şerh), *Cephe ve Esaret Hatıraları*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 82-83.

⁴⁴² Иван Александрович Ключ, “Плен в условиях Великой российской революции (по материалам Государственного архива административных органов Свердловской области)”, *Нюрнберг, Токио, Хабаровск: мировые практики по осуждению нацизма, экстремизма и разжигания*

karşılık bazı subay kamplarında kültürel temas da gelişmiştir. Kurat'ın aktardığına göre Türk subayları Alman ve Macar esirlere Türkçe öğretmiş, kendileri de Almanca öğrenmiştir. Macar Türkolog Lajos Fekete'nin Osmanlı Türkçesini esir Türk subaylarından aldığı derslerle ilerletmesi bu etkileşimin dikkat çekici örneklerinden biridir.⁴⁴³

Bu genel çerçeve, Nargin'i Rus esaret sisteminden kopuk ve bütünüyle istisnaî bir kurum olarak değil, Kafkas Cephesi'nin coğrafi, sıhhi, lojistik ve siyasi şartlarının şekillendirdiği özel bir merkez olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

2.2. “CEHENNEM ADASI” NARGİN

2.2.1. Nargin Adası'nın Coğrafi ve Fiziki Koşulları ve Hafıza Mekânı Açısından Önemi

Nargin Adası, bugünkü adıyla Büyük Zirə, Abşeron Yarımadası'nın güneyinde, Bakü Körfezi'nin denizle birleştiği alanda bulunan Bakü takımadalarının en büyük adalarından biridir. Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki ada, Bakü'ye yakın olmakla birlikte ana yerleşim alanından denizle ayrıldığı için doğal bir tecrit imkânı sağlamaktadır.⁴⁴⁴ Büyük Zire adının Azerbaycan Türkçesindeki “büyük” ile Arapça cezîre (ada) kelimesinden türeyen “zire” unsurunun birleşmesinden oluştuğu kabul edilmektedir. Karauz'un aktardığına göre “cezire” kelimesinin başlangıcındaki “ce” unsurunun zamanla düşmesiyle “zire” biçimi ortaya çıkmıştır. Adanın diğer adı olan Nargin'in ise XVIII. yüzyılda kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir. Bir görüşe göre I. Petro, adayı Fin Körfezi'ndeki Nargin (Nargen) Adası'na benzettiği için bu adı vermiştir.⁴⁴⁵

межнациональной розни. Материалы Международного форума, УргЭУ, Екатеринбург, 2022 (с. 40-51), с. 44-46.

⁴⁴³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 444.

⁴⁴⁴ “Böyük Zirə”, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası (25 cildə)*, 4-cü cild, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, Bakı, 2013, s. 491. “Bakı arxipelaqı”, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası (25 cildə)*, 3-cü cild, Bakı, 2011, s. 66.

⁴⁴⁵ *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, 2 cilt, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s. 155; Qılman İlkin, *Bakı və bəkililər*, Bakı, 2006, s. 186; ayrıca bk. Yücel Karauz, s. 52.

en önemli pratik sonuçlarından biri olmuştur. 20 Kasım 1917 tarihli resmî rapor, kuyu ve arıtma imkânlarının yeterli olmadığını, Bakü'den gemiyle getirilen tatlı suyun ise hava ve deniz şartlarına bağlı olarak kesilebildiğini göstermektedir. Su temininin gündelik yaşama ve sağlık koşullarına etkisi 2.3.1 ve 2.3.3'te ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.⁴⁴⁷

Adadaki deniz feneri, Böyük Zirə'nin denizcilik bakımından daha eski işlevini hatırlatan başlıca yapılardan biridir. Kaynaklarda fenerin 1884'te faaliyete geçtiği, İkinci Dünya Savaşı sırasında hava keşfine hedef olmaması için yıkıldığı ve 1958'de yeniden inşa edildiği belirtilmektedir.⁴⁴⁸ Bakü'ye yakınlık ile deniz yoluyla ayrılmış olma hâlinin bir arada bulunması, 1915'te Nargin'in gözlem, karantina ve esir yerleştirme merkezi olarak seçilmesinde belirleyici özelliklerden biri olmuştur.⁴⁴⁹

Nargin'in fizikî şartları kısa süre içinde kamuoyu hafızasında sembolik bir anlam da kazanmıştır. Neriman Nerimanov, Bakü Şehir Dumasına sunduğu ve basına yansıyan değerlendirmesinde su ve iâşe sıkıntısını anlatırken adayı “arsa-i Kerbelâ” ve “yılanlar yuvası” gibi ifadelerle nitelendirmiştir.⁴⁵⁰ Bu tür ifadeler, resmî idarî terminolojiyi değil, dönemin tanıklarının ve yardım çevrelerinin yaşanan sefalet karşısındaki algısını yansıtmaktadır.

Türk Kızılay Arşivindeki esir kartları bu hafızanın bireysel boyutunu somutlaştırmaktadır. Erzurum civarındaki Köse köyünde esir düşen İzmirli sıhhiye neferi Mehmet bin Halil'e ait kartta, Nargin Adası'ndan mektupları gelmekteyken haberleşmenin kesildiği ve “hayat ve mematinin meçhul kaldığı” kaydedilmiştir. Bu kayıt, savaş esaretinde tek bir askerin akıbetinin aileler açısından uzun süre belirsiz kalabildiğini gösteren doğrudan bir belgedir.⁴⁵¹ Dönemin Osmanlı basını da Nargin'i ağır esaret şartlarının simgelerinden biri hâline getirmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*'te 1919'da yayımlanan “Rusya'daki Esirlerimiz” başlıklı yazıda Nargin, “yılanlarla dolu” bir yer

⁴⁴⁷ “Nargin Adası'ndaki Savaş Esirleri Kampı Hakkında Rapor”, 20 Kasım 1917, RGVİA, f. 1300, l. 4, d. 1152, v. 122-123. Türkçe neşir için bk. *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, s. 122-123.

⁴⁴⁸ “Böyük Zirə mayakı (fotoreportaj)”, *Report.az*. Ayrıca bk. Həzi Nəbiyev, “Xəzərimizin dəniz fənərləri”, *Sea News*. Fenerin 1884'te faaliyete başlaması, İkinci Dünya Savaşı sırasında yıkılması ve 1958'de yeniden inşa edilmesi bu kaynaklarda aktarılmaktadır.

⁴⁴⁹ Константин Александрович Пахалюк, с. 104-107.

⁴⁵⁰ Neriman Nerimanov'un Bakü Şehir Dumasına sunduğu raporun basına yansımaları için bk. *Açık Söz*, No: 623, 7 Dekabr 1917. Aktaran Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında* s. 168.

⁴⁵¹ Türk Kızılay Arşivi, Esir Kartları, No. 195725. Esir kartlarının kaynak değeri için ayrıca bk. İbrahim Göksel Baykan, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Savaş Esirleri ve Türk Kızılay Arşivinde Bulunan Esir Kartları”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 183-185.

olarak tasvir edilmiş, adadaki hayatın bütün ayrıntılarıyla anlatılması hâlinde bunun en hayalperest romancıların tahayyülünü aşacağı ileri sürülmüştür. Bu ifadeler doğrudan idarî veri değil, savaş sonrasında şekillenen kamuoyu temsilinin bir örneğidir.⁴⁵²

Aynı hafıza katmanı edebî metinlerde de görülmektedir. Tabîbzâde Abdürrahîm Rahmî'nin, sekiz yaşındaki esir Yusuf'un yaşadıklarından hareketle kaleme aldığı 1918 tarihli manzumede Nargin şu şekilde tasvir edilmiştir.⁴⁵³

“Nargin,
Nargin dedim fakat nedir? Nasıl o yer acaba!?
- Deniz içinde kocaman büyük siyah bir kaya
Ceziredir. Fitrat onu yılanların yatağı
Yaratmıştır. İnsanları öldürtmeye bayağı
Cellât. O yer vahşetlerin, mezâlimin meskeni.
İsmi konulmalı (mezâr) yâhûd (Türkler medfeni).
Yakınlaştık o maktele vapur düdüğü çalıyor.
Sanki vapur bağırarak “Vahşî cezîre!” diyor.
“Al bir daha”! Yüzlerce genç mahvolmaya geliyor.
“Kinini al.. Kinini al.. Posta posta geliyor.
“Dişlerini gıcırdatma dediklerin olacak,
Sinen senin mazlumlarla, masumlarla dolacak.”

Bu dönemde ve daha sonraki anlatılarda Nargin için “Makber”, “Arsa-i Kerbelâ” ve “Yılan Adası” gibi adlandırmaların kullanılması, adanın tarihsel hafızada ölüm, hastalık ve tecritle özdeşleştiğini göstermektedir. Ancak bu sıfatların bütün Bakü halkınca aynı ölçüde kullanılan yerleşik halk adları olduğu sonucuna varmak doğru değildir.⁴⁵⁴

Adanın tutukluluk işlevi Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle tamamen ortadan kalkmamıştır. Ramazan Halilov'un 1920'de Nargin'de tutulduğuna ilişkin anlatısı, eski esir barakalarının Bolşevik döneminde de mahkûm ve tutuklular için kullanılabildiğine dair bir tanıklık sunmaktadır.⁴⁵⁵ Buna karşılık 1937-1938 Büyük Tasfiye kurbanlarıyla Nargin arasında kurulan sonraki bağlantılar daha ihtiyatlı ele alınmalıdır. Ahmed Cevad, Mikayıl

⁴⁵² “Rusya'daki Esirlerimiz”, *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 13620, 24 Kânûn-ı Sâni 1335/24 Ocak 1919, s. 3. Transkripsiyon için bk. *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, s. 322.

⁴⁵³ Abdürrahîm Rahmî (Tabîbzâde), *Esîr Bir Çocuğun Başına Gelenler veyâhûd Rusya'da Sekiz Yaşındaki Bir Esîrin Felâketi: Esâret Hâtırasından*, Serasî Matbaası, Trabzon, 1334 (1918), ss. 8-9. Transkripsiyon için bk. *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, ss. 390-391.

⁴⁵⁴ Betül Aslan, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda”, s. 287. Nesrin Sanahmetoğlu, “Neriman Nerimanov ve Nargin Adasındaki Esirler”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018 (ss. 263-287), s. 271.

⁴⁵⁵ İradə Əliyeva, “Bolşevik rejiminin qara kabusu”, *Azərbaycan*, Sayı: 67, 1 Nisan 2016, s. 5. Ramazan Halilov'un 1920'de Nargin'de tutulduğuna ilişkin anlatı bu yazıda aktarılmaktadır.

Müşfik ve Bekir Çobanzade gibi isimlerin Nargin’de öldürüldüğünü kesin biçimde gösteren güvenilir bir arşiv kaydı tespit edilememiştir. Bu kişiler Nargin’e özgü kurbanlar olarak değil, Azerbaycan genelindeki Büyük Tasfiye’nin mağdurları çerçevesinde değerlendirilmelidir.⁴⁵⁶

Yerel hafızada Nargin’i ölüm alanı olarak güçlendiren anlatılardan biri, 1949-1969 arasında adada görev yaptığı bildirilen emekli Yarbay Mücahid İbrahimov’un hendek kazıları sırasında insan kalıntılarına rastlandığı yönündeki tanıklığıdır. Bu anlatı, adada geçmişte ölümler yaşandığını düşündüren bir hafıza unsuru olmakla birlikte, kalıntıların hangi döneme ait olduğunu, kimliklerini ve ölüm nedenlerini tek başına belirlemeye elverişli değildir.⁴⁵⁷

Fotoğraf 3. Büyük Zire Deniz Feneri⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Hayati Beşirli, Aqıl Memmedov, “Azerbaycan’da Kızıl Şiddet: Repressiya Dönemi”, *Türk Dünyasında Repressiya: Sovyetler Döneminde Türk Halklarına Yapılan Baskılar ve Zulümler*, haz. İbrahim Dilek, YTB Yayınları, Ankara, 2023, ss. 153-154. Nargin’e özgü ölüm yeri iddiaları için kaynak yetersizliği ayrıca gözetilmiştir.

⁴⁵⁷ İrada Rustami, “Тайна острова Наргех”, *Our Baku*. Emekli Yarbay Mücahid İbrahimov’a atfedilen insan kalıntıları tanıklığı yerel anlatı niteliğinde değerlendirilmiş, kalıntıların tarihi, kimliği ve ölüm nedenleri konusunda kesin delil olarak kullanılmamıştır.

⁴⁵⁸ Büyük Zire deniz feneri, Abşeron takımadalarında gemilere yol göstermek amacıyla 1884’te faaliyete başlamıştır. Gece Bakü Körfezi’ne giren gemilerin yolunu aydınlatmakta ve denizciler için başlıca kılavuz rolü oynamaktadır. İkinci Dünya Savaşı’nın başında Nargin (bugünkü Büyük Zire) Adası’ndaki bu fener, Alman havacılığının dikkatini çekmemesi için havaya uçurulmuş, 1958’de yeniden inşa edilmiştir. “Büyük

2.2.2. Kampın İnşa Tarihi

Nargin'in tutukluluk geçmişi Birinci Dünya Savaşı'ndan daha eskidir. Qılman İlkin'in aktardığına göre adada savaş öncesinde tahta barakalardan oluşan bir hapishane bulunmaktaydı. Barakaların pencereleri yoktu, ışık çatı açıklıklarından giriyor, bazı mahkûmlar toprak zeminde yatıyordu.⁴⁵⁹ Ağır koşullar nedeniyle mahkûm yakınlarının Hacı Zeynalabdin Tâkiyev'e başvurduğu, Tâkiyev'in Şamahı yolu üzerinde yaptırdığı değirmen binasını hapishaneye dönüştürerek 1910'da hükûmete teslim ettiği ve mahkûmların buraya nakledilmesinden sonra Nargin'deki eski barakaların âtıl kaldığı aktarılmaktadır.⁴⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı sırasında Nargin'in yeniden kullanılması, özellikle Sarıkamış sonrasında Kafkas Cephesi'ndeki esir sevk ve sıhhi tahliye sorunlarının ağırlaşmasıyla bağlantılıdır. Sıhhi ve Tahliye Kısmı Yüksek Amiri Prens Aleksandr Petroviç Oldenburgski, 27 Ocak 1915'te eski takvimle Bakü garnizon komutanı Tuğamiral E. V. Klyupfel'e telgraf çekerek Hazar Denizi'nde, "daimî ikamet yerlerinden sürülen birkaç bin itaatsiz Müslüman veya Türk savaş esirinin" yerleştirilebileceği uygun bir ada gösterilmesini istemiştir. Bu telgraf, Nargin fikrinin yalnız savaş esirlerinin geçici karantinası değil, siyasi bakımdan sakıncalı görülen bazı Müslüman grupların tecridiyle de bağlantılı düşünüldüğünü göstermektedir.⁴⁶¹

Değerlendirilen seçenekler arasında Nargin, Bakü'ye yakınlığı ve görece büyük oluşu nedeniyle öne çıkmıştır. Bakü şehir yöneticisi Albay P. İ. Martinov, tatlı su ve ilaç temininde sorun yaşanabileceği için ayrıca bir gemi kiralınması gerekeceğini belirtmiştir. General E. İ. Bernov 12 Şubat'ta adayı inceleyerek Bakü'ye yakınlığı nedeniyle en uygun seçenek olarak değerlendirmiştir. Bu sırada Bakü'ye gönderilen Albay A. İ. Saburov adanın Oldenburgski'nin idaresine devri ve ilk barakaların yapımıyla ilgilenmiş, 7 Şubat'ta Klyupfel'den kendisine yardım edilmesi istenmiş, 10 Şubat'ta ise gerekli inşa

Zirə mayakı (fotoreportaj)", *Report.az*, <https://report.az/multimedia/boyuk-zire-mayaki> (Erişim tarihi: 12.10.2023).

⁴⁵⁹ Qılman İlkin, *Türk ordusu Bakıda*, AzAtaM, Bakı, 2003, s. 3.

⁴⁶⁰ Qılman İlkin, *Türk ordusu Bakıda*, s. 4.

⁴⁶¹ Константин Александрович Пахалюк, «Пространство плена Первой мировой», с. 104. Pahalyuk'un aktardığı telgraf RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 74, v. 6'ya dayanmaktadır. Sarıkamış sonrasında Kafkas Cephesi'ndeki esir sayısındaki hızlı artışın dönem Rus basınına yansımaları için ayrıca bk. "Неприятельские потери на нашем южном и юго-западном фронтах", *Нива*, № 10, 1915, с. 4.

çalışmalarına başlanması talimatı verilmiştir. Oldenburgski 19 Şubat'ta adayı bizzat ziyaret etmiştir.⁴⁶²

Kampın inşası Şubat 1915'in ikinci yarısında hızlanmıştır. Albay A. V. Poltoratski 22 Şubat'ta ada komutanlığına atanmıştır. Saburov 27 Şubat'ta 4.000 kişilik yapıların bir hafta içinde hazır olabileceğini bildirmişse de bu tahmin gerçekleşmemiştir. 11 Mart itibarıyla 13 baraka-çadır, bir hastane barakası, dört mutfak ve bazı yardımcı tesisler tamamlanmış, yaklaşık 2.500 kişilik bir kapasite ortaya çıkmıştır. 1 ve 9 Mart fırtınalarının yapımı süren altı barakayı ve bir çadırı devirmesi, adadaki inşaatın doğal koşullara karşı ne kadar kırılgan olduğunu daha kuruluş aşamasında göstermiştir.⁴⁶³

Nargin'in seçimine Bakü'de bazı ekonomik çevrelerden de itiraz gelmiştir. Nobel ailesinin temsilcileri Şubat 1915 ortalarında Denizcilik makamlarına başvurarak Türk esirlerinin adada toplanmasının salgın tehlikesi doğurabileceğini ve petrol üretimini etkileyebileceğini ileri sürmüş, ancak Oldenburgski bu itirazı kampın kurulmasını durduracak bir gerekçe olarak kabul etmemiştir.⁴⁶⁴

Kampın yerinin belirlenmesinde sıhhi ve lojistik gerekçeler kadar siyasî güvenlik kaygıları da rol oynamıştır. Osmanlı propaganda bildirilerinin Rus ordusundaki Müslüman asker ve subaylara dinî ve siyasî aidiyet üzerinden hitap etmesi, Rus makamlarının Kafkasya'daki Müslüman nüfusla Türk esirler arasında temas kurulması ihtimalini güvenlik sorunu olarak görmesini güçlendirmiştir.⁴⁶⁵ Terek Oblastı Başkanı Tümgeneral Sergey Fleisher'in 18 Ocak 1915 tarihli telgrafı bu yaklaşımı açık biçimde yansıtmaktadır. Fleisher, bölgede Türklerle din ve akrabalık bağları bulunan 600.000'den fazla Müslüman yaşadığını hatırlatmış ve yerli nüfusun Türk esirlerle doğrudan temasının devlet güvenliği bakımından sakıncalı olacağını bildirmiştir.⁴⁶⁶

⁴⁶² Константин Александрович Пахалюк, с. 105-106.

⁴⁶³ Константин Александрович Пахалюк, с. 106-107. Poltoratski'nin 22 Şubat'ta komutanlığa atanması, Saburov'un 27 Şubat tahmini, 11 Mart'taki yapı durumu ve 1 ile 9 Mart fırtınalarının verdiği zarar bu kronoloji içinde yer almaktadır.

⁴⁶⁴ Константин Александрович Пахалюк, «Пространство плена Первой мировой», с. 107.

⁴⁶⁵ Александр Борисович Асташов, *Пропаганда на Русском фронте в годы Первой мировой войны*, Спецкнига, Москва, 2012, с. 266-268. Metinde propaganda bildirilerinin uzun alıntıları tekrarlanmamış, yalnız güvenlik algısına etkisi özetlenmiştir.

⁴⁶⁶ RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 75, v. 4. Terek Oblastı Başkanı Tümgeneral Sergey Fleisher'in 18 Ocak 1915 tarihli telgrafı.

Bu güvenlik yaklaşımı yalnız savaş esirleriyle sınırlı kalmamıştır. Kars'ta tutulan 45 Müslümanın sevkine ilişkin yazışmada 35 kişinin Tomsk'a gönderilmesi planlanmış, Oldenburgski kalan 10 kişinin Nargin'e sevk edilmesini emretmiştir. Belge, Nargin'in kuruluş aşamasında savaş esirlerinin yanı sıra Rus idaresince siyasî bakımdan güvenilmez görülen bazı Müslümanların da tecrit yeri olarak düşünüldüğünü göstermektedir.⁴⁶⁷

Sonuç olarak Nargin'in 1915'te kamp olarak yeniden işlevlendirilmesi tek bir gerekçeyle açıklanamaz. Bakü'ye yakınlık, deniz yoluyla tecrit imkânı, karantina ve tahliye ihtiyacı, eski baraka altyapısının varlığı ve Kafkasya'daki Müslüman nüfusla Türk esirlerin temasına ilişkin siyasî kaygılar birlikte etkili olmuştur.

2.3. NARGIN KAMPINDA GÜNLÜK YAŞAM

2.3.1. Kampın Yapısı ve Fiziksel Özellikleri

Prens Oldenburgski'nin inisiyatifi ve talimatları doğrultusunda yapılan Nargin esir kampının en önemli fiziksel özelliği esirlerin kaçmasını engelleyecek ve onları sivil halktan uzak tutacak bir adada inşa edilmesi olmuştur.

Nargin Adası, 14 Nisan 1915'te orayı ziyaret eden mühendis N. Popov'un raporunda belirttiği üzere, "ilk etapta 4.000 sağlıklı kişi ve 240 hasta kabul edecek şekilde tasarlanmış, izole edilmiş bir savaş esirleri toplama kampı kurmak için ayrılmıştı". Bu amaçla adada hâlihazırda 250'şer kişilik 16 baraka ile 60'ar kişilik 4 hastane barakası inşa edilmişti.⁴⁶⁸

Nargin Adası ve Zığ yarımadasında barakaların inşaatını yöneten Albay Aleksandr Saburov'un raporunda, 7-8 Mayıs 1915'te Türk esirler için inşa edilen barakaların muayenesinin yapıldığı belirtilmiştir. Rapora göre, orada esirler için 250'şer kişilik 18 baraka bulunmaktaydı. Uzunlukları yaklaşık 17 sajen (36 m), genişlikleri 7,4 sajen (15 m) olan bu barakalar geçici kulübe tipindeydi. Aydınlatma için çatı düzleminde delikler açılmış ve yağlı patiska ile kaplı pencere çerçeveleri yerleştirilmişti. Hastane barakaları

⁴⁶⁷ RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 74, v. 123-124. Kars'ta tutulan 45 Müslümandan 35'inin Tomsk'a, 10'unun ise Nargin'e gönderilmesine ilişkin yazışma.

⁴⁶⁸ RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 887, v. 15.

yaklaşık 17 sajen (36 m) uzunluğunda ve 7,4 sajen (15 m) genişliğinde yapılmıştı. Ayrıca, ada yönetimi için 9,6 sajen (20 m) uzunluğunda ve 5,5 sajen (11,5 m) genişliğinde, 11 oda, mutfak, kiler, iki tuvalet içeren bir baraka ile personel (kâtip, ambar görevlileri vb.) için 8,3 sajen (17,4 m) uzunluğunda ve 4,7 sajen (9,8 m) genişliğinde bir baraka inşa edilmişti. Bu barakada da birkaç oda, mutfak vb. mevcuttu. Zığ'da ise Nargin'dekilerle hemen hemen aynı tip ve boyutta 2 hastane barakası ve 2 Türk esir barakası inşa edilmişti.⁴⁶⁹

Barakaların fiziksel koşulları özellikle su, ısıtma ve hijyen bakımından yetersizdi. 20 Kasım 1917 tarihli Rus raporu, esirlerin yaklaşık 150 kişilik ahşap barakalarda, toprak zemin üzerinde ve ısıtma sistemi bulunmadan barındırıldığını, dört barakanın karantina amacıyla ayrıldığını ve su altyapısının düzenli işlemediğini göstermektedir. Belgenin fiziksel koşullara ilişkin kısmında şu ifadeler yer almaktadır: “Esirler, her biri 150 kişilik ahşap barakalarda barındırılmaktadır. Bu barakaların zemini topraktır ve soba bulunmamaktadır. Esir kamplarındaki içme suyu temini tamamen düzensizdir. Kuyu suyu, boru hattının yetersizliği nedeniyle çok sınırlı miktarlarda sağlanır. Günde 500 kovaya kadar su sağlayan sadece bir arıtma tesisi çalışmaktadır.”⁴⁷⁰ 20 Haziran 1916 tarihli Alekseyev raporunda ise adadaki tuzdan arındırma cihazının günde 2.000 vedroya kadar su sağlayabildiği, bunun mevcut esir sayısı için yine de yetersiz kaldığı kaydedilmiştir.⁴⁷¹ Nisan 1916'da adada bulunan Üsteğmen Hüseyin Hamid de suyun tayınlı verildiğini ve temizlik için deniz suyuna başvurulduğunu yazmıştır.⁴⁷²

Barınma donanımı da yetersizdi. Oruç Orucov, saman doldurulmuş döşeklerin kısa sürede kullanılamaz hâle geldiğini, sonradan getirilen esirlerin tahta üzerinde yatmak zorunda kaldığını ve yorgan ile yastık eksikliğini aktarmaktadır.⁴⁷³ Bazı tanıklıklarda

⁴⁶⁹ RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 74, v. 141–143.

⁴⁷⁰ “Nargin Adası'ndaki Savaş Esirleri Kampı Hakkında Rapor”, 20 Kasım 1917, RGVIA, f. 1300, l. 4, d. 1152, v. 122-123; *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 121-123 (Türkçe çeviri: s. 122-123). Belge çevirisi sadeleştirilerek aktarılmıştır.

⁴⁷¹ Askerî mühendis Albay Alekseyev'in Bakü Birlikleri İskân ve İaşe Şubesi Müdürü sıfatıyla hazırladığı 20 Haziran 1916 tarihli raporda adadaki tuzdan arındırma cihazının günde 2.000 vedroya kadar su verdiği kaydedilmiştir: RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 888, v. 132 ob. Bu kayıt, metindeki 20 Kasım 1917 tarihli rapordan yaklaşık on yedi ay öncesine aittir. İki değer aynı tarihli ölçümler değildir. Bir vedro yaklaşık 12,3 litre olduğundan 2.000 vedro yaklaşık 24.600 litreye karşılık gelmektedir.

⁴⁷² Hüseyin Hamid, *Bahr-i Hazer Sâhili: Bakü Şehri Karşısında Nargin Adası yâhûd Zindânı* [el yazması günlük], İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_K.001246, 1332 (1916), s. 30-31.

⁴⁷³ Oruç Orucov, “Narginde Türk esirlərinin halı”, *Açık Söz*, No: 617, 30 Kasım 1917.

aydınlatmanın birkaç petrol lambasıyla sağlandığı, yemek ve çamaşır yıkama gibi gündelik ihtiyaçların barakalar içinde karşılandığı belirtilmektedir. İnşaat kayıtlarında elektrik ve çamaşırhane altyapısından söz edilmesi ise tesisin varlığı ile esirlerin bu hizmetlere fiilen ve sürekli erişimi arasında ayırım yapılmasını gerektirir. Dönemin Osmanlı basınına yansıyan bir başka tanıklık da bu fiziksel tabloyu tamamlamaktadır. Âti gazetesinde 14 Temmuz 1918’de yayımlanan “Bir İhtiyat Zâbitinin Kafkasya Hâtıraları”nda Ressam Mehmed Nuri Bey Karaviç, Nargin’i şöyle tasvir eder:⁴⁷⁴ “*Bu adanın tulu 2, arzı 1 kilometredir. 250’şer kişilik barakalar içinde 9-10.000 neferle 100 zabıt vardı. Adada su yoktur. Lodoslu havalarda vapur gelmediği için esirler deniz suyu içmeye mecburdu.*” Karaviç’in 9-10.000 kişilik rakamı bir tanık tahmini olarak değerlendirilmelidir. Bu rakam resmî kamp mevcuduyla özdeşleştirilemez. Buna karşılık baraka yoğunluğu ve suya bağımlılık hakkındaki tasvir, arşiv belgelerinde görülen fiziksel sorunlarla örtüşmektedir.

Baraka sayısı, teorik kapasite ve fiilî mevcut savaş boyunca değişmiştir. Bu nedenle 4.500, 7.000, 9.000 veya 10.000 gibi rakamlar tek bir sabit kamp mevcudu olarak kullanılmamalıdır.

Nargin’deki mevcuda ilişkin tahminlerden ziyade Rus askerî makamlarının kendi kayıtları daha güvenilir bir ölçü sunmaktadır. Kafkas Askerî Bölgesi Kurmay Başkanlığına sunulan iki toplu çizelge, adadaki esir mevcudunu iki ayrı tarihte göstermektedir. 24 Ağustos 1916 tarihli çizelgede Nargin’de 14 Ağustos itibarıyla 1 subay ve 3.319 er kayıtlıdır; aynı çizelgede Gedik-Satılmış, Pergit, Hamamlı ve Ozurgeti toplanma noktalarıyla birlikte genel toplam 81 subay ve 8.729 erdir. Ekim 1916 başına ait ikinci çizelgede ise Nargin’deki mevcut 10 subay ve 2.152 er olarak kaydedilmiştir; bu çizelgede Tiflis, Hamamlı, Aralık, Zığ, Gori, Uzun-Kilisa, Batum, Gedik-Satılmış, Pergit ve Ozurgeti dâhil on bir toplanma noktasının genel toplamı 10.049 kişidir.

Bu iki kayıt, hem adadaki mevcudun iki ay içinde yaklaşık üçte bir oranında azaldığını hem de Nargin’in Kafkasya’daki toplanma noktaları arasındaki nispi ağırlığını

⁴⁷⁴ Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*, İkarus Yayınları, İstanbul, 2007, s. 265; krş. Константин Александрович Пахалюк, с. 106-107; “Bir İhtiyat Zâbitinin Kafkasya Hâtıraları” (Ressam Mehmed Nuri Bey Karaviç’in hatıraları), *Âti*, No: 193, 14 Temmuz 1334/1918, s. 4; krş. *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*, s. 196, [Q.Ş., V.Q.]. (Belge no. 201).

göstermektedir. Ekim 1916 çizelgesindeki dağılım ayrıca dikkat çekicidir: Nargin 2.152 erle en kalabalık er yoğunluğuna sahipken (Hamamlı 2.150, Batum 1.537, Gedik-Satılmış 1.524, Zığ 1.098), adadaki subay sayısı yalnız 10'dur. Buna karşılık Hamamlı'da 84, Gedik-Satılmış'ta 32, Batum'da 25 subay bulunmaktadır. Bu tablo, subayların firar ihtimali gerekçesiyle Nargin'de tutulmak istenmediği ve büyük çoğunlukla kara toplanma noktalarında barındırıldığı ya da Rusya içlerine sevk edildiği yolundaki kayıtları sayısal olarak desteklemektedir.⁴⁷⁵

1917 sonbaharında Osmanlı diplomatik yazışmalarına yansıyan İsveç konsolosluk raporları barınma alanının darlığını daha somut biçimde göstermektedir. Yaklaşık 80 Osmanlı subayının bulunduğu bir barakada kişi başına yalnız iki metreküp alan düştüğü, üst üste kurulan yatakların hareketi güçleştirdiği, ince tahta ve doğrudan toprak üzerine kurulan yapılarda uzun süre değiştirilmeyen şilte ve yatakların hijyen sorununu ağırlaştırdığı bildirilmiştir.⁴⁷⁶

Koşulların ağırlığı, savaşın sonuna doğru bizzat Rus askerî makamlarının yazışmalarına da yansımıştır. Kafkas Askerî Bölgesi Sağlık Müfettişi, Ordu Başkomutanlığına sunduğu raporda içme suyu yokluğu, elverişsiz barınaklar ve yaygın salgın hastalıklara dikkat çekerek, Nargin'de bir savaş esiri kampını sürdürmenin “insanlığın tüm temellerini ihlal edeceği” sonucuna varmış ve esirlerin adadan başka bir yere nakledilmesini resmen rica etmiştir.⁴⁷⁷

Bu veriler, Nargin'de fiziksel altyapının savaş boyunca genişletilmesine rağmen barınma, su, ısıtma ve hijyen bakımından yeterli bir düzeye ulaşmadığını göstermektedir.

⁴⁷⁵ Сводка сведений о числе военнопленных на сборных пунктах на о. Нарген, в Гетык-Сатылмыше, Паргете, Амамлы и Озургети по данным к 24 августа 1916 г., RGVIA, f. 1300, l. 1, d. 347, v. 196; Сводка сведений о числе военнопленных на сборных пунктах Тифлис, Амамлы, Аралых, Нарген, Зых, Гори, Узун-Килиса, Батум, Гетык-Сатылмыш, Паргет, Озургеты, [2 Ekim 1916'dan sonra], RGVIA, f. 1300, l. 1, d. 347, v. 339.

⁴⁷⁶ BOA, HR.SYS, nr. 2204/80, v. 1; *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, TEAS Press, İstanbul, 2018, [V.Q, Q.Ş.], s. 420-421 (Belge no. 143). Ayrıca bk. Bakü İsveç Konsolosunun Petrograd'daki İsveç Sefaretine gönderdiği 596 numaralı raporun sureti: BOA, HR.SYS, nr. 2204/4 (Bakü, 28 Ekim/10 Kasım 1917).

⁴⁷⁷ Okan Yeşilot, “Nargin Adası'nda Türk Esirler”, *Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Yay. haz.: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023 (ss. 327-352), s. 332; krş. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 102.

2.3.2. Esirlerin Nakli

Kafkas Cephesi'nden Rusya içlerine uzanan genel sevk güzergâhları ve yolculuk koşulları Birinci Bölümde ayrıntılı olarak ele alındığından burada aynı kronolojiyi tekrarlamak yerine Nargin'in sevk sistemindeki işlevi üzerinde durulacaktır. Ada, Bakü çevresindeki toplama ve karantina düzeninin bir parçası olarak hem geçici alıkoyma hem de başka askerî bölgelere yapılacak sevkler için kullanılan bir ara merkez niteliğindeydi.

Bu işlev, Nargin'den planlanan ve gerçekleştirilen sevklerde açık biçimde görülmektedir. Aralık 1915'te Genelkurmay Baş İdaresi, kışa elverişsiz barakalarda tutulan 2.140 Türk esirin Voronej Guberniyası'na gönderilerek çalıştırılmasına karar vermiş, ancak kolera salgınının yeniden ortaya çıkması nedeniyle plan uygulanamamıştır.⁴⁷⁸ Ağustos 1916 itibarıyla Nargin'de kayıtlı 140 malul Türk esirin 138'i er, 2'si subaydı. Bu grup Ekim 1916'da Moskova Askerî Bölgesi'ne sevk edilmiştir.⁴⁷⁹

Bu iki örnek, Nargin'in sabit bir nihai kamp olarak değil, esirlerin başka askerî bölgelere sevk edilebildiği bir ara merkez olarak da kullanıldığını göstermektedir. Nargin'e geliş ve adadan Rusya'nın iç bölgelerine uzanan güzergâhların ayrıntıları, tekrar yaratmamak amacıyla Birinci Bölümdeki sevk başlıklarında ele alınmıştır.

2.3.3. İaşe Koşulları

Esirlerin iaşe koşullarının hukukî çerçevesini anlamak bakımından, Kafkas Ordusu Başkomutanlığı görevini vekâleten yürüten Graf Vorontsov-Daşkov'un 5 Eylül (18 Eylül) 1915 tarihli 772 numaralı emri büyük önem taşımaktadır. Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivinde (RGVİA) korunan bu belge şöyle demektedir:

“Almanların ve Avusturyalıların savaş esirlerimize karşı insanlık dışı acımasız tutumu — yaralıların öldürülmesi, bilgi almak için işkence yapılması, teslim olanların sıkça kurşuna dizilmesi, Almanya ve Avusturya'daki toplama kamplarındaki korkunç tutma koşulları, yetersiz beslenme eşliğinde ağır işlerde çalıştırılmaları — Askerî Şura'yı 25 Haziran 1915 tarihli kararlar düşman savaş esirlerinin iaşe düzenini değiştirmeye ve onlara verilen günlük et, şeker ve çay miktarını azaltmaya zorlamıştır.

Bu karar üzerine tarafımdan 16 Ağustos'ta Başkomutana müracaat edilerek, Türkiye'nin savaşı insancıl biçimde sürdürmesi ve bizim savaş esirlerimize Almanya ile

⁴⁷⁸ RGVİA, f. 2018, l. 1, d. 74, v. 263, 265.

⁴⁷⁹ RGVİA, f. 2018, l. 1, d. 76, v. 137; f. 2018, l. 1, d. 888, v. 181.

Avusturya'ninkinden farklı davranması göz önünde bulundurularak yeni iâşe düzeninin Türk ordusunun savaş esirlerine uygulanmaması talep edilmiştir. Bunun üzerine 25 Ağustos'ta İmparator Hazretlerinin Türk esirlerin iâşesinin eski miktarında korunmasına dair en yüksek irade beyan edilmiştir.

Bu en yüksek iradenin ifası zımında, Türk savaş esirlerinin iâşesinin Kafkas Askerî Bölgesi'nin 10 Haziran tarihli ve 215 numaralı emrine uygun biçimde tam miktarıyla sürdürülmesini emrederim.”

Belgenin altında “Vekilî Başkomutan, general-yaver, süvari generali Graf Vorontsov-Daşkov” imzası yer almaktadır.⁴⁸⁰ Bu emir, Rusya'nın resmî düzeyde Türk esirlerinin iâşesini tam tutma taahhüdünü ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Zira ilerleyen bölümlerde ve tanıklıklarda görüleceği üzere, bu resmî taahhüt ile uygulamadaki gerçeklik arasında derin bir uçurum bulunmaktaydı. Nargin Adası başta olmak üzere Kafkasya'daki kamplara ilişkin belge ve tanıklıklar, bu resmî düzenlemeye rağmen iâşe, su ve sağlık hizmetlerinde ciddi uygulama sorunlarının sürdüğünü göstermektedir.

Giriş bölümünde ele alınan 1916 tarihli propaganda filmi ile D. Titov'un Каспий gazetesindeki “Nargen'de” (*Na Nargene*) başlıklı yazısı, Nargin'deki gündelik hayatı sıcak yemek, beyaz ekmek ve düzenli barınma imkânları üzerinden olumlu göstermiştir. Titov kampı neredeyse bir dinlenme yeri gibi sunan şu ifadeleri kullanmıştır:⁴⁸¹

“Mahkûmlar gazete okuyor ve balık tutuyor; kısacası burası bir kamp değil, küçük eksikleri olan bir tür tatil yeridir. Tüm yapılar geçicidir ve kışlık konutlara uygun olma olasılıkları düşüktür, fakat taş bolluğu ve şantiyedeki ücretsiz işgücü, gerekirse taş duvarlar inşa ederek bunları hızlı bir şekilde kalıcı yapılara dönüştürmeyi mümkün kılmaktadır...”

“Her mahkûma günde yarım funt et ve öğle ve akşam yemeklerinde günde iki kez sıcak yemek veriliyor. Yan mutfakta mükemmel beyaz ekmek dağıtılıyor. Sınırsız miktarda veriyorlar... 300 hasta kapasiteli 6 hastane kışlası bulunmaktadır. Artık hiçbiri yok ve bu kadar sağlıklı bir ortamda çok sayıda olmasına da pek gerek yok. Başhekim Rus, yardımcıları esir Türk doktorlardır.”

Bu tasvir aynı döneme ait arşiv kayıtları ve daha sonraki tanıklıklarla belirgin biçimde çelişmektedir. Bu nedenle Titov'un yazısı kampın ortalama şartlarının tarafsız bir betimlemesi olarak değil, savaş dönemi kamuoyu temsilinin bir örneği olarak değerlendirilmelidir.

⁴⁸⁰ Б. Б. Давыдов и др., с. 862; RGVIA, f. 1300, l. 4, d. 476, v. 574. Rus askerî belgesindeki 5 Eylül 1915 tarihi Jülyen (eski stil) takvimine göredir; Gregoryen karşılığı 18 Eylül 1915'tir. Alıntı içindeki diğer Rus tarihleri de kaynaktan eski stil biçiminde korunmuştur.

⁴⁸¹ *Наши враги у нас в плену* (Скобелевский комитет, 1916), ikinci bölüm, Rusya Devlet Sinema-Fotoğraf Belgeleri Arşivi (RGAKFD); “Военнопленные I мировой войны 1914-1918 гг. в материалах Российского государственного архива кинофотодокументов”, RGAKFD. D. Titov'un aşağıdaki tasviri için bk. Д. Титов, “На Наргене”, *Каспий*, № 75, 1915, с. 5.

Bazı Rus askerî yetkililerinin adadaki ağır koşulların farkında olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. General Bernov, Prens Oldenburgski'ye gönderdiği bir telgrafta, 21 Mart (3 Nisan) 1916 tarihinde Nargin ve Zığ'ı teftiş ettiğini ve adanın sağlık koşullarından ciddi biçimde memnun kalmadığını bildirmiştir. Bernov'a göre, yalnızca hastanede değil, barakalarda da “lekeli tifüsün yuvalandığı” bir durum söz konusuydu. İnceleme yapan komisyon, 80 lekeli tifüs hastası tespit etmiş, hastanenin aşırı doluluğu nedeniyle (200 kişi için öngörölmüş olmasına rağmen 250 hasta bulunması) bu kişiler adadan Bakü'deki hastaneye sevk edilmiştir. Zığ'daki kamp da “son derece aşırı dolu” durumdaydı. Burada öngörülen 750 kişi yerine 1.296 esir bulunmaktaydı.⁴⁸² Eylül 1916'nın başlarında Bakü'ye yeni bir esir kafilesi ulaştığında, Klyupfel bu esirleri adaya sevk etti. Zira kendi verilerine göre Zığ'da onları yerleştirmek artık mümkün değildi. Kafkas Askerî Bölgesi çevre askerî-sıhhiye müfettişi, 28 Kasım (11 Aralık) 1916 tarihli raporunda, alınan tüm önlemlere rağmen Nargin Adası'ndaki esirler arasında tekrarlayan tifüs salgınının durmadığını belirtmiştir. Rapora göre bunun başlıca nedenlerinden biri, karantina uygulamasının komutanlık idaresinin tasarrufuna bağlı olmasıydı. Zira hasta esirlerin iâşesi, ilaç temini, çamaşır ve benzeri ihtiyaçlarının karşılanması bu idarenin sorumluluğundaydı.⁴⁸³

Bu kayıtlar, Türk esirlerinin iâşesinin korunmasına ilişkin resmî emirlerle sahadaki uygulama arasında belirgin bir fark bulunduğunu göstermektedir. Özellikle su temini, hastane kapasitesi ve karantina uygulamasındaki aksamalar, iâşe meselesinin sağlık şartlarından ayrı düşünölemeyeceğini ortaya koymaktadır.

1917 sonundaki Aleksandrov raporu ile Poznahirev'in kullandığı Rus arşiv belgeleri, su ve iâşe sorunlarının sürekliliğini teyit etmektedir. Kaynaklar baraka ve toplam kapasite konusunda farklı rakamlar verse de Nargin'de doğal tatlı su kaynağının bulunmadığı, tuzdan arıtma tesislerinin düzenli çalışmadığı ve Bakü'den su taşıyan gemilerin hava koşullarına bağlı kaldığı konusunda birleşmektedir. Kapasite rakamlarının farklılığı 2.3.6'da ayrıca değerlendirilmektedir.⁴⁸⁴ Esir tanıklıkları bu yapısal sorunun gündelik

⁴⁸² RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 76, v. 41.

⁴⁸³ RGVIA, f. 2018, l. 1, d. 888, v. 198.

⁴⁸⁴ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские* с. 101-102; RGVIA, f. 1300, l. 4, d. 1152, v. 92. Kampın su krizine dair Rus doktorlarının tespiti ve Oldenburgski'nin başlangıçta Türk esirleri Nargin'e değil Vladikavkaz bölgesine yerleştirmeyi planladığı, ancak Terek Oblastı başkanının direnci

hayattaki karşılığını ortaya koymaktadır. Tayyare râsıdı Mülâzım-ı evvel Bahaeddin Efendi, içme suyuna deniz suyu karıştırıldığını ve bunun dizanteri ile başka bağırsak hastalıklarını artırdığını ileri sürmüştür. Rapordaki ifade şöyledir: “İçilecek suya bi’l-iltizâm deniz suyu karıştırılarak veriliyordu... içtikleri deniz suyu tesirinden dizanteri ve sair emrâza tutularak binlerce insan ölüyordu.”⁴⁸⁵

Aleksandrov’un raporu, yetersiz beslenme ve su sıkıntısının sağlık sistemi üzerindeki baskısını da göstermektedir. Raporda hastane kapasitesinin aşıldığı, ilaç ve su eksikliği yaşandığı, ölümlerin sıklaştığı ve toplu definlerin yapıldığı aktarılmaktadır. Bu veriler, sağlık tesisinin fiziksel varlığının fiilî tedavi kapasitesi anlamına gelmediğini göstermektedir.⁴⁸⁶

Osmanlı Hükûmeti’nin Ocak 1917’de Rusya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği protestoda Nargin’deki esirlerin temel gıdasının günde iki funt ekmek ile bir tabak sıvı balık çorbasından ibaret olduğu ileri sürülmüştür. Poznahirev, Rusya Dışişleri Bakanlığının uzun cevabında balık çorbası iddiasına ayrıca cevap verilmediğine dikkat çekmektedir. Şubat Devrimi’nden sonra iâşe daha da daralmış, Nisan 1917’de ekmek payı azaltılmış ve mayıs ayında Bakü’deki ekmek kartı uygulamasının etkileri kampa da yansımıştır.⁴⁸⁷

27 Eylül/10 Ekim 1917 tarihli İsveç Sefareti notası da suyun Bakü’den taşınırken petrolle kirlenebildiğini, hasta esirlerin 48 saate kadar susuz kalabildiğini, yatakların uzun süre değiştirilmediğini, hastanenin yetersiz kaldığını ve sıtma ile dizanterinin yaygın olduğunu bildirmektedir. Nota, iâşe ve sağlık koşullarının diplomatik düzeyde de sorun olarak kayda geçtiğini göstermektedir. Notanın ilgili kısmında şu ifadeler bulunmaktadır:

“Mezkûr cezîrede şürbe sâlih su bulunmadığından Bakü’den su celb ettirilmesi iktizâ eder ise de bu sular esnâ-yı nakllerinin mahall-i mezkûrde bulunan petrolden dolayı ale’l-ekser içilmeyecek hâle gelmektedir. Hasta üseranın 48 sâ’at sudan mahrûm kaldıkları bile vâki’ olmuştur. ... Şilte ve yataklar o derece kirli ve o derece ta’affün neşretmektedir ki hastagânı

nedeniyle bunun gerçekleşemediği hususunda bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 103; RGVIA, f. 1300, l. 4, d. 506, v. 103, 205, 210.

⁴⁸⁵Tayyare râsıdı Mülâzım-ı evvel Bahaddin Efendi’nin tarihsiz raporu (raporda verilen esir düşme tarihi: 8/10/[1]330), Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-10 82-0-63-5 [T.N.].

⁴⁸⁶Doktor Grigori Aleksandrov’un 20 Kânûn-ı Evvel [1]917 tarihli “Nargin Adası Esirleri Raporu”ndan aktarılan hastane, sağlık, defin ve iâşe anlatısının tamamı için bk. Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-10 123-0-66-26-29.

⁴⁸⁷B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 110-111; AVPRİ, f. 160, l. 708, d. 2860; RGVIA, f. 1300, l. 4, d. 1152, v. 217-218.

mu'âyeneye me'mûr tabîb mezkûr şilte ve yatakların emrâz-ı sâriyeye rağmen bir seneden beri tebdil edilmemiş olduğu fikr-i i'tikâdındadır.”⁴⁸⁸

Rus askerî ve sıhhi makamlarının raporları ile tarafsız temsilciliklerin yazışmaları birlikte değerlendirildiğinde, 1917 sonuna kadar temiz su, yeterli gıda, yakacak ve tedavi malzemesi eksikliğinin süreklilik gösterdiği anlaşılmaktadır.

1917 sonlarında Bakü basını Nargin'deki iâşe, su ve hastane krizini ardışık yazılarla kamuoyuna taşıdı. *Hümmet*'te Neriman Nerimanov'un “Göz Yaşı Döktüren Cezire” yazısı, aynı gazetenin takip haberi ve “İdareye mektup” başlıklı metin ile *Açık Söz*'de Oruç Orucov'un gözlemleri birbirini tamamlayan çağdaş tanıklıklar sunmaktadır.⁴⁸⁹

“Keşke bu cezireye gitmeyeydim. Keşke bir deri bir sümük bedenleri ve ahu-zar eden insanları görmeyeydim. Keşke “Efendim su! Efendim yemek” sözlerini duymayaydım. Keşke çıplak dudakları soğuktan titreyen, gözleri bozarmış annesiz-babasız çocuklarla konuşmayeydim. Keşke hastanede başları kerpiç üste can veren iniltilere rast gelmeyeydim. 1.200 insan balası hazır ölüm nöbetindedir. 6.000 kişi de bu nöbete hazır durumdadır. Tif mi veba mı veya bir gayri sirayet edici maraz mı? Bunları cezireye kurban edecektir? Yok, yok! Açlık! Susuzluk ve soğuk!”

“Ben ağladım... Ağlamamak mümkün mü? Vaktinde ata ananın göz ışığı ve sonra uşaklar perestarı ve daha sonra vatan kahramanı bir insan imdi yılanlar meskeni olan susuz bir cezirede can verirken, kuru, çatlamış dilini çıkarıp diyor: “Efendim su! Efendim yemek!” İmdi ben de kulakları işitenlere, vicdanları uyanmışlara yüzümü tutup da o zavallı cezire esirlerinin sözlerini tekrar ediyorum: “Efendiler su! Yemek, paltar!” Bu göz yaşı döktüren cezire sizi gözlüyor. Size ümit bağlıyor.”

Hümmet'in 5 Aralık 1917 tarihli takip haberinde ise Nerimanov'un komiteye sunduğu öneriler arasında adaya yeni esir gönderilmemesi, yaşlıların ve savaş dışı sivillerin geri gönderilmesi, çocukların hayır cemiyetine verilmesi, hastaların hızla şehre nakli ve yiyecek ile giyecek miktarının artırılması sayılmıştır. Haberde yaklaşık 300 hasta esirin şehirdeki 16. lazarete nakledildiği ve adada kalanların durumunun önceye göre kısmen iyileştiği de belirtilmiştir.

Aynı günlere ait *Açık Söz* yazısında Oruç Orucov hastane ve barınma koşullarını daha somut bir dille tasvir etmektedir:

⁴⁸⁸ Petrograd'daki İsveç Sefâreti Tarafından 27 Eylül [sene 1333] /10 Teşrinievvel sene [1]917 Târhiyle Hâriciye Nezareti'ne İrsâl Olunan 928 Numaralı Nota Sûreti Tercümesi, Bâb-ı Âlî Nezaret-i Hâriciye Tercüme Müdiriyyeti Numara:3, 10 Ekim 1917, HR.SYS, no. 2204/4, v. 6-8.

⁴⁸⁹ Neriman Nerimanov, “Göz Yaşı Töktüren Cezire”, *Hümmet*, No: 21, 28 Kasım 1917, s. 1; “Nargin cezirəsi”, *Hümmet*, No: 22, 5 Aralık 1917; Oruç Orucov, “Nargində Türk əsirlərinin halı”, *Açık Söz*, No: 617, 30 Kasım 1917; “İdarəyə məktub”, *Hümmet*, sayı ve tarix Akif Aşırılı nəşrinde belirtilməmişdir. Metinlər üçün ayrıca bk. Akif Aşırılı, *Nargin adasında Türk əsirləri*, Elm və Təhsil, Bakı, 2011, s. 52-54, 60-61.

“Cezirede yaşayan insanların dehşetli durumunun izlerini gören komite azaları hüngür hüngür ağlamaktan kendilerini alamamışlardı. 400 kişi yerleştirilecek hastanede 1.200 kişi hasta esirler balık gibi birbirlerinin üstüne dökülmüş, kimisi can veriyor, kimisi “efendim su”, kimisi “efendim yemek” diye bağıyorlar. Bir taraftan ise o gün ölmüş 40 esir aynı yekdiğerinin üzerine yığılıp durmuştur. Günde 40 kadar esir açlıktan, susuzluktan, soğuktan ölüyor. Üstlerinde giyecekleri, yakmaya yakacakları yok. Birçokları başları altına kerpiç koymuşlar. Kuru tahta üzerinde yatmaktan birçoklarının yanlarında büyük yaralar meydana gelmiştir.”

İaşe krizini tek bir esirin girişimi üzerinden anlatan Hümme'teki “İdareye mektup” başlıklı yazıda ise Erzurum'un Tazegöl köyünden Abdulla oğlu Rasim Cavid'in kamp komutanlığından yiyecek temin etmeye çalışması aktarılmaktadır:

“Bakû'nun Nargin adasında hâlihazırda bulunan 1800 kadar Osmanlı üserâsının iki aydan beri karınlarına ekmek girmemiş ve ancak bir kaşık yağsız ve tuzsuz çorba ile idare edilmişlerdir... Erzurum vilâyetinin Tezegöl karyesinden Abdullah oğlu Rasim Cavid ... beş saat kadar uğraşarak güç ile bir çuval un alıp acele aşhanelerde çorba yaptırıp kendi eliyle umum barakalara dağıttıktan sonra ... ‘biz esirlerin tamamen ekmeğimizi ve erzakımızı her gün için temin edesiniz. Yoksa bizi bu Nargin'den çıkarmanın icabına bakarsınız’ diye...”

Bu basın metnindeki 1.200, 1.800 veya 6.000 gibi rakamlar resmî mevcut cetveli olarak değil, haberin yazıldığı andaki gözlem, tahmin veya belirli bir esir grubuna ilişkin sayı olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık açlık, su ve hastane yetersizliği hakkındaki ortak anlatı, arşiv ve diplomatik belgelerin işaret ettiği aynı sorun alanlarını görünür kılmaktadır.

Bununla birlikte iaşe bütün esir grupları için aynı düzeyde değildi. Üsteğmen Hüseyin Hamid'in günlüğünde subaylara erlere göre daha çeşitli yiyecek verildiği, çorba, yumurta, patates, fasulye, makarna ve pirinç yanında zaman zaman balık da dağıtıldığı kaydedilmektedir. Bu kayıt, kamptaki genel kıtlık tablosu içinde rütbeye ve döneme göre farklılaşan uygulamalar bulunduğunu göstermektedir.⁴⁹⁰

Resmî emirler Türk esirlerinin iaşesinin korunmasını öngörmüş olsa da arşiv belgeleri, tarafsız temsilcilik raporları ve esir günlükleri uygulamada su, gıda ve sağlık hizmetlerinin dönem dönem ağır biçimde yetersiz kaldığını göstermektedir.

⁴⁹⁰ *Bahr-ı Hazer Sahili, Bakû Şehri Karşısında Nargin Adası yahut Zindanı*. 1 Mart 1332'den başlar mâba'd-ı hayat ruşmerre-i esaret (1 Mart 1332- 28 Şubat 1332). Hüseyin Hamid (Mülazım-ı evvel), İBB Atatürk Kitaplığı. Bel_Yz_K.001246. Ayrıca bk. Okan Yeşilot, “Azerbaycan-Nargin Adası'ndaki Bir Türk Esirin Hatıratı”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018 (ss. 309-318), s. 310.

2.3.4. Darp, Şiddet ve Kötü Muamele Olayları

Nargin'deki ağır yaşam koşullarına, muhafızların ve kamp idaresinin bazı uygulamalarından kaynaklanan darp, toplu ceza ve diğer kötü muamele vakaları da eklenmiştir. Bu nedenle burada genel Kafkas Cephesi şiddet kronolojisi yerine, doğrudan Nargin'e ve Nargin'deki esirlere ilişkin belgelenebilir vakalar esas alınmıştır.

Aralık 1917'de Mustafa Bey Alibeyov'un aktardığı bir olay, toplu ceza uygulamasına örnek oluşturmaktadır. Isınmak amacıyla boş hastane binasından bir parça tahta koparıp yakan iki Türk esir nedeniyle kamp komutanlığı yalnız bu kişileri değil, Türk Müslüman esirlerin tamamını bir gün boyunca yiyeceksiz bırakmıştır.⁴⁹¹

Kızılhaç temsilcilerine kamp koşullarını şikâyet eden Türk esirlerin cezalandırıldığına ilişkin tanıklık da bulunmaktadır. Ahmet İzzet Göze'nin hatıratında, şikâyetin ardından kendisi ile Hakkı Burhaniye'nin kırk gün süreyle hücre hapsine mahkûm edildiği belirtilmektedir.⁴⁹²

Kötü muamele şikâyetlerinin Rus askerî makamlarının yazışmalarına da yansıdığı görülmektedir. Prens Oldenburgski'nin Kafkasya Naibine gönderdiği talimatta, Türk esir kafilelerinin yakınında Ermeni muhafız bulundurulmaması istenmiştir. Bu müdahale, askerî idarenin en azından bazı sevk ve muhafaza birimlerinde keyfi şiddet riskinin farkında olduğunu göstermektedir.⁴⁹³

Nargin'e ilişkin daha doğrudan bir tanıklık, Rusya'da esirken kaçan Giresunlu Ali oğlu Halil'in ifadesine dayanan Üçüncü Ordu raporudur. Raporda Türk esirlerin ayakkabılarının alındığı, uzun süre çıplak ayakla bırakıldıkları, muhafızların hakaret ve kötü muamelesine maruz kaldıkları ve şikâyet eden bazı subayların başka yerlere sevk edildiği ileri sürülmektedir.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Betül Aslan, *Kardaş Kömeği*, s. 171.

⁴⁹² Ahmet Göze, Ergün Göze, s. 67.

⁴⁹³ Betül Aslan, *Kardaş Kömeği*, s. 160.

⁴⁹⁴ Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-10 123-0-66-23-24. Giresunlu Halil'in aynı ifadesi Özkan tarafından da değerlendirilmiştir. Bk. Asaf Özkan, "Rus Esaretinden Firar Eden Osmanlı Askerlerine Yönelik Muameleler ve Kafkas Cephesine Dair Alınan Bilgiler (Firari Esirlerin İfadelerine Göre)", *İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt*, (Ed. S. Çiğdem vd.), Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt, 2019, s. 259. Özkan, Harbiye Nezareti'nin mütekabiliyet esası çerçevesinde Rusya'yı ikaz etmesi bağlamında bu ifadeyi ele almaktadır. Firarî esirlerin ifadelerine dayanan bir başka değerlendirme için

Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivinde yer alan bir telgrafta, Danimarka ve Belçika konsolosları tarafından Tiflis'teki Kafkas Askerî Bölge Karargâhı Esirler Dairesine acil çağrıda bulunularak Nargin Adası'ndaki vahim duruma dikkat çekilmektedir. Aleksandrov ve İsveç Kızılhaçı raporlarını teyit eden bu telgrafta, son 30 günde 576 kişinin hayatını kaybettiği ve günlük ölüm sayısının 30 ile 40 arasında seyrettiği bildirilmekte, sağlık koşullarının son derece kötü olduğu, tıbbi personel ve ilaç yetersizliğinin yanı sıra 1.000 hasta için yatakhane ekipmanının bulunmadığı ifade edilmektedir.⁴⁹⁵

15 Ocak 1918 tarihinde Açık Söz gazetesinde Nargin'deki savaş esirleri adına Yüzbaşı Derviş Takiyüddin imzasıyla yayımlanan “Esirlerin feryadı” başlıklı açık mektup, kamp içindeki şiddet ve tıbbî ihmâl şikâyetlerini doğrudan kamuoyuna taşıdı. Metin belirgin biçimde polemik ve çağrı dili taşımakla birlikte iki somut yaralanma vakasını tarih ve birlik bilgileriyle aktarması bakımından önemlidir.⁴⁹⁶

“Biz Nargin’de bulunan üserâ-yı harbiyye ... bütün milletlere hitap ediyoruz ve diyoruz ki, eğer sizde de bir hiss-i insaniyet varsa ... gözlerinizi Nargin’de ... Türk, Alman, Avusturya esirlerine ... bir medfen olan bu cezîreye, zavallı sakinlerine çeviriniz... Hâlbuki bugün Nargin cezîresinde vurulanlar, öldürülenler sırf insan vurmak, sırf öldürmek için vuruluyor, öldürülüyor...”

...17 Kânunuevvel 1917’de 21’inci ... Alman alayına mensup Schots Pavel adında bir Alman askeri, bir Rus soldatı tarafından dövülmüştü. Bakımsızlık yüzünden yarası “kangren” olan bu esir, 14 gün sonra vefat etmiştir. 11 Kânunusani 1918’de ordu-yı Osmaniyyeye mensup 89’uncu alayın 1’inci taburunun 3’üncü bölüğünden Diyarbekirli Ahmed Mehmedoğlu isminde bir Türk askeri de aynı darbe-i zalimeye hedef olmuştur.”

Mektubun geniş genellemeleri kendi publisistik bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Buna karşılık Schots Pavel ve Ahmed Mehmedoğlu’na ilişkin kayıtlar, kampta yaralama ve tedavi ihmali şikâyetlerinin aynı dönemde tekrarlanabildiğine işaret etmektedir.

Poznahirev’in monografisinde aktardığı bir belge, Rus makamlarının kötü muamele şikâyetlerini nasıl gerekçelendirebildiğini göstermektedir. Nisan 1917’de Genelkurmay Başkanı, Dışişleri Bakanlığının Esirler Dairesine Osmanlı Hükûmetinin “Nargin’deki Türk erlerin muhafızlar tarafından sürekli acımasız muamele ve hakarete maruz kaldığı”

ayrıca bk. Asaf Özkan, “Esaretten Firar Eden Osmanlı Askerlerinin İfadelerine Göre Erzurum ve Çevresinde Rus İşgali”, Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildiriler, (Yay. haz.: Murat Küçükugurlu, Uğur Akbulut, Naim Ürkmez), Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2018, s. 251-262.

⁴⁹⁵ RGVIA, f. 1300, l. 4, d. 1152 [T.N., s. 119-120].

⁴⁹⁶ “Esirlerin feryadı (Narginden mektub)”, *Açık Söz*, No. 655, 15 Ocak 1918 [T.N., s. 290-293].

yönündeki protesto notasına cevap verirken, bu durumu “Türk esirlerinin medeniyetsizliğinin onları düzeni korumaya zorlamayı gerektirmesi” ile açıklamıştır. Bu ifade, kötü muamele şikâyetinin Genelkurmay düzeyinde kültürel bir gerekçeyle açıklanıp meşrulaştırıldığını göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁹⁷

İsveç Kızılhaçı delegesi Tennman’ın 7 Ekim 1917 tarihli raporu, Nargin’deki şiddetin yaygın ve tekrarlanan niteliğine dair güçlü bir tanıklık sunmaktadır. Tennman, kırbaça ağır işkence ve dayanın, özellikle Türk esirlerin tekmelenmesinin günlük olaylardan olduğunu, açlıktan zafiyet geçirenlere, nekahet dönemindekiler ve hatta yerlerde sürünen malullere dahi saygı gösterilmediğini ve sağlıklıymışçasına ağır işlere sürüldüklerini kaydetmiştir. Ayrıca esirler kampa gelince dezenfeksiyon için şahsi eşyalarının alındığını, bunların dörtte üçünün çalındığını ve ölenlerin eşyalarının da yağmalandığını belirtmiştir. Her gün hastaneye Rusların kırbaçladığı Türk esirlerin geldiği de raporun dikkat çekici tespitleri arasındadır.⁴⁹⁸ Rapor, kamptaki ölüm oranına ilişkin sayısal bir tespit de içermektedir: Tennman’a göre “vefeyât miktarı %33 nispetinden fazla”ydı. Bu oran, delegenin Ekim 1917 itibarıyla kamptaki gözlemine dayanan bir tahmindir; hangi topluluğu ve hangi zaman aralığını esas aldığı raporda belirtilmemektedir. Bu sebeple söz konusu nispet, adadan geçen toplam esir sayısı ile çarpılarak mutlak bir ölüm rakamına dönüştürülemez.⁴⁹⁹

Nargin’deki şiddete ilişkin tanıklıklar yalnızca yabancı gözlemcilerden gelmemektedir. Esaret dönüşü ifadesine başvurulmuş Binbaşı Hikmet Bey’in raporunda, adada zabıtların erlerin barakalarda âdeta mahpus tutulduğu, barakalar arasında geçişin ve görüşmenin süngülü nöbetçilerce engellendiği, erlerin kırbaçlı muhafızların gözetiminde taş sökmeye, baraka inşası ve yol tesviyesi gibi işlerde darp edilircesine çalıştırıldığı kaydedilmektedir. Aynı rapora göre deniz kenarında ölüm nedeni belirlenemeyen cesetler bulunmuş, onarımında çalıştığı barakanın üzerinden atılan bir neferin, kaldırıldığı hastanede öldüğü gizli tahkikatla anlaşılmıştır. Hikmet Bey’in kamp kumandanı Yüzbaşı Zilov’a ilettiği şikâyetler reddedilmiş, teftişe gelen bir generale Fransızca bir şikâyetname verilmesi üzerine adaya gönderilen soruşturmacı miralay dahi iddiaların ispatını hastane kayıtlarına

⁴⁹⁷ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, s. 165; AVPRİ, f. 160, l. 708, d. 2860, v. 28-31; d. 3245, v. 7.

⁴⁹⁸ Thorsten Wennerström, s. 219-220. Naklen: Asiye Tülin Sonatılğan Uygur, s. 154-155.

⁴⁹⁹ Belge 10, Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-10 123-0-66-25-26 [T.N.].

havale etmiştir.⁵⁰⁰ Rapor, kamptaki tazyikin vardığı uç noktayı somut bir vakayla da ortaya koyar: “*Alaeddin Efendi namında bir zâbit tecennün ederek kendisini denize atmak suretiyle intihâr etmiş ve denizden çıkarılan merhumda bir eser-i hayat var iken feryad ve istimdâda rağmen Rus etıbbâsı gelip müdâvât-ı evveliyeyi icra etmediklerinden biçare genç zâbit terk-i hayat eylemiştir.*”⁵⁰¹

Hikmet Bey’in tasvir ettiği tecrit rejimi, esir günlüklerinde yer alan tarihli kayıtlarla da doğrulanmaktadır. Hüseyin Hamid 25 Nisan 1916 tarihli notunda, karantina gerekçesiyle zabitlerle erlerin birbirlerinin bölgesine geçişinin yasaklandığını, efrat barakasının önüne ve deniz kıyısına nöbetçiler dikildiğini, hizmet erlerinin bakkala dahi ancak süngülü nöbetçi refakatinde gidip gelebildiğini yazmaktadır.⁵⁰²

İki tanıklığın bağımsızlığını pekiştiren bir ayrıntı, her ikisinde de aynı figürün belirmesidir. Hikmet Bey’in raporunda, esir zabitler arasında tercümanlık yapan ve her talebi kamp kumandanınca kabul edilen, 33. Fırka mensubu Ermeni Mülâzım Ardaş’tan söz edilmektedir. Hüseyin Hamid’in günlüğünde de aynı Ardaş, kumandanın sevk ve karantina haberlerini esirlere ulaştıran, erzak ve gazete tedarik eden bir aracı olarak defalarca karşımıza çıkar. Günlüğün Ardaş’ı gündelik hayatın işlevsel bir aracı olarak resmetmesine karşılık raporun onu esirler arasındaki gerginliklerin kaynağı sayması, kamp içi iktidar ilişkilerinin esir anlatılarına nasıl farklı yansıyabildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁵⁰³

Kafkasya’daki kamplarda baskı rejiminin bir başka boyutunu, Rus makamlarının esirler arasında işbirlikçi ve muhbir kullanması oluşturmaktaydı. Osmanlı esiri kimliğindeki bazı unsurları casus olarak değerlendiren Ruslar, bunlar aracılığıyla hem firar girişimlerini önceden öğrenmeyi hem de esirlerin yerli Türklerle temasını engellemeyi amaçlamış, bu provokatörleri zaman zaman gizli polis *Ohrana*’nın operasyonlarında da kullanmışlardır. Deşifre edilip dışlanan işbirlikçiler ise başka bölgelerdeki kamplara nakledilerek Türk esir subayı kimliğiyle faaliyetlerini sürdürebilmişlerdir. Bu olgunun Nargin’deki en

⁵⁰⁰ Binbaşı Hikmet Bey’in Rusya’daki Osmanlı esirlerinin durumuna ve Nargin Adası’ndaki uygulamalara dair raporu, Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-10 82-0-14-5-6 [T.N.].

⁵⁰¹ Belge 2, Askerî Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-10 82-0-14-5-6 [T.N.].

⁵⁰² Hüseyin Hamid, s. 30-31 (25 Nisan 1916 tarihli kayıt).

⁵⁰³ Binbaşı Hikmet Bey’in raporu, s. 217-218 [T.N.]; krş. Hüseyin Hamid, s. 16-44 arasındaki Mart-Nisan 1916 tarihli kayıtlar (özellikle s. 22, 28, 30).

somut örneği, esir subaylar arasında bulunan Binbaşı Sarım Bey'in Rus işbirlikçisi olduğu kanaatinin uyanmasıdır. Esirlerin yaptığı kısa bir tahkikat, onun İran'daki Türk-Rus çatışmaları sırasında taburunun evrak sandığıyla birlikte Ruslara teslim olduğunu ortaya koymuş, bunun üzerine Türk ve Alman subaylar kamp kumandanlığına başvurarak bir casusla aynı barakayı paylaşmak istemediklerini bildirmişlerdir. Ancak kamp kumandanı, söz konusu subayı barakadan çıkarmak yerine, ona herhangi bir zarar gelmesi hâlinde esir subayların ölümle cezalandırılacağı tehdidinde bulunmuş, ilk yaptırım olarak da subayların bir aylık şehir izinlerini dondurmuştur.⁵⁰⁴

Nargin'e özgü belgeler birlikte değerlendirildiğinde kötü muamelenin tek bir biçime indirgenemeyeceği görülmektedir. Toplu aç bırakma, hücre hapsi, darp, tehditle çalıştırma, sağlık yardımının gecikmesi ve muhafız şiddeti farklı tarihlerde ayrı kaynaklara yansımıştır. Bu vakalar bütün bir topluluğa veya tek merkezden yürütülen bir imha politikasına genellenmeden, somut fail, tarih ve belge bağlamında değerlendirilmelidir.

2.3.5. Esirlere Sunulan Olanaklar

Nargin'deki esirlerin yararlanabildiği sınırlı imkânların önemli bir bölümü Osmanlı makamlarının tarafsız devlet temsilcilikleri üzerinden yürüttüğü haberleşme ve para gönderme girişimlerine dayanıyordu. 8 Mart 1916 tarihli bir başvuruda Maliye Nezareti çalışanlarından Nizameddin, Nargin'de esir bulunan kardeşi Alaaddin Hüsnü Bey'e İspanya Sefareti aracılığıyla mektup ve beş Osmanlı lirası gönderilmesini istemiştir. Belgenin ilgili kısmında, “*Nargin Adası'nda bulunan birâderim Dersaadetli Alaaddin Hüsnü Bey'e İspanya Sefâreti vâsıtasıyla leffen takdîm kılınan mektûb ile beş aded Osmanlı lirasının irsâli zımnında muktezi muâmelenin îfâsı*” talep edilmektedir.⁵⁰⁵

Benzer talepler arttıkça Petrograd'daki İspanya Sefareti, Osmanlı savaş esirlerine hangi miktarda ödeme yapılacağı ve bunun için gerekli paranın ne şekilde sağlanacağı konusunda Bâb-ı Âlî'den talimat istemiştir. Bu yazışmalar, esirlerin dış dünyayla maddi temasının mümkün olduğunu, ancak düzenli ve kendiliğinden işleyen bir yardım

⁵⁰⁴ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 191.

⁵⁰⁵ Hâriciye Nezaret-i Celîlesi'ne, BOA, HR.SYS, nr. 2190/3, v. 27, s. 1-2.

mekanizmasının bulunmadığını göstermektedir. Yazışmada İspanya Sefareti, “*Sefâret, esir-i harb olan asâkire mu’âvenet edebilmek için iktizâ eden mebâliğe mâlik olmadığı gibi ta’lîmât da almamış olduğundan Hükûmet-i Osmâniye’nin bu bâbdaki karârının kendisine bildirilmesini*” istemekte, ayrıca esirlere rütbelere göre ne miktar ödeme yapılacağını Bâb-ı Âlî tarafından belirlenmesini talep etmektedir.⁵⁰⁶

17 Eylül 1917’de Nargin’deki 45 Osmanlı subayı adına İspanya Sefaretine gönderilen mektupta, aylık 50 rublelik ödemenin savaş yıllarındaki fiyat artışları karşısında yetersiz kaldığı belirtilmiş ve Osmanlı Hükûmeti adına nakdî yardım talep edilmiştir. Mektupta bu talep şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Zâbitâna ma’âş makâmında şehri i’tâ kılınmış olan 50 ruble hiç mesâbesindedir. ... Mevâdd-ı gıdâiye fiyatlarının gâlî olmasından dolayı ma’iyetimizi ve melbûsâtımızla sâ’ireyi mârrû’z-zikr cüz’î bir meblağ ile te’mîn etmek bizim için gayr-ı mümkün olacaktır.” Mektubun sonunda ise “bize hükûmetimiz nâmına olarak mu’âvenet-i nakdiyede bulunmanızı ricâ eyleriz” denilmektedir.⁵⁰⁷

Diplomatik kanallar yalnız para yardımı için kullanılmıyordu. Nargin’de bulunan Ahmedoğlu Mustafa, esir düştüğü sırada askerî evrakı ve parası alındığı için er statüsünde kaydedildiğini belirterek İspanya Sefareti aracılığıyla bu hatanın düzeltilmesini ve subay muamelesi görmesini talep etmiştir. İsti’dânâmede, esir düşerken “*elbise-i askeriyesi ile evrâkı ve parası alındığından nefer addolunarak bu sûretle mu’âmele görmek*te” bulunduğu belirtilmiş ve “*vaz’iyet-i hâzırasının tebeddül etmemiş olduğundan bahisle ... müstehak olduğu zâbit mu’âmelesine mazhariyeti*” için gerekli girişimlerin yapılması istenmiştir.⁵⁰⁸

Esirlerin kendi girişimleri ve Bakü’deki yardım çevrelerinin desteğiyle eğitim alanında da sınırlı imkânlar oluşturulmuştur. Mustafa Bey Alibeyov’un 2 Temmuz 1917 tarihli

⁵⁰⁶ Hâriciye Nezaret-i Celîlesi’ne 17 Eylül sene [1]917 Târîhiyle İspanya Sefâreti’nden Vârid Olan 251 Numaralı Takrîr-i Şifâhînin Tercümesidir, HR.SYS, no. 2203/18, v. 2.

⁵⁰⁷ Hâriciye Nezaret-i Celîlesi’ne fi 17 Eylül sene [1]917 Târîhiyle İspanya Sefâreti’nden Vârid Olan 351 Numaralı Takrîr-i Şifâhiye Melfûf ve Petrograd’daki İspanya Sefîri Hazretleri’ne ve Sefâreti’ne Mürsel Mektûb Sûretinin Tercümesidir, Bâb-ı Âlî Nezaret-i Hâriciye Tercüme Müdüriyeti Numara: 2, HR.SYS, no. 2203/18, v. 3, s. 1-2.

⁵⁰⁸ Bâb-ı Âlî Hâriciye Nezaret-i Umûr-ı Siyâsiye Müdüriyet-i Umûmiyesi, 2561 Birinci Kalem Numarası: 11441, [5-10 Kasım 1917], HR.SYS, no. 2203/42, v. 3.

“İdareye Mektup- Zire (Nargin) Adasında” yazısı bu imkânları, aynı zamanda kampın sağlık ve iâşe sorunlarını bir ziyaretçinin gözünden birlikte göstermektedir.⁵⁰⁹

“Fırsattan istifadeyle tam dört saat Nargin cezîresinde esirlerle sohbetle bulundum. Bu cezîre Bakü’den sekiz verst uzaktadır ve şu saat cezîrede 2900 Türk esiri vardır ki onlardan beşi kadındır, bunlar 70, 60, 35, 30 ve 14 yaşındadırlar. Esirlerden 250’si Alman ve Avusturyalıdır. Esirlerden 322’si hastanededir ki bunlardan 98’i Alman ve Avusturyalıdır. Bu hastalara esir tabiplerden iki Alman Friedrich Bended ve Karl Bekero, Türklerden Binbaşı Osman Nuri Kâmil Bey, Binbaşı Ahu Bey, yüzbaşılardan Ahmed Sami Bey, İzzet Bey, İsmail Hakkı Bey ve Hayreddin Bey güzel surette hizmet ediyorlar.”

“Nargin cezîresinin kumandanından izin aldığım için esirlerin mekânlarını ve hastaneleri birer birer gezdim. Mekânların içi tahtadandır, kurudur ve elektrikle aydınlatılıyor. Bir ay önce zabitanın Mustafa, Abdürrahim ve Muallim Feyzullah Efendilerin faaliyetleriyle orada yaşayan 94 esir çocuk için bir mektep açılmıştır. Ve bu çocuklar güzel surette okuyorlar. Fakat mektebin iki top kâğıda, yüz adet kaleme, yüz arşın yastıklık adı beze, bir adet saç tıraş makinesine ve dört funt tebeşire ihtiyacı var.”

“Esirlere et ve peynir verilmediğine göre çoklarının gözlerinin ışığı kesilmiştir. Bunun için son derece temenni ediyorlardı ki onlara merhamet olunup ayda bir defa et ve haftada bir defa peynir verilsin... Ramazanü’l-Mübarek ayı olduğuna göre esirlerin oruç tutmasını nazarı dikkate alıp onlara bayrama kadar et verilmesine izin alsınlar ve yukarıda adları yazılan muallimlere bir defalığına olsun üç yüz manat para verilsin. Çünkü onlar kendi maaşlarını mektebe harcamışlardır.”

Alibeyov’un yazısı eğitim, sağlık, iâşe ve nüfus bilgilerini aynı ziyaret notunda birleştirmektedir. Buradaki 2.900 Türk esiri ve diğer sayılar 2 Temmuz 1917 tarihli anlık gözlemin parçasıdır.⁵¹⁰ Basındaki başka bir kayıt da eğitim girişimini doğrulamaktadır. *Kacnuî* gazetesinin 3 Haziran 1917 tarihli haberinde adada yaklaşık 50 Türk çocuğunun bulunduğu ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin çocukların eğitimi için gerekli araçları sağlamaya karar verdiği bildirilmiştir. Bu sayı Alibeyov’un yaklaşık bir ay sonraki 94 çocuk kaydından farklıdır. Tarihlerin farklı olması nedeniyle iki rakam aynı andaki mevcudu gösteren veriler olarak değerlendirilmemelidir.⁵¹¹

Arşiv belgeleri, yardım faaliyetlerinin zaman içinde kısmi bir iyileşme yaratmış olabileceğine dair ihtiyatlı bir karşı veri de sunmaktadır. Stockholm sefiri Cevat Bey, 15-31 Mart 1918 tarihli yazısında Kasım 1917’deki ağır tablo ile daha sonraki İsveç Kızılhaçı gözlemleri arasında fark bulunduğunu belirterek, “*mezkûr cezîredeki mütebâkî kalan*

⁵⁰⁹ Mustafa Bey Alibeyov, “İdareye Mektup- Zire (Nargin) Adasında”, *Açık Söz*, No: 510, 2 Temmuz 1917; I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakü, 2025, s. 257-259.

⁵¹⁰ Bu nedenle 2.3.1’deki kronolojik mevcut serisiyle aynı türden resmî sayım verisi olarak kullanılmamalıdır. 2.3.5 bakımından asıl önem taşıyan husus, esirlerin kendi öğretmenleriyle okul kurabilmesi ve okulun ihtiyaçlarının yerel yardım çevrelerine açıkça duyurulmuş olmasıdır.

⁵¹¹ «В благотворительном обществе», *Kacnuî*, № 121, 3 июня 1917; “Türk Çocuklarının Telimi”, *Yeni İqbal*, No: 618, 5 Haziran 1917.

üseramız ahvâlinin bezledilen muâvenet-i şefkatkârî sâyesinde son zamânlarda kesb-i salâh eylemiş olacağı tahakkuk etmektedir” değerlendirmesini yapmıştır. Bu ifade koşulların bütünüyle düzeldiğini göstermemektedir. Yalnızca 1918 başındaki yardım girişimlerinin bazı alanlarda kısmi iyileşme sağlamış olabileceğine dair dönemin diplomatik değerlendirmesini yansıtmaktadır.⁵¹²

Dolayısıyla Nargin’de esirlere sunulan olanaklar normal yaşam sistemi oluşturmamıştır. Para ve mektup gönderimi, statü düzeltme başvuruları ve çocuklar için açılan okul gibi imkânlar daha çok diplomatik temsilciliklerin, yerel yardım kuruluşlarının ve esirlerin kendi girişimlerinin sağladığı sınırlı kanallar üzerinden ortaya çıkmıştır.

2.4. ESİRLERE YARDIM KONUSUNDA RESMÎ VE SİVİL GİRİŞİMLER

2.4.1. Osmanlı Devleti’nin Esirlere Yönelik Girişimleri

Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı Devleti cephelerde ve cephe gerisinde çok ağır askerî kayıplar vermiş, yüz binlerce askeri de düşman devletlerin eline esir düşmüştür. Bu esirlerin önemli bir bölümü, Kafkas Cephesi’nde Rus ordusuna esir düşen Osmanlı askerlerinden oluşmaktaydı. 1915’ten itibaren bu esirler, Çarlık Rusyası’nın iç bölgelerine, Sibiry ve Kafkasya’daki kamplara, özellikle Nargin Adası Esir Kampı’na yönlendirilmiştir. Osmanlı Devleti açısından hem diplomatik ilişkilerin sınırlılığı hem de savaş koşulları nedeniyle söz konusu esirlerin durumuna doğrudan müdahale imkânı neredeyse bulunmamıştır. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, üçüncü devletler aracılığıyla diplomatik himaye mekanizmasını devreye sokmuştur.

Bu kapsamda Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşın başlamasından sonra Rusya’daki Osmanlı savaş esirlerinin menfaatlerini koruma görevini İspanya Krallığı’na devretmiştir. İspanya’nın, savaşta tarafsız bir devlet olarak hareket etmesi, onu bu tür diplomatik arabuluculuklar açısından uygun bir aktör hâline getirmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı esirlerinin himayesi İspanya’nın Petrograd Büyükelçiliği üzerinden yürütülmüştür. Ancak uygulamada bu girişim oldukça sınırlı kalmıştır. Zira İspanya’nın Rusya genelinde

⁵¹² Stockholm Sefiri Cevat Bey’in 15-31 Mart 1918 tarihli “Nargin Adasındaki Üsera-yı Osmâniye’nin Ahvâli Hakkında” yazısı, BOA, HR.SYS, nr. 2296/3, v. 79, s. 1-2.

yalnızca üç fahri konsolosluğu bulunmaktaydı ve bu temsilcilikler, geniş coğrafyaya dağılmış esir kamplarına ulaşabilecek kurumsal kapasiteye sahip değildi. Ayrıca, İspanya Kızılhaç Teşkilatının Rusya’da faal bir temsilciliği de bulunmadığından,⁵¹³ sahadaki insanî yardımlar etkin biçimde organize edilememekteydi.

Bu durum, Osmanlı Devleti’nin İspanya üzerinden yürüttüğü diplomatik himayenin etkisini ciddi biçimde sınırlamış ve uygulamanın düzensiz işlemesine yol açmıştır. İspanya Büyükelçiliği zaman zaman Rus Dışişleri Bakanlığı nezdinde protesto notaları vermiş olsa da savaşın ilerleyen dönemlerindeki siyasî ve idarî çözülme, bu temasların etkisini büyük ölçüde azaltmıştır. 1917’de merkezî idarî yapının çözülmesi, düzenli koruma, haberleşme ve yardım mekanizmalarının işlemesini daha da güçleştirmiştir.

Rüstemova’nın ortaya koyduğu üzere, İspanya’nın himaye işlevinin pratikte ne denli kısıtlı kaldığını gösteren en çarpıcı örneklerden biri, Ocak 1917’de İspanya’nın Tiflis fahri konsolosuna, bölgedeki “bazı özel yerel koşullar” gerekçesiyle Kafkasya’daki ve bilhassa Hazar Denizi’ndeki Nargin Adası’nda bulunan Türk esir kamplarını ziyaret izni verilmemiş olmasıdır. Bu ret, Nargin’deki Osmanlı esirlerinin tarafsız denetim ve koruma mekanizmalarına erişiminin ne kadar sınırlı kaldığını göstermektedir.⁵¹⁴ Aynı kaynak, Uluslararası Kızılhaç Komitesinin (ICRC) Türk esirleriyle ilgili faaliyetlerinin de yapısal sınırlarını göstermektedir. Savaş boyunca Petrograd ve İstanbul, ICRC delegelerinin karşılıklı olarak esir kamplarını ziyaret etmesi konusunda mutabık kalmışlardır. Rüstemova ve Poznahirev’in tespitlerine göre ICRC, 1916 sonbaharında Türkiye’deki Rus esir kamplarını denetlemiş, ancak Rusya’daki Türk esir kamplarında düzenli bir resmî denetim programı gerçekleştirememiştir. 1917 sonlarında bu işlevi kısmen üstlenen Danimarka Kızılhaç Cemiyeti, Kafkasya’ya bir heyet göndermiştir. Ne var ki heyet ancak Mart 1918’de bölgeye ulaşabilmiştir. Bu tarihte ise eski Rus Kafkas Cephesi askerî teşkilatı büyük ölçüde çözülmüş, merkezî Rus otoritesi bölgede fiilen parçalanmıştı. Kaos ortamında delegeler, tüm Kafkasya’da Türk esirlerin “gıda, üst giysi, iç çamaşırı ve geçim araçları bakımından ciddi yoksunluk” içinde bulunduğunu, Kars Vilayeti ile Erivan

⁵¹³Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 271.

⁵¹⁴ Дж. Я. Рустамова, “Положение турецких военнопленных в годы I Мировой войны на территории Российской империи и Международный Комитет Красного Креста”, *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*, Вип. 5, 2019, с. 141. [В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 30].

Guberniyası'ndaki durumun ise “umutsuz” olduğunu tespit etmişlerdir. Rüstemova'nın da belirttiği gibi, Danimarka ve İsveç Kızılhaç teşkilatlarının asıl ilgi odağı Avusturya-Macaristan ve Almanya esirleri olmuştur. Zira bu iki ülke söz konusu esirlerin hamisi konumundadır. Kasım 1915-Şubat 1916 döneminde Rusya'daki kampları denetleyen Danimarka Kızılhaç heyeti, resmî raporunda “Macar esirlerin ağır koşullarına” özellikle dikkat çekmiş, ancak Türk esirlere tek satır bile ayırmamıştır.⁵¹⁵

Bununla birlikte Osmanlı arşiv belgeleri, İspanya kanalının tamamen işlevsiz kalmadığını ve bazı somut adımların atılabildiğini ortaya koymaktadır. Şubat-Mart 1916 tarihli bir yazışma dizisinde, Nargin Adası'ndaki Hacı Said Çavuş'a iki, Ahmed Çavuş'a bir Osmanlı lirası ve bir mektup, Mülâzım-ı sâni Alaaddin Hüsnü Bey'e ise ayrı bir işlemle beş Osmanlı lirası ve bir mektup gönderilmesinin İspanya Sefareti aracılığıyla örgütlendiği görülmektedir.⁵¹⁶ Hariciye Nezareti, esir yakınlarının bireysel başvurularını da işleme almıştır: Temmuz 1916'da Harbiye Nezaretinden gelen bir tezkere ile Karşı Ali Nail Efendi'nin Nargin Adası'ndaki durumunun araştırılması İspanya Sefaretinden talep edilmiştir.⁵¹⁷ Benzer bir şekilde Kasım 1917'de Şeytandağı savaşında Ruslara esir düşen 12. Fırka'nın 35. Alayı zabıt vekili Mustafa Ahmedoğlu, İspanya Sefaretine müracaat ederek subay statüsünün teyit edilmesini ve buna göre muamele görmesini talep etmiş, bu talep Osmanlı Hariciye Nezareti ve Başkumandanlık Vekâleti arasındaki yazışmalara konu olmuştur.⁵¹⁸ Aynı kanal, esir subayların rütbe ve maaş işlemleri için de fiilen kullanılmıştır. Aralık 1917'de, Nargin'de esir bulunan 92. Alay 1. Tabur tabibi Abdullah Âhî Efendi'nin, esaretinden yaklaşık bir yıl önce, 1 Haziran 1331 (1915) tarihinde binbaşılığa terfi ettirildiği İspanya Sefareti aracılığıyla Rus hükûmetine

⁵¹⁵ Дж. Я. Рустомова, с. 139-141. ICRC'nin Rusya'daki Türk savaş esiri kamplarını hiçbir zaman ziyaret etmediği, Danimarka Kızılhaç heyetinin Kafkasya'ya ancak Mart 1918'de ulaştığı ve Danimarka heyetinin raporunda (Kasım 1915-Şubat 1916) yalnızca Macar esirlere dikkat çekip Türklerden hiç söz etmediği hususunda bk. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 28-29.

⁵¹⁶ Nargin Adası'ndaki Türk esirlerden Hacı Said Çavuş'a iki, Ahmed Çavuş'a bir Osmanlı lirası ile bir mektubun gönderilmesine dair bk. BOA, HR.SYS, nr. 2190/3, v. 16, s. 1-2. Neşir için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 297-298 (Belge no. 104). Mülâzım-ı sâni Alaaddin Hüsnü Bey'e beş Osmanlı lirası ile bir mektubun gönderilmesine dair bk. BOA, HR.SYS, nr. 2190/3, v. 27. Neşir için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 298-299 (Belge no. 104).

⁵¹⁷ Karşı Ali Nail Efendi'nin Nargin Adası'ndaki durumunun tahkiki hakkındaki yazışmalar için bk. BOA, HR.SYS, nr. 2256/59, v. 1, s. 1-2. Neşir için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 318 (Belge no. 108).

⁵¹⁸ Şeytandağı savaşında esir düşen zabıt vekili Mustafa Ahmedoğlu'nun İspanya Sefareti aracılığıyla ahvalinin tahkikini talep etmesi hakkında bk. BOA, HR.SYS, nr. 2203/42, v. 1, s. 354-355 (Belge no. 124) [Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), V.Q., Q.Ş.].

bildirilerek subayın yeni rütbesine göre maaş almasının sağlanması talep edilmiştir.⁵¹⁹ Mübadele yoluyla yurda dönen subayların maaş alacakları da bu kanaldan takip edilmiştir. Nitekim Nargin’de esir iken mâlulen mübadele edilerek 1 Şubat 1918’de İstanbul’a dönen 91. Alay 1. Tabur yüzbaşısı Salih oğlu İsmail Kâmil Efendi’nin, 1 Ağustos 1917’den itibaren altı aydır maaşının ödenmemesinin sebebi, Nisan 1918’de Petrograd’daki İspanya Büyükelçiliği aracılığıyla Rus hükûmetinden sorulmuştur.⁵²⁰ Bu örnekler, Osmanlı bürokrasisinin sınırlı imkânlarına rağmen bireysel esir takibini sürdürdüğünü ve İspanya Sefareti kanalının hem maddî yardım hem de hukukî statü teyidi için fiilen kullanıldığını göstermektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde, esir mübadelesi sürecine ilişkin de önemli bilgiler yer almaktadır. Moskova’da bulunan Galip Kemali Bey’in 22 Temmuz 1918 tarihli telgrafında, esir mübadelesi komisyonu müzakerelerinde Rusya heyetinin Nargin Adası’ndaki esirlerin “şimdiye kadar diğer tarafa nakl olunmamalarından dolayı beyan-ı teessüf” ettiği ve birkaç gün içinde Bakü’ye bir Alman komisyonu reisi ile bir Rus memuru gönderilerek esirlerin serian nakillerinin temin edileceğinin taahhüt edildiği bildirilmektedir.⁵²¹

İspanya üzerinden yürütülen diplomatik himayenin sınırlı kalması, tarafsız Kızılhaç teşkilatlarının bilgi toplama ve müdahale kanallarını daha önemli hâle getirmiştir. 1917’de İsveç Kızılhaç delegesi Ragnar Tennman’ın Nargin’i ziyareti ve 7 Ekim 1917 tarihli raporu, Petrograd’daki İsveç Sefaretinin Rus Dışişleri Bakanlığı nezdinde art arda girişimlerde bulunmasına zemin hazırlamıştır. Kampın iâşe, sağlık ve barınma koşulları önceki alt başlıklarda ayrıntılı biçimde ele alındığından burada tekrar edilmeyecektir. Bu

⁵¹⁹ Nargin’de esir bulunan 92. Alay 1. Tabur tabibi Abdullah Âhî Efendi’nin esaretten önce 1 Haziran 1331 (1915) tarihinde binbaşılığa terfi ettiğinin teyidinde dair bk. BOA, HR.SYS, nr. 2203/71, lef 1 (13 Aralık 1917). Rütbesinin sehven yüzbaşı kaydedildiği ve binbaşı olarak düzeltilmesi için Rusya hükûmeti nezdinde girişimde bulunulmasına dair ayrıca bk. BOA, HR.SYS, nr. 2204/44, lef 1 (28 Ocak 1917).

⁵²⁰ Nargin’de esir iken mâlulen mübadele edilerek 1 Şubat 1918’de İstanbul’a dönen 91. Alay 1. Tabur yüzbaşısı Salih oğlu İsmail Kâmil Efendi’nin, 1 Ağustos 1917’den itibaren altı aylık maaşının Rusya’ca ödenmemesi üzerine ödememe sebebinin İspanya Sefâreti ve Petrograd’daki İspanya Büyükelçiliği aracılığıyla Rus hükûmetinden sorulmasına dair bk. BOA, HR.SYS, nr. 2205/24 (Hâriciye Nezareti’nden İspanya Sefâreti’ne nota-i şifâhiye, no. 4106, 3 Nisan 1918).

⁵²¹ BOA, HR.SYS, nr. 2296-A/4, v. 59 (22 Temmuz 1918 tarihli Galip Kemali Bey telgrafı), s. 165 [T.N.].

raporun bu bölüm bakımından önemi, Nargin meselesini uluslararası diplomatik müdahale konusu hâline getirmesidir.⁵²²

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki esirlerin iadesine yönelik başlıca diplomatik girişimlerinden biri, Batum Konferansı sırasında 15 Mayıs 1918'de Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Umum Kumandanı Ferik Vehib Paşa ile Mâverâ-yı Kafkasya Hükûmeti adına General Odişelidze arasında imzalanan 14 maddelik üserâ mübadelesi mukavelenamesidir.⁵²³ Mukavelename, Batum müzakerelerinin sonucunu beklemeksizin esir mübadelesinin başlatılmasını öngörmüş ve Batum'u mübadele merkezi olarak belirlemiştir. Düzenlemenin Nargin bakımından önemi, Mâverâ-yı Kafkasya Hükûmetinin henüz denetim kuramadığı Bakü çevresindeki Osmanlı esirlerini ilk imkânda kurtararak Osmanlı makamlarına teslim etmeyi taahhüt etmesidir. Bu hüküm, Osmanlı tarafının Nargin'deki esirleri genel mübadele çerçevesine dâhil etme çabasını göstermektedir. Bununla birlikte bölgedeki siyasî çözülme, ulaşım güçlükleri ve Bakü üzerindeki fiilî denetim sorunu, mukavelenamenin öngörüldüğü biçimde uygulanmasını engellemiştir.⁵²⁴

İsveç Devlet Arşivinde (Riksarkivet) yer alan belgeler, Hilâl-i Ahmer'in İsveç Kızılhaçı ile doğrudan iş birliğini somut biçimde ortaya koymaktadır. Hilâl-i Ahmer adına Kopenhag'a gönderilen İzzet Bey'in 9 Ekim 1917 tarihli mektubu, İsveç Kızılhaçı delegesi Ragnar Tennman'dan Bakü ve Nargin'deki Türk esirler hakkında bilgi sağlanmasını ve yardım faaliyetinin sürdürülmesini isteyen Hilâl-i Ahmer girişimini belgelemektedir. Mektupta "Nargin Adası'nda hatırı sayılır miktarda Türk savaş esiri bulunması ve Rusların tarafsız Kızılhaç üyelerine bu bölge ziyaretleri için fazla izin vermemesi dolayısıyla İsveç Kızılhaç delegesinin bize vereceği haberler çok kıymetlidir" ifadesi yer almaktadır. İzzet Bey ayrıca Landmandsbanken Kopenhag aracılığıyla İsveç

⁵²² Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 268; Mahmut Akkor, "Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları", s. 210.

⁵²³ Osmanlı-Kafkasya Üserâ Mübadelesi Mukavelesi, 15 Mayıs 1918, BOA, HR.SYS, nr. 2399/1, v. 6-7, s. 154-156 (Belge no. 44) [*Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, Q.Ş., V.Q.].

⁵²⁴ Mukavelenamenin hükümleri ve uygulanması 3.8.2'de ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Kızılhaçına Tennman'a ulaştırılmak üzere 5.000 İsveç kronu göndermiş, İsveç Kızılhaçı da bu paraların dağıtımında sorun çıkmayacağını bildirmiştir.⁵²⁵

İsveç Sefaretinin 27 Eylül/10 Ekim ve 12/25 Ekim 1917 tarihli notalarının Osmanlı arşivlerindeki nüshaları, Nargin hakkındaki bilgi akışının Petrograd'daki Danimarka ve İspanya temsilcilikleri üzerinden Osmanlı Hariciye Nezaretine ulaştığını göstermektedir. Belgelerde su, sağlık, iâşe ve kötü muamele şikâyetleri kayda geçirilmiş, böylece Nargin'deki insanî krizin tarafsız temsilcilikler aracılığıyla resmî diplomatik gündeme taşındığı belgelenmiştir. Koşulların ayrıntıları 2.3'te ele alındığından burada esas olan husus, bu şikâyetlerin yardım ve diplomatik baskı mekanizmasına dönüşmesidir.⁵²⁶

İsveç heyetinin bu girişimi, Nargin Adası'ndaki esirlerin durumunun uluslararası diplomatik çevrelerde ve yabancı kamuoyunda görünürlük kazanmasına önemli katkıda bulunmuştur.

Bu diplomatik trafiğin öncesinde, esaretin ilk iki yılına asıl damgasını vuran husus bilgi karanlığıdır. Kurat'ın tespitine göre 1916 yazına kadar Rusya'daki Türk esirlerinin durumu ve sayısı hakkında ilgili Rus makamlarından herhangi bir bilgi edinmek mümkün olmamış, Rusya'da Osmanlı menfaatlerini koruyan İspanya Sefareti aracılığıyla yapılan müracaatlar cevapsız kalmıştır. Bu karanlığı aralayan isim, Kurat'ın muhtemelen Hilâl-i Ahmer'e bağlı olduğunu belirttiği Ragıp Baki Bey olmuştur. 1916'da Stockholm'den Petrograd'a gönderilen ve İspanya Elçiliğiyle sıkı temas hâlinde esirlerin durumuyla meşgul olan Ragıp Baki Bey'in Stockholm'e yolladığı raporlar, Rusya'daki Türk esirleri hakkında kıymetli bilgiler sağlamıştır. Aynı yılın yazında Alman hükûmetinin ısrarıyla Rusya'daki kampları ziyaret izni alan Danimarka Kızılhaç heyetine Ragıp Baki Bey, İspanya Sefareti vasıtasıyla Türkçe soruların yazılı olduğu varakalar ulaştırmış, heyet, Alman ve Avusturya-Macar kamplarını ziyareti sırasında Türk esirleriyle de ilgilenerek bu varakaları doldurtmuş ve esirlere hediyeler dağıtmıştır. Heyet üyelerinden Barones E.

⁵²⁵Riksarkivet, *Svenska Röda Korsets arkiv I*, Hjälpkommittén för krigsfångar, Kontoret i Stockholm, Korrespondens med Utländska Myndigheter, Diverse Legationer, 198, SE/RA/730236/1/19/1/FII/FIIg/198 (İzzet Bey'in 9 Ekim 1917 tarihli mektubu); Asiye Tülin Sonatılğan Uygur, s. 189-190.

⁵²⁶ İsveç Sefâreti'nin Nargin Adasındaki esirlerin ahvaline dair notalarının Osmanlı arşivindeki nüshaları için bk. BOA, HR.SYS, nr. 2204/4, v. 6-8, s. 345-349 (Belge no. 121) [Birinci Dünya Savaşı ve *Azerbaycan* (Osmanlı Arşiv Belgeleri), V.Q., Q.Ş.].

von Gagern'in bilhassa Türk esirleriyle ilgilendiği bilinmektedir. Kurat'a göre esirlerin durumu bu ziyaretleri müteakip düzelmeye başlamıştır.⁵²⁷

Osmanlı Devleti, savaşın ilerleyen yıllarında sivil nitelikli yardım kurumlarını da devreye sokmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 1916 yılından itibaren esirlerle doğrudan ilgilenmeye başlamıştır. Cemiyetin faaliyetleri, devletin diplomatik kanallarının ulaşamadığı sahalarda esirlerin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiştir.⁵²⁸ 1916'dan 1918 başına kadar Hilâl-i Ahmer, düşman ülkelerdeki Türk esirleriyle ilgili yaklaşık 14.000 tahkikatı sonuçlandırmıştır. Ahmed Emin Yalman ise savaş yıllarında cemiyetin yılda ortalama 100.000 yardım paketinin esirlere ulaştırılmasına aracılık ettiğini belirtmektedir.⁵²⁹

Kızılay Arşivi belgeleri, Hilâl-i Ahmer'in genel yardım faaliyetlerinin yanında Nargin'deki esirleri kişi bazında da izlediğini göstermektedir. Kerküklü İzzeddin Efendi'ye babasından gelen kartpostalların 23 Ekim 1916'da Bakü'ye gönderilmesi, Nargin'de bulunan Ali oğlu Mehmed hakkında babasının bilgi talebi ve İbrahim Tişkon'a ait esir kartı, haberleşme ve tahkikat faaliyetlerinin somut örnekleridir. Bu kayıtlar, cemiyetin Nargin'e doğrudan ulaşamadığı dönemlerde dahi mektup, kart ve tahkikat kanallarıyla bireysel esir takibini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.⁵³⁰

Bu dayanışma ağının boyutları, Osmanlı arşiv belgelerinde de teyit edilmektedir. 16 Ağustos 1917 tarihli mektubunda, "Rusya'da Müslümanlar her tarafta ve her vilayette Osmanlı üserasına gayet büyük muavenetlerde bulunuyorlar. Hatta eyyam-ı tatiliyede yüzlerce adamı kefalet ile alarak misafir ettikleri gibi mühim derecede para ve atiyeler ihsan ediyorlar" denilmektedir. Bu belge, Müslüman toplulukların esir yardım

⁵²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 442-443.

⁵²⁸ "Önsöz", *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, s. 10.

⁵²⁹ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 276 (14.000 tahkikat); Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim Cilt I (1888-1918)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2024, s. 285 (yıllık ortalama 100.000 paket).

⁵³⁰ "Giriş", *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, s. 28-31. Ayrıca bk. Nargin adasında esir olan İzzeddin Efendi'nin babasından alınan kartpostallar, s. 108 (Belge no. 23); Bakü'de Nargin adasında esir bulunan Ali oğlu Mehmed hakkında babasının bilgi isteği, s. 178 (Belge no. 50); Rusya'da Nargin Adası'nda esir bulunan İbrahim Tişkon'a ait esir kartı, s. 286 (Belge no. 92) [K.A. Savaş Esirleri]. Belgelerin arşiv künyeleri için bk. Kızılay Arşivi, 196/4; 645/96; 645/303.2.

faaliyetlerinin yalnızca Kafkasya ile sınırlı kalmayıp Rusya'nın geneline yayıldığını resmen doğrulamaktadır.⁵³¹

1917 yazında cemiyet, Rusya'daki esirlere yardım yollarını araştırmak üzere İskandinavya'da girişimlere başlamış, bu çalışmaların sonucunda Kopenhag'da özel bir temsilcilik kurulmuştur. Yusuf Akçura ise 1917 Ekim ayında murahhas olarak görevlendirilmiştir.⁵³²

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin esirler konusundaki faaliyetleri kurumsal düzeyde de önemli gelişmelere sahne olmuştur. Akgün ve Uluğtekin'in ortaya koyduğu belgelere göre Başkumandanlık Vekâleti başlangıçta Hilâl-i Ahmer'in savaş esirleriyle ilgilenmesine izin vermemiş, ancak 1915 Ekim ayında Harbiye Nezaretinin özel izniyle cemiyetin esirlere gönderilen mektup ve paketlerin yerine ulaştırılmasına aracılık etmesi kabul edilmiştir. Bunun üzerine Balkan Savaşları döneminden miras kalan Üsera Komisyonu yeniden faaliyete geçirilmiş ve Dr. Mehmet Ali ile Haydar Beylerin yönetiminde kayıp ailelerin başvurularını soruşturup yanıtlayarak yıllarca hizmet vermiştir. Komisyon, Kafkas Cephesi'nden Irak'a, Suriye'den Galiçya'ya kadar her rütbeden Türk esire ulaşmak için çaba göstermiştir.⁵³³

Esirlerle ilgili girişimler elbette bunlarla sınırlı kalmamıştır. 18/31 Aralık 1917 tarihinde Petrograd'da, Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği binasında savaş esirleri ve sivil tutuklulara ilişkin bir toplantı başlamıştır. Toplantıya Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Almanya, Rusya ve Osmanlı delegasyonları katılmıştır. Osmanlı temsilcisi toplantıya 31 Aralık 1917/13 Ocak 1918'de katılmış ve toplantı tutanağında belirtildiği üzere, Rusçayı son derece iyi konuşarak oldukça etkileyici ve duygulu bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin bir temsilcisi olarak ve “insanlık ve insanseverlik ideallerini benimseyen bir kişi” sıfatıyla şu beyanda bulunmuştur: *“Elbette burada Türk hükümeti adına değil, Hilâl-i Ahmerimiz adına konuşuyorum. Büyük Peygamberimiz... insanlara kökenlerine ve dış görünüşlerine göre değil, akılları ve*

⁵³¹ Abdürreşid İbrahim Efendi'nin İstokholm'dan 16 Ağustos 1917 tarihli mektubu; belgenin dosya tarih aralığı [16 Ağustos-4 Eylül 1917], s. 15 (Belge no. 6) [*Azerbaycan Cumhuriyeti* 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), Q.Ş., V.Q.].

⁵³² Mesut Çapa, *Kızılây (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, 2. Baskı, Türkiye Kızılây Derneği, Ankara, 2010, s. 112-116.

⁵³³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Yeni Belgelerin Işığında*, s. 336-340.

eğitimleri temelinde değer verilmesi gerektiğini bize buyurmuştur; biz de bu ilkeyi isteyerek yerine getiriyoruz..."⁵³⁴ Söz konusu temsilci Yusuf Akçura idi. Akçura, yalnızca Bolşeviklerle değil, Rusya'da kendi iktidarlarını kurmak isteyen Bolşevik karşıtı çevrelerle de temas kurabilen bir isimdi. Ağustos 1918'de, o dönemde Bolşevik karşıtı hükûmetin merkezi konumundaki Samara'da bulunmuş ve burada Türk savaş esirlerine yardım sağlanması konusunda anlaşmalar yapmıştır.⁵³⁵

Mayıs 1919'da Yusuf Akçura, Stockholm'den, Amiral Aleksandr Kolçak'ın başında bulunduğu Sovyet karşıtı hükûmetin merkezi Omsk'a bir telgraf göndererek Krasnoyarsk'ta bulunan Türk Albay Arif'e bildirilmek üzere, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin, Türk savaş esirlerine yardım amacıyla İsveç Kızılhaçının Omsk'taki temsilcisine 300.000 ruble gönderdiğini haber vermesini talep etmiştir.⁵³⁶

Akçura'ya verilen talimat, Kopenhag temsilciliğinin Rusya'daki Türk esirlerine ilişkin dört ana görevini belirliyordu:

- 1- Esirlerle Doğrudan Temas ve Tespit: Rusya'daki Türk savaş esirleriyle irtibat kurulacak, sayıları, bulundukları yerler, sağlık koşulları ve ihtiyaçları mümkün olduğunca tespit edilecekti.
- 2- Haberleşme Ağının Kurulması: Esirlerle aileleri arasında düzenli haberleşmenin sağlanmasına çalışılacaktı.
- 3- Maddî Yardım ve Kültürel Destek: İsveç ve Danimarka Kızılhaçlarıyla iş birliği yapılarak esirlere para, hediye paketleri ve kitap gönderilecekti.
- 4- Malûl Esirlerin İhtiyaçları: İskandinavya yoluyla Türkiye'ye gönderilen malûl esirlerin ihtiyaçlarıyla ilgilenilecekti.⁵³⁷

Bu görevler, temsilciliğin hedeflerini göstermektedir. Gerçekleşen faaliyetlerle birebir özdeşleştirilmemelidir. Yusuf Akçura Nargin Adası'na şahsen gidememiştir. Nargin hakkındaki bilgi akışı, Kopenhag Temsilciliğinin yanı sıra İsveç ve Danimarka

⁵³⁴ GARF, f. R-4789, l. 1, d. 266, v. 18.

⁵³⁵ GARF, f. R-667, l. 1, d. 22, v. 3, 4.

⁵³⁶ GARF, f. R-200, l. 1, d. 628, v. 103.

⁵³⁷ *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, s. 3.

Kızılhaçları, İzzet Bey'in yazışmaları ve tarafsız diplomatik temsilcilikler üzerinden yürüyen çok aktörlü bir ağ içinde şekillenmiştir.⁵³⁸

Osmanlı Devleti'nin bu girişimleri, savaş esirlerinin korunması, aileleriyle haberleşmelerinin sağlanması ve maddî yardımların ulaştırılması amacıyla yürütülen çok kanallı bir insanî-diplomatik çaba niteliğindeydi. Rusya'daki Müslüman topluluklarla kurulan temaslar da esirlere yönelik yardım ağını genişletmiştir. Bu çerçevede Hilâl-i Ahmer'in Kafkasya ve Rusya'daki faaliyetlerini, öncelikle esirlerin korunmasına ve yardım ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik kurumsal bir faaliyet olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

Osmanlı Devleti'nin esirlere yönelik malî yardımının boyutlarını ortaya koyan önemli belge dizilerinden biri, Bakü'deki esirlere muavenet için gönderilen paraya ilişkin tahkikattır. Daha sonraki 23 Temmuz 1918-29 Eylül 1920 tarihli Harbiye ve Maliye Nezaretleri yazışmalarında, Bakü'deki Osmanlı esirlerinin ihtiyaçları için 332.250 İsveç kronu (30.000 Osmanlı lirası) tahsis edildiği kaydedilmektedir. Bakü İsveç Konsolosu K. Malm'ın 27 Mart 1919 tarihli raporuna göre ise Petrograd'daki İsveç Sefareti murahhası A. Koehler aracılığıyla, Bakü'deki Türk Üsera-yı Harbiyesine Yardım Komitesi başkanı İsa Aşurbeyov'a teslim edilmek üzere gönderilen paradan 22 Nisan 1918'de Bakü Konsoloslughuna fiilen ulaşan net meblağ 331.399 İsveç kronudur. Dolayısıyla belgelerdeki 332.250 kronluk tahsis ile Bakü'ye ulaşan 331.399 kronluk net miktarın birbirinden ayrılması gerekir.⁵³⁹

Osmanlı arşiv belgelerinde, esir mübadelesi sürecinde belirli kişilere öncelik verilmesi taleplerinin de yer aldığı görülmektedir. Suriye Valisi Tahsin'in 31 Aralık 1917 tarihli yazısında, "en değerli memurlarımızdan" Bayburt Kaymakamı Ziya Bey'in Bakü yakınındaki adada, Bitlis Polis Müdürü İrfan Bey'in ise Rusya'nın iç bölgelerinde esir bulunduğu belirtilerek, esir mübadelesine başlandığında bu iki kişinin tahliyesine öncelik verilmesi talep edilmiştir. Kızılay Arşivindeki mektuplardan birinde ise bizzat Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya, Nargin'den Kadıköy'deki babası Osman Yümni Efendi'ye

⁵³⁸ Yücel Cevdet Karauz, s. 65.

⁵³⁹ BOA, HR.SYS, nr. 2665/1, v. 1-4 (23 Temmuz 1918-29 Eylül 1920 arası Harbiye ve Maliye Nezaretleri yazışmaları; 332.250 İsveç kronluk tahsis ile Bakü'ye ulaştığı bildirilen 331.399 İsveç kronluk net meblağ için aynı dosyadaki K. Malm raporu).

mektuplarının ulaşip ulaşmadığını sormakta ve sıhhat haberinin kendisine bildirilmesini istemektedir. Bu belgeler, Nargin’de yalnızca askerlerin değil, yüksek rütbeli sivil idarecilerin de esir tutulduğunu somut biçimde ortaya koymaktadır.⁵⁴⁰

15 Aralık 1917’de imzalanan Brest-Litovsk Mütarekesi sonrasında Petrograd’da bir karma komisyonun toplanması kararlaştırılmış ve esir mübadelesi doğrudan Osmanlı-Rus müzakerelerinin gündemine girmiştir. Osmanlı Hükûmeti, eski *Âtina* elçisi Galip Kemali (Söylemezoğlu) başkanlığında bir Türk heyetini 12 Ocak 1918’de Petrograd’a göndermiştir. Ancak bu görüşmelerde tatmin edici sonuç alınamamış, yalnızca birkaç yüz malul Türk savaş esiri ve sivilin yurda dönüşü kararına varılabilmektedir. 9 Şubat 1918 tarihli İttifak Devletleri-Ukrayna Halk Cumhuriyeti Barış Antlaşması’nı takiben, 12 Şubat 1918’de Osmanlı Devleti ile Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında esirlerin serbest bırakılması ve dönüş usullerine ilişkin hükümler içeren Muahede-i Munzamma imzalanmıştır. Mart 1918’de ise Kırım’daki Tavrida Cumhuriyeti makamlarının sağlam esirlerin karşılıklı mübadelesi yönündeki teklifi Osmanlı tarafınca kabul edilmiş, Nisan 1918’de ilk etapta 200 sağlam savaş esirinin karşılıklı değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda 1918 yılı içinde Kafkasya ve Ukrayna limanlarından yaklaşık 4.600 esirin Türkiye’ye getirilebildiği belirtilmektedir.⁵⁴¹

TBMM döneminde Ankara Hükûmeti, savaş esirlerinin iadesini yalnızca antlaşmalar yoluyla değil, bütçe ve sevk kararlarıyla da takip etmiştir. 3 Mayıs 1922 tarihli TBMM oturumunda, Sivastopol ve çevresinde aç ve perişan hâlde bulunduğu bildirilen yaklaşık 4.000 asker ve sivil Türk esirinin nakil ve iâşesi görüşülmüştür. Bu amaçla Müdafaa-i Millîye Vekâleti bütçesine 100.000 liralık tahsisat yapılması kararlaştırılmıştır. Bu karar, diplomatik girişimlerin idarî ve malî tedbirlerle birlikte yürütüldüğünü ve iade

⁵⁴⁰ BOA, DH.EUM. 5. Şb. 52/2 (Suriye Valisi Tahsin’in Sadâret’e yazısı, 31 Kânunuevvel 1333/31 Aralık 1917); Kızılay Arşivi, 923/68.12 (Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya’nın Nargin’den mektubu), s. 168-169, 188 [T.N.]. Yusuf Ziya Bey’in biyografisi, Bayburt Kaymakamı olarak atanma süreci ve esaret dönemi için ayrıca bk. Esat Aktaş, “Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey’in Esaret Yılları ve Türkistan’daki Faaliyetleri”, *İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt*, ed. Süleyman Çiğdem, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Esat Aktaş, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt, 2019, s. 266-268.

⁵⁴¹ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşında Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 83, 2012 (ss. 1-16), s. 6-7; Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 349, 353-354; Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hâriciye Hizmetinde 30 Sene*, Saka Matbaası, İstanbul, 1949, s. 140-145; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 456.

meselesinin Ankara açısından çok yönlü bir devlet sorumluluğu olarak ele alındığını göstermektedir.⁵⁴²

Ankara makamlarının karşılaştığı başlıca güçlük, Rusya'daki Türk esirlerinin sayısı ve bulundukları yerler hakkında kesin bilgi edinilememesiydi. Müdafaa-i Millîye Vekilinin Kasım 1922 tarihli raporunda, Bekir Sami Bey'in Moskova müzakereleri sonrasında hazırladığı değerlendirmeye dayanılarak subay ve erlerin toplamının 12.000'i aştığı tahmin edilmiştir. Aynı raporda, 1917-1920 arasındaki ihtilâl ortamında esirlerin farklı Rus köylerine dağıtıldığı ve bu nedenle tespit ve toplama işlemlerinin neredeyse imkânsız hâle geldiği belirtilmiştir.⁵⁴³ Bu tablo, Ankara'nın esir meselesini neden uzun süre diplomatik temsilcilikler ve özel görevliler aracılığıyla takip etmek zorunda kaldığını açıklamaktadır.

Bu şartlarda TBMM Hükûmeti, esirlerin dönüşünü sağlamak için Tiflis temsilciliği, İcra Vekilleri Heyeti, askerî araştırma heyetleri ve daha sonra elçilik ve şebhenderlikler üzerinden birbirini izleyen araçlar kullanmıştır. Bu çok kanallı yapı içinde temsilcilikler saha tespiti ve transit meselelerini, İcra Vekilleri Heyeti idarî ve malî kararları, TBMM ise siyasî denetimi üstlenmiştir. Ahmet Muhtar'ın Kasım 1922'de Hariciye Vekâletine gönderdiği rapor, Kuzey Kafkasya'dan Tiflis'e ulaşabilen askerî ve sivil esirlerin Batum ve Kars yollarıyla yurda sevk edildiğini, ancak Gürcü makamlarının tutumu ve nakliye araçlarının yetersizliği nedeniyle sürecin ağır ilerlediğini göstermektedir. Bu rapor, Ankara'nın yalnız Sovyet Rusya ile yaptığı merkezî düzenlemelere dayanmasının yeterli olmadığını, Kafkasya'daki transit makamlarla ayrıca temas kurmak zorunda kaldığını da ortaya koymaktadır. Mesele 1923'te İcra Vekilleri Heyetinde yeniden ele alınmış ve Bakü ile Rusya'nın iç bölgelerinden gelecek esirlerin sevklerinin kolaylaştırılması istenmiştir. Sonraki yıllarda sahadaki esirleri tespit etmek üzere özel askerî görevliler gönderilmiş, konu TBMM'nin denetim gündeminde tutulmuş ve diplomatik temsilciliklerden bilgi talep edilmiştir. Buna rağmen esirlerin geniş bir coğrafyaya dağılmış olması, ulaşım güçlükleri ve yerel makamlarla yaşanan sorunlar, merkezî komisyonlara dayalı iade

⁵⁴² Nuri Köstüklü, "Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", s. 7; BCA, 030/18/03.29.14; BCA, 030.18/05.14.10; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 406-410. 1921 tarihli iade düzenlemelerinin hükümleri için ayrıca bk. bu çalışma, 3.10.4.

⁵⁴³ Nuri Köstüklü, "Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", s. 8-9; BCA, 030.10/55.362.18.6.

sisteminin etkinliğini sınırlandırmıştır. Nihayet kalan kişilerin elçilik ve şehbenderlikler aracılığıyla “tebaa sevki” usulüne tâbi tutulması kabul edilmiştir.⁵⁴⁴ Böylece Ankara’nın siyaseti, antlaşmaya dayalı toplu iadede dağınık durumdaki kişilerin konsolosluk kanalıyla sevkine doğru evrilmiştir.

Nargin Adası özelinde mevcut belgeler, Osmanlı Devleti ile Hilâl-i Ahmer’in girişimlerinin esirlerin yaşam koşullarını köklü biçimde değiştirdiğini göstermeye elverişli değildir. Buna karşılık İspanya Sefareti üzerinden diplomatik himaye, İsveç ve Danimarka Kızılhaçları üzerinden bilgi ve yardım, Hilâl-i Ahmer üzerinden haberleşme ve maddî destek gibi birbirini tamamlayan kanalların kullanıldığı açıktır. Bu faaliyetlerin etkisi sınırlı ve dönemsel kalmış, Rusya’daki siyasî ve idarî çözülme yardımın düzenli yürütülmesini zorlaştırmıştır. Bu nedenle söz konusu girişimleri, sonuçları bakımından ihtiyatla değerlendirilmesi gereken çok kanallı bir insanî yardım ve diplomatik himaye pratiği olarak nitelendirmek daha isabetlidir.

Savaşın son aşamasında Osmanlı Devleti’nin esirlerine yönelik çabaları farklı bir boyut kazanmıştır. Nisan-Temmuz 1918 tarihleri arasında Tahran Sefaretinden gönderilen telgraflarda, Rusya’dan Tebriz’e ulaşan yaklaşık 350 Osmanlı esirinin zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için acil kredi tahsis edilmesi talep edilmiştir.⁵⁴⁵ Bu belge, esirlerin kamplardan çıkış sürecinde de Osmanlı devlet mekanizmasının devrede olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte Eylül 1918’de Berlin Sefiri Rıfat Bey’e gönderilen bir telgrafta, Bakü meselesinin halline kadar Rusya’daki Osmanlı esirlerinin memlekete dönüşlerine engeller çıkarıldığı bildirilmiştir.⁵⁴⁶ Bu durum, savaşın sona ermekte olduğu bir dönemde dahi esir meselesinin çözümsüz kaldığını ve Osmanlı

⁵⁴⁴ Nuri Köstüklü, “Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, s. 7-11; BCA, 030.10/55.362.18.4; BCA, 030.10/55.363.6.(4); BCA, 030.10/7.40.19(2); 22 Şubat 1926 tarih ve 750 sayılı “Türkiye ile Rusya’da Dağınık Bir Hâlde Kalmış Olan Harp Esirlerinin ‘Tebaa Sevki’ Muamelesine Tâbi Tutulmaları Hakkında Kanun”, *Resmî Ceride*, 7 Mart 1926, No. 315, md. 1. İade mekanizmasının uygulanma süreci için ayrıca bk. bu çalışma, 3.10.5.

⁵⁴⁵ Rusya’dan Tebriz’e ulaşan yaklaşık 350 Osmanlı esirinin zaruri ihtiyaçlarına harcanmak üzere kredi tahsis olunması hakkında bk. BOA, HR.SYS, nr. 2341/6, v. 1, s. 1-2. Neşir için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 504-505 (Belge no. 152).

⁵⁴⁶ Bakü meselesinin halline kadar Rusya’daki Osmanlı esirlerinin memlekete dönüşlerine engeller çıkarıldığına dair bk. BOA, HR.SYS, nr. 2297/1, v. 69, s. 1, s. 613 (Belge no. 195) [Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), V.Q., Q.Ş.].

diplomasisinin bu alanda karşılaştığı engellerin savaşın bitiminden sonra da sürdüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

2.4.2. Kafkasya Müslümanlarının Esirlere Yardım Faaliyetleri

1914-1918 yılları arasında, Nargin Adası ve Güney Kafkasya'daki diğer esir kamplarında tutulan Osmanlı askerleri ve sivil esirler, bulundukları bölgedeki Müslüman Azerbaycan halkı için yalnızca bir uzak haber konusu değil, aynı zamanda toplumsal vicdanın gündemi hâline gelmiştir. Türk esirlerin bu koşullarda tutulması yerel halkta derin bir rahatsızlık yaratmış, özellikle 1916'dan itibaren Kafkas Cephesi'nden getirilen esirlerin sayısındaki artış, halkın tepkisini tetiklemiştir.⁵⁴⁷ Kaynaklar bu yardım faaliyetlerinin kendiliğinden gelişen bireysel girişimlerden öte, kurumsal bir karakter taşıdığını göstermektedir. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Bakü Müslüman Millî Komitesi, Bakü Müslüman Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, Muhtaçlara Yardım Cemiyeti, Gence Millî Müslüman Komitesi, Nicat Cemiyeti ve Gence Gençler Teşkilatı gibi gönüllü kuruluşlar, dönemin naşir ve muharrirleri ile millî burjuvazisinin temsilcileri, yalnızca esirlere yardım için değil, aynı zamanda Rus işgaline uğrayan Doğu Anadolu vilayetlerindeki yetim ve yoksul çocuklara, muhtaç kimselere de el uzatmak amacıyla seferber olmuşlardır. Bu kuruluşlar arasında özellikle Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin edindiği statü dikkat çekicidir. Cemiyet, Rus makamlarından izin alarak esirlere yönelik resmî yardım ve himaye faaliyetlerinde bulunma izni elde etmiştir. Bakü valiliği adına Sıhhiye ve Tahliye İşleri Yüksek Amiri Prens Oldenburgski'ye gönderilen bir raporda, esirlerle ilgili bütün bu görevleri yerine getirebilmek için Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin desteğine ihtiyaç olduğu belirtilirken, “zaten onların da bu işe can attıklarının” altı çizilmiştir. Bu izin, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin yardım faaliyetlerine kurumsal ve resmî bir çerçeve kazandırmıştır.⁵⁴⁸

Bu kurumsal yardımın coğrafi boyutu da oldukça geniştir. Kafkas Cephesi'nde esir alınan Osmanlı askerlerinin önemli bir bölümü Tiflis-Bakü hattı üzerinden Rusya'daki kamplara sevk edilirken, güzergâh üzerindeki Azerbaycan demiryolu istasyonları kritik bir insanî

⁵⁴⁷Yücel Cevdet Karauz, s. 65.

⁵⁴⁸ Telman Nüsretoğlu, “Editörden”, *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, Hazar Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2025, s. 13-14.

fonksiyon üstlenmiştir. Azerbaycan Türklerinin girişimleriyle Gence istasyonunda seyyar hastaneler kurulmuş, yaralı esirler bu hastanelerde tedavi edilmiş, vagonlarda hayatını kaybedenlerin İslami usullere göre defni gerçekleştirilmiş, yaşam mücadelesi veren esirlerin ilaç ve su ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Gence Belediye Başkanı Halil Bey bu süreçte öncü bir rol üstlenmiş, Gence valisiyle görüşerek hasta ve yaralı esirlere yardım amacıyla istasyon binasının yakınında bulunan bir yapının hastaneye dönüştürülmesini sağlamıştır. Bakü demiryolu istasyonu da dezenfeksiyon ve karantina faaliyetleri, esirlerin su ve yiyecek ihtiyacının temini, ölenlerin defnedilmesi ile hastaların sağlıklı esirlerden ayrılarak hastanelere yerleştirilmesi gibi hayati işlevler görmüştür. Pahalyuk'un RGVIA belgelerine dayanan hesabına göre, 1916 yılı boyunca Nargin'e 18.028 esir gelmiş, bunların önemli bir bölümü daha sonra çalıştırılmak üzere başka yerlere sevk edilmiştir. Aynı çalışmada 1915-1916 yıllarında Nargin'den geçenlerin toplamı yaklaşık 20.000, 1917-1918 yılları da dâhil edildiğinde yaklaşık 25.000 olarak hesaplanmaktadır. Güzergâh yardımlarının kurumsallaştırılması yönündeki irade, dönemin basınında da açıkça dile getirilmiştir. Resulzade'nin Mart 1915'te *İkbal* sütunlarında kaydettiğine göre, Bakü Müslümanlarından bir cemiyet, bu durumdaki esirlere "sarih bir müavenet-i tıbbiye ve sıhhiye ulaştırmak için kendi masrafiyla yollarda iâşe merkezleri" kurmak istemiş, böyle bir yardıma duyulan ihtiyacı, Türkçe gazetelerin tasvirleri bir yana, bizzat askerî sıhhiye idaresine mensup hükûmet memurlarının müracaatları dahi göstermiştir.⁵⁴⁹⁵⁵⁰

Bu kurumsal tablonun birinci elden tanıklığını, Gence Gençler Teşkilatının başında bulunan Nağı Şeyxzamanlı'nın (Naki Keykurun) hatıratı sunmaktadır. Şeyxzamanlı'nın anlattığına göre teşkilat, esir taşıyan katarlardan indirilen cenazeleri teslim almak üzere istasyonda daimî nöbetçi bulundurmuş, kendisi Belediye Reisi Halil Bey'e başvurarak hasta esirlerin trenlerden alınıp tedavi edilmesini talep etmiş, Halil Bey'in valiyle görüşmesi üzerine istasyonda geniş bir bina boşaltılarak revir hâline getirilmiş, Tiflis'ten

⁵⁴⁹ Telman Nüsretoğlu, "Editörden", s. 14-15. Gence Belediye Başkanı Halil Bey'in hastane girişi ile Bakü istasyonunun dezenfeksiyon ve karantina işlevleri için bk. aynı yer. Nargin'den geçen esirlerin sayısı için bk. Константин Александрович Пахалюк, «Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленнх на острове Нарген (1915-1918 гг.)», *Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало*, Москва, 2014 (с. 100-128), с. 122, 124.

⁵⁵⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ("Niş" imzasıyla), "Dəlil və sübut arxasında", *İqbal*, No: 900, 31 Mart 1915 [*Əsərləri*, Cild: 3 (1915-1916), (Yay. haz. Şirməmməd Hüseynov), Elm, Bakı, 2012, s. 104-107; alıntı için bk. s. 105].

hareket eden esir katarlarının Gence'ye önceden bildirilmesi ve hekim heyetinin vagonları yerinde muayene etmesi usulü benimsenmiştir. Ücret almaksızın bu heyetin resmî tercümanlığını üstlenen Şeyhzamanlı, ilk karşıladıkları 28 vagonluk katardan 40 hastanın alınarak revire yatırıldığını, halkın hazırladığı hediye keselerinin vagonlara “Türk halkı tarafından sizlere hediyedir” denilerek dağıtıldığını nakletmektedir. Hatırata göre kurulan revirde daimî olarak 200 hasta bulunmuş ve başlarında esir zabıt Murad Bey durmuştur. Teşkilat esirlere Azerbaycan'da Türkçe basılmış kitap ve gazeteler ulaştırmış, Resulzade'nin Bakü'de çıkardığı *Açık Söz* gazetesi esirlere günlük olarak götürülmüş, Gence'nin muallim ve şairleri, esirlerin en sevdiği şair olan Ahmed Cavad başta olmak üzere, kampa davet edilmiştir. Tacir Hacı Hasan'ın vali, belediye reisi ve şehrin ileri gelenlerinin katıldığı 300 kişilik bir ziyafeti esirler şerefine vermesi ve Ocak 1916'da “Kardaş Kömeği” menfaatine tertip edilen müsamereye, komutanlık ve valilikten alınan izinle düşergedeki esir zabıt ile tabibin de davet edilmesi, bu ilginin resmî makamları da kuşatan toplumsal bir seferberliğe dönüştüğünü göstermektedir.⁵⁵¹

Azerbaycanlı sivil yardımın kimi örnekleri, resmî izin sınırlarının oldukça esnek kullanıldığını da göstermektedir. Poznahirev'in aktardığı Ağustos 1915 tarihli arşiv belgesine göre Bakü hayır çevrelerinin temsilcilerinden Sona Hanım Hacıyeva, komutanın izniyle Nargin'e serbestçe girebilmekte, kimi günler geç saatlere kadar adada kalabilmekte ve bazı ziyaretlerini kendi motorlu teknesiyle gerçekleştirebilmekteydi. Bu kayıt, Hacıyeva'nın kaçırma faaliyetlerinden bağımsız olarak, yardım ulaştırmak için kamp yönetimiyle kurduğu doğrudan temasın arşivsel temelini göstermektedir.⁵⁵²

Azerbaycan arşiv belgeleri, yardım faaliyetlerinin Rus güvenlik makamlarınca yakından izlendiğini göstermektedir. Tiflis Jandarma Kolordusu Şubesinin 8 Ocak 1915 tarihli ve 49 numaralı gizli mektubunda İskender Bey ile Davud Bey Rüstembeyovların Bakü demiryolu istasyonunda Türk esirleriyle görüştükleri, “son kuruşlarına ekmek alıp esirlere götördükleri ve esirlerle bir şeyler konuştukları” bildirilmiştir. Bu belge, gündelik yardımın dahi güvenlik ve istihbarat konusu hâline gelebildiğini ortaya koymaktadır.

⁵⁵¹ Nağı Keykurun, *Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri*, s. 27-31.

⁵⁵² B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 160; RGVIA, f. 2100, l. 2, d. 684, v. 23-24. Nüşabə Məmmədova, *Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi: Qaçqınlar və hərbi əsirlər*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2019, s. 390. Ayrıca bk. ARDTA, f. 46, l. 1, d. 364, v. 19-19 ob.

Nargin'den esir kaçırma operasyonlarına ilişkin soruşturma ve şahıslar ise tekrar yaratmamak için 2.5.1'de ayrıca ele alınacaktır.⁵⁵³

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Nargin Adası'ndaki Türk esirlerine yönelik yardım ve himaye faaliyetlerinde resmî bir rol de üstlenmiştir. Cemiyetin girişimleri sonucunda adadaki Osmanlı esir subaylarının pazar günleri Bakü'ye getirilerek şehirde dolaşmalarına izin verildiği görülmektedir. Bu uygulama hem esirler hem de Azerbaycan halkı açısından son derece önemli bir manevi destek anlamına gelmiştir. Bu dönemde Bakü'de bulunan Fahrettin Erdoğan, hatıralarında bu olayı şu şekilde anlatmaktadır:

“Erzurum’un kaybedilmesinden sonra Rus ordusu Erzincan’a kadar ilerlemişti. Bu bölgede esir alınan Osmanlı subay ve askerleri, Sibirya’ya gönderilmeyip Hazar Denizi’nin ortasında yer alan Nargin Adası’ndaki esir kampına toplanıyorlardı. Her pazar günü bu kamptaki esir subaylara şehirde dolaşmaları için izin verilirdi. Biz de onları görmek üzere limana giderdik. Halk sahilde toplanmıştı, aralarında genç kızların bulunduğu otomobiller sıra hâlinde bekliyordu. Sorduğumda, bu genç kadınların Bakü’nün tanınmış ailelerine mensup olduklarını öğrendim. Topçubaşı Ali Merdan Bey’in, Hacı Zeynelabdin Tâkiyev’in, Nâkiyev ve Quliyev ailelerinin kızları otomobillerin başında yer alıyorlardı. Kıyıya yanaşan kayıklardan çıkan Türk subayları, bu genç kadınlar tarafından karşılanıyor, kollarına girilerek otomobillere bindiriliyordu. Şehrin çeşitli yerlerini gezdiriyor, kamp arkadaşları için ihtiyaç duydukları eşyaları mağazalardan satın alıyorlardı. Bu alışverişlerin bedeli Hayır Cemiyeti tarafından karşılanıyordu. Ardından subaylar evlere davet edilerek öğle yemekleri ikram ediliyor, daha sonra aynı araçlarla sahile getirilip adaya geri gönderiliyorlardı.”⁵⁵⁴

Cemiyetin yardım faaliyetlerinde kadınların üstlendiği rol ayrıca dikkat çekicidir. Kerbelayı İsrail Ağa Hacıyev’in eşi Sona Hanım Hacıyeva, Nargin’e giderek Türk esirlerine erzak ve çeşitli ihtiyaç malzemeleri ulaştırmış, jandarma kayıtlarına göre adaya serbestçe girebilmiş ve kamp yönetimiyle doğrudan temas kurabilmiştir. Benzer bir örnek, Ahmet Göze’nin hatıralarında adı geçen Bakülü hayırsever Ayşe Hanım’dır. Göze’ye göre Ayşe Hanım Nargin’e giderek esirlere bayram harçlığı, çamaşır ve ayakkabı dağıtmıştır. Hatırat niteliğindeki bu ikinci anlatı, arşiv kaydıyla aynı kanıt düzeyinde görülmemeli, dönemin yardım hafızasını yansıtan bir tanıklık olarak değerlendirilmelidir.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Nüşabə Məmmədova, *Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi: Qaçqınlar və hərbi əsirlər*, s. 389-390. Tiflis Jandarma Kolordusu Şubəsinin 8 Ocak 1915 tarihli 49 numaralı gizli mektubu için bk. ARDTA, f. 524, l. 1, d. 38, v. 52.

⁵⁵⁴ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellərində Hatıralarım*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 154-155.

⁵⁵⁵ Sona Hanım Hacıyeva’nın adaya serbestçe girişi ve kamp komutanı Poltoratski ile ilişkileri hakkında bk. Nüşabə Məmmədova, *Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi: Qaçqınlar və hərbi əsirlər*, s. 390; ARDTA, f. 46, l. 1, d. 364, v. 19-19 ob. Kaptan Antonov’un 29 Ağustos 1915 tarihli tahkikatı ve ilgili yazışmalar için ayrıca bk. ARDTA, f. 46, l. 1, d. 364, v. 14-18, 48 (arka yüzleriyle), aktaran Nüşabə

Bakü'de yayımlanan *Kaspi* gazetesi, Mayıs 1917'nin sonlarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin, Nargin Adası'nda tutulan Türk kadınlarının cemiyetin himayesine alınarak şehre nakledilmesi talebiyle ada komutanlığına başvurduğunu bildirmiştir. Komutan, bu tür bir talebin Kafkas Cephesi Başkomutanlığı Karargâhına iletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine cemiyet temsilcileri aynı gün telgrafla Tiflis'teki karargâha müracaat etmiştir. 15 Temmuz 1917 tarihinde adadan, Türk kadınlarının esaretten serbest bırakıldığı haberi cemiyete ulaştırılmıştır. Aynı gün cemiyet, görevlendirdiği temsilcilerini adaya göndererek Türk kadınlarının şehre getirilmesini sağlamış, kendilerine cemiyetin barınağında barınma imkânı sunulmuştur. Aynı gazetenin bir başka haberinde, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin bir temsilcisinin esaretten serbest bırakılan Türk kadınlarını almak üzere adaya gittiği bildirilmektedir. Haberde, üç Türk kadınının şehre taşınmaya “büyük güçlük” ikna edilebildiği özellikle vurgulanmakta, bu kadınların adada kalan yakınlarından ayrılmak istemedikleri için uzun süre teklifi reddettikleri belirtilmektedir. Adada ayrıca iki çocuğuyla birlikte kalan ve hiçbir şekilde ayrılmayı kabul etmeyen bir başka Türk kadınının daha bulunduğu ifade edilmektedir. Şehre getirilen üç Türk kadını cemiyetin barınağına yerleştirilmiş, ancak gazetenin aktardığına göre, bu kadınlar şehirde yaşamaktan “oldukça memnuniyetsiz” olmuş ve adada kalan akrabalarına duydukları özlem nedeniyle derin bir hüznü yaşamışlardır. Bu haberler, söz konusu dönemde adada çocuklarıyla birlikte tutulan birkaç Türk sivil ailesinin bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte haberlerde kamp koşullarının ayrıntılandırılmaması, Bakü kamuoyunun adadaki gerçek durum hakkında ne ölçüde bilgilendirildiği konusunda soru işareti doğurmaktadır. Yardım faaliyetleri zamanla daha sistematik bir nitelik kazanmış, Azerbaycan'daki Müslüman topluluklar esirlerin durumuna dikkat çekmek amacıyla bilgilendirme toplantıları ve bağış toplama kampanyaları düzenlemiştir. Bu sivil girişimler, uluslararası inceleme ve yardım çalışmalarıyla da kesişmiştir. 30 Kasım 1917 tarihli *Açık Söz* haberine göre Nargin'e giden inceleme komisyonunda İsveç ve Danimarka konsolosları, bir Alman doktor, bir hemşire, Hümmet Fırkası adına Neriman Nerimanov ve Abdülbaki Mehmedov, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti adına Ağamammed İbrahimov ve Cemiyet-i Hayriye adına Tacbehş Mürselov yer almıştır. Bu örnek, yerel

Məmmədova, *Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi: Qaçqınlar və hərbi əsirlər*, s. 393-397. Ayrıca bk. Akif Aşırılı, *Nargin adasında türk əsirləri*, Elm və təhsil, Bakı, 2011, s. 35, 39.

yardım kuruluşlarıyla uluslararası temsilciler arasındaki somut temasın varlığını göstermektedir.⁵⁵⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan etmiş, Bakü 15 Eylül 1918’de Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan kuvvetleri tarafından alınmış, hükûmet 17 Eylül’de Gence’den Bakü’ye taşınmıştır. Bakü’nün alınmasından sonra Türk esirlerin durumu önemli ölçüde değişmiştir. Cumhuriyet döneminde, özellikle 1919’dan itibaren, resmî kurumlar da esirlerin iâşe ve vatanlarına dönüş süreçlerine katılmıştır. Ümûr-i Hayriye Nezareti ile Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi bu süreçte birlikte faaliyet yürütmüş, Cemiyet-i Hayriye, Bakü’ye ulaşan eski Osmanlı esirlerinin Batum üzerinden Türkiye’ye gönderilmeleri için yardım sağlamaya devam etmiştir.⁵⁵⁷

Bu yardım faaliyetlerinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde de devam ettiği, Cumhuriyet’in resmî yayın organı Azerbaycan gazetesinin 1919 yılı sayılarından izlenebilmektedir. Gazetenin 16 Ocak 1919 tarihli sayısında, Bakü’deki 13. hastanede yatan ağır yaralı Türk askerleri — aralarında mülâzım-ı sâni (teğmen) Mehmed Rüfet de bulunmaktaydı — ve onlara gösterilen ilgisizlik teessürle anlatılmış, uzun süredir Türk esir ve hastalarının ihtiyaçlarıyla ilgilenen Ağamemmed İbrahimzâde Efendi’nin gayretiyle İsa Bey Aşurbeyov, Hasan Dadaşov ve diğer hayırseverlerden toplam 470 manat bağış toplandığı, ayrıca gazete idaresinde bağış için bir kayıt defteri açıldığı bildirilmiştir.⁵⁵⁸

Aynı dönemde Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi hem yetim Türk esir çocuklarının hem de erişkin esirlerin vatanlarına ulaştırılmasını üstlenmiştir. Gazetenin 31 Temmuz 1919 tarihli sayısına göre cemiyet, kendisine teslim edilen iki Türk esir çocuğunu

⁵⁵⁶ “В благотворительном обществе”, *Каснуї*, № 160, 20 июля 1917; 30 Kasım 1917 tarihli Nargin inceleme komisyonunun bileşimi için bk. “Nargin’de Türk Esirlerinin Hali”, *Açık Söz*, No: 617, 30 Kasım 1917; transkripsiyon için bk. *I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 269-272.

⁵⁵⁷ Betül Aslan, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardaş Kömeği (Yardımları)”, *Birinci Dünya Müharibəsi və Azərbaycan mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər (Xüsusi buraxılış), Bakı, 2014, s. 155-156; ATASE, A. 4/3671, K. 2918, D. 495/325, F. 8-40. Cumhuriyet döneminde Cemiyet-i Hayriye ile Ümûr-i Hayriye Nezareti arasındaki iş birliği için ayrıca bk. “Türk Esirlerine Yardım”, *Yeni Gün*, No: 313, 28 Kanunusani 1336/28 Ocak 1920, s. 2; *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920*, [Q.Ş. V.Q], s. 648.

⁵⁵⁸ *Azerbaycan*, No: 89, 16 Ocak 1919. (Haber, Bakü’deki 13. hastanede yatan yaralı Türk asker ve subaylarına dairdir; başlıksız yayımlanmıştır.)

vatanlarına göndermiş, aynı sayıda Ümûr-i Hayriye Nezaretinin dört Türk esirini yiyeceklerinin temini için cemiyete yönlendirdiği kaydedilmiştir.⁵⁵⁹

14 Ağustos 1919 tarihli sayıda Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesinin iki Türk esirini, Batum'a gidecekleri yol masraflarının karşılanması talebiyle Ümûr-i Hayriye Nezaretine gönderdiği bildirilmiş,⁵⁶⁰ 11 Eylül 1919 tarihli sayıda ise Dağıstan'dan Bakü'ye ulaşan ve isimleri tek tek zikredilen yedi Türk esirinin (Hamid Yakubzade, Mehmed Karamolla oğlu, Hasan Aziz oğlu, Mehmed Demirci oğlu, Bağır Mehmed Kargar oğlu, İsmail Eba oğlu ve Mehmedali Musa oğlu) Batum yoluyla vatanlarına gönderildiği ve her birine 200 manat harçlık verildiği ifade edilmiştir.⁵⁶¹

Bu haberler, Bakü'deki sivil dayanışma ağının, Rus idaresinin çöküşü ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da Türk esirlerin barınma, beslenme ve yurda iade ihtiyaçlarını fiilen karşılamaya devam ettiğini ve bu faaliyetlerin bağımsız bir devletin resmî gazetesinde alenen duyurulabildiğini göstermektedir.

2.5. AZERBAYCAN KAMUOYUNDA TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ

2.5.1. Esir Kaçırma Faaliyetlerinin Siyasî-Millî Boyutu

Azerbaycan Türklerinin Nargin Adası'ndaki esirlere yönelik faaliyetleri salt insanî bir refleksten ibaret değildi, aynı zamanda belirgin bir siyasî-millî boyut taşıyordu. Örgütlü esir kaçırma girişimleri 1915'te başlamıştı. Şubat 1917 Devrimi bu faaliyetlerin başlangıcı değil, Çarlık otoritesinin çöküşüyle ortaya çıkan siyasî ve idarî boşluk içinde mevcut yardım ve kaçış ağlarının hareket alanını genişleten bir dönüm noktası oldu. 1917 sonrasında Müsavat çevreleri ile Gence Millî Komitesi ve Gence Gençler Teşkilatı gibi millî çevre ve kuruluşlar, esirlere yönelik yardım ve bazı kaçış faaliyetleriyle ilişkilendirilmektedir. Bazı kaçış ve haberleşme ağlarının, esirler veya güvenilir aracılar üzerinden Osmanlı makamlarına siyasî ve askerî bilgi ulaştırmak amacıyla da kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶² Bu faaliyetler, Azerbaycan millî hareketinin örgütlenme, haberleşme

⁵⁵⁹ "Cemiyet-i Hayriyede" ve "Türk Esirleri", *Azerbaycan*, No: 239, 31 Temmuz 1919.

⁵⁶⁰ "Esir Türkler", *Azerbaycan*, No: 251, 14 Ağustos 1919.

⁵⁶¹ "Esirlerin Gönderilmesi", *Azerbaycan*, No: 271, 11 Eylül 1919.

⁵⁶² *Azərbaycan Milli Arxiv*, f. 276, l. 1, d. 12.

ve istihbarat ağlarıyla da kesişmiştir. Bakü'deki Türk esirlerinin himayesini resmî olarak üstlenen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, esirlerin belirli günlerde şehre getirilmesi için gerekli izinleri alabilmişti. Bu izin kapsamında 1915 yılının temmuz ve ağustos aylarında “Türk Bayramı Günü” vesilesiyle sekiz Türk subayı şehre çıkarılmış ve bir daha geri dönmemiştir.⁵⁶³ Olayın ardından cemiyet temsilcilerinin adaya giriş çıkışına ciddi kısıtlamalar getirilmiştir. Bu firar Rus polis kayıtlarıyla da doğrulanmaktadır. Bakü Arama Polisi Başkanı Rudenko'nun 16 Nisan 1916 tarihli raporuna göre, sekiz Türk esir subay kaçmayacaklarına dair yemin ettirilerek şehre bırakılmış, ancak adaya dönmeyerek firar etmiştir. Rudenko, firarilerin “İran pasaport ve giysileri ile teçhiz edilerek İran'a gittiklerini” kaydetmiş ve kaçırma işini Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin planladığına ilişkin şüphelerini belirtmiştir. Raporda kaçan subayların isimleri de verilmektedir: Yüzbaşı İzzet, Yüzbaşı Tapayev Farad Bey, Yusuf İbrahim Efendi, Yakup Mustafa Efendi, Hüseyin Hilmi Efendi, Şükrü Şaban, Fikri Şakar ve Ziya Efendi. Bu firarın, Ağustos 1915 tarihli emniyet yazısı ile 4 Kasım 1915 tarihli Genelkurmay yazışmasında aktarılan hadiseyle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Belgeler arasında kaçan subay sayısı (sekiz/dokuz) ve ad yazımları bakımından küçük farklılıklar bulunmaktadır.⁵⁶⁴

Buna rağmen esirlerin firardan vazgeçemedikleri görülmektedir. Krasnoyarsk'tan firar eden Dursun Binler, 200 manata sahte Tatar pasaportu temin ederek 17 Temmuz 1919'da kaçtığını anlatır. Avrupa Rusyası yolunun Kozak-Bolşevik çatışmaları nedeniyle kapalı olması üzerine Türkistan güzergâhına yönelen Binler, Semipalatinsk'teki İslam Cemiyetinden yardım almış, Çin sınırını develerle geçmiş ve Kaşgar'da hayırsever Musabay oğlu Hacı Hüseyin'in desteğiyle yoluna devam etmiştir. Vermıy (bugünkü Almatı), Taşkent, Buhara, Merv ve Aşkabat üzerinden Hazar'a ulaşan Binler, Bakü'den Batum ve Trabzon yoluyla Mart 1920'de yurda dönebilmiştir. “Sibirya'dan Trabzon'a sekiz ayda geldim” ifadesiyle özetlediği bu güzergâh, Rusya'daki Türk esirlerinin dönüş

⁵⁶³ Betül Aslan, *Kardaş Kömeği*, s. 161.

⁵⁶⁴ Azərbaycan Respublikası Yeni Tarix Arxivi, f. 498, l. 1, d. 1038, v. 79-80. Ad yazımı/sayı farkları için krş. İkinci Bölüm (Ağustos 1915 tarihli emniyet yazısı; 4 Kasım 1915 tarihli Genelkurmay yazışması); Kaçan sekiz Osmanlı subayının adları ve eşkâllerine ilişkin ayrıca bk. Rövsən Həsənlı, “Qaçmış əsirlər haqqında çar polisinin narahatlığı”, Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi, (Erişim tarihi: 14.08.2026); Ağabala Quliyev hakkındaki isnadın soruşturma sonucunda doğrulanmaması ve belgelerdeki sekiz/dokuz kişi farklılığı için bk. Vəfa Əliyeva, “Nargin adasından türk əsir zabıtlərinin qaçırılmasının təşkilində Ağabala Quliyevin iştirakı barədə”, *Geostrategiya*, Sayı: 1 (85), 2025 (ss. 153-158), s. 154, 156.

yollarının ne denli uzun ve meşakkatli olduğunu somutlaştırmaktadır.⁵⁶⁵ Krasnoyarsk garnizonundan 6 Ekim 1918’de firar eden Yarbay Ziya Yergök ise Semipalatinsk ve Türkistan üzerinden ilerlemiş, Hazar’ı geçerek dönüş yolunda Bakü’ye ulaşmıştır. Yergök ve beraberindekiler burada Bakü İslam Cemiyeti tarafından barındırılmıştır.⁵⁶⁶

Gece baskınları yoluyla gerçekleştirilen daha cesur operasyonlar da belgelenmiştir. Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi üyelerinden Mir Aziz Seyitli bir operasyonu şöyle anlatır: *“Gece yarısı, ada açıklarında pusuda duran teşkilatımızın kayıkları lamba işaretleri üzerine adaya yanaşarak sessiz bir kaç esiri kaçırdı. Birgün 16 zabıt kaçırıldı.”* Ertesi gün Rus gazeteleri *“Bu gece Nargin Adası’ndan 16 Türkiye zabiti kaçmak teşebbüsünde bulunmuş ise de fırtınanın şiddetinden kayıkları çevrilmiş ve kendileri de boğulmuşlardır. Kayık Nargin açıklarında bulunmuştur”* haberini verirken, Seyitli’nin ifadesine göre firari subaylar Cemiyet-i Hayriyenin “İsmailiye” binasında istirahat etmekteydi. Kaçırılan esirler genellikle Bakü’den İran’a geçirilerek Tebriz yolu ile Anadolu’ya gönderiliyordu.⁵⁶⁷

Kaçırma faaliyetlerinde Cemiyet-i Hayriye yanında Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi, bazı Azerbaycanlı kadınlar ve millî burjuvazinin temsilcileri de rol oynamıştır. Kaynaklarda Murtaza Muhtarov ve Osman Ağa Dilbazov gibi isimler farklı vakalarla ilişkilendirilmektedir. 1915 yazındaki sekiz Osmanlı subayının İran güzergâhından çıkarılması hadisesi ise yukarıda Rudenko ve diğer polis kayıtları üzerinden belgelendiğinden burada yeniden ayrıntılandırılmamıştır. Bu kaynaklar birlikte okunduğunda, yardım ağlarının bazı durumlarda barınma, sahte belge, ulaşım ve gizleme gibi kaçış lojistiğine dönüştüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶⁸ Kutlu’nun aktardığı ATAŞE kaydına göre, 12 Şubat 1918’de 3. Ordu ileri harekâta geçtiği sırada Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Nargin’deki Türk sivil esirlerden 65 çocuk ile 462 ihtiyarı hükûmetten izin alarak demiryoluyla Batum’a getirmiştir. Cemiyetçe görevlendirilen Bakülü Mustafa Bey

⁵⁶⁵ Yusuf Gedikli, s. 83-87.

⁵⁶⁶ Tuğgeneral Ziya Yergök, *Sarıkamuş’tan Esarete (1915-1920)*, haz. Sami Önal, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 180-192, 241-245.

⁵⁶⁷ Mir Aziz Seyitli, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Cilt: 2, Sayı: 17, Mayıs 1933, s. 199-205, özellikle s. 201.

⁵⁶⁸ Hayri Gökçay, *Bir Türk’ün Hatırat ve İntikamı*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1958, s. 217.

Atamanov'un gayretiyle 200 esir er de gizlice vapura sokulmuştur. Bunun dışında Kafkasya'daki Türk esirleri firar ederek 3. Ordu'ya sığınmaya başlamıştır.⁵⁶⁹

Firar ağlarının siyasî ve toplumsal arka planına ilişkin en önemli birincil kaynaklardan biri, Piyade 63. Alay Yüzbaşısı Mehmed Zeki'nin 26 Eylül 1917 tarihli raporudur. Rapor Rusya'nın genel iç durumuna ilişkin on dört maddelik geniş bir değerlendirme içermektedir. Ancak bu alt başlığın konusu bakımından doğrudan ilgili olan, Müslüman toplulukların Osmanlı esirlerine yardımı ve firarîleri himaye etmelerine ilişkin 7, 8 ve 14. maddelerdir: “7) *Esnâ-yı firârda birer müddet bulunduğum Dağıstan, Kafkasya, Türkistan, İran Ahâlî-i İslamiyesi'nin Makâm-ı Hilâfet'e büyük bir merbûtiyetleri olduğunu gördüm.* 8) *Rus Ordusu tarafından istilâ edilen mahaller ahâlîsine ve Bakü'deki Üsera-yı Osmâniye'ye Rus İslamları fevkalâde muâvenet etmektedirler.* 14) *Her türlü mehâlîki göze alarak bizi himâye eden İslamların esâmî ve adreslerinin merbût bulunduğ marûzdur.*”⁵⁷⁰

Raporun ekinde, firara yardım eden kişilerin adları da sıralanmıştır. Bunlar arasında altı Türk ve bir Macar zabitanı Tahran'a kadar getiren Dağıstan'ın Mikehe karyesinden Sultan Mevdudoğlu Bahaeddin Efendi, firarî zabitanı hanesinde saklayıp iâşe eden Kumturhanı karyesinden Ahlas Mirzaoğlu ile Bakü, Balahanı, Petrovsk, Gence ve İran'da bulunan çok sayıda Müslüman hayırsever, tüccar ve din adamı yer almaktadır.⁵⁷¹

Bu yardım ağı Osmanlı makamlarının da dikkatini çekmiştir. Tahran Sefaret-i Seniyyesi Ataşemiliterliğinin Hariciye Nezaretine gönderdiği 3 Ekim 1917 tarihli mahrem yazıda, Mehmed Zeki ile arkadaşlarını esaret mahallinden Tahran'a kendi parasıyla ve büyük tehlikeye katlanarak getiren Bahaeddin Efendi'nin taltifi ısrarla istenmektedir:

“Kendisiyle rüfekâsını mahall-i esâretten Tahran'a kadar getiren ve bu uğurda hem büyük bir tehlikeye katlanan hem de bu zâbitânı kendi parasıyla getirmek dolayısıyla mühim bir masraf dahi ihtiyâr eden Dağıstanlı Sultan Mevdudoğlu Bahaeddin Efendi'nin Hükûmet-i Senniyyemizce taltif ü takdîri ne kadar lâzım ise aksi hâlde dahi o kadar fenâ tesir icrâ eder [...] Müslümanlar bizim nakden fakîr olduğumuza vâkıftır ve bu hiç güçlerine gîtmez. Fakat bizi kalben ganî ve merd bilirler. En ziyâde bizden görmek ihtiyâcında bulundukları esâslarda sevilme, alâkadâr olmak ve mazhar-ı takdîr ü teşvîk olmak ve bilhâssa okşamak gibi evsâf-

⁵⁶⁹ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 383-384.

⁵⁷⁰ “Rusya Ahvâl-ı Dâhiliyesi Hakkında Rapordur”, 26 Eylül 1917, BOA, HR.SYS, nr. 2337/4, v. 14, s. 1-2.

⁵⁷¹ “Rusya Ahvâl-ı Dâhiliyesi Hakkında Rapordur”, BOA, HR.SYS, nr. 2337/4, v. 14 (rapora merbût liste).

ı übüvvettir ki bunların esirgenmesini acınsa da tahammül edemezler. [...] Fî 3 Teşrinievvel sene (13)33. Tahran Ataşemiliteri Kâymakâm Fevzi.”⁵⁷²

Bu belgeler, Türk esirlerinin kaçırılmasına yardım eden Müslümanların hangi ahlaki ve manevî saiklerle hareket ettiklerini ve Osmanlı Devleti’ne nasıl baktıklarını yansıtmaktadır. Azerbaycanlı aydınların ve yardım çevrelerinin kurduğu ağlar, Anadolu’daki mağdurlara yardım ederken Nargin’den esir kaçırma girişimlerini de desteklemiştir. Firar ağlarının sonuçları, kaçırılanların izlediği güzergâha ve sonraki temaslarına göre farklılaşmıştır. Esirlerin bir bölümü İran üzerinden Osmanlı topraklarına geçerken, bazı subay ve küçük zabitler Kafkasya’da kalmış ve yerel millî çevrelerle ilişki kurmuştur. Böylece bu ağlar yalnız barınma, sahte belge ve geçiş imkânı sağlamamış, firarîlerle bölgedeki siyasî ve askerî aktörler arasında bağlantı da kurmuştur. Ömer Fâik Numânzâde’nin Şubat 1918 tarihli mektubunda, “*Müslümanlar da boş oturmayıp Osmanlı esir zabit ve küçük zabitleri vasıtasıyla milis kıtaatı ihzar etmektedir*” denilmesi bu teması göstermektedir. Ancak mektup, söz konusu personelin sayısı, görev süresi, bağlı bulunduğu birlikler veya faaliyetlerinin sürekliliği hakkında ayrıntı vermemektedir. Bu nedenle kayıt, bazı firarî subayların askerî teşkilatlanmada kullanıldığı sonucunu desteklemekle birlikte, katkılarının genel kapsamını belirlemeye yeterli değildir. Belgenin buradaki önemi, firarın her zaman doğrudan yurda dönüşle sonuçlanmadığını göstermesidir.⁵⁷³

Kaçırma ağlarının sürekliliğine ilişkin daha doğrudan bir kayıt, 16 Şubat 1918 tarihli yazıdır. Belgede, Nargin Adası’ndaki Türk subaylarının tek seferde değil, “tedricen” kaçırıldığı belirtilmektedir: “*Bakü karşısındaki Nargin Adasından tedricen kaçırdığım Türk zâbitânı istihdâma başladım.*”⁵⁷⁴ Bu ifade, 1915’teki sekiz subay vakasından farklı olarak, kaçırma faaliyetinin 16 Şubat 1918’e kadar tek bir hadiseyle sınırlı kalmadığını göstermektedir. Belgedeki istihdam kaydı, kaçırma ağının askerî çevrelerle temas

⁵⁷² Tahran Sefâret-i Seniyyesi Ataşemiliterliği’nden Hâriciye Nezaret-i Celîlesi’ne (Mahrem), BOA, HR.SYS, nr. 2337/4, v. 15.

⁵⁷³ Ömer Fâik Numânzâde’nin Şubat 1918 tarihli mektubu, BOA, DH.EUM.5.Şb., nr. 55/26, v. 3. Belgenin neşri için bk. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov (yay. haz.), *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918–1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, [Q.Ş. V.Q.], s. 57–58, Belge nr. 15. Ayrıca bk. Mesut Güvenbaş, “Azerbaycan Kolordusunun Millî Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2019, s. 35.

⁵⁷⁴ BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 2–4, 16 Şubat 1918. Belgenin basındaki neşri için bk. “Kafkasya’da Esir Osmanlı Zabitleri”, *Âti*, S. 173, 22 Haziran 1334/1918, s. 2. Ayrıca bk. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov (yay. haz.), *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918–1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*, TEAS Press, İstanbul, 2018, s. 128, Belge nr. 124.

kurduğunu da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte kaçırılan subayların toplam sayısı ve firar teşebbüslerinin tarihleri verilmediğinden, ağın genişliği kesin biçimde belirlenememektedir.

Kaçış ağlarının askerî sonuçlarına ilişkin bir başka kayıt, 1918’de Osmanlı Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi tarafından yayımlanan *Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*’dur. Belgede, “Rusya’dan kaçıp Bakü’ye gelen Türk subayları ile kademeli küçük subaylardan bu birliklerin talim ve terbiyeleri konusunda önemli istifadeler temin edildiği” belirtilmektedir.⁵⁷⁵ Bu ifade, bazı firarî subay ve küçük zabitlerin yerel birliklerin eğitiminde kullanıldığını doğrudan desteklemektedir. Aynı raporda İsa Bey Aşurbeyzade’nin 1 Ekim 1917’ye kadar 4.900 kişilik eğitimli bir süvari kuvveti oluşturduğu, subay ve küçük subay mekteplerinin çoğaltıldığı ve Tatar alaylarına bir günde 600 kişinin müracaat ettiği de kaydedilmektedir. Ancak kaynakta 4.900 ve 600 rakamları eski Osmanlı esirlerinin sayısı veya onların katkısıyla yetiştirilen personel olarak verilmemektedir. Bu rakamlar yerel askerî teşkilatlanmanın genel büyüklüğü ve seferberlik kapasitesiyle ilgilidir. Dolayısıyla bunlardan hareketle firarî subayların katkısının miktarı belirlenemez. Rüştü Bey’in 16 Şubat 1918 tarihli raporunda Müslümanlara silah ve cephane verilmediği, buna karşılık Ermeni ve Gürcü birliklerinin donatıldığı yönündeki değerlendirme de yerel askerî dengesizliğe ilişkin Osmanlı algısını yansıtmaktadır.⁵⁷⁶ Bu kayıtlar birlikte değerlendirildiğinde bazı eski esirlerin eğitim faaliyetlerine katıldığı doğrulanmakta, fakat katkılarının bütün yerel kuvvetlere teşmil edilmesi mümkün görünmemektedir.

Mart 1918 tarihli bir Osmanlı diplomatik kaydı da esir subayların Bakü’deki askerî teşkilatlanmada görev aldığını göstermektedir. Stockholm Sefiri Cevat Bey’in 6 Mart 1918 tarihli telgrafında, Kafkasya’dan gelen İsveçli bir zabitin gözlemleri aktarılmıştır. Telgrafta, “*Bakü ve civârı sekenesinin ekseriyetini teşkil eden Müslümanlar Osmanlı esir zâbitânının idâreleri altında teşkilât-ı askeriyelerini ikmâle çalışıyorlar*”

⁵⁷⁵ Selda Kılıç, “Kafkasya’ya Dair (1916–1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, ss. 687–714, özellikle s. 706–708. Ayrıca bk. *Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi, Dersaadet Matbaa-yı Askeriye, 1334 [1918], s. 18.

⁵⁷⁶ Rüştü Bey’in 16 Şubat 1918 tarihli raporu, BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 2–4. Belgenin neşri için bk. *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918–1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 51–52, [Q.Ş. V.Q.], Belge nr. 13.

denilmektedir.⁵⁷⁷ Bu bilgi, bazı Osmanlı esir subaylarının Bakü ve çevresindeki yerel kuvvetlerin teşkilatlanması ve eğitiminde görev aldığına ilişkin Osmanlı askerî kayıtlarını farklı bir kanaldan desteklemektedir. Bununla birlikte telgrafta görev alan subayların kimlikleri, sayıları ve bağlı bulundukları birlikler belirtilmemiştir. Dolayısıyla belge, eski esir subayların yerel askerî faaliyetlere katıldığını doğrulamakta, fakat bu katkının kapsamını belirlemeye imkân vermemektedir.

Rüştü Bey'in 16 Şubat 1918 tarihli raporu, eski esirlerin askerî faaliyetlerde kullanılmasını daha geniş bir siyasî beklentiyle ilişkilendirmektedir. Raporda Kafkasya Müslümanlarının Türkiye'nin Gence Vilayetine kadar uzanmasını, Şarkî Kafkasya ile temas kurmasını ve Osmanlı bayrağı altında federasyon oluşturulmasını istedikleri ileri sürülmektedir. Bu ifade bütün bölge Müslümanlarının ortak programı değil, Rüştü Bey'in sahadaki eğilimlere ilişkin değerlendirmesi olarak kullanılmalıdır.⁵⁷⁸

Fırar eden esirlerin yurda dönüş yolları üzerine yapılan araştırmalar, Nargin'den kaçırılan veya Rusya'nın diğer kamplarından firar ederek Kafkasya'ya ulaşan Türk esirlerinin birden fazla güzergâh kullandığını göstermektedir. *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin Mayıs 1933 tarihli 17. sayısında yayımlanan Mir Aziz Seyitli'nin "28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri" adlı makalesi de bu kaçırma mekanizmalarını ve kaçırılan subayların "İsmailiye" binasında saklandığını ayrıntılı biçimde ele alır.⁵⁷⁹ Kaynaklardan izlenebilen başlıca üç güzergâh şöyledir:

Güney güzergâhı: Kaçırılan esirler Bakü'den İran'a geçirilerek Tebriz üzerinden Anadolu'ya gönderilmiştir. Nargin'den kaçırılan esirlerin İran üzerinden Osmanlı topraklarına ulaştırılmasında bu hat kullanılmıştır.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Bâb-ı Âlî Hâriciye Nezareti Şifre Kalemi, nr. 532, Stockholm Sefiri Cevat Bey'den gelen 6 Mart 1918 tarihli telgraf, BOA, HR.SYS, nr. 2204/80, v. 1. Belgenin neşri için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, s. 420-421 [V.Q. Q.Ş], Belge nr. 143.

⁵⁷⁸ Rüştü Bey'in 16 Şubat 1918 tarihli raporu, BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 2-4. Belgenin neşri için bk. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov (yay. haz.), *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 51-52, [Q.Ş. V.Q.], Belge nr. 13.

⁵⁷⁹ Hayri Gökçay, *Bir Türk'ün Hatırat ve İntikamı*, s. 217; ayrıca bk. Mir Aziz Seyitli, "28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri", s. 199-205, özellikle s. 201.

⁵⁸⁰ Bingür Sönmez, "Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 6, 2010 (ss. 9-23), s. 17.

Karabağ güzergâhı: Nargin'den kaçırılan bazı Türk subayları önce Bakü'ye getirilerek İsmailiye binasında dinlendirilmiş, ardından Karabağ'a götürülmüştür. Burada kendilerine iyi cins Karabağ atları verilmiş, daha sonra Güney Azerbaycan üzerinden İran pasaportlarıyla Türkiye'ye ulaştırılmışlardır.⁵⁸¹

Gence güzergâhı: Rusya'nın diğer kamplarından kaçarak Gence'ye ulaşan esirler önce Yulak istasyonuna, oradan Karabağ vasıtasıyla Hudaferin Köprüsü'ne ulaştırılmış, buradan İran'a geçirilerek Türkiye'ye gönderilmiştir.⁵⁸²

Sonuç olarak, Azerbaycan'daki Türk esirlerini kurtarma faaliyetleri tek bir kuruluş veya güzergâh üzerinden yürütülmemiştir. Nargin'den kaçırılanlarla Rusya'nın diğer kamplarından firar ederek Kafkasya'ya ulaşan esirler, yerel yardım çevrelerince barındırılmış, belge, kıyafet, para ve ulaşım desteği sağlanarak İran ve Anadolu yönlerine sevk edilmiştir. Bununla birlikte kaynaklar kurtarılanların toplam sayısını ve farklı yardım grupları arasında merkezî bir yönetim bulunduğunu göstermemektedir. Bu nedenle faaliyetlerin örgütlü niteliği, tek bir hiyerarşik teşkilattan çok, belirli vakalarda eşgüdümlü çalışan yerel ağlar anlamında anlaşılmalıdır. Firarîlerin bir bölümü yurda dönerken, bazı subaylar Kafkasya'da kalarak yerel çevrelerle ilişki kurmuş ve sonraki askerî gelişmeler içinde yer almıştır.

2.5.2. Azerbaycan Basını: Hayır Dergileri ve Bağış Kampanyaları

Birinci Dünya Savaşı döneminde Rus askerî makamları, cephe ve cephe gerisine ilişkin haberlerin yayımlanmasını sansür ve denetim yoluyla yönlendirmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da bulunan yazar ve şairler, özel bir hayır dergisi kurarak belirli bir miktar gelir elde etmeye ve bu gelirle savaş mağdurlarına ve mültecilere yardım etmeye çalışmıştır. Aslında, ilk günlerden itibaren Azerbaycan'da yayımlanan gazetelerde Anadolu mültecilerine yardım edilmesi için çok sayıda yazı yayımlayarak bu konuda Azerbaycan halkını bilgilendiren ve bilinçlendirenler de Azerbaycan aydınları olmuştur. Örneğin, 11 Mart 1915'te Bakü'de sadece bir sayısı yayımlanan *Kardaş Kömeği* adlı bir

⁵⁸¹ Mehmet Sadık Aran, "Gardaş Yardımı", *Ergenekon Yolu*, Sayı: 1, 1961, s. 6. Ayrıca bk. Musa Göktuğ, "I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türklerinin Rus Esaretinden Kaçırıldığı Türk Subayları", *Selçuk Türkiyat*, Sayı: 63, 2024 (ss. 285-311), s. 295.

⁵⁸² Nağı Keykurun, *Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri*, s. 54.

gazete çıkartılmış, gazetenin geliri savaş mağdurları yani mülteciler yararına kullanılmış ve Azerbaycan halkı yardıma davet edilmiştir.⁵⁸³

Bu ilk gazeteden ayrı olarak, aynı adı taşıyan bir hayır dergisi de yayımlanmıştır. 1917 yılının ocak ayında Bakü’de Azerbaycanlı yazarlar tarafından, savaş mağdurlarına yardım etmek amacıyla *Kardaş Kömeği* adlı bu derginin yayımlanmasına başlama kararı alınmıştır. Sadece bir sayı yayımlanması planlanan bu dergi için Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gerekli izinleri almalı ve cemiyetin başkanı Mirza Esedullayev derginin sorumlu editörü olmalıydı. 1917 yılının şubat ayında yayımlanması kararlaştırılan *Kardaş Kömeği* dergisi bazı nedenlerden dolayı ancak 1917 yılının mayıs ayında basılabilmisti. Mehmed Emin Resulzade’nin sahibi olduğu *Açık Söz* gazetesinin matbaasında yayımlanan dergi, 80 sayfadan oluşmaktaydı. Arap harfleriyle, Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan *Kardaş Kömeği* dergisinin başında, “Hasılatı harbzedeleder faidesine gitmek için muharripler tarafından neşrolunmuş siyasî, edebî, içtimaî bir mecmuadır.” ifadesi yer almıştır. Böylece, derginin amacı okuyuculara açıklanmıştır.⁵⁸⁴

Ayrıca bu derginin yayımlanmasında birçok yazar, şair ve aydın katkıda bulunmuş ve eserlerini dergiye sunmuşlardır. Bu kapsamda söz konusu dergide Mehmed Emin Resulzade, Ömer Faik Numanzade, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Memmed Said Ordubadi, Abbas Sehhet, Abdürrahim Bey Hagverdiyev, Ali Nâzmi, Halil İbrahim, Firudin Bey Köçerli ve Câfer Cabbarlı gibi millî aydınların, Birinci Dünya Savaşı’nın Türk halkına yaşattığı felaketler üzerine kaleme aldıkları makale, şiir ve nesir türündeki eserler yayımlanmıştır. Ayrıca dergide Azerbaycanlı yazarların yanı sıra diğer Türk ve Müslüman halklardan bazı yazarların eserlerine de yer verilmiştir.

Mehmed Yusuf Caferov, “Müslüman Harpzedelerine Yardım İşî ve Müslüman Milletvekilleri” başlıklı yazısında, savaşın Kafkas Cephesi’nde ortaya çıkardığı Müslüman mülteci ve harpzedelerin ağır durumuna değinmiş, Rusya Devlet Dumasındaki Müslüman milletvekillerinin bu kişilere yardım sağlamak için yürüttüğü çalışmaları anlatmıştır. Caferov, hükûmet tarafından sağlanan yardımın mültecilerin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğini belirterek, tüm Rusya ve özellikle Kafkasya’daki

⁵⁸³ Betül Aslan, *Kardaş Kömeği*, s. 95, 109-110.

⁵⁸⁴ *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917, s. 1, 80; ayrıca bk. Betül Aslan, *Kardaş Kömeği*, s. 109.

Müslümanları maddi ve manevi yardıma çağırmış ve bu çabaları duyurmaya çalışan *Kardaş Kömeği* dergisi hakkında görüşlerini paylaşmıştır. O, Müslüman mültecilerin durumuyla ilgili şunları aktarmıştır:

“Müslüman mültecilerinin karşı karşıya kaldıkları fakirlik ve felaket dehşetli ve benzersiz olduğu gibi, onların sayısı da oldukça çoktur. Asla yardım geciktirilecek bir durum değildir. Biz Müslüman vekiller bu çaresiz felekzedelerin hâlini hazineden maaş ayırttırarak, Rus halk müesseseleri aracılığıyla hafiflettmekten dolayı şu anda çalışıp bundan sonra da imkân nisbetinde çalışacağız. Fakat tecrübenin bize gösterdiğine göre, Hükümet tarafından felâketzedelere ayrılan maaş ve yardım, mültecilerin en önemli ve temel ihtiyaçlarını bile karşılamıyor. Yardım dağıtımında görünen eksiklikler, yalnız Müslümanların özel hayrat ve yardımlarıyla giderilebiliyor.”⁵⁸⁵

Raşit Yusifzade, “Ruhanilerimiz” adlı yazısında, savaş mağdurlarına yardım konusunda din görevlilerinin yeterli faaliyet göstermediklerini eleştirmiştir. Yusifzade’ye göre din adamları arasında milletin ve toplumun ihtiyaçlarını bilen, açık fikirli ve ilerici kişiler bulunmakla birlikte bunların sayısı son derece sınırlıydı: “Din adamlarımız içinde milletin ve halkın ihtiyacına vakıf, ileri görüşlü ve ilerlemeyi sağlayabilecek bilgiyi haiz zevât yok değildir. Fakat bunlar, deniz içinde bir damla misalindedir.”⁵⁸⁶

Bu dergide aynı zamanda dönemin savaş, mültecilik ve harpzedelik koşullarını yansıtan şiirler de yayımlanmıştır. Yayımlanan şiirler ele alınacak olursa Ahmed Cavad’ın “Yazık” (yazık) şiirinin vurgulanması yerinde olacaktır:

“Deniz derde düşer, dalgalar ağlar,
Dağlara dert gelse, dumana yazık!
Sensiz öz elinde garip kesilip,
Turnalardan haber umana yazık!”⁵⁸⁷

Burada yayımlanan bir diğer şiirin yazarı ise Hüseyin Cavid’dir. O, “Harp ve Felaket” başlıklı şiirinde Anadolu Türklerinin zor durumunu öne çıkarmaya çalışmıştır ki söz konusu şiirin bazı dizeleri aşağıdaki gibidir:

“Hepsi biçâre... Bak, gözünden ırak?!
Hepsi kan ağlıyor da zâr u zebûn
Hepsi mahzun, şikestepir, dilhûn...
Hepsi kardeşçe bir nigah arıyor,
Bir kömek, bir penahgah arıyor.
Dinleyen kim... fakat o feryadı?
Avutan kim... o kalb-i nâşâdı?

⁵⁸⁵ Məmməd Yusif Cəfərov, “Müsəlman Hərbzadələrinə Yardım İşİ və Müsəlman Vəkilləri”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917, s. 43.

⁵⁸⁶ Rəşid Yusifzadə, “Ruhanilərİmİz”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917, s. 70.

⁵⁸⁷ Əhməd Cavad, “Yazık”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917, s. 13.

Ne felaket bu, hem nasıl müthiş!?
Âh, ölüm en büyük saadet imiş!...”⁵⁸⁸

Ali Rai Yusifzade de dergide yayımlanan “Konuklara” adlı şiirinde dönemde mevcut olan durumu şu dizelerle dile getirmiştir:

“Koca Kafkas! Aç merhamet kucağın,
Uzaklardan gelir birçok konağın.
Kadınlardır, çocuklardır, kocalar,
Çoğusu yaralı, kanlı, çabalar.”⁵⁸⁹

Yardım faaliyetlerinin yalnızca örgütlenme boyutu değil, kamuoyu önündeki tartışması da dönemin Azerbaycan basınına yansımıştır. Mustafa Bey Alibeyov, *Açık Söz*’deki ziyaret notlarında esirlere gösterilen ilginin yetersizliğini eleştirince, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gazetesinin 6 Temmuz 1917 tarihli sayısında ayrıntılı bir cevap yayımlamıştır. Cemiyet, Türk çocukları için adada çoktan bir mektep açıldığını ve gerekli yazı malzemelerinin her defasında kendileri tarafından temin edildiğini, son olarak öğretmene kâğıt, kalem ve defter teslim edildiğini, Alibeyov’un sözünü ettiği saç tıraş makinesi ihtiyacının ise üç hafta kadar önce üç adet makine gönderilerek çoktan giderildiğini belirtmiştir. Adadaki kadınlar meselesinde ise cemiyetin Nargin Komutanlığına başvurduğunu, komutanın konuyu Harp Karargâhına (ştaba) havale etmesi üzerine telgrafla Erkân-ı Harbe de müracaat edildiğini, ancak cevap alınamadığını ve bu süreçte kadınlara birkaç kez maddî yardımda bulunulduğunu açıklamıştır. Cemiyet, esirlerin yemeğinin gerçekten yetersiz olduğunu kabul etmekle birlikte, bu hususta da imkânları ölçüsünde hem kendi kaynaklarıyla hem de hamiyet sahiplerinin katkılarıyla yardıma çalıştığını vurgulamıştır. Basın üzerinden yürüyen bu karşılıklı değerlendirme, hem sivil yardımın somut mekanizmalarını (okul malzemesi, hijyen gereçleri, kadınlara mahsus tedbirler, iâşe takviyesi) hem de yardımın yetersizliği etrafındaki çağdaş tartışmayı gözler önüne sermektedir.⁵⁹⁰

Türk savaş esirlerine yardım kampanyasına Azerbaycanlı gençlik de katılmıştır. Genç aktivistlerden biri kaleme aldığı bir yazıda, kendisinin ve arkadaşlarının Kurban Bayramı günü (Eylül 1917) kurban edilen koyunun üçte birini Nargin Adası’ndaki Müslüman

⁵⁸⁸ Hüseyin Cavid, “Hərb və fəlakət”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917, s. 4 [T.N.].

⁵⁸⁹ Əli Rai Yusifzadə, “Qonaqlara”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917, s. 19 [T.N.].

⁵⁹⁰ “Mustafa Bey Alibeyov Beyefendinin Mektubuna Cevap”, Cemiyet-i Hayriye İdaresi, *Açık Söz*, No: 514, 6 Temmuz 1917; Türkiye Türkçesi aktarımı için bk. *I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 262.

esirlere verme kararı aldıklarını anlatmaktadır. Yazar şöyle demektedir: “Gerçekten de onlar yoksullar ve kimsesizler kategorisine girmektedir. Nitekim insan, yuvasından ve vatanından çok uzaklara savrulmuş kişilerin hâlini nasıl anlamaz? (...) İşte bu düşüncelerle, aramızdan birkaç kişi bir araya gelerek bu adanın zorunlu sakinleri için bir bayram düzenlemeyi amaçladık.”

Yazar, 28 kurbanlık koyunun taşınması için yaşanan güçlükleri, yelkenli tekneyle iki buçuk saatlik yolculuğu ve komutandan izin alma sürecini ayrıntılı biçimde aktardıktan sonra esirlerin tepkisini şöyle betimlemektedir: “Türk esirlerin kurbanlıkları nasıl karşıladığını görmek gerekirdi: Onları öpüyor, okşuyor ve bize nasıl teşekkür edeceklerini bilemiyorlardı. (...) Kurbanın nasıl karşılandığını asla unutmayacağız. Kendileri için getirilen koyunları gören çocukların sevinci de hafızamızdan silinmeyecek. Biz ise Kurban Bayramı’nın ilk gününü, Büyük Peygamberimizin bize buyurduğu şekilde, yoksulların ve kimsesizlerin arasında geçirdiğimizi söyleyebiliriz.”⁵⁹¹

Yazı bazı kaynaklarda Ali Ekber Topçubaşı’ya atfedilmektedir. Kendisi Ali Merdan Bey Topçubaşı’nın en büyük oğludur. 1919 yılında Azerbaycan’ın Paris Barış Konferansı heyetinde sekreter ve diplomatik kurye olarak görevlendirilen Ali Ekber, 18 Nisan 1919’da İstanbul’dan Bakü’ye dönmek üzere yola çıkmış, 1920’de ailesiyle Paris’e yerleşerek daha sonraki yıllarda Türkoloji ve Doğu araştırmaları alanında faaliyet göstermiştir. Nargin Adası’ndaki savaş esirlerinin durumu, Aralık 1917’de Kaspi gazetesinde yayımlanan kapsamlı bir makalede de ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Makalede, Prens Oldenburgski’nin girişimi ve emirleri doğrultusunda 1915’te adada esir kampının kurulmasından itibaren bölgeye erişimin kısıtlandığı, ancak Şubat Devrimi’nden sonra sivil ziyaretlerin kolaylaştığı anlatılmaktadır. Yazar, adadaki koşulları ilk kez sokakta karşılaştığı bir Türk esir subayından öğrendiğini ve bu karşılaşmanın ardından Müslüman öğrenci bürosu aracılığıyla düzenli yardım ziyaretleri başlattıklarını aktarmakta, adada olup bitenlerin kamuoyundan özenle gizlendiğini vurgulamaktadır.⁵⁹² “Bir zamanlar, Kurban Bayramı günlerinde adaya “kurbanları”

⁵⁹¹ “Курбан-Байрам на Наргине”, *Каспий*, № 210, 21 сентября 1917.

⁵⁹² Ali Ekber’in 1919’da heyet sekreteri ve diplomatik kurye olarak görevlendirilmesi, 18 Nisan 1919’da İstanbul’dan Bakü’ye dönüşü ve 1920’de ailesiyle Paris’e yerleşmesi için bk. Misir Mərdanov, Ədalət Tahirzadə, “Böyük kişinin böyük oğlu: Əliəkbər bəy Əlimərdan bəy oğlu Topçubaşı”, *525-ci qəzet*, <https://525.az/news/227842-boyuk-kisinin-boyuk-oglu> (Erişim tarihi: 16.08.2026).

nasıl götürdüğümüzü yazmak zorunda kalmıştım. Ancak bu gençlik örgütü yeterince büyük maddi imkânlara sahip değildi. Zamanla bu kaynaklar tükendi ve büro bu alandaki faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. Buna rağmen adaya olan bağ tamamen kopmadı.”

Son dönemde adadan son derece ağır haberler gelmeye başlamıştı. Bu haberler İsveç ve Danimarka konsoloslarının da dikkatini çekmiş, ayrıca adaya bir denetim komisyonu gönderilmişti. Makalede, komisyonun adada bulunduğu gün 40 kişinin hayatını kaybettiği ve yaklaşık iki haftadır günlük ölüm sayısının 30-40 kişiye ulaştığı bildirilmektedir. Aynı yazıda, 400 kişilik bir revirde 1.200 hastanın bulunduğu, tavandan su sızdığı, döşek ve battaniye olmadığı, dizanteri hastalarına iyi pişmemiş ekmek ve çürük etten yapılmış bulamaç verildiği, hatta çorbaya deniz suyu katıldığı aktarılmaktadır.

“Nargin Adası’ndaki esirlerin durumuna kısaca değinmeye izin veriniz. Kısa süre önce başkent gazetelerinden birinde, Stockholm’de Kızılhaç temsilcilerinin katıldığı bir konferansa ilişkin bir haber yayımlanmıştı. Rus delegeler, Almanya’daki Rus esirlerin içinde bulunduğu koşulları gündeme getiriyorlardı. Buna karşılık her taraftan şu soru yükseliyordu: “Peki ya Nargin Adası? Nargin Adası’nda ölüme terk edilen esirler için ne söyleyeceksiniz?” Rus delegeler bu tür sorularla defalarca karşılaşmışlardı. Bu tepkiler, yurt dışında Nargin’deki gerçek durumun, Rusya’da — özellikle de Bakü’de — bilinenen çok daha iyi bilindiğini göstermektedir.

Bütün bunlar yaşandı; ancak artık bunların tekrarlanmayacağını umuyoruz. Komisyonun adaya gelmesinin ve iki-üç gündür susuz bırakılmış esirlerin durumunu bizzat görmesinin ardından, bir dizi önlem alınmıştır. En önemlisi, ada idaresi değiştirilmiştir. İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti tarafından yeni bir komendant — Teğmen N. — atanmış; başhekim ve diğer bazı görevliler de görevlerinden alınmıştır. Bu görevlere, söylendiğine göre, esirlerin durumuyla gerçekten ilgilenen yeni kişiler getirilmiştir.

Şu anda esirlere en etkin yardımı İsveç ve Danimarka konsolosları sağlamaktadır. Onların yardımıyla, iki gün kadar önce adadan yaklaşık 300 hasta tahliye edilerek 16. şehir hastanesine yerleştirilmiştir. Önümüzdeki günlerde, Bakü’de bir hafta önce kurulan ve bakımlarını üstlenen “Möhtaclara Kömək” (*Muhtaçlara Yardım*) adlı cemiyet tarafından çocukların da adadan alınması planlanmaktadır. Bu cemiyet, kuruluşundan itibaren çalışmalara büyük bir gayretle başlamış ve Nargin’deki esirlere yardım etme imkânı bulmuştur...

Bu itibarla, Türk esirlerin Nargin Adası’na verdikleri ad bütünüyle yerindedir. Esirlerin durumu iyileştirilinceye ve Rusya delegeleri Stockholm’de açıkça, Nargin’de artık günde 40 kişinin ölmediğini söyleyebilinceye kadar, burası “Ölüm Adası” olarak anılmalıdır. Ancak tüm bunlar sona erdiğinde Nargin yeniden yalnızca Nargin olacaktır; o zamana kadar ise adı “Ölüm Adası” olmalıdır.”

Aralık 1917’de *Kaspi*’de yayımlanan “Остров смерти” başlıklı yazı “Çingiz Han” müstearıyla imzalanmıştır. Yazarın daha önce Nargin’e Kurban Bayramı yardımı götürülmesini anlattığını belirtmesi, aynı çevreyle bağlantılı olduğunu düşündürse de kimliği kesin biçimde tespit edilemediğinden Ali Ekber Topçubaşı’ya aidiyet ihtiyatla ele

alınmalıdır. Yazının bu bölüm açısından asıl önemi, kamp koşullarını yeniden tasvir etmekten çok, kamuoyu baskısının idarî değişiklik ve yardım girişimleriyle ilişkilendirilmesini göstermesidir.⁵⁹³

Kamp idaresinin ve resmî yardım mekanizmalarının yetersiz kaldığı ortamda gelişen sivil seferberlik, özellikle Muhtaçlara Kömek Cemiyetinin kampanyaları, Resulzade'nin *Açık Söz* gazetesinde de güçlü bir kamuoyu desteği bulmuştur. Gazete, cemiyetin ev ev dolaşarak eşya toplamayı kararlaştırdığı 24 Aralık 1917 tarihli “hamiyet günü” münasebetiyle yayımladığı çağrıda, Nargin'deki birkaç bin esirden 3.900'den fazlasının Türk olduğunu, esirlerin içecek su, yiyecek azık, giyecek libas ve yatacak yorgan-döşek bulamadığını ve adada “her gün açlıktan, soğuktan 20-30 adam” öldüğünü kaydetmiş, cemaati, “vatan müdafii” olan bu esirleri “ucuz pahalı demeden ölüm çengelinden” kurtarmaya davet etmiştir. Çağrının kapanışında yer alan “Cemaat bilsin ki, Nargin cezâresindeki üserâ cümlesinde 4000'e kadar din ve kan kardeşimiz bizden Türklük, İslamlık ve insanlık namına hamiyet ve himmet gözlüyor” cümlesi, yardım hareketinin dinî, millî ve insanî gerekçeleri tek bir formülde birleştiren söylemini özlü biçimde yansıtmaktadır.⁵⁹⁴

Benzer bir çağrı, cemiyetin 19 Ocak 1918'e tayin ettiği “esirler günü” vesilesiyle tekrarlanmıştır. Şehrin mahallelere taksim edildiğini ve her mahalleye eşya toplamakla görevli heyetler tayin olunduğunu duyuran gazete, yardımın muhataplarını “*garip vilayetlerde, uzak ülkelerde açlık ve susuzluk, çıplaklık ve bunların neticesi olan hastalıklara duçar olup da hekimsiz, tabipsiz (...) kuru bir yerde otuzu, kırkı birden ölen esirler*” olarak tarif etmiş, yardımı hem “insanlara şefkat ve merhamet hissi”nin hem de “esirlere karşı Müslümanlık ve Türklük vazifemiz”in bir gereği olarak takdim ederek uzak yerlerden “fena şerait altında” gelen bu binlerce kardeşin misafir telakki edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁹⁵ Bu iki metin, bağış kampanyalarının yalnızca cemiyet yayınlarında değil, dönemin en etkili günlük gazetesinin sütunlarında örgütlendiğini,

⁵⁹³ “Остров смерти”, *Каспий*, № 267, 6 декабря 1917, с. 6.

⁵⁹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Həmiyyət günü”, *Açık Söz*, No: 636, 24 dekabr 1917 [*Əsərləri*, Cild: 4 (1917-aprel 1918), (Yay. haz. Şirməmməd Hüseynov), Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013, s. 411].

⁵⁹⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Əsirlər günü”, *Açık Söz*, No: 659, 19 yanvar 1918 [*Əsərləri*, Cild: 4, s. 432].

basının, yardım seferberliğinde haber veren değil, bizzat seferber eden bir aktör olarak konumlandığını göstermektedir.

Osmanlı basınındaki 1918 tarihli kayıtlar, Bakü Müslümanlarının Nargin esirlerine yönelik örgütlü yardımının bu tarihteki yeni bir safhasını göstermektedir. *Âti* gazetesinin 20 Ocak 1918 tarihli sayısında, Bakü Müslümanlarının Bahr-i Hazer'deki Nargin Adası üserâ karargâhında bulunan Türk esirlerine muavenet için aralarında bir cemiyet-i teâvün (karşılıklı yardım derneği) teşkil ettikleri bildirilmektedir.⁵⁹⁶ Yaklaşık bir ay sonra, gazetenin 26 Şubat 1918 tarihli sayısında ise yardımın fiilen başladığı haber verilir: Kafkasya Müslümanları, başlarında Bakülüler bulunduğu hâlde, İranlılardan ve Azerbaycanlılardan topladıkları iânât-ı nakdiyeyi üserâ-yı Osmâniye'nin, bilhassa Nargin'dekilerin refahına sarf etmeye başlamışlardır. Bu iki kayıt, 1915'ten beri süren yardım faaliyetlerinin 1918 başında yeni veya yenilenmiş örgütlenme biçimleri kazandığını, şubat ayında nakdî yardım faaliyetlerinin görünürlük kazandığını ve bu yardımın Osmanlı basınına yansdığını göstermektedir.⁵⁹⁷

Cemiyetin kendi yayın organı olan *Muhtaçlara Kömek* gazetesi ise 18 Ocak 1918 tarihinden itibaren yayımlanmış, Türk esirlerine ve ihtiyaç sahiplerine bağış yapanların listesinin yayımlanması açısından önemli bir rol oynamıştır. “Esirlerin ve genel olarak muhtaçların yaşam koşulları ve ihtiyaçlarından bahseden” ve ayda dört kez yayımlanması planlanan bu yayın organının baş editörü tanınmış aydın ve yazar Halil İbrahim olmuştur. Toplamda sadece 4 sayısı yayımlanan gazete, Türk esirlerine geniş yer vermekle birlikte esirlerin ve genel olarak muhtaçların sorunlarına odaklanmıştır. Bu yayın organı, cemiyetin faaliyetlerine ilişkin bilgiler yayımlamış, yapılan çalışmalar, toplanan bağışlar ve bu bağışların hangi alanlarda harcandığına dair makaleler içermiştir. Yazıların çoğu, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti Başkan Yardımcısı Oruç Orucov ve Halil İbrahim tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ “Rusya Haberleri”, *Âti*, No: 20, 20 Kânûnusânî 1334/20 Ocak 1918, s. 1; krş. Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920, [Q.Ş., V.Q], s. 11 (Belge no. 16). Aynı haberin bir başka nüshası için bk. “Müslümanlara Bir Hitap”, *Tanîn*, No: 3266, 14 Kânûnusânî 1334, s. 1.

⁵⁹⁷ “Üserâ-yı Osmâniye’ye Muâvenet”, *Âti*, No: 57, 26 Şubat 1334/1918, s. 1; krş. *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında*, [Q.Ş. V.Q], s. 18 (Belge no. 25).

⁵⁹⁸ *Möhtaçlara Kömek*, No: 2, Pəncşənbə, 25 yanvar 1918, s. 40 [T.N.]; ayrıca bk. Akif Aşırılı, *Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, yay. haz. Bingür Sönmez, Türkiye Türkçesine akt. Abdülhamit Avşar, 3. bs., Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2015, s. 44.

Birinci sayıda, Halil İbrahim'in "Yarın" ve Oruc Orucov'un "*Muhtaçlara Kömek*" makalelerinin yanı sıra, cemiyet başkanlarının "Bağış ve eşya toplama kararname"si" yer almıştır. Halil İbrahim, savaşta esir düşmüş Osmanlı Türklerine yardım etmenin Azerbaycan Türkleri için bir kardeşlik borcu olduğunu vurgulamıştır. Burada şöyle bir ifadeye yer verilmiştir: "*Öz yurtlarından, aziz vatanlarından ayrı düşmüş ve bunların sonucu olarak gurbet ellerinde açlık, susuzluk ve türlü felaketlere maruz kalmış insan evlatlarını, ademoğullarını ölümden kurtaralım!*"⁵⁹⁹ İkinci sayıda Rus ordusunun Kafkasya'daki askerî uygulamalarının yalnız savaşçıları değil, geniş sivil kitleleri de etkilediği ortaya konulmuştur. Bu sayıda yayımlanan "Yedi Yüz Mazlum" makalesinin içeriği özetle şöyledir:

Makale, "esir" adı altında toplananların büyük bir kısmının asker olmayıp savaşın ne olduğunu bilmeyen çocuklar ile askerlik çağı geçmiş ihtiyarlardan oluştuğunu ileri sürmektedir. Aynı yazıda, bu insanların toplu hâlde yerlerinden sürülmesinin bölgenin demografik yapısını değiştirmeyi hedefleyen bir siyasete hizmet ettiği, sivillerin ya esir kampına gönderildiği ya da evlerinden kopararak göç ettirildiği ve yerlerine Rus muhacirleri yerleştirildiği iddia edilmektedir. Makaleye göre bu uygulamalar sonucunda on binlerce masum insan ağır bir felakete sürüklenmiş; aileler parçalanmış, mallarına el konulmuş, insanlar hem fiziki şiddete hem de aşağılayıcı tutumlara maruz kalmıştır. Yiyeceksiz, susuz ve hastalıklar içinde yaşayan bu insanlar, savaşın en ağır yükünü çeken kesimlerden biri olarak tasvir edilmiştir.

Makalenin sözünü ettiği yaklaşık 700 kişinin 300 kadarını askerlik yaşının altındaki çocuklar, kalanlarını ise 50 yaşını geçmiş erkekler oluşturuyordu. Kaynağa göre bu kişiler kısa süre öncesine kadar Nargin (Böyük Zire) Adası'nda açlık, soğuk, çıplaklık ve hastalıklarla mücadele etmişlerdi.

Durumun vahameti, Bakü'de kurulan *Muhtaçlara Kömek* Cemiyetinin müdahalesiyle kısmen değişmiştir. Makaleye göre cemiyetin ilk icraatlarından biri, söz konusu yaklaşık 700 kişiyi Nargin Adası'ndan çıkararak hastanelere yerleştirmek olmuştur. Ancak cemiyetin üstlendiği maddi yükün oldukça büyük olduğunun da altının çizilmesi gerekmektedir. Zira bu 700 kişi için günlük masraf yaklaşık 2.000 manatı, aylık gider ise 60.000 manatı bulmaktaydı. Oysa cemiyete ulaşmış bağış miktarı henüz 50.000 manata ulaşmamıştı.

Buna rağmen cemiyet, bu insanların bakımını üstlenmekten geri durmamış ve onları sahipsiz bırakmamayı görev edinmiştir. Çünkü Kafkasya'da yaşayan milyonlarca Türk-Müslüman için bu insanların hayatı maddi bir karşılıkla ölçülemeyecek kadar değerli olmuştur. Cemiyet, halkın daha önce defalarca gösterdiği cömertlik ve dayanışmaya güvenmiş, aynı duyarlılığın bu kez de gösterileceğine inanmıştır.⁶⁰⁰

⁵⁹⁹ Akif Aşırılı, *Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, s. 45.

⁶⁰⁰ *Möhtaçlara Kömek*, No: 2, Pəncşənbə, 25 yanvar 1918, s. 40-41 [T.N.]. Gazetenin başlığında hicrî ay "rebülevvel", yıl ise "1226" olarak basılmıştır. Julian takvimine göre 25 Ocak 1918, milâdî 7 Şubat 1918 Perşembe ve 25 Rebüülâhir 1336'ya karşılık geldiğinden, başlıktaki hicrî tarih baskı hatası olarak değerlendirilmiştir.

Burada aktarılan bağış miktarları, savaş esirlerine yönelik yardımın giderek daha açık biçimde yetersiz kaldığını göstermektedir. Bu durum, Güney Kafkasya'yı etkileyen ve giderek derinleşen genel siyasal, malî ve ekonomik krizin bir sonucuydu.

Aynı zamanda söz konusu gazetenin bu sayısında Abdurrahman Dai tarafından kaleme alınan kıta da dikkat çekicidir:⁶⁰¹

“Aç-susuz üryan kalan cümle esirler rûz u şeb
Ağlayıp etmektedirler nâle vü âh u figân
Elleri koynunda ağlar hâl ile söyler herkes
Rahm edin öldük açlıktan ey Müslümanlar, aman
İmdi kardeş, sen de gel, elden gelen kadar onlara
Rahm et, yardım eyle, imdat eyle her bir zaman”

Bu dizelerde, gazetenin yayımlandığı tarihte adadaki savaş esirlerinin açlık, susuzluk ve giysi yetersizliği içinde bulunduğu dile getirilmektedir. Şiir, yardım çağrısını doğrudan Müslüman topluma yöneltmektedir.

Gazetenin 3. sayısında Başmuharrir Halil İbrahim tarafından kaleme alınan “Birlikte Çalışılmalıdır (Müttehiden Çalışılmalıdır)” başlıklı yazı öne çıkmaktadır. Yazının içeriği özetle şöyledir:

Mevcut hayır kurumları, imkânları ölçüsünde devreye girmeye çalışmış; Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Muhtaçlara Kömek Cemiyeti uzun süredir mahallelerde gönüllü ekipler aracılığıyla bağış toplamıştır. Bunun yanında bazı dernekler esirlere ve yoksullara yardım ulaştırmayı sürdürmüş ancak yardım faaliyetlerinin dağınık olması hem toplanan ianelerin miktarını sınırlamış hem de dağıtımın düzensizliği nedeniyle ihtiyaç sahiplerine yeterli desteğin ulaşmasını engellemiştir. Aynı kanallardan yürütülen çalışmalar, büyük bir açlık tehlikesiyle yüz yüze olan şehir için yetersiz kalmıştır.

Bu nedenle yardım faaliyetlerinin tek merkezde toplanması, mevcut kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlayacak tek çözüm olarak görülmüştür. Bu kapsamda tüm hayır derneklerinin ortak bir çatı altında birleştirilmesi, bağışların tek bir kasa üzerinden yönetilmesi, esirler ve yoksullar için oluşturulacak uzman ekiplerin mahalle düzeyinde organize edilmesi, yardımın ise doğrudan ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması önerilmiştir.⁶⁰²

Bu makale, o dönemde Bakü ve Güney Kafkasya'da yaşanan gıda krizini, ulaşım sorunlarını ve dağınık yardım faaliyetlerini ele almaktadır. Yazar, mevcut hayır kuruluşlarının tek merkez altında birleşmesini çözüm olarak önermektedir.

⁶⁰¹ *Möhtaçlara Kömək*, No: 2, Pəncşənbə, 25 yanvar 1918, s. 44 [T.N.]. Tarih açıklaması için bir önceki dipnota bk.

⁶⁰² *Möhtaçlara Kömək*, No: 3, s. 74-75 [T.N.].

Gazetenin 7 Şubat 1918 tarihli 4. ve son sayısında, *Hümmet*'in 20 Ocak 1918 tarihli nüshasında çıkan Hayreddin Rıza imzalı “Nargin adasından bir sedâ-yı canhıraş” (Nargin Adası’ndan Yürek Parçalayan Bir Ses) başlıklı mektup aynen iktibas edilmiş, böylece meselenin kamuoyu gündeminde tutulması amaçlanmıştır. Metnin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâli şöyledir:

Yetersiz beslenme ve sağlık tedbirlerinin tamamen ihmal edilmesi sebebiyle bu biçareler açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bir aydan uzun bir süredir adadaki perişanlığı işiten ve durumu bizzat görmek üzere ziyaret eden Neriman Nerimanov ve arkadaşları, hastaların soğukta yataksız, yorgansız, aç ve çaresiz bırakıldıklarını gözlemlemişlerdir. Bu acı tablo üzerine, felaketin önüne geçebilmek amacıyla, özellikle hastane bölümünün Bakü’ye taşınmasını gerekli görmüşler, yazdıkları dilekçeler ve girişimleri sayesinde 1.000’den fazla hastanın Bakü’deki hastanelere nakledilmesine vesile olmuşlardır. Böylece birçok kişinin hayata dönmesini sağlamış, insanlık adına önemli bir hizmet gerçekleştirmişlerdir.

İşte bu yüzden, biz hekimler merhamet ve vicdan sahibi herkese sesleniyoruz: Eğer insanlığa gerçekten hizmet etmek istiyorsanız, bu zavallıların kurtulması için çareler arayınız. Aksi hâlde her gün işittiğimiz “yarın”, “üç gün sonra” gibi oyalayıcı sözler, sadece ölümleri ve acıyı artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Günler geçerken, ölüm sayısı da sefalet de büyümektedir. Bu gidişata engel olmak için hastanenin tamamen Bakü’ye taşınması ve adanın boşaltılması zorunludur. Aksi şekilde yapılacak yardımlar istenilen sonucu vermeyecektir.⁶⁰³

Muhtaçlara Kömek gazetesinin 4. sayısından sonra yayımı durdurulmuş ve gazetenin son sayısında yayımlanan bir duyurudan, cemiyetin imkânlarının sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Bağış toplayan ve bunun için idareden makbuz alanlardan, toplanan miktar az olsa bile, bağışların idareye teslim edilmesi rica edilmiştir: “Çünkü paraya büyük ihtiyaç vardır.”⁶⁰⁴ Gazetenin bu sayısında cemiyete giren gelirler ve yapılan harcamalar hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Bu bağlamda 1918 yılının ocak ayına ilişkin kayıtlar, cemiyetin hem gelir hem de gider bakımından yoğun bir faaliyet dönemi geçirdiğini göstermektedir. Ayın ilk günü itibarıyla cemiyetin kasasında 14.107 manat 96 gepik bulunmaktaydı. Ocak ayı boyunca elde edilen yeni gelirlerin toplamı ise 26.906 manat 74 gepik olarak kaydedilmiştir. Cemiyetin ay içerisindeki toplam geliri kaynakta 41.150 manat 70 gepik olarak verilmiştir. Cemiyet tarafından yapılan harcamalar ise yardım çalışmalarının geniş kapsamını ortaya koymaktadır. Şehirde bulunan esirlerin un ihtiyacı için 4.684 manat 10 gepik, cemiyet tarafından yayımlanan *Muhtaçlara Kömek* gazetesinin

⁶⁰³ *Möhtaclara Kömek*, No: 4, pəncşənbə, 7 fevral 1918, s. 90-92. Türkiye Türkçesi aktarımı için bk. *I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 104-105.

⁶⁰⁴ *Möhtaclara Kömek*, No: 4, pəncşənbə, 7 fevral 1918, s. 88. Türkiye Türkçesi aktarımı için bk. *I. Dünya Savaşı’nda Nargin’de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 103.

ilk iki sayısının basım, kâğıt ve diğer teknik masrafları için 3.790 manat 33 gepik, Nargin Adası'ndan getirilen 500 yaşlı esirin 20-31 Ocak tarihleri arasındaki giderleri için 3.154 manat harcanmıştır. Eski 14. Lazaret binasında kurulan yetimhanenin kuruluş masrafları 3.083 manat 51 gepik, aynı yetimhanenin yemek giderleri ise 5.737 manat 22 gepik olarak kaydedilmiştir. Ayrıca Nargin Adası'nda yürütülen diğer yardım faaliyetleri için 2.095 manat 24 gepik, idarî harcamalar için 1.973 manat 24 gepik, şehirde yaşayan muhtaçlara verilen günlük ödemeler için 1.245 manat 36 gepik, muhtaçlara elbise temini için 680 manat, şehirdeki muhtaçların yemek giderleri için 483 manat 75 gepik ve çeşitli küçük harcamalar için 62 manat 90 gepik tahsis edilmiştir. Cemiyetin ocak ayı toplam gideri ise kaynakta 23.736 manat 41 gepik olarak kaydedilmiştir. Aynı bilançoya göre 1 Şubat itibarıyla cemiyetin kasasında 17.414 manat 29 gepik kalmıştır.⁶⁰⁵ Kaynakta verilen rakamlar, cemiyetin hem Nargin Adası'ndaki esirlere hem de şehirdeki muhtaçlara yönelik çok yönlü yardım faaliyetleri yürüttüğünü göstermektedir. Harcamaların özellikle yetimhane, esirlerin temel ihtiyaçları ve basın faaliyetlerine yönelmiş olması, cemiyetin hem insanî yardım hem de toplumsal bilinç oluşturma hedeflerini birlikte yürüttüğünü ortaya koymaktadır.

⁶⁰⁵ *Möhtaclara Kömək*, No: 4, pəncşənbə, 7 fevral 1918, s. 92-93. Türkiye Türkçesi aktarımı için bk. *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, [T.N.], s. 106. Kaynakta para birimi “manat”, alt birimi “qəpik” olarak geçmektedir. Gelir ve gider toplamaları, sıralanan kalemlerin aritmetik toplamıyla örtüşmemektedir. Gelirde 136 manat, giderde 3.253 manat 24 qəpik fark vardır. Buna karşılık kaynakta belirtilen toplam gelir ile toplam gider arasındaki fark, 1 Şubat kasa mevcuduna eşittir (41.150,70 – 23.736,41 = 17.414,29). Uyuşmazlığın hangi kalemden kaynaklandığı kesin olarak belirlenemediğinden rakamlar kaynaktaki hâliyle aktarılmıştır.

3. BÖLÜM

ŞUBAT DEVRİMİ SONRASI GELİŞMELER VE SAVAŞ ESİRLERİNİN DURUMU

3.1. GEÇİCİ HÜKÜMET DÖNEMİNDE ESİR REJİMİ (ŞUBAT-EKİM 1917)

3.1.1. Geçici Hükûmetin “Savaşa Devam” Tercihi

1917 Şubat Devrimi, Birinci Dünya Savaşı’nın en buhranlı evresinde Çarlık rejiminin çöküşünü getirmiştir. Devrimin ardından iktidarı devralan Geçici Hükûmet, içerideki barış özlemi ve savaş yorgunluğuna rağmen İtilâf Devletleri’ne karşı üstlenilmiş yükümlülüklerle bağlı kalarak savaşı sürdürme kararı almıştır. Dışişleri Bakanı Pavel Milyukov’un 18 Nisan/1 Mayıs 1917’de Müttefiklere gönderdiği ve Rusya’nın mevcut müttefiklik yükümlülüklerine bağlılığını teyit eden nota, devrimle yükselen barış talepleriyle çelişerek Nisan Krizi’ni tetiklemiş, protestolar karşısında Milyukov istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu kriz sonrasında hükûmetin savaş hedeflerine ilişkin söyleminde değişiklik meydana gelmişse de Rusya’nın savaştan çekilmesi yönünde bir karar alınmamış ve savaşın sürdürülmesi politikası devam etmiştir.⁶⁰⁶

Rusya’nın savaştan çekilmesi ihtimali, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere müttefik devletleri endişelendirmiştir. Zira Rus cephesinin çökmesi Alman kuvvetlerinin Batı cephesine kaydırılmasına imkân verecekti. Bu sebeple müttefikler Geçici Hükûmeti savaşta tutmak için diplomatik ve malî destek sağlamış, hükûmet de ittifak yükümlülüklerini yerine getirme gayretiyle hareket etmiştir. Milyukov’un mezkûr notasında Rusya’nın “ilhaksız ve tazminatsız barış” söylemine rağmen fiilen savaşı sonuna dek sürdürmek istediği anlaşılmaktaydı. Bunun üzerine hükûmet, sosyalist gruplarla koalisyona giderek siyasi krizi aşmaya çalışmıştır. Mayıs 1917’de kurulan yeni kabinede Harbiye ve Donanma Bakanlığını üstlenen Aleksandr Kerenski, savaşı “vatanın savunulması” gerekçesiyle halka kabul ettirme çabasına girişmiştir. Rus tarih yazımında “Şubat’ın canlı sembolü” olarak nitelenen Kerenski, kitlenin duygusal beklentilerinin

⁶⁰⁶ Ian F. W. Beckett, *The Great War, 1914-1918*, 2nd Edition, Routledge, Abingdon, New York, 2013, pp. 525-526. 1917 Devrimi’nin genel çerçevesi için ayrıca bk. Ю. А. Петров, «Великая Российская революция 1917 года: уроки истории», *Труды ВЭО России*, Том: 204, 2017 (с. 181-191), с. 185.

yönünü sezme kabiliyeti ve güçlü hitabeti sayesinde “savaşa devam” siyasetinin en görünür temsilcilerinden biri hâline gelmiştir. Geçici Hükûmet onun öncülüğünde 18 Haziran/1 Temmuz 1917’de Güneybatı Cephesi’nde geniş çaplı bir taarruz başlatmıştır. Taarruz Galiçya’da ilk günlerde kısmî başarı sağlasa da kısa sürede başarısızlığa dönüşerek Rus ordusundaki çözölmeyi hızlandırmıştır.⁶⁰⁷

Savaşa devam kararı esirlerin durumunu doğrudan etkilemiştir. Rusya’nın elinde 1917’ye gelindiğinde iki milyondan fazla savaş esiri bulunuyordu. Geçici Hükûmet genel bir salıverme yoluna gitmek yerine kamp disiplini güçlendirmeyi ve esir emeğini savaş ekonomisi içinde daha verimli kullanmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte uygulamalar ülke genelinde yeknesak olmamıştır: Şubat Devrimi sonrasında bazı esirlere geçici hareket serbestliği tanınırken, Haziran Taarruzu sırasında ve sonrasında bazı esir grupları sert tedbirlerle karşılaşmıştır. Devrimci ortam, savaş yorgunluğu ve merkezî otoritenin zayıflaması, bu politikanın ülkenin her yerinde aynı biçimde uygulanmasını güçleştirmiştir.⁶⁰⁸

Geçici Hükûmetin savaşı sürdürme kararı ve müttefiklerle uyum çabası, esirlerin serbest kalma umutlarını zayıflatmıştır. Resmî düzeyde alıkoyma ve emek rejimi korunurken uygulama, devrimci çözölmeye sebebiyle bölgeden bölgeye değişmiştir.

3.1.2. İkili İktidar (Hükûmet-Sovyetler) ve Esir Statüsünde Belirsizlik

Şubat Devrimi sonrasında özellikle Petrograd’da şekillenen ikili iktidar düzeni, bir yanda Geçici Hükûmetin, diğer yanda işçi ve asker vekilleri sovyetlerinin bulunması sebebiyle devlet otoritesini parçalı hâle getirmiştir. Petrograd Sovyeti’nin 1 Sayılı Emri, doğrudan Petrograd garnizonuna yönelik olmakla birlikte asker komitelerinin yaygınlaşmasını ve komuta otoritesinin zayıflamasını hızlandırmıştır. Emir savaş esirlerine ilişkin bir hüküm içermese de devrimin yarattığı genel otorite kaybı esir kamplarının yönetimine dolaylı

⁶⁰⁷ Ian F. W. Beckett, *The Great War, 1914-1918*, pp. 525-526. Kerenski’ye ilişkin nitelermeler için ayrıca bk. И. М. Рыбаков, «А. Ф. Керенский и его роль в революционном процессе 1917 года: опыт историографического анализа», *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*, № 3, 2015 (с. 69-74), с. 72.

⁶⁰⁸ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, 8 October 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10386 (Erişim tarihi: 14.08.2026), “POW Labour and Life beyond Camps” ve “Political Turmoil” bölümleri.

biçimde yansımıştır. Geçici Hükûmet esirleri savaş sonuna kadar alıkonulacak düşman askerleri olarak görmeye devam ederken, özellikle Bolşevik çevrelerde esirlerin emperyalist savaşın mağduru emekçiler olduğu yönünde bir söylem gelişmiştir. Bununla birlikte mevcut kaynaklar, bütün Sovyetlerin veya kamp muhafızlarının ortak ve düzenli bir esir politikası izlediğini göstermemektedir. Sonuçta 1917 yazı boyunca kamp uygulamaları bölgeden bölgeye değişmiş, merkezî düzenlemeler ile yerel uygulamalar arasında belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁹

Geçici Hükûmet başlangıçta esirlerle ilgili bazı liberal adımlar atmıştır. Savaş esirlerinin Rus kadınlarıyla evlenme talepleri yeniden değerlendirilmiş ve 1917 bahar aylarında Harbiye Bakanlığı, Rusya'daki savaş esirlerinin yerel halktan kadınlarla evlenmelerine izin veren bir düzenleme yapmıştır.⁶¹⁰ Bu karar, yeni siyasî iklimin özel hayata ilişkin kısıtlamaları da gevşettiğini göstermektedir. Ancak izin verilmesi bütün başvuruların olumlu sonuçlandığı anlamına gelmemektedir. Devrim coşkusuyla bazı bölgelerde esirlerin şehir içinde serbestçe dolaşmalarına ve pazara çıkıp alışveriş yapmalarına göz yumulduğuna dair kayıtlar vardır. Bununla birlikte ikili iktidar şartlarında bu tür uygulamalar tutarlı olmamış, bazı bölgelerde askerî makamlar esirlerin hareket alanını sınırlamayı sürdürmüştür. Bu noktada bir hukukî ayırım gereklidir: Lahey Nizamnamesi'nde düzenlenen "parole", esirin bağlı olduğu devletin kanunları izin verdiği takdirde şeref sözü karşılığında serbest bırakılmasını ifade eder ve kamp dışı serbest ikamet izniyle aynı kurum değildir. Rusya'daki şehir içi dolaşma ve özel ikamet izinleri ise yerel askerî makamların takdirine bağlı kalmıştır.⁶¹¹ Sonuç olarak Şubat Devrimi esirlerin hukukî statüsünü kendiliğinden sona erdirmemiştir. Eski savaş esiri mevzuatı yürürlükte kalırken uygulama, merkezî otoritenin zayıflaması sebebiyle belirsiz

⁶⁰⁹ Ian F. W. Beckett, *The Great War, 1914-1918*, pp. 524-526. Kamp uygulamalarındaki farklılıklar için ayrıca bk. Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)". "Political Turmoil" bölümü. «Приказ № 1 Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов по гарнизону Петроградского военного округа», 1 (14) Mart 1917, *Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов*, № 3, 2 (15) Mart 1917. Emrin metni ve neşri için ayrıca bk. *Революционное движение в России после свержения самодержавия*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1957, ss. 189-190.

⁶¹⁰ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)".

⁶¹¹ 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi'ne Ek Kara Harbi Kanun ve Âdetlerine Dair Nizamname, md. 10. Madde, savaş esirlerinin bağlı oldukları devletin kanunları izin verdiği takdirde şeref sözü karşılığında serbest bırakılabilmesini düzenlemektedir. Rusya'daki şehir içi dolaşma ve özel ikamet uygulamaları için ayrıca bk. Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)", "POW Labour and Life beyond Camps" ve "Political Turmoil" bölümleri.

ve bölgesel hâle gelmiştir. Esirlerin genel olarak salıverilmesi veya yurda iadesi konusunda ise Geçici Hükûmet yeknesak ve kapsamlı bir politika ortaya koymamıştır. Petrograd Sovyeti'nin barış yanlısı söylemi esirler arasında yakında serbest kalma umudunu doğururken, hükûmet cephesinden gelen sessizlik bu umutları belirsizliğe itmiştir.

Esir meselesi, bu belirsizlik ortamında Rusya Müslümanlarının gündeminde de yer bulmuştur. Bolşeviklerin savaşa karşı yürüttüğü propaganda, esirlerin barış ve serbest kalma beklentilerini de etkilemiştir. Temmuz Günleri ile ordudaki çözülme, Geçici Hükûmetin karşı karşıya bulunduğu siyasî krizi derinleştirmiş ve esirlerin barış ve yurda dönüş beklentilerini canlı tutmuştur.⁶¹² Rusya'daki devrimci gelişmelerin Osmanlı esirleri üzerindeki siyasî etkisini genelleştirmek güçtür. Nitekim sonraki gelişmeler de Osmanlı esirleri arasında kitlesel bir Bolşevik siyasallaşmanın ortaya çıkmadığını göstermektedir.⁶¹³ İkili iktidar döneminde esirler belirsizlik içinde kalmıştır. Geçici Hükûmetin devam eden savaş politikası ile Sovyetlerin barış söylemi arasında bocalayan esirler, bir yandan günlük hayatta devrimin getirdiği kısmî rahatlamaları (daha serbest dolaşma, yerel halkla temas) yaşamış, öte yandan geleceklerine dair resmî makamlardan net bir işaret alamamanın tedirginliği altında kalmıştır. Bu belirsizlik, esirlerin yurda dönüş beklentilerini istikrarsızlaştırmıştır.

3.1.3. Cephe Gerisi Düzeni, İşgücü Seferberliği ve Esir Emeği

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Rusya'nın cephe gerisi ciddi bir insan gücü açığı ve ekonomik buhran içindeydi. Bu açığı kapatmak için savaş esirleri önemli bir işgücü kaynağı hâline gelmiştir. Rusya'da sistematik esir emeği kullanımı 1916 baharında yaygınlaşmış, Geçici Hükûmet ise mevcut sistemi disiplin ve verimlilik bakımından yeniden düzenlemeye çalışmıştır. Cephe gerisindeki uygulamalarda er ve erbaş statüsündeki savaş esirleri tarımda, sanayide ve kamu işlerinde çalıştırılmaya devam edilmiş, subaylar ise çalışma yükümlülüğünün dışında tutulmuştur.⁶¹⁴ Çalıştırılan esirlere

⁶¹² Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999 (pp. 69-85), p. 80-81.

⁶¹³ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia", p. 81.

⁶¹⁴ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)", "POW Labour and Life beyond Camps" bölümü. Rusya'daki iktisadî ve iase krizinin esirler üzerindeki etkisi için ayrıca bk. Merve

ücret ödenmekle birlikte enflasyon bu ücretlerin gerçek değerini hızla aşındırmış, ödenen meblağlarla temel ihtiyaçların karşılanması güçleşmiştir.⁶¹⁵ Devrimle birlikte devlet aygıtının zayıflaması bir yandan disiplinin gevşemesine yol açarken diğer yandan tedarik ve iâşe hizmetlerini aksatmıştır. Bu gelişmeler 1917’de birçok kamp ve çalışma müfrezesinde yaşam şartlarını ağırlaştırmıştır.

Nitekim Faik Tonguç, 3 Nisan 1917 tarihli kaydında iki aydır süren ekmek sıkıntısının aşırı bir dereceye vardığını ve kamp kumandanının “Ne yapalım yok, yokluktan anlamaz mısınız? Halk ekmek için birbirinin gırtlığına sarılıyor” cevabını verdiğini yazmıştır.⁶¹⁶ Bu kayıt, Tonguç’un bulunduğu Domçirkina’daki esirlerin iâşe sorununu Rusya’daki genel ekmek buhranı ile birlikte yaşadıklarını göstermektedir.⁶¹⁷ Benzer iâşe yetersizlikleri bazı kamp ve karargâhlarda açlık ve beslenme kaynaklı sağlık sorunlarına yol açmıştır. Hasan Basri Efendi, taze sebze yokluğuyla ortaya çıkan iskorbüt vakalarına karşı lahana turşusuna başvurulduğunu kaydetmiştir.⁶¹⁸

Bu zor şartlara rağmen esirler üretimden bütünüyle kopuk kalmamıştır. Hayatta kalabilmek ve erzaklarını artırabilmek için bazıları garsonluk, amelelik ve hademelik gibi işlerde çalışmış, bazıları terzihane açmış, ormanlarda çalışanlar dahi olmuştur.⁶¹⁹ Kamp endüstrileri olarak nitelendirilen bu faaliyetler, özellikle 1917’de ağırlaşan iktisadî şartlar altında esirlerin temel ihtiyaçlarını karşılamaları ve ek gelir elde etmeleri bakımından önem kazanmış, aynı zamanda yerel ekonomilerde de belirli bir rol oynamıştır. Kamp bünyesinde kurulan atölyelerde çeşitli tüketim malları üretilmiş, bazı esirler bunların satışından gelir elde etmiştir. Nachtigal ve Radauer, bu süreçte girişimci esirlerin ortaya çıktığını, ürettikleri malları sattıklarını ve bazı hâllerde devlet kurumlarından sipariş dahi

Üner, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri Üzerinde Bolşevik İhtilali’nin İktisadi Yansımaları”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Eylül 2018, Bildiriler*, Cilt: 5, Göç ve İskân, İktisat Tarihi, Vakıflar Tarihi, (Yay. haz.: Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022 (ss. 455-467), s. 460-462.

⁶¹⁵ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”. Ayrıca bk. Merve Üner, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri”, s. 461-463.

⁶¹⁶ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 223.

⁶¹⁷ Merve Üner, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri”, s. 461-462.

⁶¹⁸ Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları*, (Yay. haz.: Bedrettin Görgün), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 209.

⁶¹⁹ Mahmut Akkor, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları”, s. 228-229.

aldıklarını belirtmektedir.⁶²⁰ Bu örnekler, devletin düzenli iâşe sağlayamadığı şartlarda esirlerin üretim faaliyetlerinin bazı yerel ekonomiler için kayda değer bir kaynak hâline geldiğini göstermektedir. Böylece Geçici Hükûmetin savaş ekonomisine dönük emek siyaseti ile esirlerin kendi geçimlerini sağlama çabaları aynı dönemde iç içe geçmiştir.

Osmanlı savaş esirleri, Rusya'daki esir nüfusunun küçük fakat önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Bu esirlerin önemli bir kısmı 1914-1916 yıllarındaki Kafkas Cephesi muharebeleri, bilhassa Sarıkamış Harekâtı sırasında tutsak düşen askerlerdi. Bunlara 1916-1917'de Galiçya ve Romanya cephelerinden sevk edilenler eklenmiştir. Osmanlı esirleri Rusya içlerindeki kamplarda diğer milletlerle beraber zorlu hayat şartlarına maruz kalsa da özellikle Müslüman toplulukların yaşadığı bölgelerde kendilerine yönelik dikkate değer bir yerel ilgi gelişmiştir. Devrim öncesinde Rusya Müslümanları, özellikle Kazan Türkleri ve Azerbaycan Türkleri, dindaşları ve soydaşları olan esir Osmanlı askerlerine el uzatmaya çalışmıştır.⁶²¹ Şubat Devrimi'nden önce bu yardımlar daha sınırlı ve yerel makamların gözetimine bağlıydı.⁶²² Sonrasında siyasî hayatta ve basında görülen gevşeme, Müslüman cemaatlerin yardım faaliyetlerini daha görünür ve örgütlü hâle getirmiştir. Azerbaycan'da 1917'de daha serbest basın ortamından yararlanılarak harpzedeler yararına çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bilhassa Azerbaycan'daki yardım cemiyetleri faal bir rol üstlenerek Nargin'deki Osmanlı esirleri için yiyecek, giyecek ve tedavi desteği sağlamaya çalışmıştır.⁶²³

Kazan'daki Türk Esirlerine Muavenet Cemiyeti, bazı Osmanlı esirlerine yardımda bulunmuş, esir subaylardan bazılarını tüccar evlerine yerleştirerek geçimlerine katkı sağlamıştır. Bu faaliyetlerin Geçici Hükûmet dönemini aşarak 1918 başlarına uzanması, Şubat Devrimi sonrasında genişleyen örgütlenme imkânlarının işleyen bir yardım ağına dönüşebildiğini göstermektedir. Yusuf Akçura'nın İskandinavya ve Rusya'daki görevi de

⁶²⁰ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)", "POW Labour and Life beyond Camps" bölümü.

⁶²¹ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999 (pp. 69-85), p. 80. Ayrıca bk. Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilâl-i Ahmer Hizmetinde*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, ss. 73-75.

⁶²² Merve Üner, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri", s. 460.

⁶²³ Bingür Sönmez, "Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 6, 2010 (ss. 9-23), s. 14.

yerel girişimlerle tarafsız kurumlar arasında kurulan bağın işleyişini ortaya koymuştur.⁶²⁴ Bu bağ, yardımı farklı merkezlere taşıyan başlıca araçlardan biri olmuştur. Akçura'nın görevi ve Rusya'ya geçiş tarihleri ilgili bölümde ayrıntılı olarak ele alındığından burada tekrarlanmayacaktır. Para aktarımı,⁶²⁵ kitap sevki ve tarafsız heyetlerin Kafkasya'ya ulaşma girişimleri ise sonraki paragrafta, siyasî değişimin yardım kanallarına sağladığı imkânlar ve uygulamada karşılaşılan sınırlılıklar bakımından açıklanmaktadır.⁶²⁶

Akçura'nın girişimleri ile yerli Müslüman toplulukların yardımları, bazı karargâhlardaki Osmanlı esirlerinin şartlarını kısmen hafifletmiştir. İsveç Kızılhaçına 44.000 İsveç kronu 12 Aralık 1917'de tevdi edilmiştir. Danimarka Kızılhaçının 20.000 kronluk ödemeye ilişkin makbuzu 30 Kasım 1917 tarihini taşıırken, Akçura'nın daha sonra kaleme aldığı raporda aynı işlem 31 Aralık 1917 olarak kaydedilmiştir. Kopenhag'a gönderilen 49 Kur'an-ı Kerim ile 162 Türkçe ve Arapça kitap ise Rusya'ya sevk edilmek üzere Danimarka Kızılhaçının kitap şubesine teslim edilmiş, fakat daha sonra bunların büyük kısmının Rusya'ya ithal edilemediği anlaşılmıştır.⁶²⁷ Kafkasya'daki esir karargâhlarına yönelik doğrudan teftiş girişimleri ise her zaman başarılı olamamıştır. Castenskiold-Benzon ile Dr. Lasse'den oluşan Danimarka heyeti 19 Kasım 1917'de Rusya'ya hareket etmiş, Petrograd'daki gecikmenin ardından ancak Şubat 1918 ortalarında Kafkasya'ya yönelebilmiştir. Heyetin raporunda asıl hedef olan Nargin Adası ile Bakü'ye ulaşamadığı, buna karşılık Kafkasya'daki bazı Osmanlı esirlerinin "Türklere hasım" mahallî unsurların idaresinde ağır muamele gördüğü kaydedilmiştir.⁶²⁸

3.1.4. Osmanlı Tebaası Ermeni Esirlerin Serbest Bırakma Tartışmaları

Rus makamlarının Osmanlı tebaası Ermenilere yönelik bazı idarî uygulamalarında, diğer Osmanlı tebaasından farklılaştırılmış bir yaklaşım görülmektedir. Şubat 1915'te Rus hükûmeti, Osmanlı tebaası Hristiyanlara yönelik kısıtlayıcı tedbirlerin uygulanmaması

⁶²⁴ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 9, 21, 47-53, 61-62, 73-75. Akçura'nın görevlendirilmesi ve Rusya'daki faaliyetlerinin ayrıntılı anlatımı için bk. 1.11.

⁶²⁵ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 52-53.

⁶²⁶ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 75-77.

⁶²⁷ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 47-48, 52-53, 206-207. Akçura'nın raporu 20.000 kronluk tevdi tarihini 31 Aralık 1917 olarak verirken Danimarka Kızılhaçının makbuzu 30 Kasım 1917 tarihli dir.

⁶²⁸ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 56-57.

gerektiğini idarî makamlara yeniden hatırlatmıştır. 1916 yılının sonlarına doğru ise Osmanlı tebaası Ermenilerin sürgün edilmesine son verilmesi yönünde talimat verilmiş, daha önce sürgüne gönderilenlerin de askerî veya sivil makamlarca geri dönmeleri sakıncalı görülen münferit kişiler dışında önceki ikamet yerlerine dönmelerine izin verilmiştir.⁶²⁹

Şubat Devrimi sonrasında bu farklılaştırılmış yaklaşım savaş esirleri meselesinde daha belirgin bir biçim kazanmıştır. Geçici Hükûmetin Harbiye ve Donanma Bakanı Aleksandr Guçkov, 28 Nisan/11 Mayıs 1917 tarihinde Osmanlı tebaası Ermeni savaş esirlerinin serbest bırakılması meselesini hükûmet gündemine taşımıştır. Şubat 1917 başlarında Rusya'nın iç askerî bölgelerinde bu statüde toplam 444 kişinin bulunduğu kaydedilmekteydi. Girişimin temelinde Vladimir Nabokov'un imzasını taşıyan bir başvuru bulunmakta, belgede Grigoriy Georgiyeviç Evangulov'un da imzası yer almaktaydı.⁶³⁰

Başvuruda serbest bırakma talebi, Osmanlı Ermenilerinin savaş sırasındaki tutumuna ilişkin siyasî ve askerî gerekçelerle temellendirilmiştir. Ermeni nüfusunun tabiiyet farkı gözetilmeksizin Rusya ve müttefiklerine sempati gösterdiği, Rus ordusunun Osmanlı topraklarındaki ilerleyişi sırasında yerel Ermenilerin Rus birliklerine yardım ettiği ve Kafkas Ordusuna destek amacıyla kurulan Ermeni gönüllü birliklerinin savaş faaliyetlerine önemli katkıda bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu birliklerde Rusya tebaası Ermenilerin yanı sıra savaş başladığında Rusya'da bulunan veya Osmanlı topraklarından Rus tarafına geçen Osmanlı tebaası Ermenilerin de yer aldığı, ayrıca Amerika ve Romanya'daki Ermeni topluluklarından gelen gönüllülerin de bu birliklere katıldığı belirtilmiştir. Bu değerlendirmeler, bağımsız ve genel bir hükûmet tespitinden ziyade Ermeni savaş esirlerinin serbest bırakılması talebini gerekçelendiren başvurunun argümanları olarak değerlendirilmelidir.⁶³¹

Esirlerin durumuna ilişkin olarak Moskova Ermeni Komitesinin İrkutsk Askerî Bölgesi'ndeki kamplarda yaptığı incelemenin sonuçlarına da başvurulmuştur. Buna göre bölgede bulunan 313 Ermeni esirden 161'inin asker olmadığı, askerî harekât sırasında

⁶²⁹ TsGAM, f. 17, op. 107, d. 555, l. 36, 37, 55.

⁶³⁰ GARE, f. 1779, op. 1, d. 435, l. 2-3; d. 529, l. 2-4, 8.

⁶³¹ GARE, f. 1779, op. 1, d. 435, l. 2-3; d. 529, l. 2-4, 8.

tesadüfen esir alınmış siviller olduğu ve bunların daha sonra serbest bırakıldığı belirtilmiştir. Geriye kalan 152 kişinin ise Rus birliklerine ve kendi soydaşlarına karşı savaşmak istemedikleri gerekçesiyle gönüllü olarak teslim oldukları ileri sürülmüştür.⁶³²

Nabokov imzalı başvuruda, Osmanlı tebaası Ermeni savaş esirlerinin Rusya'ya düşman kişiler olarak değerlendirilmesini haklı gösterecek yeterli bir gerekçe bulunmadığı savunulmuştur. Bu kişilerin serbest bırakılmasının Rusya ve müttefiklerinin çıkarları bakımından herhangi bir tehlike doğurmayacağı belirtilmiş, esaret altında tutulmalarının artık devlet zorunluluğuyla açıklanamayacağı ve adalet anlayışıyla bağdaşmadığı ileri sürülmüştür. Bu çerçevede esirlerin, durumlarının hafifletilmesi için daha önce de faaliyet göstermiş olan Moskova Ermeni Komitesinin kefaleti altında serbest bırakılmaları uygun görülmüştür. Ayrıca Kafkasya'ya gönderilerek Kafkas Ordusu Baş İkmal Başkanının emrine verilmeleri önerilmiş, kendi memleketlerine yakın bir bölgede çalıştırılmalarının emeklerinden daha verimli biçimde yararlanılmasını sağlayacağı düşünülmüştür.⁶³³

Nabokov aynı zamanda Osmanlı tebaası Ermeni savaş esirlerinin Kafkasya'ya sevk edilmesini ve Ermeni savaş esirlerinin esaretten serbest bırakılmasına ilişkin kurallar taslağının onaylanmasını hükûmetten talep etmiştir. Taslakta bu kişilerin esaretten çıkarılarak çalışma yükümlüsü statüsüne geçirilmeleri ve genel devlet yararına işlerde görevlendirilmeleri öngörülmektedir. Serbest bırakma işleminin Moskova Ermeni Komitesinin kefaleti altında ve Harbiye Bakanlığının kararıyla gerçekleştirilmesi, esirlerin ise askerî makamların kayıtlarında tutulmaya devam edilmesi planlanmıştır. Bu nedenle belgelerde kullanılan esaretten serbest bırakma kavramı, savaş esiri statüsünün bütün sonuçlarıyla ortadan kaldırılmasından ziyade mevcut esaret rejiminin hafifletilerek kişilerin çalışma yükümlüsü statüsüne geçirilmesini ifade etmekteydi.⁶³⁴

Taslağın hükûmet tarafından kısa sürede onaylanmaması üzerine, Rus işgali altındaki Osmanlı topraklarının Genel Komiseri General Petr Averyanov 31 Temmuz/13 Ağustos 1917 tarihinde Petrograd'a gönderdiği telgrafta meselenin süratle sonuçlandırılmasını istemiştir. Nabokov da 26 Ağustos/8 Eylül 1917 tarihli başvurusunda Osmanlı tebaası Ermeni savaş esirlerinin Kafkasya'ya sevki meselesinin bir an önce karara bağlanması

⁶³² GARE, f. 1779, op. 1, d. 529, l. 2-3.

⁶³³ GARE, f. 1779, op. 1, d. 529, l. 2-4, 7-8.

⁶³⁴ GARE, f. 1779, op. 1, d. 529, l. 2-4, 7-8.

gerektiğini yinelemiştir. Genelkurmay Baş İdaresi 26 Eylül/9 Ekim 1917’de bu esirlerin Kafkasya’ya naklinin, Osmanlı tebaası Ermeni savaş esirlerinin serbest bırakılmasına ilişkin genel meselenin nasıl çözüleceğine bağlı olduğunu hükûmete bildirmiştir. Geçici Hükûmetin Harbiye Bakanı Aleksandr Verhovskiy ise 4/17 Ekim 1917 tarihinde, esirlerin sayısının birkaç bini aşmaması kaydıyla başvuruda belirtilen esaslar çerçevesinde Kafkasya’ya nakillerinin süratle gerçekleştirilmesine engel görmediğini bildirmiştir.⁶³⁵

Bununla birlikte Osmanlı tebaası Ermenilere yönelik bu farklılaştırılmış yaklaşım, yapılan bütün başvuruların kabul edildiği anlamına gelmemektedir. Moskova Ermeni Komitesi Haziran 1917’nin sonunda Moskova Askerî Bölgesi Karargâhına başvurarak Osmanlı tebaası olan dokuz Ermeni’nin zorunlu çalışmalardan muaf tutulmasını istemiştir. Yapılan incelemede bunlardan sekizinin silahlı olarak esir alındıkları ve bu nedenle savaş esiri statüsünde bulundukları tespit edilmiş, yalnızca bir kişinin askerlik yükümlüsü kategorisinde değerlendirilerek serbest bırakılabileceği sonucuna varılmıştır. Komite bunun üzerine 7 Ağustos 1917’de Moskova Vilayeti Komiseri Aleksandr Eyler’e başvurmuş ve 8 Nisan 1917 tarihinde İrkutsk Vilayeti Komiseri İvan Lavrov’a İçişleri Bakan Yardımcısı Sergey Urusov tarafından gönderilen bir telgrafa dayanmıştır. Söz konusu talimatta, casuslukla suçlanmayan Osmanlı tebaası Ermenilerin fiilî muharebe bölgeleri dışında Rusya içinde serbestçe hareket edebilmelerine izin verilmesi öngörülmekteydi. Moskova Ermeni Komitesi bu düzenlemenin genel nitelikte olduğunu ileri sürerek aynı uygulamanın Moskova ve Moskova Vilayeti’nde bulunan Osmanlı tebaası Ermeni askerlik yükümlülerine de uygulanmasını istemiştir.⁶³⁶

Özel Mâverâ-yı Kafkas Komitesi üyesi M. İ. Papadjanov’un Kafkas Ordusu Kumandanı General M. A. Prjevalskiy nezdindeki girişiminin ardından Prjevalskiy, Eylül 1917’de Rusya’nın çeşitli bölgelerinde bulunan Ermeni savaş esirlerinin Kafkasya’ya nakledilmesine engel bulunmadığını bildirmiştir. Bu gelişmeler, Geçici Hükûmet döneminde Osmanlı tebaası Ermeni savaş esirleri bakımından genel esaret rejiminden farklılaştırılmış bir idarî statü oluşturulmasına yönelik belirgin bir eğilim bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte taslakların onaylanması, esirlerin Kafkasya’ya nakli ve serbest bırakılma şartları hakkındaki yazışmaların Eylül ve Ekim 1917 boyunca devam

⁶³⁵ GARF, f. 1779, op. 1, d. 435, l. 2-3; d. 529, l. 2-4, 8.

⁶³⁶ TsGAM, f. 17, op. 107, d. 555, l. 58, 60, 64.

etmesi, meselenin Ekim Devrimi öncesinde kesin ve kapsamlı bir çözüme kavuşturulmadığını ortaya koymaktadır. Ekim Devrimi sonrasında ise savaş esirlerinin statüsü yeni siyasî ve askerî şartlar içerisinde farklı bir zemine taşınmıştır.⁶³⁷

3.2. YEREL AKTÖRLER, GÜÇ ODAKLARI VE SAVAŞ ESİRLERİ MESELESİ

Şubat Devrimi'nin ardından Geçici Hükûmet, 9 (22) Mart 1917'de Kafkasya Naipliğini kaldırarak Mâverâ-yı Kafkas'taki sivil idarenin yürütülmesi amacıyla Özel Mâverâ-yı Kafkas Komitesini (Ozakom) kurmuştur. Kadet V. A. Harlamov'un başkanlığındaki beş kişilik komite, Geçici Hükûmet adına ve onun yetkileriyle hareket eden bölgesel sivil idarî organ niteliğindeydi. 9 (22) Mart tarihli kuruluş kararında Harlamov'un yanı sıra M. İ. Papacanyan, M. Y. Caferov, K. G. Abaşıdze ve P. N. Pereverzev yer almıştır. Bununla birlikte Ozakom'un üyelik listesi sonraki literatürde farklı biçimlerde aktarılmıştır. Pereverzev Tiflis'te fiilen görev yapmamış, kısa süre içinde Gürcü Menşevik A. İ. Çhenkeli komitenin çalışan kadrosuna dâhil olmuştur. Böylece Tiflis'te fiilen çalışan kadro Harlamov, Çhenkeli, Gürcü Sosyal-Federalist K. G. Abaşıdze, Azerbaycanlı M. Y. Caferov ve M. İ. Papacanyan'dan oluşmuştur. Komite içindeki görev dağılımında Çhenkeli iç yönetim işleriyle, Abaşıdze maarif işleriyle görevlendirilmiştir. Caferov'un sorumluluk alanı ticaret ve sanayi, ulaştırma, posta ve telgraf, çalışma meseleleri, Müslümanların dinî işleri ve mültecilere ilişkin işleri kapsarken, Papacanyan başta adliye olmak üzere kendi sorumluluk alanındaki idarî işlerle ilgilenmiştir. Ozakom, bölgede sivil idareyi yürütmek ve yeni idarî düzeni tesis etmekle görevlendirilmiş, ancak bağımsız yasama yetkisiyle donatılmamıştır. Bolşeviklerin Petrograd'da iktidarı ele geçirmesinden sonra 15 (28) Kasım 1917'de Mâverâ-yı Kafkas Komiserliğinin kurulmasıyla Ozakom'un faaliyeti sona ermiştir.⁶³⁸

⁶³⁷ Тифлисский листок, № 204, 13 сентября 1917 г.

⁶³⁸ Журнал заседания Временного правительства № 12, 9 марта 1917 г. *Вестник Временного правительства*, № 5 (51), 10 (23) марта 1917 г. Постановление Особого Закавказского Комитета об организации местной власти в пределах Закавказья, 24 апреля 1917 г. *Победа Советской власти в Закавказье*, ред. И. И. Минц, Мецниереба, Тбилиси, 1971, сс. 86-91. Владимир Михайлович Муханов, *Кавказ в переломную эпоху (1917-1921 гг.)*, Модест Колеров, Москва, 2019, с. 13, 23.

Savaş esirleri ise bu dönemde de Rusya Harbiye Bakanlığına bağlı Genelkurmay Baş İdaresinin yetki alanında kalmıştır. Ozakom'un kurulması, savaş esirlerinin doğrudan idaresini bu kuruma devretmemiştir. Bu nedenle Ozakom'u esir kamplarının doğrudan yöneticisi olarak değil, merkezî askerî esir idaresinin Mâverâ-yı Kafkas'ta faaliyet yürüttüğü sivil-idarî çerçevenin en üst bölgesel organı olarak değerlendirmek daha isabetlidir.⁶³⁹

Şubat Devrimi'ni izleyen aylarda Güney Kafkasya'da tek merkezli bir iktidar yapısı oluşmamış, Geçici Hükûmetin bölgesel organı Ozakom, işçi ve asker Sovyetleri ile millî toplulukların oluşturduğu şûra ve komiteler aynı siyasî alanda faaliyet göstermiştir. Bu bakımdan bölgede, Rusya merkezindeki “ikili iktidar” şemasını aşan çok merkezli ve çok katmanlı bir otorite yapısı ortaya çıkmıştır. Ozakom'un yerini 15 (28) Kasım 1917'de Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği almış, Seym ise ilk toplantısını 10 (23) Şubat 1918'de yapmıştır. Bununla birlikte yerel sovyetler, şehir dumaları, millî şûralar ve askerî komiteler varlıklarını sürdürdüklerinden siyasî ve idarî yetki tek bir merkezde toplanmamıştır.⁶⁴⁰

Ordu komiteleri ve asker Sovyetleri: Şubat Devrimi'nden sonra Kafkas Ordusunda asker temsilcilerinden oluşan komiteler kurulmuş, asker sovyetlerinin icra organları cephe gerisinde ve işgal bölgelerinde yerel idarenin yetki alanına müdahale etmeye başlamıştır. Of kazasındaki askerî icra komitesinin 1917 boyunca yerel hükûmet komiserinin otoritesini aşındırarak iâşe düzeni ve dinler arası asayiş gibi konularda karar alması bu duruma örnektir. Kafkas Ordusunun 1917 boyunca giderek hızlanan çözülmesi ve özellikle Ekim Devrimi sonrasında disiplin ve savaşma kabiliyetinin ciddi ölçüde zayıflaması, bölgesel sivil makamların sahadaki kararlarını uygulama imkânlarını da daraltmıştır.⁶⁴¹

Millî komiteler ve millî birlikler: Bölgenin Gürcü, Ermeni ve Müslüman/Azerbaycanlı toplulukları 1917 boyunca kendi siyasî temsil ve teşkilatlanma organlarını oluşturmuştur.

⁶³⁹ B. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, сс. 23-24.

⁶⁴⁰ Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, сс. 59-60. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 152.

⁶⁴¹ Alexander E. Balistreri, “Russian Occupation of the Eastern Ottoman Empire”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer D. Keene, Alan Kramer, Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin, 2020.

Bakü’de 29 Mart 1917’de Müslüman İctimai Teşkilatları İcra Komitesi kurulmuş, komitenin başkanlığına Mehmed Hasan Hacinski, başkan yardımcılığına Mehmed Emin Resulzade seçilmiştir. Ali Merdan Topçubaşov ise komitenin önde gelen üyeleri arasında yer almış ve Nisan 1917’de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresine başkanlık etmiştir. Rus ordusundaki çözülmeyle birlikte millî siyasî teşkilatlanma askerî alana da yayılmıştır. Kasım 1917’den itibaren Gürcü ve Ermeni millî birliklerinin teşkili hızlanmış, 17 (30) Kasım tarihli emirle Ermeni ve Gürcü kolordularının teşkil çalışmalarına derhâl başlanması istenmiştir. Ermeni Kolordusunun komutanlığına General Tovmas Nazarbekyan (Foma Nazarbekov) getirilmiştir. Korgeneral İlia Odişelidze ise Gürcü Kolordusunun değil, bu tarihte Kafkas Ordusunun komutanıydı. Aralık 1917’de teşkiline girişilen Müslüman Kolordusunun komutanlığına Korgeneral Ali Ağa Şihlinski atanmış, Tatar Süvari Alayı da yeni askerî yapılanmanın unsurları arasında yer almıştır.⁶⁴²

Cepheden Rusya içlerine dönmekte olan silahlı askerî eşelonların geçişi ve bunların silahsızlandırılması meselesi, millî teşkilatlar ile bölgesel hükûmet organları arasındaki ilişkilerin en gergin alanlarından birini oluşturmuştur. Ocak 1918’de Tiflis-Bakü demiryolu üzerindeki Şemkir (Şamhor) çevresinde Rus askerî eşelonlarının silahsızlandırılması girişimi kanlı çatışmalara dönüşmüştür. Literatürde bu olaylarla bağlantılı olarak yaklaşık 15.000 tüfek, 70’e yakın makineli tüfek ve 20 topun ele geçirildiği belirtilmektedir. Ne var ki kaynaklar bu rakamların kapsamını aynı biçimde tarif etmemektedir.⁶⁴³

Belediyeler, yerel meclisler ve sovyetler: Merkezî otoritenin zayıflamasıyla şehir yönetimleri, yerel temsil organları ve sovyetler de siyasî mücadelede daha belirleyici hâle

⁶⁴² Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, сс. 36-37. Гасан Гасанов, *На пути к первой республике*, сс. 192-193. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə*, V cild, s. 241. *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов*, отв. ред. А. Н. Артизов, Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, сс. 780-785, с. 1047.

⁶⁴³ Bazı çalışmalar toplamı doğrudan Şemkir’deki eşelonlara bağlarken, *Azərbaycan tarixi*’nin V. cildi aynı rakamları Gence’deki 219. alay ile Kafkas cephesinden dönen birkaç eşelonun silahsızlandırılmasından elde edilen silahlar olarak vermektedir. Bu sebeple söz konusu rakamlar tek bir çatışmanın kesin bilançosu olarak kullanılmamalıdır. Гасан Гасанов, *На пути к первой республике*, сс. 192-193. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə*, V cild, s. 241. *Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов*, отв. ред. А. Н. Артизов, Фонд «Связь Эпох», Москва, 2020, сс. 780-785, с. 1047. Silah miktarları literatürde kimi zaman doğrudan Şemkir’e bağlanmakta, *Azərbaycan tarixi* ise aynı toplamı Gence’deki 219. alay ile Kafkas cephesinden dönen birkaç eşelonun silahsızlandırılması sonucunda elde edilen silahlar olarak vermektedir.

gelmiştir. Petrol merkezi Bakü, farklı otorite iddialarının en açık biçimde karşı karşıya geldiği şehirlerden biriydi. 22 Ekim (4 Kasım) 1917'deki Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti seçimlerinde Müsavat 9.617 oyla en fazla oyu almış, ancak bu seçim başarısı doğrudan idarî iktidara dönüşmemiştir. Ekim Devrimi sonrasında Bolşeviklerin Bakü Sovyetindeki konumları güçlenirken, Kasım 1917'den itibaren Fetali Han Hoyski'nin başkanlık ettiği Bakü Şehir Duması ile diğer siyasî ve toplumsal örgütler de varlıklarını sürdürmüştür. Ozakom'dan Komiserlik ve Seym dönemine uzanan bu parçalı yapı, savaş esirleri bakımından doğrudan bir idarî rejim değişikliğinden ziyade, askerî esir idaresinin içinde faaliyet gösterdiği siyasî ve kurumsal çevreyi açıklamaktadır. Yerel Sovyetlerin, millî şûraların, askerî komitelerin ve şehir yönetimlerinin eş zamanlı varlığı, bölgesel karar alma ve uygulama mekanizmalarının parçalanmasına yol açmış, ancak bu durumun Osmanlı savaş esirlerinin şartlarını tek başına ve doğrudan belirlediğini gösterecek yeterli kanıt mevcut değildir. Bu nedenle söz konusu otorite çoğulluğunu, esirlerin durumundaki değişikliklerin bağımsız sebebi olarak değil, esir meselesinin yönetildiği kurumsal bağlam olarak değerlendirmek daha isabetlidir.⁶⁴⁴

3.3. BOLŞEVİKLERİN SAVAŞTAN ÇEKİLME SİYASETİ

3.3.1. Barış Kararnamesi ve “Emperyalist Savaş” Teşhisi

Ekim Devrimi'nin hemen ardından Bolşevikler, iktidara gelir gelmez Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilme siyasetini uygulamaya koymuştur. Lenin ve yönetim kadrosu, 1917 boyunca özellikle savaşın sona erdirilmesi ve toprağın köylülere verilmesi taleplerini öne çıkararak savaş yorgunu asker ve köylüler arasında önemli destek toplamıştır.⁶⁴⁵ Bu talepler, cephelerde çözülme yaşayan ve savaş yorgunluğu giderek ağırlaşan asker kitlesi arasında Bolşeviklere desteğin artmasında önemli rol oynamıştır. 1917 sonuna gelindiğinde eski Rus ordusunun disiplin ve sevk sistemi büyük ölçüde çözülürken,

⁶⁴⁴ Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1972, pp. 160-169, 191-192. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə*, V cild, s. 233, ss. 237-240. Джамил Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, с. 36-37.

⁶⁴⁵ Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Belleten*, Cilt: 31, Sayı: 123, 1967 (ss. 375-413), s. 375.

askerlerin cephelerden ayrılarak memleketlerine dönmeleri yaygınlaşmıştır.⁶⁴⁶ Bolşevikler bu nedenle iktidarı aldıktan sonra barış vaadini gecikmeden uygulamaya koyma durumunda kalmıştır. Bolşevik iktidarının ilk ve en önemli belgelerinden biri, 26 Ekim 1917 (8 Kasım 1917) tarihli Barış Kararnamesi'dir. Lenin tarafından kaleme alınan kararname, savaşın ilhakçı niteliğini mahkûm ederek bütün savaşan halklara ve hükûmetlere derhal ateşkes ile ilhaksız ve tazminatsız, adil ve demokratik bir barış için görüşmelere başlama çağrısında bulunmuştu.⁶⁴⁷ Kararname, "ilhak" kavramını da tanımlamış, bir halkın açık ve özgür iradesi dışında daha güçlü bir devletin egemenliği altında tutulmasını kabul edilemez saymıştır. Bu yaklaşım, Lenin'in savaşı kapitalist çıkarlar uğruna yürütülen yağmacı bir mücadele olarak değerlendiren daha geniş savaş anlayışıyla uyumluydu. Nitekim Lenin, Mart 1917'de kaleme aldığı "*Esarete Çile Çeken Yoldaşlara*" adlı propaganda metninde Geçici Hükûmetin savaşı sürdürmesini eleştirmiş ve savaşı yağmacı bir mücadele olarak nitelemiştir.⁶⁴⁸ Barış Kararnamesi yalnızca bir dış politika belgesi değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyuna ve savaşan ülkelerin emekçi kitlelerine yönelik güçlü bir siyasî çağrıydı. Savaşan ülkelerin hem "hükûmetlerine" hem de "halklarına" hitap eden metin, dış kamuoyunu ve savaşan ülkelerdeki barış yanlısı kesimleri etkilemeye yönelik bir işlev de taşımıştır.⁶⁴⁹ Kararnamenin "ilhaksız ve tazminatsız barış" formülü, Woodrow Wilson'ın 22 Ocak 1917'de dile getirdiği "zafersiz barış" (*peace without victory*) yaklaşımıyla bazı ortak unsurlar taşımakla birlikte, iki barış tasavvuru siyasî ve ideolojik bakımdan özdeş değildi. İtilâf hükûmetleri Sovyetlerin genel mütareke ve barış çağrısına olumlu bir resmî karşılık vermemiş, buna karşılık İttifak Devletlerinin mütareke görüşmelerine girmeyi kabul etmesi ayrı barış sürecinin önünü açmıştır.⁶⁵⁰

Barış Kararnamesi'nin arkasında Bolşeviklerin Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin belirgin bir ideolojik teşhis bulunmaktaydı. Lenin, savaşın büyük güçler ve sermaye grupları

⁶⁴⁶ Elena Besschetnova, "The Collapse of the Russian Army in 1917", *Russian Sociological Review*, Vol. 17, No. 2, 2018 (pp. 299-316), p. 299.

⁶⁴⁷ «Декрет о мире Второго Всероссийского съезда Советов» [26 октября (8 ноября) 1917 г.], *Декреты Советской власти*, Том: 1, Политиздат, Москва, 1957, с. 12-16.

⁶⁴⁸ Владимир Ильич Ленин, «Товарищам, томящимся в плену», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., Том: 31, Издательство политической литературы, Москва, 1969 (с. 60-66).

⁶⁴⁹ Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt: 3, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19-20.

⁶⁵⁰ George Frost Kennan, *Russia Leaves the War*, Princeton University Press, Princeton, 1956, pp. 242-274; Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt: 3, s. 20.

arasındaki dünya pazarlarını, sömürgeleri ve nüfuz alanlarını yeniden paylaşma mücadelesinden doğduğunu savunuyordu. Bu yaklaşım, 1914'ten itibaren Bolşevik söyleminde yer alan “emperyalist savaşı iç savaşa dönüştürme” düşüncesiyle birleşmişti. Buna göre savaşın işçi sınıflarını birbirine karşı seferber eden niteliği kırılmalı ve mücadele egemen sınıflara yönelmeliydi. Ekim Devrimi'nden sonra ise bu devrimci perspektif, savaşan ülkelerin halklarına yapılan barış ve devrim çağrısıyla birlikte yürütülmüştür. Lenin ve Troçki başta olmak üzere Bolşevik liderler, Avrupa'da yeni devrimlerin patlak vereceği beklentisini de korumaktaydılar.⁶⁵¹ Bolşeviklerin savaştan çekilme siyaseti yalnızca ideolojik tercihlerden kaynaklanmıyordu. 1917 sonu itibarıyla eski Rus ordusunun disiplin ve komuta yapısı ciddi biçimde çözülmüş, askerlerin cepheleri terk ederek memleketlerine dönmeleri yaygınlaşmıştı.⁶⁵² Bunun yanında yeni Sovyet iktidarı içeride karşı-devrim ihtimali, ekonomik çöküş ve devlet aygıtının çözülmesi gibi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bolşevik Parti içinde Sol Komünistler, hükûmet koalisyonunda ise Sol Sosyalist-Devrimciler Almanya'nın ağır şartlarını kabul eden ayrı barış siyasetine karşı çıkmaktaydılar. Sol SR'lerin itirazı barış ilkesine değil, Brest-Litovsk'ta kabul edilen şartlara ve ayrı barışın siyasî sonuçlarına yönelmiş, antlaşmanın tasdik edilmesinin ardından Sol SR temsilcileri Sovnarkom'dan çekilmiştir.⁶⁵³ Lenin, dış savaşı sürdürürken içeride yeni rejimi korumanın mümkün olmadığını düşünerek Almanya ile barışı Sovyet iktidarının devamı bakımından zorunlu görmüştür. Bu nedenle ağır tavizler içeren Brest-Litovsk Antlaşması'nı Sovyet iktidarına zaman ve “nefes alma” imkânı sağlayan geçici bir geri çekilme olarak savunmuştur. Bolşevik liderliğin önemli bir bölümü Alman emperyalizminin uzun süre ayakta kalamayacağını ve Avrupa'daki devrimci gelişmelerin antlaşmanın sonuçlarını değiştireceğini umuyordu.

3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması, Rusya açısından son derece ağır hükümler içeriyordu. Antlaşmanın III. maddesi, Rusya'nın belirlenen hattın batısındaki eski

⁶⁵¹ Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri”, s. 377; Владимир Ильич Ленин, «Война и российская социал-демократия», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., Том: 26, Издательство политической литературы, Москва, 1969, (с. 13-23); Vladimir İlyiç Lenin, Imperialism, the Highest Stage of Capitalism, Collected Works, Vol. 22, Progress Publishers, Moscow, 1964, pp. 185-304 (Rusça aslı: Ленин Владимир Ильич, «Империализм, как высшая стадия капитализма», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., Том: 27, Издательство политической литературы, Москва, 1969, (с. 299-426).

⁶⁵² Elena Besschetnova, “The Collapse of the Russian Army in 1917”, p. 299.

⁶⁵³ Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri”, s. 406.

topraklar üzerindeki egemenlik iddiasından çekilmesini öngörüyor, IV. maddesi Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Rus birlikleri ve Rus idaresi tarafından boşaltılmasını düzenliyordu. V. madde Rus ordusunun tamamen terhis edilmesini hükme bağlıyor, VI. madde ise Rusya'nın Ukrayna Halk Cumhuriyeti ile İttifak Devletleri arasında imzalanmış barışı tanımasını ve Rus birliklerinin Ukrayna'dan çekilmesini öngörüyordu.⁶⁵⁴ Lenin, Alman ilerleyişinin Şubat 1918'de yeniden başlaması ve Petrograd'ın tehdit altına girmesi üzerine, savaşma kapasitesi iyice zayıflamış bir devlet için barışın ertelenmesini Sovyet iktidarı açısından daha büyük bir tehlike saymıştır.

Brest-Litovsk Barışı, Bolşeviklerin iç siyasette karşılaştığı sorunları ortadan kaldırmamıştır. Rus İç Savaşı'nın genişlemesiyle Sovyet yönetimi bu kez karşı-devrimci güçler ve yabancı müdahalelerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Antlaşma parti içindeki tartışmaları da bir anda sona erdirmemiş, Sol Komünistlerin muhalefeti bir süre daha devam etmiş ve Sol SR'ler hükûmetten ayrılmıştır.⁶⁵⁵ Bununla birlikte Troçki'nin "ne savaş ne barış" formülünün Şubat 1918'de başlayan Alman taarruzu karşısında sürdürülemez hâle gelmesi, Lenin'in derhal barış yapılması yönündeki çizgisini parti içinde güçlendirmiştir.⁶⁵⁶

Savaştan çekilme siyaseti Barış Kararnamesi'nden sonra hızla somutlaşmıştır. 2/15 Aralık 1917'de Rusya ile Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Mütarekesi imzalanmış, 5/18 Aralık 1917'de ise Kafkas Cephesi'ndeki çatışmaları durduran Erzincan Mütarekesi yapılmıştır. Böylece cephelerdeki savaş faaliyetleri fiilen durdurulmuş, Rusya'nın İttifak Devletleriyle savaş durumuna hukukî olarak son verilmesi ise 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. Antlaşmanın V. maddesi Rus ordusunun, mevcut hükûmet tarafından yeni oluşturulan askerî birlikler de dâhil olmak üzere, tamamen terhis edilmesini hükme bağlamıştır.⁶⁵⁷ Bununla birlikte Sovyet yönetimi daha Brest-Litovsk

⁶⁵⁴ «Мирный договор между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой» [3 марта 1918 г.], ст. III-VI, *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Москва, 1957, с. 119-125 (Док. № 78); ayrıca Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri", s. 406; Çetin Küçükayhan, *Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, s. 61.

⁶⁵⁵ Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt: 1, s. 153, s. 177-178.

⁶⁵⁶ Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt: 3, s. 45-46.

⁶⁵⁷ «Мирный договор между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой» [3 марта 1918 г.], ст. I, V, *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Москва, 1957, с. 119-125 (Док. № 78); Vasif Qafarov, "Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin

Barışı imzalanmadan önce, 15/28 Ocak 1918 tarihli kararnameyle İşçi ve Köylü Kızıl Ordusu'nun teşkiline başlamıştı. Böylece eski ordunun çözülme ve tasfiye süreci devam ederken yeni Sovyet askerî örgütlenmesinin temelleri de atılmıştır.⁶⁵⁸

3.3.2. Esir Rejiminde Kopuş: “Düşman Asker”den “Emekçi Özne”ye Geçiş

Ekim Devrimi ve Bolşevik iktidarının kurulması, savaş esirlerinin idarî ve ekonomik konumunda belirgin bir değişime yol açmıştır. Çarlık ve Geçici Hükûmet dönemlerinde düşman ordularına mensup askerler esas itibarıyla savaş esiri statüsünde gözetim altında tutulurken, Bolşevik yönetimi altında bu statünün uygulanış biçimi önemli ölçüde değişmiştir. Nachtigal ve Radauer'in belirttiğine göre Bolşevikler savaş esirlerini “özgür yurttaşlar” olarak değerlendirmiş, subayları ise teorik olarak “sınıf düşmanı” kategorisine yerleştirmiştir. Bununla birlikte bu “özgürlük”, bütün kısıtlamaların ortadan kalkması anlamına gelmemiştir. Devlet desteğinin sona ermesi, eski esirlerin geçimlerini büyük ölçüde kendi imkânlarıyla sağlamalarını zorunlu hâle getirmiştir.⁶⁵⁹

Yeni rejim, esirlerin ekonomik konumunu da değiştirmeye çalışmıştır. Kamp ekonomilerinin bir bölümü kooperatiflere dönüştürülmüş, çalışan eski savaş esirlerinin Rus işçileriyle aynı statüde değerlendirilmesi öngörülmüştür. En azından teorik olarak Rus işçileriyle eşit ücret, işyerini seçme imkânı ve sekiz saatlik iş günü gibi haklar tanınmış, eski esirlerin siyasî temsil imkânları da genişletilmiştir. Böylece esirlerin bir bölümünün toplumsal ve ekonomik konumu, klasik savaş esirliği rejiminden işçi statüsüne yaklaşan bir çerçevede yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Buna karşılık subaylar teorik olarak “sınıf düşmanı” kabul edildiğinden erlerle aynı siyasî kategoride değerlendirilmemiştir.⁶⁶⁰

Kafkasya Politikası”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkaslar Özel Sayısı, Sayı: 73, 2015 (ss. 215-227), s. 218; Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri”, s. 378-380.

⁶⁵⁸ «Декрет Совета Народных Комиссаров об организации Рабоче-Крестьянской Красной армии» [15 января 1918 г.], *Декреты Советской власти*, Том: 1, Москва, 1957, сс. 356-357.

⁶⁵⁹ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”, “Political Turmoil” bölümü. Aynı çalışmada çalışan eski esirlerin Rus işçileriyle aynı statüye getirildiği, siyasî temsil imkânı kazandığı ve yeni ekonomik düzenlemelerin kooperatifler üzerinden yürütüldüğü belirtilmektedir.

⁶⁶⁰ Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, Berg Publishers, New York, 2002.

Bu yaklaşımın düşünsel arka planı, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden önce de görülmektedir. Lenin, Mart 1917’de Almanya ve Avusturya-Macaristan’daki Rus savaş esirlerine hitaben kaleme aldığı mezkur “*Esarette Çile Çeken Yoldaşlara*” başlıklı bildiride, esirleri ülkelerine “devrimin ordusu” ve “halkın ordusu” olarak dönmeye çağırarak, 1905’te Japonya’dan dönen esirlerin özgürlük mücadelesine katılmasını örnek göstermiştir.⁶⁶¹ Bu söylem, savaş esirlerinin yalnızca askerî bir kategori olarak değil, devrimci mücadeleye katılabilecek bir toplumsal unsur olarak da değerlendirildiğini göstermektedir. Politikanın pratik sonuçları ise çelişkili olmuştur. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi çok sayıda esirde barışın ve hızlı dönüşün yakın olduğu beklentisini doğurmuş, fakat siyasî kargaşa ve ulaşım hatlarında yaşanan kesintiler geri dönüş sürecini zorlaştırmıştır. 1917 sonuna kadar yaklaşık 22.000 malul esirin değişimi gerçekleştirilmiş, 1918 sonbaharına gelindiğinde Avrupa Rusya’sındaki savaş esirlerinin büyük kısmı bölgeden ayrılmıştır. Rusya’daki savaş esirlerinin geneli bakımından, bu tarihe kadar 670.000’den fazla kişi ülkesine dönebilmiş, bunların yalnızca yaklaşık 200.000’i resmî tahliye kanallarıyla gönderilmiş, geri kalanlar ise büyük ölçüde kendi imkânlarıyla dönmüştür.⁶⁶² Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan ek antlaşma da savaş esirlerinin ülkelerine gönderilmesini ve karşılıklı mübadelesini hukukî bir yükümlülük hâline getirmiştir.⁶⁶³

Bununla birlikte Rusya’nın doğusunda tablo daha farklıydı. Sibiry’a da bulunan yaklaşık 430.000 savaş esiri, İç Savaş sırasında karşıt güçlerin hâkimiyet alanları arasında kalmıştır. Beyaz kuvvetler denetledikleri bölgelerde esirleri yeniden kamplara göndererek tahliye sürecini durdurmuştur. Çekoslovak Lejyonu’nun Mayıs 1918’de Trans-Sibiry demiryolunu ele geçirmesi de Sibiry ile Avrupa Rusya’sı arasındaki resmî tahliyeyi 1920’ye kadar büyük ölçüde kesintiye uğratmıştır.⁶⁶⁴ Nachtigal ve Radauer’e göre

⁶⁶¹ Владимир Ильич Ленин, «Товарищам, томящимся в плену», с. 60-66.

⁶⁶² Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, “Political Turmoil” ve “Repatriation” bölümleri. Yazarlar özellikle 22.000, 670.000 ve 200.000 rakamlarını “Repatriation” bölümünde vermektedir.

⁶⁶³ «Мирный договор между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой» [3 марта 1918 г.], ст. VIII, *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Москва, 1957, с. 123 (Док. № 78); «Русско-Турецкий Дополнительный договор к Мирному договору» [3 марта 1918 г.], ст. XIII, *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, с. 204 (Док. № 82).

⁶⁶⁴ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”, “Political Turmoil” bölümü; John F. N. Bradley, *The Czechoslovak Legion in Russia, 1914-1920*, East European Monographs, Boulder, Columbia University Press, New York, 1991, p. 14-16, 41.

yaklaşık 70.000 savaş esiri Çekoslovak Lejyonu'na katılmıştır.⁶⁶⁵ Bu gelişmeler, Bolşeviklerin savaş esirlerine ilişkin yeni siyasetinin ülke çapında yeknesak biçimde uygulanamadığını göstermektedir.

Türk savaş esirleri bakımından da benzer güçlükler söz konusuydu. Yusuf Akçura'nın savaşın sonlarına ilişkin tahminine göre Rusya'da yaklaşık 60.000–70.000 Osmanlı savaş esiri bulunmaktaydı. Bu tahmin daha sonraki Türkçe literatürde de aktarılmıştır.⁶⁶⁶ Esirlerin geniş Rus coğrafyasına dağılmış olması ve savaş yıllarında ağırlaşan iâşe, sağlık ve ulaştırma şartları, iadeyi hem acil hem de lojistik bakımdan güç bir mesele hâline getirmiştir.⁶⁶⁷ Brest-Litovsk sonrasında Galip Kemali Bey'in Moskova'daki diplomatik girişimleri ile Yusuf Akçura'nın Hilâl-i Ahmer adına yürüttüğü faaliyetler, esirlerin durumunun tespiti, yardım ve tahliyesi bakımından önemli kanallar arasında yer almıştır.⁶⁶⁸

Ancak bu süreç siyasî ve askerî gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir. Osmanlı kuvvetlerinin Bakü'yü ele geçirmesinin ardından Sovyet Hükûmeti, 20 Eylül 1918 tarihli notasında Osmanlı Hükûmetinin eylemleri sonucunda Rusya ile Türkiye arasındaki Brest-Litovsk Antlaşması'nın artık mevcut olmadığını bildirmiştir. Antlaşmanın Sovyet Rusya tarafından bütünüyle ilgası ise Almanya'nın savaşta yenilmesi ve 11 Kasım 1918 Mütarekesi'nin ardından, VTsİK ve Sovnarkom'un 13 Kasım 1918 tarihli kararıyla gerçekleşmiştir.⁶⁶⁹ Böylece Brest-Litovsk'a dayanan hukukî iade çerçevesi ortadan kalkmış, İç Savaşın şiddetlenmesi ise esirlerin fiilî dönüşünü daha da güçleştirmiştir. Bununla birlikte Hilâl-i Ahmer'in İskandinavya'daki temasları ve İsveç ile Danimarka Kızılhaç kuruluşlarıyla yürütülen yardım girişimleri, esirlerin iâşe, haberleşme ve tahliye sorunlarını hafifletmeye yönelik önemli kanallar arasında yer almaya devam etmiştir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)", "Political Turmoil" bölümü.

⁶⁶⁶Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri", s. 403; Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 26.

⁶⁶⁷Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak*, s. 28-32.

⁶⁶⁸Brest-Litovsk Barış Antlaşması md. VIII için bk. *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Москва, 1957, с. 123 (Док. № 78). Rus-Türk Munzam Muahedesi md. XIII için bk. aynı eser, с. 204 (Док. № 82). Galip Kemali Bey'in Moskova görevi ve Yusuf Akçura'nın tahliye faaliyetleri için ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri", s. 403; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 20-25, 31-32, 117-118.

⁶⁶⁹*Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Москва, 1959, с. 490-492 (Док. № 346); «Постановление ВЦИК и СНК об аннулировании Брест-Литовского мирного договора» [13 ноября 1918 г.], *Декреты Советской власти*, Том: 4, Москва, 1968, с. 15-18.

⁶⁷⁰Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 19, 33-35.

TBMM Hükûmetinin Sovyet Rusya ve Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile yaptığı iade düzenlemeleri, bu sürecin yeniden yürütülmesi için yeni bir hukukî dayanak sağlamış, fakat İç Savaşın yol açtığı ulaşım sorunları ve coğrafi dağınıklık nedeniyle iadeler eş zamanlı ve yeknesak biçimde gerçekleşmemiştir.⁶⁷¹ Esirlerin Rusya’da kalması ve yaptıkları evlilikler konusunda mevcut literatür bütünüyle yeknesak değildir. Yanıkdağ, Türk esirlerin Rus kadınlarla evlenerek Rusya’da kaldığını gösteren kanıt bulunmadığını, buna karşılık bazı esirlerin Orta Asyalı kadınlarla evlenip eşleriyle Türkiye’ye döndüğünü belirtmektedir. Köstüklü ise Kırım ve çevresindeki bazı esirlerin dönüş ümidini yitirmeleri ve parasızlık nedeniyle evlendiklerini veya bölgede iş bulduklarını gösteren bir arşiv kaydını aktarmaktadır.⁶⁷²

Bolşevik siyasetinin bir başka boyutu, savaş esirlerini ideolojik olarak etkileme çabasıdır. Aşağıda 3.6.2’de ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere Mustafa Suphi’nin Moskova’da çıkardığı Türkçe *Yeni Dünya* gazetesi Türk esir kamplarına bedelsiz gönderilmiş, Türkiye’ye de gizli yollarla ulaştırılmaya çalışılmıştır. Galip Kemali Bey, bu faaliyetin Brest-Litovsk Antlaşması’nın propaganda yasağına aykırı olduğunu ileri sürerek Çiçerin nezdinde protestoda bulunmuştur.⁶⁷³ Çiçerin ise Sovyet Rusya’da basın hürriyeti bulunduğunu ve yayının doğrudan yasaklanamayacağını savunmuş, Galip Kemali Bey’in ısrarı üzerine Mustafa Suphi’nin faaliyetlerinin kontrol altına alınacağını bildirmiştir.⁶⁷⁴ Bu örnek, yeni esir siyasetinin yalnızca idarî ve iktisadî değil, aynı zamanda ideolojik bir boyut taşıdığını göstermektedir. Bu propaganda faaliyetlerinin Türk esirler üzerindeki etkisinin kapsamını ve bu kişilerin Anadolu’ya döndükten sonraki siyasî davranışlarını

⁶⁷¹ «Конвенция между РСФСР и Турцией о репатриации» [28 марта 1921 г.], *Документы внешней политики СССР*, Том: 4, Москва, 1960, сс. 32-35; «Соглашение о репатриации военнопленных и гражданских интернированных лиц, заключенное между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Правительством Великого Национального Собрания Турции» [17 сентября 1921 г.], *Документы внешней политики СССР*, Том: 4, Москва, 1960, сс. 346-350; Ali Asker, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak: Uluslararası Sempozyum*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2014 (ss. 543-576), ss. 554-555. Antlaşmaların hükümleri ve iade mekanizmasının uygulanması 3.10.4 ile 3.10.5’te ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

⁶⁷² Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999 (pp. 69-85), p. 80; Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 83, Temmuz 2012 (ss. 1-16), s. 10, dn. 24. Köstüklü’nün aktardığı belge: BCA, 030.10/55.363.6.(3). Çeşitli sebeplerle dönemeyenlerin durumunu tek bir nedene bağlamamak ve kaynaklar arasındaki farklılıkları açıkça belirtmek gerekir.

⁶⁷³ Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri”, s. 404.

⁶⁷⁴ Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri”, s. 404; Hikmet Bayur, “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Bazı Dışarda Akımlar”, *Belleten*, Cilt: 35, Sayı: 140, 1971 (ss. 587-654), s. 593.

topluca izlemek mümkün değildir. Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Fırkası heyetiyle Anadolu'ya geçme teşebbüsü de savaş esirleri politikasından daha geniş bir siyasî sürecin parçasıdır. Suphi ve beraberindekiler, 28-29 Ocak 1921 gecesini Trabzon'dan Batum'a gönderilmek üzere yola çıkarıldıktan sonra Sürmene açıklarında Yahya Kâhya'nın adamları tarafından öldürülerek denize atılmıştır.⁶⁷⁵ Bu nedenle söz konusu hadise, Bolşeviklerin esir politikasının doğrudan sonucu olarak değil, Millî Mücadele dönemindeki komünist hareket ve Ankara-Sovyet ilişkileri bağlamında değerlendirilmelidir.

Özetle, Ekim Devrimi Rusya'daki savaş esirleri rejiminde önemli bir kırılma meydana getirmiştir. Bolşevik yönetimi savaş esirlerini “özgür yurttaşlar” ilan etmiş, çalışan eski esirleri Rus işçileriyle aynı statüde değerlendirmeye yönelmiş, subayları ise teorik olarak “sınıf düşmanı” saymıştır. Bununla birlikte bu değişim doğrusal bir serbestleşme süreci değildi. Devlet desteğinin kesilmesi, iç savaş, ulaştırma sisteminin bozulması ve Sovyet ekonomisinin esir işgücüne duyduğu ihtiyaç, “özgürlük” söyleminin pratikte kesintisiz hareket serbestisi ve hızlı tahliye anlamına gelmesini engellemiştir. Rusya'da tutulan milyonlarca savaş esirinin önemli bir kısmı 1918'den itibaren ülkelerine dönerken, Sibiryaya ve diğer iç bölgelerde tahliye 1920'lerin başına kadar sürmüştür. Türk esirlerinin tecrübesi de bu genel dönüşümün içinde yer almış, fakat diplomatik kopuşlar, iç savaş ve coğrafi dağınıklık nedeniyle kendine özgü güçlükler taşımıştır.⁶⁷⁶

3.4. BAKÜ SOVYETİ VE SAVAŞ ESİRLERİ

3.4.1. Bakü'de İktidar Mücadeleleri (Sovyet-İcra Komitesi-Millî Örgütlenmeler)

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Bakü, petrol kaynakları, Hazar ulaştırma ağı ve Kafkasya'daki askerî harekât bakımından stratejik bir merkez hâline gelmiştir. Şubat Devrimi'nin ardından ortaya çıkan otorite boşluğu, Bakü Sovyeti, İçtimai Teşkilatlar İcra Komitesi, sosyalist partiler ve millî örgütlenmeler arasında giderek sertleşen bir iktidar

⁶⁷⁵ Adil Dağıstan, “Millî Mücadele’de Mustafa Suphi Olayı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 34, 1996 (ss. 171-193), ss. 188-189.

⁶⁷⁶ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”, “Political Turmoil” ve “Repatriation” bölümleri; Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999 (pp. 69-85), p. 80-85.

mücadelesine dönüşmüştür. Ekim 1917'den sonra Bolşeviklerin Bakü Sovyetindeki ağırlığının artmasıyla şehirdeki siyasî dengeler yeniden şekillenmiştir. Bu siyasî ve askerî istikrarsızlık, Bakü'de bulunan Türk savaş esirlerinin güvenlik, yardım ve tahliye imkânlarını belirleyen başlıca şartlardan birini oluşturmuştur.

Şubat Devrimi sonrasında, çeşitli siyasî, toplumsal, meslekî ve millî kuruluşların temsil edildiği İçtimai Teşkilatlar İcra Komitesi şehirde düzeni ve geçici yönetimi sağlamak üzere oluşturulmuştur. Menşevikler, Sosyalist Devrimciler (Es-Erler), Taşnaklar (Ermeni Devrimci Federasyonu) ve Müslüman millî örgütler bu yapıda farklı ölçülerde temsil edilmiştir. Ekim Devrimi'nin ardından dengeler değişmiş, 2 Kasım 1917'de yeniden teşkil edilen Bakü Sovyeti İcra Komitesinin başkanlığına Stepan Şaumyan seçilmiştir. Şaumyan, Sovnarkom'un 16 (29) Aralık 1917 tarihli toplantısında Kafkasya İşleri Geçici Olağanüstü Komiseri olarak atanmış, atamaya ilişkin karar 20 Aralık 1917 (2 Ocak 1918) tarihiyle yayımlanmıştır. Bu dönemde Bakü Sovyeti giderek güçlenmiş, önceki koalisyon organlarının siyasî etkisi gerilemiştir. 1918 bahar ve yaz aylarında Bolşevik yönetim banka, petrol sanayisi ve gemicilik gibi kritik ekonomik alanları denetim altına almaya ve millîleştirmeye yönelmiştir. Bolşevikler, Kafkasya genelindeki sınırlı toplumsal dayanaklarını Bakü'deki askerî güçle telafi etmeye çalışmıştır. Bakü Sovyeti ordusundaki askerlerin yaklaşık %70'inin Ermenilerden oluştuğu belirtilmektedir. Bunun yanında Taşnak silahlı birlikleri de Osmanlı-Azerbaycan ilerleyişine karşı Bakü Sovyeti kuvvetleriyle askerî iş birliği içinde hareket etmiştir. Böylece Bolşevik yönetim ile Taşnaklar arasında ideolojik birlikten çok askerî ihtiyaçlara dayanan pragmatik bir iş birliği gelişmiştir.⁶⁷⁷

Bakü'deki millî örgütlenmeler arasında en etkili olanlardan biri Müsavat Partisi idi. 22 Ekim 1917 Bakü Sovyeti seçimlerinde Müsavat 9.617 oyla birinci gelmiş, ancak sonuçların onaylanmaması ve Sovyetin yeniden teşkil edilmesi bu üstünlüğün yönetim yapısına yansımaları engellemiştir. Müslüman temsilciler başlangıçta şehirdeki geçici yönetim organlarında yer alsalar da Bolşevik-Taşnak yaklaşması ve Sovyet içindeki

⁶⁷⁷ Bakü Sovyeti'nin yeniden teşkil edilen İcra Komitesi başkanlığına Şaumyan'ın gelişi için bk. *Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə*, Cilt: V (1900-1920-ci illər), (Məsul redaktorlar: Mahmud İsmayilov, Nigar Maksvell), AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2008, s. 238; Şaumyan'ın Kafkasya İşleri Geçici Olağanüstü Komiserliğine atanması için bk. «Постановление о назначении С. Г. Шаумяна временным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа» [20 декабря 1917 г. (2 января 1918 г.)], *Декреты Советской власти*, Том: 1, Москва, 1957; Bakü Sovnarkomu'nun millîleştirme siyaseti ve askerî yapısı için bk. Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard in Action", p. 75-79.

temsil dengesizliği Müslüman unsurların etkisini giderek azaltmıştır.⁶⁷⁸ Bu gerilim 30 Mart-2 Nisan 1918'de zirveye ulaşmıştır. Bakü Sovyeti'ne bağlı silahlı unsurlar ile Taşnak birliklerinin Müslüman/Müsavat güçleriyle çatışması kısa sürede geniş çaplı topluluklar arası şiddete dönüşmüş, özellikle Müslüman sivil nüfus ağır kayıplara uğramıştır.⁶⁷⁹ Kayıp sayıları konusunda kaynaklar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Şaumyan'ın 13 Nisan 1918'de Sovnarkom'a gönderdiği raporda iki taraftan toplam ölü sayısı 3.000'in üzerinde gösterilirken, Azerbaycan Fevkalâde Tahkikat Komisyonu belgelerine dayanan neşirler ve sonraki bazı araştırmalar Bakü'deki Müslüman kayıplarını yaklaşık 10.000-12.000 veya daha yüksek rakamlarla ifade etmektedir. Bakü dışındaki Şamahı, Guba, Lenkeran, Zengezur ve Karabağ'daki şiddet olaylarının da hesaba katılmasıyla Azerbaycan tarih yazımında yaklaşık otuz bine ulaşan daha geniş tahminlere rastlanmaktadır.⁶⁸⁰ Nisan 1918 başında çatışmalar sona erdiğinde Bolşevik-Taşnak güçleri üstünlük sağlamış, Müslüman millî örgütlerin şehirdeki siyasî ve askerî etkisi büyük ölçüde kırılmıştır. Mart Olayları topluluklar arası husumeti derinleştirmiş ve savaş esirleri meselesini de etkileyecek bir güvensizlik ortamı yaratmıştır.

Mart Olayları'ndan sonra Bakü Sovyeti şehrin denetimini büyük ölçüde tek elde toplamıştır. 25 Nisan 1918'de Şaumyan liderliğinde Bakü Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom) kurularak Bolşevik yönetimi kurumsallaştırılmıştır. Bu hükûmet Bolşeviklerle Sol Sosyalist-Devrimcilerden oluşmuştur. Taşnaklar Sovnarkom'da yer almamış, Osmanlı ilerleyişine karşı esas olarak askerî düzlemde Bolşeviklerle iş birliği yapmıştır.⁶⁸¹ Yeni hükûmet bağımsız silahlı birlikleri kendi denetimine almaya çalışmış, ancak Taşnak askerî unsurları üzerindeki kontrolü tam olarak sağlayamamıştır. İlerleyen

⁶⁷⁸ 22 Ekim 1917 Bakü Sovyeti seçimlerinde Müsavat'ın 9.617 oyla birinci gelmesi, sonuçların revizyona tabi tutulması ve seçimlerin onaylanmaması için bk. Гасан Гасанов, *На пути к первой республике*, с. 97; *Azərbaycan tarixi*, Cild: 5, s. 237-238; Муса Гасымлы, «Борьба за Южный Кавказ», с. 112. Krş. Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard in Action", pp. 71-72; Aygün Əzimova, "Azərbaycan Siyasi Təşkilatları və Bakıda İncilabi-Demokratik Hakimiyyət (Mart 1917-Mart 1918)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cild: 8, No: 3, 2021, s. 831-853.

⁶⁷⁹ Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, с. 105; Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard in Action", p. 73-74.

⁶⁸⁰ Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, с. 110; Michael G. Smith, "Power and Violence in the Russian Revolution: The March Events and Baku Commune of 1918", *Russian History*, Vol. 41, No. 2, 2014, pp. 197-210. Kayıp tahminleri kaynakların kapsamına ve mağdur kategorilerine göre farklılaşmaktadır.

⁶⁸¹ Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard in Action", p. 75. Sovnarkom Bolşeviklerle Sol Sosyalist-Devrimcilerden oluşuyor, Taşnaklar hükûmette yer almıyordu.

aylarda Taşnaklar, Sosyalist Devrimci-Menşevik blokuyla birlikte Bolşevikleri iktidardan uzaklaştıran ittifakın parçası olmuştur. Mart Olayları sonrasında Azerbaycan Türklerinin önde gelen millî siyasetçileri Bakü dışındaki merkezlerde faaliyetlerini sürdürmüş, Azerbaycan Millî Şûrası 28 Mayıs 1918’de Tiflis’te Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını ilan etmiş, hükûmet ise 16 Haziran 1918’de Gence’ye taşınmıştır. Böylece Bakü ve yakın çevresi Bolşevik denetiminde kalırken millî Azerbaycan Hükûmeti Gence merkezli olarak teşkilatlanmıştır.⁶⁸²

Bakü Sovyeti, Azerbaycan millî güçleri ile Osmanlı ordusu harekâtına karşı şehrin askerî kapasitesini seferber etmiştir. Bakü Sovyeti ordusundaki askerlerin büyük bölümünü Ermeniler oluştururken, Taşnak silahlı birlikleri de cephede Sovyet kuvvetleriyle birlikte hareket etmiştir. Haziran 1918’de Osmanlı destekli Kafkas İslam Ordusu Gence üzerinden Bakü istikametinde ilerlemiş, Göyçay harekât sahasındaki ilk büyük çatışmalar 16-18 Haziran’da Karameryem’de başlamış, Göyçay’daki belirleyici muharebeler 27 Haziran-1 Temmuz, Salyan muharebesi ise 28 Haziran-2 Temmuz 1918 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Bakü Sovyeti kuvvetleri bu muharebelerde geri püskürtülmüştür.⁶⁸³ Cephedeki kayıplar şehir içindeki dengeleri sarsmıştır. Temmuz sonunda Bolşevik olmayan sol gruplar ile Taşnakların çoğunluğu, Bolşeviklerin şehri savunamayacağı kanaatine vararak Şaumyan yönetimine cephe almıştır. 25 Temmuz 1918’de Bakü Sovyeti’nin olağanüstü toplantısında İngiliz askerî yardımının çağrılması 236’ya karşı 259 oyla kabul edilmiş ve Şaumyan siyasî yenilgiyi kabul ederek istifasını açıklamıştır. Bununla birlikte Bakü Sovnarkomu birkaç gün daha görevde kalmış, 31 Temmuz’da iktidardan çekilmiştir.⁶⁸⁴ Ardından sağ Sosyalist-Devrimci, Menşevik ve Taşnak unsurların oluşturduğu ittifaka dayanan Sentrokaspi Diktatörlüğü yönetimi devralmıştır. Yeni yönetimin daveti üzerine General Lionel Dunsterville, sınırlı bir İngiliz kuvvetiyle 17 Ağustos 1918’de Bakü’ye ulaşmıştır.⁶⁸⁵ Şehir 15 Eylül 1918’de Kafkas İslam Ordusu

⁶⁸² *Azərbaycan tarixi*, Cild: 5, s. 259, 268; Yalçın Murgul, “Bolshevik Vanguard in Action”, p. 80.

⁶⁸³ *Azərbaycan tarixi*, yeddi cildə, Cild: 5, s. 270; Yalçın Murgul, “Bolshevik Vanguard in Action”, p. 78; Yalçın Murgul, “Army of Islam”, 1914-1918-Online. *International Encyclopedia of the First World War*, 25 Ağustos 2020.

⁶⁸⁴ Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, с. 209; Yalçın Murgul, “Bolshevik Vanguard in Action”, pp. 79-80. 25 Temmuz oylamasının ardından Bakü Sovnarkomu birkaç gün daha görevde kalmış ve 31 Temmuz 1918’de iktidardan çekilmiştir.

⁶⁸⁵ Yalçın Murgul, “Bolshevik Vanguard in Action”, p. 80; Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, с. 211. İngiliz öncü birliği 4 Ağustos’ta Bakü’ye ulaşmış, Dunsterville ise 17 Ağustos’ta şehre gelmiştir.

tarafından kurtarılmıştır. Bakü'den ayrıldıktan sonra Krasnovodsk'ta Transhazar Geçici Hükûmeti makamlarınca tutuklanan Bolşevik ve müttefikleri arasından seçilen ve daha sonra "26 Bakü Komiseri" adıyla anılan grup⁶⁸⁶, 20 Eylül 1918'de Krasnovodsk yakınlarında kurşuna dizilmiştir.⁶⁸⁷

Kısacası, 1917-1918 arasında Bakü'de yaşanan iktidar mücadeleleri üç ana ekseninde gelişmiştir. Bolşevikler şehirde Sovyet egemenliği kurmaya çalışmış, millî örgütlenmeler kendi bağımsızlık ve siyasî temsil gündemlerini izlemiş, geçici koalisyon organları ise farklı güçler arasında denge sağlamaya yönelmiştir. Müsavat'ın Ekim 1917 seçimlerinde elde ettiği üstünlük yönetime aynı ölçüde yansımamış, Mart 1918 sonrasında Müslüman millî örgütlerin Bakü'deki siyasî etkisi ciddi biçimde gerilemiştir. Temmuz 1918'de ise Bolşevikler, daha önce askerî iş birliği yaptıkları Taşnakların çoğunluğunun da desteklediği blok karşısında iktidarı kaybetmiştir. Bu istikrarsız ortam, Osmanlı savaş esirlerinin güvenliği, yardım faaliyetleri ve tahliye imkânları üzerinde doğrudan etkili olan siyasî ve askerî çerçeveyi oluşturmuştur.

3.4.2. Petrol Ekonomisi, Şehir Güvenliği ve Esir Emeği Meselesi

Bakü, XX. yüzyıl başlarında dünya petrol üretiminin başlıca merkezlerinden biri hâline gelmişti. 1913 yılında Bakü ve Abşeron sahaları Rusya petrol üretiminin yaklaşık %83'ünü karşılıyordu. Bu ekonomik ağırlık, 1917-1918 yıllarında şehir üzerindeki askerî ve siyasî mücadelenin başlıca stratejik unsurlarından birini oluşturmuştur. Bolşevikler açısından Bakü petrolünün Sovyet Rusya'nın yakıt ihtiyacı bakımından taşıdığı önem kadar, Osmanlı ve Alman ilerleyişinin petrol havzasına ulaşmasını engellemek de önem taşıyordu. Osmanlı Devleti bakımından ise Bakü'nün ele geçirilmesi, Kafkasya'daki askerî ve siyasî hedeflerin yanı sıra petrol kaynaklarına erişim açısından da stratejik değer taşıyordu. Alman İmparatorluğu da 1918 yılı boyunca Bakü petrolü üzerinde nüfuz kurmaya çalışmıştır. Britanya'nın bölgeye yönelik siyasetinde ise Bakü petrolünün

⁶⁸⁶ "26 Bakü Komiseri" adlandırması, 20 Eylül 1918'de infaz edilen 26 kişilik grup için tarih yazımında yerleşmiş bir addır. Bk. Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard in Action", p. 80.

⁶⁸⁷ Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан*, с. 243; Yalçın Murgul, "Bolshevik Vanguard in Action", p. 80.

Osmanlı ve Alman denetimine geçmesini önleme hedefi, Kafkasya ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a uzanan güzergâhların güvenliğiyle birlikte değerlendirilmiştir.⁶⁸⁸

Bakü Halk Komiserleri Sovyeti, bu şartlar altında petrol sanayisini denetimi altına almaya yönelmiş ve petrol işletmelerinin millîleştirilmesine ilişkin 1 Haziran 1918 tarihli kararını kabul etmiştir. Sovyet Rusya açısından mesele yalnızca üretimin denetlenmesi değil, Bakü petrolünün ülke içlerine sevkinin devam ettirilmesi idi. Nitekim Lenin, 18 Haziran 1918'de Şaumyan'a gönderdiği telgrafta petrol ürünlerinin Volga'ya mümkün olan en kısa sürede gönderilmesi için gerekli bütün tedbirlerin alınmasını istemiştir. Lenin'in telgrafında henüz çıkarılmadığı belirtilen karar, Bakü'deki yerel karardan farklı olarak petrol sanayisini RSFSC ölçeğinde millîleştiren 20 Haziran 1918 tarihli merkezî karardır. Bakü Sovnarkomunun 31 Temmuz 1918'de iktidardan çekilmesinin ardından kurulan Sentrokaspi Diktatörlüğü ise Osmanlı-Azerbaycan kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında şehrin savunulmasına ağırlık vermiş ve bu amaçla Britanya kuvvetlerini Bakü'ye davet etmişti.⁶⁸⁹

Bakü ve çevresinde tutulan Osmanlı savaş esirleri de bu askerî ve siyasî ortamın doğrudan etkisi altında kalmıştır. İkinci bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, Kafkas Cephesi'nde esir düşen Osmanlı askerleri 1915'ten itibaren Bakü ve çevresindeki esir merkezlerine sevk edilmiştir. Aralık 1917'deki Erzincan Mütarekesi Kafkas Cephesi'ndeki çatışmaları durdurmuş, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ve ona bağlı düzenlemeler ise savaş esirlerinin karşılıklı iadesi ve ülkelerine gönderilmesine ilişkin hükümler getirmiştir. Bununla birlikte Güney Kafkasya'daki siyasî parçalanma ve devam eden askerî mücadele, bu hükümlerin bölgede düzenli biçimde uygulanmasını güçleştirmiştir.

Esirlerin serbest bırakılmalarının askerî dengeler üzerindeki muhtemel etkisi de dönemin güvenlik tartışmalarının bir parçasıydı. Dunsterville'in yaklaşık otuz bin kişilik esir

⁶⁸⁸ “Декрет Бакинского Совета Народных Комиссаров о национализации нефтяных предприятий. 1 июня 1918 г.”, *Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)*, Т. XII, Баку, 1948, с. 133-134; В. И. Ленин, «Телеграмма С. Г. Шаумяну» [18 июня 1918 г.], ПСС, Том: 50, с. 103-104; «Декрет Совета Народных Комиссаров о национализации нефтяной промышленности» [20 июня 1918 г.], СУ РСФСР, 1918, № 36, ст. 476; Yalçın Murgul, “Bolshevik Vanguard in Action”, p. 79-80.

⁶⁸⁹ Bakü petrol işletmelerinin millîleştirilmesine ilişkin yerel dekret 1 Haziran 1918 tarihlidir. Bk. “Декрет Бакинского Совета Народных Комиссаров о национализации нефтяных предприятий. 1 июня 1918 г.”, *Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)*, Т. XII, Баку, 1948, с. 133-134.

grubuna ilişkin değerlendirmesi, Nargin'deki Osmanlı esirlerine değil, Türkistan'daki serbest bırakılmış Alman ve Avusturya-Macaristan savaş esirlerine ilişkindir. Bu nedenle söz konusu değerlendirmenin Nargin'deki Osmanlı esirlerine teşmil edilmesi doğru değildir.⁶⁹⁰

Rusya İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde savaş esirlerinden tarım, sanayi, madencilik, demiryolu, ormancılık ve çeşitli kamu işlerinde yaygın biçimde yararlanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte bu çalışma kapsamında incelenen mevcut kaynaklar Bakü'de tutulan Osmanlı esirlerinin şehir tahkimatlarında veya 1918 savunma hatlarının yapımında sistematik biçimde çalıştırıldığını doğrudan ortaya koymamaktadır. Bu nedenle Bakü özelinde esir emeğinin kullanıldığı yönündeki değerlendirmeler, Rusya genelindeki uygulamalardan hareketle kurulabilecek bir ihtimalin ötesine geçirilmemelidir.

3.4.3. Bakü'de Esir Meselesinin Siyasallaşması

1918'e gelindiğinde Osmanlı esirleri meselesi, askerî ve idarî niteliğinin ötesinde yerel basın, yardım faaliyetleri ve farklı siyasî çevrelerin söylemleri içinde görünürlük kazanmıştı. Bazı Osmanlı belgelerinde ve Azerbaycan Türk basınında esirlere yönelik kötü muamele haberleri öne çıkarılırken, esirlerin tahliyesi ve serbest bırakılması değişen askerî şartlar nedeniyle bir güvenlik meselesi olarak da değerlendirilmiştir. Böylece esirlerin durumu, savaşın meydana getirdiği toplumsal gerilimler ve karşılıklı güvensizlik ortamı içinde siyasî anlam kazanan bir kamuoyu konusuna dönüşmüştür.

Osmanlı Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Mart 1915 tarihli şifre telgraf, savaşın erken bir safhasında bazı Osmanlı esirlerinin muhafazasının Ermeni görevlilere bırakıldığına ilişkin Osmanlı makamlarına ulaşan şikâyetleri aktarmaktadır. Telgrafta, “*muhâfazası Ermenilere verilen Osmanlı üserâsının bunlar tarafından envâ'-ı sû-i mu'âmelâta ma'rûz kaldıkları ve tüfenk dipçigiyle döğülerek itlâf edildikleri*”

⁶⁹⁰ Lionel Charles Dunsterville, *Dunsterforce: Gizli Ordu, Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali*, yay. haz. Abdulhaluk Çay, T&K Yayınları, İstanbul, 2016, s. 181.

*bildirilmektedir.*⁶⁹¹ Bununla birlikte bu kayıt, 1915 yılına ve daha geniş Kafkasya savaş ortamına aittir. Dolayısıyla 1918’de Bakü Sovyeti dönemindeki uygulamaların doğrudan kanıtı olarak değil, Osmanlı tarafında esirlerin korunmasına ilişkin daha önce oluşmuş kaygı ve şikâyetlerin arka planı olarak değerlendirilmelidir. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması’nın VIII. maddesi savaş esirlerinin ülkelerine gönderilmesini öngörmüş, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında aynı gün imzalanan Ek Antlaşma’nın XIII. maddesi ise malul veya askerlik hizmetine elverişsiz esirlerin derhal ülkelerine gönderilmesini, diğer savaş esirleri ile askerî veya idarî tedbirler nedeniyle alıkonulan kişilerin mümkün olan en kısa zamanda mübadele edilmesini hükme bağlamıştır.⁶⁹² Güney Kafkasya’da merkezî otoritenin çözülmesi ve siyasî-askerî yapının parçalanması, bu hükümlerin uygulanmasını güçleştirmiştir.

Hilâl-i Ahmer’in Yusuf Akçura aracılığıyla kurduğu yardım ve haberleşme ağı, Bakü ve Nargin’deki esir meselesinin daha geniş bir insanî gündemin parçası hâline gelmesine katkıda bulunmuştur.⁶⁹³ Bununla birlikte Akçura Nargin Adası’na şahsen gidememiş, adaya ilişkin bilgi akışı Kopenhag Temsilciliği, İsveç ve Danimarka Kızılhaçları ile tarafsız diplomatik temsilcilikler üzerinden sağlanmıştır.⁶⁹⁴ Bu nedenle onun faaliyetleri Bakü’de yürütülen doğrudan bir saha çalışması olarak değil, esirlerin sayıları, bulundukları yerler ve sağlık durumları hakkında bilgi toplanmasını, yardım ve haberleşme kanallarının kurulmasını ve dönüş girişimlerinin desteklenmesini sağlayan dolaylı bir kurumsal çerçeve olarak değerlendirilmelidir.

Bakü’deki Azerbaycan Türk basın organları ve Müslüman yardım kuruluşları, esir meselesini yalnız insanî ihtiyaçlar çerçevesinde değil, kardeşlik ve millî aidiyet dili içinde görünür kılmıştır. 2.5.1 ile 2.5.2’de ayrıntılı olarak incelenen iâşe, sağlık ve barınma faaliyetleri burada aynı somut örneklerle yeniden anlatılmayacaktır. Bu bölüm

691 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s. 19. Belge, Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Mart 1915 tarihli şifre telgraftır.

692 Мирный договор между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой, 3 марта 1918 г., ст. VIII, *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Госполитиздат, Москва, 1957, с. 123 (Док. № 78); Русско-Турецкий Дополнительный договор, 3 марта 1918 г., ст. XIII, там же, сс. 203-204 (Док. № 82).

693 Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 9, 21, 43-154.

694 Yücel Karauz, *Birinci Dünya Mühâribesi İllərində Azərbaycanlı Türk Əsirləri*, s. 65. Nargin’e şahsen gidememesi ve adaya ilişkin bilgi ağlarının ayrıntıları için bk. 2.4.1; Akçura’nın görevlendirilme tarihleri, Rusya seyahati, hazırladığı rapor ve bunun yayımlanma süreci ise 1.11’de ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

bakımından önemli olan, basın haberleri ile cemiyetlerin çağrılarının Osmanlı esirlerini yerel Müslüman toplumun ortak sorumluluğu olarak sunması ve insanî dayanışmayı siyasî aidiyet üreten ortak bir kamuoyu diline dönüştürmesidir. Bu faaliyetler yalnızca maddî yardım sağlamamış, esirlerin durumunu savaşın toplumsal ve siyasî gündeminin bir parçası hâline de getirmiştir. Bu ortamda esir meselesi, topluluklar arası gerilimlerden bütünüyle bağımsız kalmamıştır. Osmanlı belgeleri ve Azerbaycan Türk kaynaklarında Ermeni muhafızlara ilişkin çeşitli kötü muamele şikâyetleri yer almaktadır. Bakü'nün 15 Eylül 1918'de Osmanlı-Azerbaycan kuvvetlerince kurtarılması şehirdeki siyasî dengeleri yeniden değiştirmiştir.⁶⁹⁵ Azerbaycan Hükûmeti 17 Eylül 1918'de Gence'den Bakü'ye taşınarak yeni başkentte idarî denetimi tesis etmeye yönelmiştir.⁶⁹⁶ Esirlerin ağır koşulları konusunda ise farklı dönemlere ait veriler dikkat çekicidir. *Açık Söz* gazetesinin 25 Ekim 1915 tarihli haberine göre, önceki yılın Ekim ve Kasım aylarında Bakü'ye getirilen Türk esirlerinden ölen 290 kişi Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin girişimiyle defnedilmişti. Nargin'e ait 1917 tarihli konsolosluk kaydı ise krizin sonraki safhada da ağır seyrettiğini göstermektedir. Ancak bu rakamların yalnız Türkleri değil, adadaki tüm savaş esirlerini⁶⁹⁷ kapsadığı da özellikle dikkate alınmalıdır.⁶⁹⁸

Sonuç olarak, 1918'e gelindiğinde Bakü ve çevresindeki Osmanlı esirleri meselesi insanî yardım alanıyla askerî ve siyasî kaygıların kesiştiği bir konu hâline gelmiştir. Esirler bir taraftan yardım, tedavi ve tahliye girişimlerinin muhatabı olmuş, diğer taraftan değişen cephe şartları nedeniyle güvenlik ve askerî denge tartışmaları içinde değerlendirilmiştir. Nargin'e ilişkin kaynaklar ağır hayat şartlarını ve yüksek ölüm düzeyini açık biçimde göstermektedir.

⁶⁹⁵ Musa Gasımlı, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001 (ss. 18-55), s. 43.

⁶⁹⁶ Vasif Vaqif oğlu Qafarov, *Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Osmanlı İmperiyasının Azərbaycan Siyasəti*, Doktora Tezi, Bakı, 2022, s. 214; Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Ordusu (1918-1920)*, Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 1998, s. 139.

⁶⁹⁷ RGVİA, f. 1300, op. 4, d. 1152, 1917 tarihli telgraf. Belgede verilen ölüm rakamları yalnız Türk esirlerine değil, adadaki bütün savaş esirlerine aittir.

⁶⁹⁸ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında*, s. 153-154. *Açık Söz*, No: 19, 25 Ekim 1915. Nargin'deki 1917 ölüm verilerinin ayrıntılı değerlendirmesi için bk. 2.3.4.

3.5. SAVAŞ ESİRLERİ (1917-1922) VE MÜZAKERELER

3.5.1. Mübadele İlkeleri ve Hukukî Çerçeve

1917-1922 yılları arasında Osmanlı/Türk savaş esirlerinin akıbeti, Birinci Dünya Savaşı'nın son safhası ile savaş sonrasındaki çalkantılı diplomatik ve askerî ortam içinde şekillenmiştir. Özellikle 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından başlayan barış süreci, 15 Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk Mütarekesi ve 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşması, Osmanlı esirlerinin durumunu devletlerarası müzakerelerin önemli başlıklarından biri hâline getirmiştir. Savaş esirlerinin mübadelesi, iadesi ve hukukî statülerine ilişkin çeşitli düzenlemeler kabul edilmiş, ancak bunların uygulanması siyasî istikrarsızlık, ulaşım sorunları ve Rusya'daki iç savaş şartları nedeniyle önemli ölçüde gecikmiştir. Aşağıdaki alt başlıklarda Osmanlı/Türk savaş esirlerinin diplomatik görüşmelerde ele alınışı, yurda dönüş süreçleri, karşılaşılan güçlükler ve Brest-Litovsk sonrasında Kafkasya'da ortaya çıkan fiilî durumun esirlerin dönüşüne etkileri incelenmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru savaş esirleri meselesi, mevcut hukukî yükümlülüklerin yanında mütareke ve barış görüşmelerinin de önemli gündem maddelerinden biri hâline gelmiştir. 1899 Lahey düzenlemesi ile Üsera Hakkında Talimatname esirlerin korunmasına ilişkin genel çerçeveyi oluşturmakla birlikte, iadenin zamanı, yöntemi, güzergâhı ve masrafları taraflar arasında yapılacak özel düzenlemelere bağlı kalmıştır.⁶⁹⁹ Bu nedenle müzakerelerde yalnız esirlerin serbest bırakılması değil, malûl ve sağlam esirlerin ayrılması, enterne edilmiş siviller, karma komisyonlar ve nakliye masrafları da ele alınmıştır. Savaş şartları, ulaşım güçlükleri ve birbirinden farklı mütareke rejimleri ise kabul edilen hükümlerin uygulanmasını geciktirmiştir. Rusya ile geliştirilen karşılıklı mübadele esasları ile Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı esirleri

⁶⁹⁹ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 326-332. Umut Akçakaya, "Esaret Yıllarını Hatırlamak: I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Askerinin Esaret Deneyimi", *CTAD*, Cilt: 19, Sayı: 37, 2023 (ss. 453-490), s. 457. 1899 tarihli II No.lu Lahey Sözleşmesi'ne Ek Nizamname, md. 7, 20. Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2003 (ss. 169-183). Lahey hükümleri ve taraflik durumu için ayrıca bk. 1.12.1-1.12.2.

bakımından oluşturduğu asimetrik düzen arasındaki fark, esirlerin iadesinin hukukî hükümler kadar savaşın siyasî ve askerî şartlarına da bağlı kaldığını göstermektedir.

Doğu Cephesi'nde Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki esirler meselesi, 1917 sonrasında başlayan barış sürecinin önemli unsurlarından biri olmuştur. 18 Aralık 1917'de Osmanlı 3. Ordusu ile Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği adına hareket eden Kafkas Ordusu temsilcileri arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi'yle cephedeki çatışmalar durdurulmuş,⁷⁰⁰ ancak savaş esirlerinin kapsamlı biçimde mübadelesine ilişkin düzenleme Erzincan Mütarekesi'nden değil, üç gün önce imzalanan 15 Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk Mütarekesi ve buna bağlı düzenlemelerden doğmuştur. Bu çerçevede Petrograd'da bir karma komisyon toplanması kararlaştırılmış ve Osmanlı Hükûmeti eski Atina sefiri Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey başkanlığındaki heyeti oluşturmuştur. Heyet 29 Aralık 1917'de İstanbul'dan ayrılmış, 12 Ocak 1918'de Petrograd'a ulaşmıştır.⁷⁰¹

Petrograd'daki müzakere süreci Azerbaycan basınına da yansımış, Açık Söz esir subayların statüsü üzerindeki anlaşmazlığın Alman-Avusturya heyetleri ile Rus heyeti arasındaki ilişkileri gerdiğini bildirmiştir.⁷⁰² Haberin resmî müzakere zabtı değil, Petrograd kaynaklı bir basın aktarımı olduğu dikkate alınmalıdır. Görüşmelerin esirler bakımından başlıca sonucu, malûl esirler ile sivil şahısların karşılıklı salıverilmesine ilişkin ayrı düzenlemelerin hazırlanması olmuştur. Türk arşiv literatüründeki tarihlendirmeye göre 29 Ocak 1918'de esasları belirlenen Malûl Esirlerin Mübadelesi Sözleşmesi 7 Şubat'ta, Sivil Esirler Sözleşmesi ise 9 Şubat 1918'de imzalanmıştır.⁷⁰³ Buna karşılık Poznahirev'in kullandığı Rus kaynakları sivil şahısların salıverilmesine ilişkin düzenlemeyi 18/31 Ocak, yaralı ve hasta esirlere ilişkin düzenlemeyi 28 Ocak/10

⁷⁰⁰ Selma Yel, "Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 54, 2002 (ss. 829-848), s. 833. Ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 463-464.

⁷⁰¹ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene*, s. 423-424. Ayrıca bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 332-333.

⁷⁰² *Açık Söz*, No: 654-656, 14-16 yanvar 1918. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4, s. 431. Aynı haber derlemesine göre Troçki'nin müzakerelere katılmasından sonra heyetler arasındaki münasebetler yumuşamıştır. Haberin Lahey hükümleri bağlamındaki değerlendirmesi için ayrıca bk. 1.12.1.

⁷⁰³ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 337. İlgili düzenlemelerin tarihlendirilmesi kaynaklarda farklıdır. Krş. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 209-210. Poznahirev'de sivil şahısların karşılıklı salıverilmesine ilişkin düzenleme 18/31 Ocak, yaralı ve hasta esirlere ilişkin düzenleme ise 28 Ocak/10 Şubat 1918 olarak tarihlenmektedir.

Şubat 1918 olarak tarihlendirmektedir. Bu farklılık, sözleşmelerin tarihlendirilmesinde eski ve yeni takvim karşılıklarıyla birlikte Türk ve Rus kaynaklarının ayrı ayrı dikkate alınmasını gerektirmektedir.

3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması da savaş esirlerinin iadesine ilişkin genel hukukî çerçeveyi belirlemiştir.⁷⁰⁴ Antlaşmanın VIII. maddesi savaş esirlerinin ülkelerine dönmek üzere serbest bırakılmasını kabul etmiş, XII. maddesi ise esirlerin mübadelesi ve enterne sivillerin durumuna ilişkin ayrıntıları tarafların imzalayacağı özel antlaşmalara bırakmıştır. Aynı gün imzalanan Osmanlı-Rus Muahede-i Munzamması’nın 13. maddesi, malûl veya askerlik hizmetine elverişsiz savaş esirlerinin derhâl ülkelerine gönderilmesini, diğer esirlerin ise mümkün olan en kısa sürede mübadele edilmesini öngörmüş, mübadelenin özel komiserler aracılığıyla yürütülmesini ve esirlerin liman veya sınıra kadar nakliye giderlerinin esir alan devlet tarafından karşılanmasını hükme bağlamıştır. 14. madde ise savaş esirleri, enterne siviller ve karşı taraf tebaası bakımından af hükümlerini düzenlemiştir.

Osmanlı Devleti benzer hükümleri Ukrayna Halk Cumhuriyeti ile kurduğu hukukî ilişkilerde de kabul etmiştir. İttifak Devletleri ile Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında 9 Şubat 1918’de imzalanan barış antlaşmasını, 12 Şubat’ta Osmanlı Devleti ile Ukrayna arasında imzalanan Muahede-i Munzamma izlemiştir. Bu ek antlaşmanın esirlerin serbest bırakılması, mübadelesi ve dönüş masraflarına ilişkin 8. ve 9. maddeleri, birkaç hafta sonra Sovyet Rusya ile imzalanan Osmanlı-Rus Muahede-i Munzamması’nın 13. ve 14. maddelerinde karşılık bulan düzenlemelerle büyük ölçüde aynı esaslara dayanmıştır.⁷⁰⁵

Barış sürecinin başlamasıyla Karadeniz güzergâhı da fiilen kullanılmaya başlanmıştır. 6 Mart 1918’de 80 Rus malûl esiriyle İstanbul’dan hareket eden *Gülrihal* vapuru, Kefe’den aldığı 232 Osmanlı esiriyle 13 Mart 1918’de İstanbul’a dönmüştür.⁷⁰⁶ Kırım’daki Bolşevik Tavrida Cumhuriyeti ile gayr-i malûl esirlerin mübadelesi ise Brest-Litovsk’tan sonra gündeme gelmiştir. Cumhuriyetin Denizcilik ve Savunma Komiseri Ermulin’in

⁷⁰⁴ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 83, Temmuz 2012 (ss. 1-16), s. 6. *ДВІІ СССР*, Том: 1, с. 119-125, 199-205. Brest-Litovsk Barış Antlaşması, md. VIII ve XII. Osmanlı-Rus Muahede-i Munzamması, md. 13-14.

⁷⁰⁵ Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 349. Ender Korkmaz, “Brest-Litovsk Antlaşması Çerçevesinde Osmanlı-Ukrayna Diplomatik İlişkileri (1918)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, 2016 (ss. 111-137), s. 119-121.

⁷⁰⁶ Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 350.

Mart 1918’de Harbiye Nezaretine yaptığı takas teklifi Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilmiş, Enver Paşa’nın 14 Nisan 1918 tarihli talimatları doğrultusunda ilk safhada “müsavi adette” 200 sağlam esirin değişimi gerçekleştirilebilmiştir.⁷⁰⁷ Böylece malûl esirlerin iadesinden farklı olarak sınırlı sayıda sağlam savaş esirinin de karşılıklı mübadelesine imkân sağlanmıştır. Bununla birlikte Petrograd Karma Komisyonu’ndan beklenen kapsamlı sonuç alınamamış, ilk aşamada yalnız birkaç yüz malûl ve sivil Osmanlı esirinin dönüşü mümkün olabilmektedir.

Brest-Litovsk düzenlemeleri esirlerin dönüşü bakımından önemli bir hukukî zemin oluşturmakla birlikte, savaşın genel gidişatı ve Osmanlı Devleti’nin birkaç ay sonra İtilâf Devletleri karşısında mütareke imzalamak zorunda kalması bu süreci yeniden değiştirmiştir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi’nin 4. maddesi, Osmanlı Devleti’nin elindeki İtilâf savaş esirleri ile Ermeni esirleri ve tutuklularının İstanbul’da toplanarak kayıtsız şartsız İtilâf Devletlerine teslimini öngörmüştür. Buna karşılık 22. madde, Osmanlı savaş esirlerinin İtilâf Devletlerinin tasarrufunda tutulacağını, yalnız Türk sivil esirleri ile askerlik yaşı dışındaki esirlerin serbest bırakılmasının değerlendirileceğini belirtmiştir.⁷⁰⁸ Böylece mütareke, Osmanlı tarafına elindeki esirleri derhâl teslim yükümlülüğü getirirken Osmanlı savaş esirlerinin eşzamanlı ve karşılıklı iadesini güvence altına almamış, 1917-1918’de Rusya ile geliştirilen karşılıklı mübadele düzeninden farklı ve belirgin biçimde asimetrik bir hukukî rejim ortaya çıkarmıştır.⁷⁰⁹

3.5.2. İade Süreçleri, Gecikmeler ve Sahadaki Engeller

Osmanlı savaş esirlerinin vatanlarına iadesi, 1918’den itibaren siyasî parçalanma, iç savaş, ulaşım güçlükleri ve esir kayıtlarının dağılması nedeniyle kesintili bir seyir izlemiştir. 1918 yılı içinde yurda dönenlerin kesin sayısı tespit edilememektedir. Nuri Köstüklü, bazı kaynaklarda Kafkasya ve Ukrayna limanları üzerinden yaklaşık 4.600 esirin Türkiye’ye getirildiğinin belirtildiğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu rakam kesin bir sayım değil, literatürde aktarılan yaklaşık bir tahmindir. 1919 ve 1920’de ise

⁷⁰⁷ Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 353-354.

⁷⁰⁸ Mondros Mütarekesi, md. 4 ve 22.

⁷⁰⁹ Söz konusu asimetri, Mondros Mütarekesi’nin 4. maddesi ile 22. maddesi arasındaki farktan doğmaktadır.

Rusya'daki siyasî ve askerî istikrarsızlık düzenli iade faaliyetlerini daha da güçleştirmiş, Mart 1920'de Sivastopol üzerinden ancak az sayıda Türk esiri yurda getirilebilmiştir.⁷¹⁰

İade sürecinin kronolojisini, Poznahirev'in Rusya devlet arşivlerine dayanarak oluşturduğu sekiz evreli iade modeli daha ayrıntılı biçimde göstermektedir. Birinci evre, Brest-Litovsk Antlaşması sonrasındaki Nisan-Eylül 1918 dönemini kapsamaktadır. Poznahirev'in aktardığı resmî kayıtlara göre 1 Eylül 1918'e kadar Rusya'nın batı sınırları üzerinden en az 2.443 Türk savaş esiri ile 461 sivil esir, toplam 2.904 kişi iade edilmiştir. Elsa Brändström ise 1918 yaz ve sonbaharında Rusya'dan ayrılan Türk esirlerinin toplamını yaklaşık 25.000 olarak tahmin etmiştir. Poznahirev, bu rakamın hangi grupları kapsadığının ve hangi verilere dayandığının belirlenemediğine dikkat çekmektedir. Bu nedenle 2.904, 4.600 ve 25.000 rakamları tek bir iade toplamının farklı hesapları olarak değil, coğrafi ve idarî kapsamaları birbirinden farklı kayıt ve tahminler olarak değerlendirilmelidir.⁷¹¹

İkinci evre, Merkez Esirler ve Mülteciler Kolegyumunun (Tsentroplenbej) 24 Eylül 1918 tarihli telgrafiyla başlamıştır. Sovyet-Osmanlı ilişkilerindeki kesinti gerekçe gösterilerek bütün Türk savaş ve sivil esirlerinin sevkini durdurulması emredilmiştir. Poznahirev'in aktardığı Tsentroplenbej verilerine göre 1918 sonlarında Rusya'da yaklaşık 9.000 Türk savaş esiri bulunuyordu. Bunların yaklaşık 8.000'i Sibiry'a'da, 700 kadarı Kazan bölgesinde, 400 kadarı ise Moskova çevresindeydi. Söz konusu rakamların tamamının yaklaşık değerler olması nedeniyle bölgesel sayıların matematiksel toplamından kesin bir genel mevcut çıkarmak doğru değildir.⁷¹²

Üçüncü evre, Ocak-Eylül 1919 dönemine denk gelmektedir. Bu safhada Sovyet yönetimi, savaşın sona ermesi ve Türkiye'deki Rus esirlerinin de iadesinin gündeme gelmesi üzerine iade faaliyetini yeniden başlatmıştır. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti mümessili Yusuf Akçura'nın 22 Ocak 1919'da Tsentroplenbej başkanına gönderdiği yazı bu sürece ilişkin somut örneklerden biridir. Akçura, Ufa'dan Moskova'ya vatanlarına sevk edilmek

⁷¹⁰ Nuri Köstüklü, "Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri", s. 7.

⁷¹¹ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 209-213. Krş. Nuri Köstüklü, "Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri", s. 7. Buradaki 2.904, yaklaşık 4.600 ve 25.000 rakamları farklı idarî, coğrafi ve kronolojik kayıt kapsamalarına ait olduğundan tek bir iade toplamı olarak birleştirilemez.

⁷¹² GARF, f. R-3333, l. 3, d. 570, v. 3, 12; GATO, f. R-515, l. 1, d. 9, v. 57; GARF, f. R-130, l. 2, d. 843, v. 20. Ayrıca bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 212-214.

üzere 124 Türk savaş esiri getirdiğini bildirmiş ve Moskova'dan Kiev'e yapılacak sevkın hızlandırılmasında gösterilen yardım için teşekkür etmiştir.⁷¹³ Aynı günlerde Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti mümessili Ş. Z. Muhammedyarov'a da 96 sivil ve 49 asker olmak üzere toplam 145 Türk esirinden oluşan bir kabileyi Simferopol'a kadar götürmesi için Tsentroplenbej tarafından belge verilmiştir.

Dördüncü evre, Eylül 1919-Ekim 1920 arasında İç Savaş'ın şiddetlenmesiyle merkezî iade faaliyetinin yeniden aksadığı dönemdir. Bununla birlikte yerel girişimlerle bazı sevkler devam etmiştir. Ahmed Zeki Velidi'nin Ağustos 1919'a ilişkin hatırası bu şartları göstermektedir. Sibirya'dan dönerek Ufa-Samara demiryolu hattında mahsur kalan Türk esirleri kendisinden yardım istemiş, Velidi de ulaşım vasıtaları temin ederek bunların bir bölümünün güneye sevk edilmesine çalışmıştır.⁷¹⁴ Poznahirev'in modelindeki beşinci ila sekizinci evreler, Kasım 1920'den 1924'e kadar devam eden daha düzenli iade teşebbüslerini kapsamaktadır. Bu safhaların hukukî düzenlemeleri, 1921 sözleşmelerinin uygulanması, 1922-1923'teki aksamalar ve 1924'teki son toplu sevkler aşağıda 3.10.5 ve 3.10.7'de ayrıntılı biçimde inceleneceğinden burada tekrar edilmeyecektir. Sürecin son hukukî tasfiyesi bakımından ise 22 Şubat 1926 tarihli 750 sayılı Kanun, Türkiye ile Rusya'da dağınık hâlde kalmış savaş esirlerinin artık özel iade heyetleri yerine elçilik ve şehbenderlikler aracılığıyla "tebaa sevki" usulüne tâbi tutulmasını kabul etmiştir.

Ankara Hükûmetinin devreye girmesiyle iade meselesi 1921'de daha belirgin bir hukukî zemine oturmuştur. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın XIII. maddesi, Avrupa Rusyası ile Kafkasya'daki savaş ve sivil esirlerin üç ay, Asya Rusyası'ndakilerin ise altı ay içinde iadesini öngörmüş ve ayrıntıların ayrıca yapılacak bir sözleşmeyle düzenlenmesini kararlaştırmıştır. Bu hükmün uygulanması amacıyla 28 Mart 1921'de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında İade-i Üserâ Mukavelesi imzalanmıştır. Mukavelename, 11. maddesi uyarınca ayrıca tasdik beklenmeksizin imzasının ardından yürürlüğe girmiştir. TBMM ise 21 Temmuz 1921'de Moskova Antlaşması'nı 141 sayılı,

⁷¹³ GARF, f. R-3333, l. 3, d. 330, v. 1-2 (naklen: B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 216).

⁷¹⁴ Заки Валиди Тоган (Валидов), *Воспоминания*, В 2-х кн., Кн. 1, Китап, Уфа, 1994, c. 317 (naklen: B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 217-218). Poznahirev'in beşinci ila sekizinci iade evreleri için bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 218-230. 750 sayılı Kanun için bk. *Resmî Ceride*, Sayı: 315, 7 Mart 1926.

İade-i Üserâ Mukavelesini 142 sayılı Kanunla kabul ve tasdik etmiştir.⁷¹⁵ Aynı yıl 17 Eylül'de Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile esirlerin ve sivil enterne edilenlerin iadesine ilişkin ayrı bir sözleşme imzalanmıştır. Batı cephesinde ise 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması'nın 2. maddesi bütün Türk ve Fransız savaş esirleri ile tutukluların serbest bırakılmasını öngörmüştür.⁷¹⁶ Bu düzenlemelerin hükümleri ve uygulanışı 3.10.5'te ayrıca ele alınacağından burada yalnızca iade sürecinin hukukî dönüm noktaları olarak belirtilmeleri yeterlidir.

Bununla birlikte hukukî düzenlemeler sahadaki güçlükleri ortadan kaldırmamıştır. TBMM Hükûmeti 1921 ve 1922 boyunca Sovyet coğrafyasındaki esirlerin tespiti ve yurda getirilmesi için çeşitli heyetler göndermiştir.⁷¹⁷ Ankara'ya ulaşan raporlarda bazı bölgelerde binlerle, hatta on binlerle ifade edilen tahminler bulunmakla birlikte bunların önemli bölümü duyumlara, eksik listelere ve dağınık kayıtlara dayanıyordu. Nitekim dönemin Türk makamları da bu sayıların kesin olmadığını açıkça kabul etmekteydi. 1922'de Sivastopol ve çevresinde yaklaşık 4.000 kişinin bulunduğu dair haberlerin ardından yapılan araştırmalarda farklı rakamlar ortaya çıkmış, Ağustos 1922'de Sivastopol ve Yalta'dan gönderilen bir nakliye aracının kapasitesi daha yüksek olmasına rağmen yalnız 345 esir ve muhaciri Trabzon'a getirebildiği kaydedilmiştir. Bu durum, tahminî mevcut ile fiilen bulunup sevk edilebilen esir sayısı arasındaki farkı göstermektedir. Mayıs-Temmuz 1922 tarihli diğer tahminler ve bunların kaynak değeri 3.10.7'de ayrıca değerlendirilecektir.

İadenin yavaş ilerlemesinin başlıca sebeplerinden biri Rus İç Savaşı'nın yarattığı idarî ve askerî parçalanmaydı. Esirlerin geniş bir coğrafyaya dağılmış olması, demiryolu ve iâşe sisteminin bozulması, bazı bölgelerin farklı siyasî ve askerî güçlerin denetimine geçmesi ve merkezî kayıt sisteminin işlemez hâle gelmesi hem esirlerin yerlerinin belirlenmesini hem de toplu sevklerin düzenlenmesini güçleştirmiştir. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti

⁷¹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: I, Cilt: 11, 53. İcîma, 21 Temmuz 1337, s. 334-337; 141 ve 142 sayılı kanunlar. Ayrıca bk. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18/03.29.14.

⁷¹⁶ Ersin Aydın, "Türkiye Büyük Millet Meclisi I. Yasama Dönemi (1920-1923) ve Dış Politika, Dış Politikanın Parlamenter Denetimi ile TBMM'nin Dış İlişkileri", *Yasama Dergisi*, Sayı: 28, 2014 (ss. 104-141), s. 117, 122-124. Ukrayna ile 17 Eylül 1921 tarihli sözleşme için bk. *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами*, Вып. 1, Москва, 1924, с. 281-285.

⁷¹⁷ Nuri Köstüklü, "Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri", s. 7-10; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18/05.14.10.

savaş yıllarından itibaren Rusya'daki esirlere yardım ulaştırmaya çalışmış, ancak Osmanlı Devleti'nin sınırlı malî imkânları ile Rusya'daki ulaşım ve teşkilat sorunları yardım faaliyetlerinin bütün esir gruplarına düzenli şekilde ulaşmasını engellemiştir.⁷¹⁸ Bakü'de Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gibi yerel kuruluşlar da özellikle Nargin'deki Osmanlı esirlerine yardım etmiş, bazı mensupları esirlerin kaçışlarına ve Anadolu'ya ulaşmalarına destek vermiştir.⁷¹⁹ Rus makamlarının bu faaliyetlere güvenlik kaygısıyla yaklaşması ise yardım çalışmalarının hareket alanını daraltmıştır.⁷²⁰

Akçura'nın Brest-Litovsk'tan önce başlayan görevi, Petrograd ve Moskova'daki faaliyetleriyle ateşkes sonrası müzakere ortamında gelişmiştir. Moskova'da Alman Esirler Başkomisyonunun bulunduğu dairenin yakınında Harbiye Nezareti tarafından Osmanlı esirlerinin işleriyle ilgilenecek bir büro oluşturulmuş, Harbiye Nezareti temsilcisi Topçu Binbaşı Hakkı Bey bu teşkilatın başlıca görevlilerinden biri olmuştur. Akçura da Moskova Üniversitesi öğrencilerinden Alim Efendi'yi geçici olarak yanında çalıştırmıştır. Esir kabilelerinin Almanya sınırına kadar sevkinde Moskova Tıp Şubesinin son sınıfındaki Hatime ve Akkağıt ile öğretmenlerden Rukiye adlı üç Müslüman hemşire görevlendirilmiştir.⁷²¹

Akçura'nın Kazan-Simbirsk-Samara-Ufa hattındaki seyahati, iç savaş ortamının yardım ve iade çalışmalarına etkisini doğrudan göstermektedir. Samara Üserâ Karargâhında yalnız altı Osmanlı neferi bulunurken, Ufa'da bir fabrikanın işçi barakalarında oluşturulan ve bir Çek kumandanın yönettiği karargâhta 73 Osmanlı esiri tespit edilmiştir. Akçura 18 Eylül'de İstep Karargâhında Orenburg tarafından getirilen 20 Osmanlı neferini, aynı gün 13. Rus Alayı kışlasında hizmet amacıyla iskân edilmiş 10 Osmanlı askerini daha ziyaret etmiş ve bunlara yardım dağıtmıştır. Samara'da Meclis-i Müessis Azası Komitesi Hükûmeti ile Çekoslovak askerî makamlarından çalışma izni alınması yaklaşık iki haftayı bulmuş, bu bürokratik süreç yardım faaliyetlerini geciktirmiştir.⁷²²

⁷¹⁸ Umut Akçakaya, "Esaret Yıllarını Hatırlamak", s. 470.

⁷¹⁹ Betül Aslan, "Türk Dünyasında Büyük Bir Dayanışma Örneği: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları", *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2003 (ss. 53-62), s. 56-58.

⁷²⁰ Betül Aslan, "Türk Dünyasında Büyük Bir Dayanışma Örneği", s. 56-58.

⁷²¹ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilâl-i Ahmer Hizmetinde*, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 2009, s. 32-35, 79-80, 136-141. Krş. Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, s. 117.

⁷²² Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 29-35, 97-100.

Akçura 17 Şubat 1919'da Moskova'dan ayrılarak yeniden Stockholm'e geçmiş, daha sonra Almanya'ya gitmiştir. Hamburg'dan 7 Ağustos 1919'da hareket eden *Gülcemal* vapuruyla 23 Ağustos 1919'da İstanbul'a ulaşmıştır.

Hilâl-i Ahmer'in bu dönemdeki önemli faaliyetlerinden biri esirlere düzenli nakdî yardım sağlanmasıdır. Akçura'nın raporuna göre Nisan 1918'den itibaren subaylara aylık 50 ruble, erlere ve küçük zabıtlara 10 ruble verilmesi kararlaştırılmıştır. İlk aşamada bu ödemeler İsveç Hariciye Nezareti B Şubesi murahhasları ile İsveç Salib-i Ahmeri görevlileri aracılığıyla dağıtılmış, Petrograd ve Moskova'dan geçen Osmanlı esirlerine Hilâl-i Ahmer murahhası da doğrudan nakdî yardım yapmıştır. Daha sonraki Moskova örgütlenmesinde Harbiye Nezareti kaynaklarından ayrılan paraların Alman esir komisyonları vasıtasıyla dağıtılması da söz konusu olmuştur. Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı-Alman resmî ilişkilerinin kesilmesi ve Almanya'nın kendi malî güçlükleri nedeniyle Alman resmî kuruluşları Osmanlı esirlerine yardım sağlamaya devam edemeyeceklerini bildirmişlerdir.⁷²³

İade sürecindeki diğer önemli engeller ulaşım, iye ve güvenlik şartlarıydı. Esirlerin önemli bir kısmı Sibiry, Kafkasya ve Rusya'nın iç bölgelerinde bulunduğundan Türkiye'ye dönüş uzun ve çoğu zaman çok aşamalı güzergâhlar gerektiriyordu. Demiryollarındaki düzensizlik, İç Savaş, liman ve deniz ulaşımındaki siyasî denetim, açlık ve salgın hastalıklar sevkleri zorlaştırmıştır. Bununla birlikte kaynakların kronolojisine dikkat edilmelidir. Sarıkamış'ta esir düşen bir Osmanlı neferinin Rum ve Ermeni muhafızların Türk esirlerine ve ölmüş bir askerin naaşına şiddet uyguladığını aktaran tanıklığı, esirlerin yurda dönüş safhasına değil, 1914-1915'te Rusya içlerine ilk sevklerine ilişkindir.⁷²⁴ Dolayısıyla bu tanıklık, geri dönüş güzergâhlarındaki tehlikelerin doğrudan kanıtı olarak kullanılmamalıdır.

Savaş sonrasında esirlerin iadesi uluslararası bir mesele hâline de gelmiştir. Milletler Cemiyeti Nisan 1920'de Fridtjof Nansen'i savaş esirlerinin iadesi çalışmalarının başına getirmiş, Uluslararası Kızılhaç Komitesi de özellikle Rusya ve Sibiry'da kalan eski

⁷²³ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Akçuraoğlu Yusuf*, s. 71-72, 79-80, 136-137, 147. Krş. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 285-286.

⁷²⁴ İhsan Birinci, "Sarıkamış Kahramanları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Şubat 1967, s. 88. Krş. Nuri Köstüklü, "Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri", s. 5.

esirlerin ülkelerine gönderilmesi için faaliyet yürütmüştür. Bu çalışmaların büyük bölümünü Alman ve eski Avusturya-Macaristan esirleri oluşturmakla birlikte Uzak Doğu’da Osmanlı esirleri de bulunuyordu. Rus İç Savaşı sırasında Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri’nin Vladivostok ve çevresindeki askerî varlığı, bütün Türk esirlerinin Japon gözetiminde bulunduğu anlamına gelmemekle birlikte, Uzak Doğu’daki bazı Osmanlı esirlerinin deniz yoluyla tahliyesi için yeni bir siyasî ve lojistik imkân yaratmıştır.⁷²⁵

Bu şartlar içinde Osmanlı Hükûmeti, Sibiry’a’daki esirlerin deniz yoluyla tahliyesi için Japon makamlarıyla temas kurmuş, *Heimei Maru* adlı Japon gemisinin Vladivostok’taki Türk esirlerini İstanbul’a götürmesi kararlaştırılmıştır. Tahliye için Japon tarafına 48.000 yen tutarında ödeme yapıldığı belirtilmektedir. Kayıtlarda gemiye bindirilenlerin sayısı konusunda farklı rakamlar vardır. Bazı Türk kaynakları 1.018 esir ile Rusya’da evlendikleri 12 eşten oluşan 1.030 kişilik bir kafileden söz ederken, 11 Nisan 1921 tarihli Hilâl-i Ahmer telgrafında gemide 1.004 Türk savaş esirinin bulunduğu kaydedilmiştir. Bu nedenle başlangıç mevcudunu tek ve tartışmasız bir rakama indirgemek yerine kaynak farkını belirtmek daha uygundur.⁷²⁶ *Heimei Maru*, Şubat 1921’de Vladivostok’tan hareket ederek Süveyş Kanalı üzerinden İstanbul’a yönelmiştir.⁷²⁷

Ancak kafilenin Anadolu’ya dönüş ihtimali Türk-Yunan savaşının devam ettiği bir döneme rastlamıştır. Yunanistan, askerlik çağındaki erkeklerin Türkiye’ye dönerek Ankara Hükûmetinin kuvvetlerine katılabileceğini ileri sürmüş ve geminin doğrudan İstanbul’a ulaşmasına karşı çıkmıştır. 3 Nisan 1921’de *Heimei Maru* Çanakkale Boğazı yakınlarında Yunan deniz kuvvetleri tarafından durdurulmuş, daha sonra Pire ve Midilli’ye sevk edilmiştir. Japon tarafı, tahliyenin insanî mahiyetini ve Japonya’nın Türk-Yunan savaşındaki tarafsızlığını vurgulayarak esirlerin Yunan makamlarına teslim edilmesine karşı çıkmıştır.⁷²⁸ Gemideki Türklerin uzun süre alıkonulması iâşe, sağlık,

⁷²⁵ Yusuf Dinçel, “Arşiv Belgeleri Işığında Heimei Maru Japon Gemisi: Esir Türkler İçin Yürütülen Diplomatik Faaliyetler”, *Belleten*, Cilt: 89, Sayı: 316, 2025 (ss. 1159-1184), s. 1165-1167. Ayrıca bk. International Committee of the Red Cross, “Fridtjof Nansen”, *Cross-Files*, 20 February 2019.

⁷²⁶ Yusuf Dinçel, “Arşiv Belgeleri Işığında”, s. 1166-1168; Merve Üner, 1. Dünya Savaşı ve Sonrasında, s. 165.

⁷²⁷ Merve Üner, 1. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya’daki Türk Esir Kampları, s. 165-166.

⁷²⁸ Nanako Murata-Sawayanagi, “The Memory in a Crisis: A Japanese Ship Helping Out Greek Refugees on the Quay of Smyrna in 1922”, *Mediterranean World*, Vol. 23, 2017 (pp. 135-146), p. 143; Yusuf Dinçel, “Arşiv Belgeleri Işığında”, s. 1167-1168.

kömür ve finansman sorunlarını ağırlaştırmış, Japon Hükûmeti ile Uluslararası Kızılhaç Komitesi ve Milletler Cemiyeti nezdinde yoğun bir diplomatik süreç başlamıştır.⁷²⁹

Türk tarafı da esirlerin Yunanistan'a teslimini kabul etmeyerek bunların tarafsız bir yerde geçici olarak barındırılması seçeneğini gündeme getirmiştir. Milletler Cemiyeti ve Uluslararası Kızılhaç Komitesi taraflar arasında aracılık yapmıştır.⁷³⁰ Görüşmeler sonucunda çoğunluğu kadınlar, çocuklar, yaşlılar, hastalar ve çalışamayacak durumdaki kişilerden oluşan yaklaşık 400 kişilik grup İstanbul'a gönderilmiştir. Geri kalanların ise İtalya'nın Asinara Adası'nda geçici olarak barındırılması kararlaştırılmıştır. Milletler Cemiyeti belgelerinde İtalya'ya gönderilecek grup için yaklaşık 600 ve bazı kayıtlarda 609 kişi rakamları yer almaktadır. Bu nedenle başlangıçtaki 1.000'in üzerindeki mevcut ile Asinara'ya ulaşan grup arasındaki farkın tamamını yolculuk sırasında meydana gelen ölümlerle açıklamak mümkün değildir. Bu farkın önemli bir bölümü, İstanbul'a ayrılan kafilenden kaynaklanmaktadır.

Asinara'daki Türklerin serbest bırakılması da hemen gerçekleşmemiştir. Yunan tarafının temel endişesi askerlik yapabilecek durumda olanların Anadolu'daki savaşa katılmasıydı. İstanbul ve Ankara hükûmetlerinden bu kişilerin Yunanistan'a karşı askerî harekâta katılmayacaklarına ilişkin güvence sağlanmasının ardından serbest bırakılmalarının önü açılmıştır. Hilâl-i Ahmer tarafından gönderilen *Ümid* vapuru Mayıs 1922'de Asinara'dan hareket etmiş, katile Haziran 1922'de İstanbul'a ulaşmıştır.⁷³¹ *Heimei Maru* vakası böylece Türk savaş esirlerinin iadesinin yalnızca Rusya'daki idarî dağınıklık ve ulaşım sorunlarından değil, Millî Mücadele döneminin uluslararası siyasî ve askerî dengelerinden de doğrudan etkilendiğini göstermektedir.

Türk esirlerinin yıllara yayılan dönüşü, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki daha geniş iade krizinden bütünüyle bağımsız değildi. Rusya'nın eline geçen yaklaşık 2,1 milyon Avusturya-Macaristan askerinin de önemli bir bölümü 1918 sonrasında uzun ve kesintili bir dönüş süreci yaşamış, Sibiryâ ve Orta Asya'dan iadeler 1922'ye kadar devam

⁷²⁹ Yusuf Dinçel, "Arşiv Belgeleri Işığında", s. 1168-1171.

⁷³⁰ MCA, R1708/42/13649/13511, "Turkish prisoners of war detained by the Greek Government - Council of the League - Report presented by Mr. da Cunha and adopted by the Council, June 27th, 1921"; Yusuf Dinçel, "Arşiv Belgeleri Işığında", s. 1171-1175.

⁷³¹ Yusuf Dinçel, "Arşiv Belgeleri Işığında", s. 1174-1180; Merve Üner, 1. Dünya Savaşı ve Sonrasında, s. 167-169.

etmiştir.⁷³² Bununla birlikte Türk örneğini farklılaştıran husus, Çarlık Rusyası'nın dağılmasıyla başlayan iç savaş ve devletleşme süreçlerinin yanı sıra Türkiye'de Millî Mücadele'nin devam etmesi ve esirlerin geri dönüşünün yeni askerî dengelerle doğrudan ilişkilendirilmesidir. Böylece savaş sonunda hızlı iade öngören uluslararası hukuk ilkeleri ile 1918 ve 1921'de kurulan düzen, sahadaki siyasî, idarî ve lojistik koşullar nedeniyle öngörülen sürelerde bütünüyle uygulanamamış, Türk esirlerinin dönüşü 1920'lerin ortalarına kadar uzayan bir tasfiye sürecine dönüşmüştür.

3.5.3. Brest Sonrası Fiilî Durum: Otorite Boşluğu, Dönüş Yolları, Güvenlik Riskleri

Kafkasya'daki fiilî durum yalnızca 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'nın sonucu değildi. Rus Kafkas Cephesi'nin çözülmesi ve Rus birliklerinin çekildiği sahalarda Ermeni askerî birlikleri ile çeşitli yerel silahlı unsurların daha belirgin hâle gelmesi üzerine Osmanlı 3. Ordusu 12 Şubat 1918'de ileri harekâta geçmişti. Brest-Litovsk Antlaşması'nın IV. maddesi daha sonra Rusya'ya işgal altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin tahliyesini ve Türkiye'ye iadesini sağlama yükümlülüğü getirirken Ardahan, Kars ve Batum'un da Rus askerlerinden gecikmeksizin boşaltılmasını öngörmüştür. Bununla birlikte antlaşma, Elviye-i Selâse'yi doğrudan ve kendiliğinden Osmanlı egemenliğine bırakmamış, Rusya'nın bu bölgelerin yeni idarî ve milletlerarası statüsüne müdahale etmemesini ve düzenlemenin bölge halkı tarafından komşu devletlerle, özellikle Türkiye ile anlaşarak gerçekleştirilmesini hükme bağlamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin 1918 baharında ileri harekâtını sürdürerek Ardahan, Batum ve Kars üzerinde fiilî askerî denetim kurmasıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında kaybedilen üç sancakta yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Ancak Rus ordusunun çözülmesi aynı zamanda Kafkasya'da kapsamlı bir otorite boşluğu meydana getirmiş, bu durum

⁷³² Heather Jones, "Prisoners of War", 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10475; Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)", 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10386.

bölgedeki Osmanlı savaş esirlerinin hareket ve dönüş imkânlarını doğrudan etkilemiştir.⁷³³

Mâverâ-yı Kafkas Seymi'nin Brest-Litovsk hükümlerini kabul etmemesi ve Osmanlı Devleti ile sürdürülen müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine 22 Nisan 1918'de Mâverâ-yı Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu federasyon oldukça kısa ömürlü olmuş, Gürcistan 26 Mayıs'ta, Azerbaycan ve Ermenistan ise 28 Mayıs 1918'de bağımsız devletler hâline gelmiştir. Kuzey Kafkasya halklarının temsilcileri de Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmiş, Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile 8 Haziran 1918'de Batum'da dostluk antlaşması imzalamıştır. Bununla birlikte yeni siyasî yapıların sınırları ve askerî-idarî denetimleri henüz istikrara kavuşmamıştı. Bakü'de mart sonu ve nisan 1918 başındaki çatışmalarda Bakü Sovyeti, Taşnak silahlı unsurları, Müsavat ve diğer Müslüman gruplar karşı karşıya gelmiş, çatışmalar kısa sürede geniş çaplı etnik ve siyasî şiddete dönüşmüştür. Yukarıda 3.3.1'de ayrıntılı biçimde ele alınan bu olaylar, Bakü ve çevresindeki güvenlik ortamını ağır biçimde bozmuştur. Brest-Litovsk Sovyet Rusya ile İttifak Devletleri arasındaki savaş hâlini hukukî bakımdan sona erdirmiş olsa da Mâverâ-yı Kafkas makamlarının antlaşmayı kabul etmemesi nedeniyle Osmanlı-Mâverâ-yı Kafkas askerî çatışmaları 4 Haziran 1918 tarihli Batum antlaşmalarına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla hukukî barışın kurulması, Kafkasya'daki ulaşım ve dönüş güzergâhlarında kendiliğinden güvenlik yaratmamıştır.⁷³⁴

Bu şartlarda Kafkasya, Rusya'daki Osmanlı esirleri açısından hem Anadolu'ya ulaşılacak bir geçiş sahası hem de ciddi güvenlik riskleri barındıran bir bölge hâline

⁷³³ Mustafa Sarı, "Batum'da Son Türk İdaresi (1921)", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017 (ss. 475-506), s. 478-479; Nâsır Yüceer, s. 37, 52. Antlaşma metni için bk. «Мирный договор» [Брест-Литовск, 3 марта 1918 г.], ст. IV, *ДВП СССР*, Том: 1 (Dok. № 78); Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 380-381.

⁷³⁴ «Мирный договор» [Брест-Литовск, 3 марта 1918 г.], ст. III-IV, *ДВП СССР*, Том: 1 (Dok. № 78). Ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 464-477. Osmanlı harekâtı ve Batum antlaşmaları için bk. Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 37, 52; Mustafa Sarı, "Batum'da Son Türk İdaresi (1921)", s. 479. Mart olaylarının ve Kafkasya genelinde Müslüman ahaliye yönelik şiddetin İngiliz Dışişleri ile istihbarat belgelerine yansımaları için bk. Tolga Başak, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 45, 2010 (ss. 29-65); Ebülfez Amanoğlu, "Bakü'de (Mart 1918) Ermenilerin Türettikleri Soykırım ve Edebiyattaki Yansımaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 60, 2004 (ss. 675-686), s. 678-679.

gelmiştir. 1918’de Osmanlı ordusunun Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya’daki ilerleyişi bazı kara ve liman bağlantılarının yeniden kullanılabilmesini kolaylaştırmış olmakla birlikte, bu askerî gelişmenin kaç savaş esirinin dönüşünü doğrudan sağladığını belirlemek mümkün değildir. Mevcut kaynaklar, Brest-Litovsk sonrasında kendi imkânlarıyla Kafkasya üzerinden Bakü’ye ulaşabilen bazı Türk esirlerinin yerel Müslüman yardım çevrelerinden destek gördüğünü göstermektedir. Böylece resmî iade mekanizmalarının yanında yerel yardım ağları ve esirlerin bireysel girişimleri de dönüş sürecinin unsurlarından biri olmuştur.⁷³⁵

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi’nden sonra Kafkasya’daki siyasî ve askerî dengeler yeniden değişmiştir. Osmanlı birlikleri bölgeden çekilirken İngiliz birlikleri 1918 sonlarından itibaren başta Batum, Tiflis ve Bakü olmak üzere stratejik noktalarda askerî varlık göstermiştir. Bununla birlikte bu denetim 1919 yılı boyunca aynı kapsamda sürmemiş, İngilizlerin Kafkasya’nın büyük bölümündeki askerî mevcudiyeti 1919 yazında sona ererken Batum’daki İngiliz varlığı daha uzun süre devam etmiştir. Bu nedenle İngiliz makamlarının Türk esirlere yönelik uygulamaları da tek tip bir politika biçiminde değil, farklı yer ve tarihlerde ortaya çıkan güvenlik ve denetim tedbirleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.⁷³⁶

Esirlerin yurda dönüşünde kullanılan güzergâhlar da tek bir hatla sınırlı değildi. 1922 tarihli belgeler bu konuda daha somut bir tablo vermektedir. Sivastopol ve Yalta’da binlerce esir ve muhacirin bulunduğu haberleri üzerine gönderilen bir gemi 345 esiri 1 Ağustos 1922’de Trabzon’a ulaştırmıştır. Aynı yıl TBMM’nin Tiflis temsilcisi Ahmet Muhtar, Kuzey Kafkasya’dan büyük güçlüklerle Tiflis’e gelebilen asker ve sivil Türklerin bir kısmının Batum, bir kısmının ise Kars güzergâhıyla Türkiye’ye gönderildiğini bildirmiştir. Dolayısıyla dönüş sürecinde Batum-Karadeniz ve Tiflis-Kars kara güzergâhlarının şartlara göre birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı belgelerde

⁷³⁵ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, 2019 (ss. 42-91), s. 50, 72, 79; Nuri Köstüklü, “Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri”, s. 6-7.

⁷³⁶ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. IX, “Notes of a Meeting of Ministers of Foreign Affairs”, 10 January 1920, p. 959.

Sivastopol çevresindeki Türk esirlerinin sayısına ilişkin rakamların kesin sayımlar değil, çeşitli haber ve kayıtlara dayanan yaklaşık tahminler olduğu da görülmektedir.⁷³⁷

Nitekim *Azerbaycan* gazetesinin 11 Şubat 1919 tarihli sayısında yer alan habere göre General Forestier-Walker, Gürcistan Hariciye Nazırı Gegeçkori'ye Terek bölgesinden Tiflis'e gelen otuz kişilik bir Türk esir grubunun "Bolşevik ruhu ile ruhlandığını" bildirmiş ve Türk esirlerinin Batum'da Osmanlı makamlarına teslim edilinceye kadar İngiliz muhafazası altında tutulmasını istemiştir. Bununla birlikte bu kayıt, bütün İngiliz veya İtilâf makamlarının Türk esirlere ilişkin genel politikasının kanıtı olarak değil, Bolşevizm şüphesiyle güvenlik gözetimine alınan belirli bir esir kafilesine ilişkin münferit bir vaka olarak kullanılmalıdır.⁷³⁸

Benzer biçimde *Azerbaycan* gazetesinin 5 Mayıs 1919 tarihli sayısında, Tiflis'teki "Yujni Park" esir karargâhından gönderildiği belirtilen bir mektup yayımlanmıştır. Mektubun sahibi, Osmanlı ordusunun Kafkasya harekâtı sırasında Sarıkamış-Arpaçayı demiryolunda görev yapan Türk şimendifer memurlarından olduğunu, İngilizlerin istasyonları devralmasından sonra İstanbul'a dönmek üzere yola çıkarıldıklarını, ancak Tiflis'te sivil statülerine rağmen dikenli tellerle çevrili bir alanda silahlı muhafaza altında tutulduklarını ileri sürmektedir. Bu kayıt, İngiliz makamlarının bütün sivil Osmanlı personeline sistematik biçimde savaş esiri statüsü uyguladığını ispatlayan genel bir belge olarak değil, Mondros sonrasında bölgede kalan bazı Osmanlı sivil personelinin statüsünde meydana gelen belirsizliği gösteren döneme ait bir tanıklık şeklinde kullanılmalıdır.⁷³⁹

Brest-Litovsk sonrasındaki şartlar yerel yardım faaliyetlerinin önemini de artırmıştır. Azerbaycanlı Müslüman kişi ve kuruluşlar Türk esirlerinin iâşesi, barındırılması ve bazı durumlarda kaçırılarak daha güvenli bölgelere ulaştırılması için faaliyet göstermiştir. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Nargin'deki ve Bakü'deki esirlere yönelik çalışmaları bu yardım ağının en iyi belgelenmiş örnekleri arasındadır.⁷⁴⁰ 1920 baharından

⁷³⁷ Nuri Köstüklü, "Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri", s. 7-10; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18/05.14.10.

⁷³⁸ "Türk Bolşevikleri", *Azerbaycan*, No: 111, 11 Şubat 1919.

⁷³⁹ "Tiflis Yujni Park-İngiliz Üserâ Karargâhından", *Azerbaycan*, No: 172, 5 Mayıs 1919.

⁷⁴⁰ Umut Akçakaya, *Büyük Harbin Şahitleri*, s. 271-272; Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında*, s. 148-173.

itibaren Kafkasya’da siyasî yapı yeniden değişmiştir. 28 Nisan 1920’de Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyeti kurulmuş, 29 Kasım 1920’de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiş, 25 Şubat 1921’de ise Kızıl Ordu Tiflis’e girerek Gürcistan’da Sovyet yönetimini kurmuştur. Böylece bölgedeki esirlerin iadesi Ankara Hükûmeti ile Sovyet makamları arasındaki devletlerarası ilişkilerin bir parçası hâline gelmiştir. Bu değişimin ardından esirlerin iadesi, 1921’de imzalanan Türk-Sovyet antlaşma ve sözleşmeleriyle daha açık ve düzenli bir hukukî ve idarî çerçeveye bağlanmıştır. Moskova Antlaşması, İade-i Üserâ Mukavelesi ve Kars Antlaşması, Sovyet Rusya ve Kafkasya cumhuriyetleriyle yürütülen karşılıklı iade sürecinde askerî ve sivil esirlerin tespiti, teslimi ve ülkelerine gönderilmesi için birbirini tamamlayan hukukî dayanaklar sağlamıştır. Böylece ulaşım ve transit bağlantılarının kurulması, dağınık hâldeki esirlerin merkezlerde toplanması ve sevk işlemlerinin resmî temsilcilikler aracılığıyla yürütülmesi için kurumsal bir zemin oluşturulmuş, fakat düzenlemelerin sahadaki etkisi siyasî istikrarsızlık ve lojistik güçlükler nedeniyle sınırlı kalmıştır.⁷⁴¹

Bununla birlikte hukukî düzenlemeler esir meselesini kısa sürede sona erdirememiştir. 1922’de Türk makamları Rusya ve Kafkasya’daki esirlerin yerlerini ve sayılarını kesin biçimde tespit etmekte güçlük çekmiş, dağınık durumdaki esirlerin belirli merkezlerde toplanabilmesi için Sovyet makamlarının yardımına ihtiyaç duyulmuştur. 1922 tarihli kayıtlar Kuzey Kafkasya’dan Tiflis’e ulaşabilen esirlerin Batum ve Kars üzerinden gönderildiğini gösterirken, sonraki yıllarda da Rusya’da kalan bazı Türk esirlerinin tespiti ve yurda dönüşü için girişimler sürdürülmüştür. Böylece iade meselesinin Brest-Litovsk’la başlayıp 1921 sözleşmeleriyle tamamlanmış kapalı bir süreç olmadığı, savaş sonrasında da fiilen devam ettiği anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla Brest-Litovsk sonrasında Kafkasya’da ortaya çıkan otorite parçalanması, sürekli değişen askerî denetim alanları ve ulaşım imkânlarındaki düzensizlik, Türk esirlerinin yurda dönüşünü doğrudan etkilemiştir. Ancak süreç yalnızca güvenlik risklerinden ibaret değildir. Yerel Müslüman yardım kuruluşları, Osmanlı ve daha sonra Ankara hükûmetlerinin diplomatik teşebbüsleri, Hilâl-i Ahmer’in faaliyetleri ve 1921’den

⁷⁴¹ Funda Arslan Bilgin, “Kafkasya’nın Sovyetleştirilmesi ve Türkiye-Kafkasya İlişkileri”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 20, Sayı: 77, 2023 (ss. 29-42), s. 33-38. 1921 tarihli iade düzenlemelerinin hükümleri ve uygulama mekanizması için ayrıca bk. bu çalışma, 3.10.4 ve 3.10.5.

itibaren oluşturulan Sovyet-Türk hukukî mekanizmaları, dağınık hâldeki esirlerin bir bölümünün Türkiye'ye dönüşünü mümkün kılmıştır. Buna karşılık savaş sonrasındaki kayıtların esirlerin sayısı ve bulundukları yerler konusunda ciddi belirsizliklerden söz etmesi, meselenin savaşın sona ermesinden sonra da bir süre tamamen çözülemediğini göstermektedir.⁷⁴²

3.6. SAVAŞ ESİRLERİNE YÖNELİK BOLŞEVİK PROPAGANDASI VE ESİRLERİN KIZIL ORDU'YA CELBİ

3.6.1. Enternasyonal Propaganda Doktrini ve Kurumlar

Ekim Devrimi'nin ardından Bolşevikler, savaş esirlerini devrimci mücadeleye kazanmak amacıyla geniş kapsamlı bir enternasyonal propaganda faaliyeti yürütmüştür. Lenin ve arkadaşları, emperyalist savaşın sınıf esasına dayalı bir iç savaşa dönüştürülmesi stratejisini benimsemiş ve farklı milletlerden emekçileri devrime çekmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Rusya'daki savaş esirleri de hedef kitlelerden biri hâline gelmiştir. Şubat 1917 Devrimi'nden sonra kamplardaki sıkı rejim kısmen gevşemiş olsa da esirlerin hukukî ve maddî durumu belirsizliğini korumuş; uzun savaş yıllarının yorgunluğuyla birleşen bu belirsizlik, barış vaadine ve savaş karşıtı söyleme elverişli bir zemin hazırlamıştır.⁷⁴³

Sovyet yönetimi 1917 sonu ile 1918 başında savaş esirlerine uygulanan bazı kısıtlamaları kaldırmış ve onların hukukî konumunu tarafsız devlet vatandaşlarının statüsüne yaklaştırmıştır. Ocak 1918'de Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi nezdinde Tüm-Rusya Savaş Esirleri Bürosu kurulmuş, taşrada esir komiteleri ve yerel bürolar teşkil edilmiştir. RKP(b) bünyesinde Mart 1918'den itibaren Macar, Alman, Çekoslovak, Romen ve diğer yabancı komünistlere ait millî seksiyonlar oluşturulmuş, bunların önemli bir kısmı Mayıs 1918'de Yabancı Gruplar Federasyonu çatısı altında birleştirilmiştir. Buna karşılık Türkler ve Müslüman Doğu halklarına yönelik faaliyetler bu federasyonun bir alt birimi olarak değil, Milliyetler Halk Komiserliği bünyesindeki Merkezî Müslüman

⁷⁴² Nuri Köstüklü, "Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirleri", s. 6-10.

⁷⁴³ Ali Asker, "Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya'daki Türk Esirlerinin Kaderi", içinde *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, s. 125-131, burada s. 126-128.

Komiserliği ve daha sonra Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu gibi ayrı yapılar üzerinden yürütülmüştür.⁷⁴⁴

Esirlere yönelik bu kurumsal düzenlemeler, İtilâf Devletleri arasında Rusya'daki esirlerin silahlandırılacağı endişesini beslemiştir; aynı endişe Azerbaycan basınına da yansımıştır. *Açık Söz*'de Ocak 1918 sonunda çıkan "İcmâl-i Ahvâl" başlıklı değerlendirmede, müttefiklerin kanaatine göre Almanya'nın Rusya ile barıştan sağlayacağı faydalardan birinin, Rusya'nın "Almanya-Avusturya harp esirlerinden bir buçuk milyon miktarında büyük bir kütleyi kendi hesabına olarak teslim" etmesi olacağı aktarılmıştır.⁷⁴⁵ Bir buçuk milyonluk bu rakam, dönemin propaganda atmosferini yansıtan abartılı bir tahmindir. Bununla birlikte haberin kendisi, esirlerin "düşman asker"den potansiyel silahlı özneye dönüşümünün daha Brest-Litovsk müzakereleri sürerken uluslararası bir endişe konusu hâline geldiğini ve bu tartışmanın Bakü'den takip edildiğini göstermektedir. Bolşevik propagandası esir kamplarında çok dilli yayınlar ve örgütlenmeler aracılığıyla yürütülmüştür. Kamplarda çıkarılan süreli yayınların dil dağılımı, faaliyetin ölçeğini olduğu kadar Türk esirler arasındaki sınırlılığını da göstermektedir: Macarca 34, Almanca 31, Çekçe-Slovakça 13 yayına karşılık Türkçe yalnız bir yayın çıkarılmıştır.⁷⁴⁶ Marx, Engels ve Lenin'in eserleri de esirlerin anlayabileceği dillere çevrilerek basılmıştır. Bu yayınlar aracılığıyla enternasyonalizm fikri, sosyalist ideoloji ve savaş karşıtı mesajlar esirlere aktarılmış; kamplarda gelişen sol eğilimli örgütlenmeler ve esir komiteleri yerel komünist hücrelerle iş birliğine girmiştir. Propaganda dilinin merkezinde, bütün milletlerden işçi ve askerlerin emperyalizm ve burjuvaziye karşı birleşmesi çağrısı yer almaktaydı; esirlere yönelik sloganlarda "mazlum ve ezilen halkları burjuvazinin ve sömürgecilerin elinden kurtarmak" için Kızıl Ordu saflarına katılma daveti tekrarlanıyordu.⁷⁴⁷ Bolşevikler, Müslüman ve Doğulu savaş esirleri ile sivil mevküflara yönelik propaganda için milliyetler siyaseti çerçevesinde ayrı yapılar oluşturmuştur. Milliyetler Halk Komiserliği (Narkomnats) bünyesindeki Merkezî Müslüman

⁷⁴⁴ Ali Asker, "Bolşevik Devrimi", s. 128; Иван Алексеевич Курганов, «Иностранные участники коммунистической революции в России», *Первопоходник*, № 15, октябрь 1973, с. 46-57; И. И. Ульянов, «Октябрьская революция и военнопленные», *Пролетарская революция*, № 7 (90), 1929, с. 95-110. Tüm-Rusya Savaş Esirleri Bürosu Ocak 1918'de VTsİK nezdinde kurulmuştur. Yabancı Gruplar Federasyonu ile Müslüman Doğu halklarına yönelik ayrı örgütlenmelerin birbirinden ayrılması gerekir.

⁷⁴⁵ "İcmali-ahval", *Açık Söz*, No: 664-665, 25-26 yanvar 1918 [Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4, s. 435].

⁷⁴⁶ Ali Asker, "Bolşevik Devrimi", s. 128.

⁷⁴⁷ Asker, "Bolşevik Devrimi", s. 129.

Komiserliği, Türk ve Müslüman topluluklar arasında propaganda, yayın ve örgütlenme faaliyetleri yürütmüştür. Bu çalışmaların önde gelen ismi Mustafa Suphi'nin statüsü, esirlerle ilgili literatürde sık karıştırılan bir noktadır: Suphi savaş esiri değildi. Rusya'ya siyasî mülteci olarak geçmiş, savaşın başlamasından sonra “düşman devlet tebaası” sayılarak sivil mevkuf sıfatıyla Kaluga'ya, ardından Uralsk bölgesine gönderilmişti. Ekim Devrimi'nden sonra Moskova'ya geçen Suphi, Türkçe propaganda ve örgütlenme faaliyetlerinde görev almış; özellikle Osmanlı savaş esirleri ile Rusya'daki Türkiyeli işçi ve mevküflara ulaşmaya çalışmıştır.⁷⁴⁸

3.6.2. Türk/Osmanlı Esirlerine Yönelik Propaganda: Söylem, Aktörler, Hedefler

Bolşevik yönetim, elindeki esir kütlesini hem askerî insan kaynağı hem de Osmanlı coğrafyasına yönelik devrimci propaganda için potansiyel bir kadro olarak görmüştür.⁷⁴⁹ Propaganda faaliyetlerinde Mustafa Suphi'nin yanı sıra Cevdet Ali, Nazmi ve İsmail Lütfi gibi isimler de yer almıştır. 4-12 Kasım 1918'de Moskova'da toplanan Birinci Tüm-Rusya Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kongresi, Türk savaş esiri işçi ve köylülerin bir merkezde toplanarak bunlardan Kızıl Ordu birlikleri oluşturulmasını ve bu birliklerin Güney Cephesi'ne gönderilmesini öngören bir karar almıştır. Suphi kongreye katılan Türk temsilciler arasındaydı; bununla birlikte söz konusu talep, Suphi ve arkadaşlarının şahsî önergesi olarak değil, kongrenin kararı olarak değerlendirilmelidir.

Suphi'nin propaganda faaliyeti özellikle esir erlere ve küçük rütbeli Osmanlı askerlerine yönelmiştir. Bu faaliyetin başlıca aracı olan Yeni Dünya gazetesinin ilk sayısı 27 Nisan 1918'de Moskova'da çıkmıştır. Gazete bilimsel sosyalizm, Ekim Devrimi ve sınıf mücadelesi konularında Türkçe yayın yaparak savaş esirlerine ulaşmaya çalışmıştır. Moskova safhasında eleştirinin hedefi Osmanlı devlet düzeni, savaş siyaseti ve yönetici sınıflardır. Gazetenin söylemi zaman içinde değişmiştir. Bu sebeple sonraki safhaya ait

⁷⁴⁸ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, s. 22-24; *Интернационалисты: Трудящиеся зарубежных стран - участники борьбы за власть Советов*, отв. ред. А. Я. Манусевич, Наука, Москва, 1967, с. 223; Радмир Платонович Корниенко, *Рабочее движение в Турции в 1918-1963 гг.*, Москва, 1965, с. 20-21.

⁷⁴⁹ Ali Asker, “Bolşevik Devrimi”, s. 127, 130. Bu bölümde 60.000-65.000 aralığı yaklaşık değer olarak esas alınmıştır. Kaynaklardaki 50.950, 63.000'in üzerinde ve 64.500 gibi farklı rakamlar aynı yöntemle oluşturulmuş kesin toplamalar olarak değerlendirilmemelidir.

ifadeleri ilk sayılara taşımamak gerekir. Millî Mücadele önderliğine yönelen açık eleştiriler ile Türkiye’de Sovyet düzeni kurulması çağrıları, 1920’deki Bakü safhasına aittir. Nitekim Sultan Galiyev’in 1921 tarihli değerlendirmesinde Suphi çevresine atfettiği “satılık paşalar” ve “Sovyet düzeni” ifadelerini, gazetenin 1918’deki ilk sayılarının muhtevası gibi tarihlendirmek isabetli olmaz.⁷⁵⁰ Propaganda faaliyetleri, 1918 boyunca gazete ve çeviri çalışmalarından daha düzenli bir siyasî örgütlenmeye yönelmiştir. Sürecin ayırt edici yönü, Türk sosyalistlerinin ayrı bir büro çevresinde toplanması ve esirlere yönelik çalışmaların daha geniş Doğu siyasetiyle ilişkilendirilmesidir. Temmuz 1918’de Moskova’da toplanan Türk sosyalistleri konferansı Merkezî Türk Sosyalist Örgütleri Bürosunu oluşturmuş, Kasım 1918’den sonra Doğu Halkları Komünist Örgütleri Merkez Bürosu içindeki Türk çalışmaları daha belirgin hâle gelmiştir. Suphi, Türkçe çeviri ve yayın faaliyetlerinde görev almış, Eylül 1920’de Bakü’de toplanan Türkiye Komünist Fırkası kuruluş kongresinin başlıca organizatörlerinden biri olmuştur.⁷⁵¹

Yeni Dünya’nın ücretsiz olarak kamplara gönderilmesi ve esir mektuplarına yer vermesi, gazetenin esirlerin en azından bir bölümü arasında görünürlük kazandığını göstermektedir. Bununla birlikte nüfuzunun bütün Osmanlı esirlerine yayıldığı veya kitlesel bir ideolojik dönüşüm yarattığı söylenemez. Suphi ve arkadaşları gazete, toplantı ve konferanslar aracılığıyla örgütlü bir komünist çekirdek oluşturmaya çalışmış, bu ağla bağlantılı bazı gönüllüler Kızıl Ordu bünyesindeki Türk birliklerine katılmıştır.⁷⁵²

Bolşeviklerin Türk esirlerine yönelik propagandası tek bir dönemde ve değişmez bir söylemle yürütülmemiştir. 1918’in ilk aylarında sınıf mücadelesi, savaş karşıtlığı ve enternasyonal emekçi dayanışması öne çıkmıştır. Mondros Mütarekesi’nden ve

⁷⁵⁰ Sultan Galiyev, “Mustafa Suphi ve Eseri”, çev. Yasin Çalış, *Gelenek*, S. 129, Ocak 2016, <https://gelenek.org/mustafa-suphi-ve-eseri/> (Erişim tarihi: 17.01.2026). Yazı ilk olarak 16 Ağustos 1921’de *Jizn Natsionalnostey* gazetesinde «Мустафа Субхи и его дело» başlığıyla yayımlanmıştır.

⁷⁵¹ Temmuz 1918’deki Türk sosyalistleri konferansı ve Merkezî Türk Sosyalist Örgütleri Bürosu için bk. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 55, 72-73, 81. Ayrıca bk. “Известия ВЦИК”, 25-26 Temmuz 1918. Mustafa Suphi’nin Türkçe yayın ve örgütlenme faaliyetleri için bk. *Интернационалисты: Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов*, c. 223.

⁷⁵² Bk. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 55, 72-73, 81; krş. Cemil Kutlu, *Rusya’da Türk Harp Esirleri*, s. 236-240. 1918 yazında Kazan çevresinde bulunduğu bildirilen Türk Kızıl Bölüğünün kuruluş yeri, tarihi ve niteliği ise tartışmalı olup ilgili bölümde kaynak tenkidıyla değerlendirilecektir.

Anadolu'daki işgallerin başlamasından sonra anti-emperyalist ve millî kurtuluş hareketine ilişkin unsurlar propaganda dilinde daha belirgin hâle gelmiştir. Dolayısıyla Anadolu'nun işgalini ve Millî Mücadele'yi merkeze alan söylem, 1918 başındaki ilk propaganda safhasına geriye doğru taşınmamalıdır. Bolşevikler, sonraki dönemde Osmanlı askerlerinin millî duygularını sınıfsal ve anti-emperyalist bir dil ile birleştirerek onları ortak mücadeleye çağırmıştır.⁷⁵³

Mustafa Suphi çevresinin Rusya, Türkistan ve Bakü'de yürüttüğü çalışmalar, Osmanlı savaş esirlerinden bir bölümünü ve Rusya'daki Türkiyeli sosyalistleri aynı örgütsel ağ içinde toplamaya çalışmıştır. Bu ağ, Eylül 1920'de kurulan Türkiye Komünist Fırkasının tarihsel kaynaklarından biri olmuştur. Bununla birlikte TKP'nin doğrudan ve yalnızca savaş esirlerinden "filizlendiği" söylenemez. Partinin kadroları arasında siyasî mülteciler, aydınlar, işçiler, eski savaş esirleri ve farklı bölgelerde kurulmuş komünist gruplar bulunmaktaydı. Ocak 1921'de öldürülenler bütün TKP önderliği değil, Mustafa Suphi ile Türkiye'ye geçmeye çalışan on dört yoldaşıydı. Rusya'daki esirler arasında yürütülen propaganda, Türk komünist hareketinin oluşumuna katkı sağlamış, ancak esir kitlesinin çoğunluğunu ideolojik olarak dönüştürmemiştir.⁷⁵⁴

3.6.3. Celb ve Askerîleştirme: Gönüllülük, Zorunluluk, Disiplin ve Güvenlik İkilemi

İşçi ve Köylü Kızıl Ordusu Ocak 1918'de gönüllülük esasına göre kurulmuştur. İç savaşın genişlemesi üzerine bu sistem kısa sürede değişmiş, 29 Mayıs 1918 tarihli Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi kararıyla işçiler ve yoksul köylüler için zorunlu seferberlik süreci başlatılmıştır. Bu karar yabancı savaş esirlerini kendiliğinden ve topluca kapsayan bir düzenleme değildi.⁷⁵⁵ 1 Nisan 1918 tarihli vatandaşlık kararnamesi de özel olarak

⁷⁵³ Bk. Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, s. 26-34 (1918 Moskova *Yeni Dünya* yayımları) ve s. 69-70 (1919 tarihli, emperyalist işgale karşı Türk asker, işçi ve köylülerine hitap eden bildiri).

⁷⁵⁴ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, s. 66-81; krş. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023, s. 238-240.

⁷⁵⁵ İşçi ve Köylü Kızıl Ordusunun gönüllülük esaslı kuruluşu için bk. Декрет об организации Рабоче-Крестьянской Красной Армии, *Газеты Временного Рабочего и Крестьянского Правительства*, 15 (28) января 1918 г., <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5323/>, (Erişim tarihi: 14.08.2026). Zorunlu seferberliğe geçiş için bk. ВЦИК, «Постановление о мобилизации трудящихся в Красную армию», 29 мая 1918 г., Электронная библиотека исторических документов,

savaş esirleri için çıkarılmamış, RSFSC’de yaşayan yabancıların Rusya vatandaşlığına başvurabilmesini düzenlemiştir. Bu kararnameden hareketle çok sayıda savaş esirinin otomatik olarak vatandaş yapıldığı ve ardından zorunlu biçimde askere alındığı sonucuna varılamaz. Eski esirlerin Kızıl Ordu’ya girişi gönüllü kayıt, maddî zorunluluk, siyasî baskı ve bazı durumlarda idarî cebir gibi farklı yollarla gerçekleşmiştir. Kızıl Ordu’nun toplam mevcudu Temmuz 1918’de yaklaşık 360.000 iken Kasım 1918’de 800.000’e, Mayıs 1919’da 1.500.000’e yükselmiştir. Yabancı enternasyonalistler bu büyümenin unsurlarından biri olmakla birlikte, artışı açıklayan başlıca veya tek etken değildi.⁷⁵⁶

Yabancı ve eski esir kökenli askerlerin silahlandırılması, Bolşevik yönetimi açısından insan gücü ihtiyacı ile siyasî sadakat kaygısının birlikte değerlendirilmesini gerektirmiştir. Enternasyonal birlikler Sovyet askerî ve parti yapılarının denetimi altında faaliyet göstermiştir. Bununla birlikte bütün birliklerin aynı ölçüde denetlendiği veya bütün eski esirlerin aynı güvenlik kategorisinde değerlendirildiği varsayılmamalıdır.

Türk esirlerinin Kızıl Ordu’ya katılma nedenleri homojen değildi. Bir kısmı Bolşevik düşünceleri benimsemiş, daha geniş bir kesim ise kamp şartlarından kurtulmak, iâşe ve barınma sağlamak veya memlekete dönüş imkânı elde etmek amacıyla Sovyet kurumlarıyla iş birliği yapmıştır. Bazı askerlerin ilk fırsatta birliklerden ayrılmayı veya Türkiye’ye geçmeyi hedeflediği de kaynaklara yansımıştır. Kızıl Ordu’daki Türk teşkillerinin sayısı ve mevcudu aşağıda 3.6.4’te karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.⁷⁵⁷

Bakü’de 1920 yazında teşkil edilen Türk Kızıl Alayı, gönüllülük, maddî zorunluluk ve idarî baskı arasındaki gerilimin en somut örneklerinden biridir. Birliğin kuruluşu, personel bileşimi, Ankara’nın tutumu, Zengezur harekâtı ve sonraki akıbeti aşağıda 3.6.5’te kaynak tenkidıyla ayrıntılı olarak incelenecektir. Burada yalnızca alayın fiilen iki

<https://docs.historyrussia.org/>, (Erişim tarihi: 16.08.2026). Karar işçiler ve yoksul köylüler hakkındadır; yabancı savaş esirlerini otomatik biçimde kapsamaz.

⁷⁵⁶ ВЦИК, «Декрет о приобретении прав российского гражданства», 1 апреля 1918 г., *Декреты Советской власти*, т. II, Москва, 1959, с. 40-41; elektronik metin: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/158730>, (Erişim tarihi: 16.08.2026). Kararname RSFSC’de yaşayan yabancılara yöneliktir, yalnızca savaş esirlerine mahsus değildir. Kızıl Ordu mevcudu için bk. Alexandre Sumpf, “Russian Civil War”, 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/russian-civil-war/>, (Erişim tarihi: 16.08.2026).

⁷⁵⁷ Türklerin Kızıl Ordu’ya katılma nedenlerinin çeşitliliği için Ali Asker, “Bolşevik Devrimi”, s. 129-130; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 445, 457.

taburlu bir birlik hâline geldiğini ve Mustafa Suphi'nin daha büyük bir askerî teşkil kurma tasavvurunun gerçekleşmediğini belirtmek yeterlidir.

İç savaş yıllarında Sovyet Rusya'da 500'ü aşkın yabancı enternasyonalist birlik kurulduğu ve bunların toplam mevcudunun yaklaşık 200.000-300.000 kişi olduğu yönünde tahminler bulunmaktadır. Bu toplam yalnızca savaş esirlerinden oluşmamış, yabancı işçileri, göçmenleri, siyasî mültecileri ve eski savaş esirlerini birlikte kapsamıştır. Bu nedenle 200.000-300.000 kişinin tamamını "yabancı savaş esiri" olarak göstermek doğru değildir. Aynı büyüklükte bir yabancı esir kitlesinin Beyaz Ordularda savaştığı ve Bolşevik saflarındaki yabancıların karşı cephedekilerden bütünüyle daha disiplinli olduğu yönündeki genellemeler de mevcut kaynaklarla kesin biçimde doğrulanamamaktadır. Bolşevik propagandasının başarısı milliyete, bölgeye, zamana ve askerlerin maddî şartlarına göre önemli ölçüde değişmiştir.⁷⁵⁸

3.6.4. Diğer Esir Grupları ile Karşılaştırmalı Çerçeve

Osmanlı askerleri, Rusya'nın elindeki İttifak Devletleri savaş esirleri içinde esas alınan toplam esir sayısına ve veri setine göre yaklaşık yüzde 2,8-3,3 arasında bir paya sahipti. Bu sebeple Kızıl Ordu'daki yabancı unsurlar arasında Türklerin sayısı da sınırlı kalmıştır. Poznahirev'in tahminine göre Bolşevik saflarında görev yapan eski Osmanlı savaş esirleri ve sivil mevkıfların toplamı 1.000-1.200 kişiyi aşmamış, Türk veya Türk ağırlıklı teşkillerin sayısı da en fazla dört olmuştur.⁷⁵⁹ Bu birliklerin tamamı aynı büyüklükte, aynı süreklilikte veya bütünüyle Türklerden oluşan birlikler değildi. Katılım nedenleri arasında ideolojik yakınlığın yanı sıra kamp şartlarından kurtulma, iâşe ve barınma sağlama, serbest dolaşma ve yurda dönüş imkânı elde etme beklentisi belirleyici olmuştur.⁷⁶⁰

Türk askerî unsurlarının doğrulanabilen faaliyetleri 1918'de Kazan-Ufa çevresindeki sınırlı ve tartışmalı oluşumlar ile 1920'de Bakü-Zengezur hattındaki Birinci Türk Nişancı

⁷⁵⁸ B. B. Познахирев, «Турецкие воинские формирования», *Вопросы истории*, № 7, 2014, с. 159-169. Müellifin verdiği 200.000-300.000 rakamı yalnızca savaş esirlerini değil, Kızıl Ordu'daki bütün yabancı enternasyonalistleri ifade etmektedir.

⁷⁵⁹ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 243, 253-254, 256.

⁷⁶⁰ Ali Asker, "Bolşevik Devrimi", s. 130.

Alayı etrafında toplanmaktadır. Bu örneklerin ayrıntıları aşağıda 3.6.5'te ele alınacaktır. Karşılaştırmalı bakımdan önemli olan, Türk eski esirlerinin askerî katılımının Macar örneğine göre hem sayısal hem örgütsel açıdan çok daha sınırlı kalmasıdır. Macar savaş esirleri, Bolşeviklerin yabancı esirler arasındaki örgütlenmesinin en geniş örneklerinden birini oluşturmuştur. Ivan Volgyes, Rusya'da 600.000'den fazla Macar savaş esiri bulunduğunu ve bunların 100.000'e yaklaşan bir bölümünün farklı dönemlerde Bolşevik saflarında savaştığını ileri sürmektedir. Başka çalışmalarda daha düşük rakamlar verildiğinden, 60.000-100.000 aralığı kesin sayım değil tahmin olarak kullanılmalıdır.⁷⁶¹ Esirlerin çok büyük bölümü er ve astsubay statüsündeydi. Bununla birlikte bunların tamamının fakir köylü ve işçi olduğu veya eski rejime dönmek istemediği biçimindeki toplu psikolojik hükümler kaynakların taşıyabileceği sınırı aşmaktadır. Béla Kun ve Tibor Szamuely gibi esir kökenli sosyalistlerin örgütlenme ve propaganda çalışmalarında önemli rol oynadığı, Macarca gazeteler ve siyasî eğitim grupları oluşturulduğu bilinmektedir.⁷⁶² Macar enternasyonalistler Sibiryâ, Ural, Moskova ve diğer cephelerde Kızıl birlikler içinde savaşmış, Çekoslovak Lejyonu ve Beyaz kuvvetlere karşı çeşitli harekâtlara katılmıştır.⁷⁶³ Sovyet kaynaklarının Macar birliklerini disiplinli ve güvenilir göstermesi önemli olmakla birlikte, bu övgüler bütün Macar esirlerin siyasî tutumunu yansıtmaz. Volgyes de Bolşevikler için savaşanların yalnızca küçük bir bölümünün komünist ideolojiyi bütünüyle benimsediğini belirtmektedir.⁷⁶⁴ Rusya'daki Macar komünist kadroların bir kısmı 1918 sonlarında ülkesine dönerek 1919 Macar Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşuna katılmıştır. Bu tecrübe Macar komünist hareketine önemli bir kadro aktarımı sağlamış, fakat Macaristan'daki devrimin tek nedeni olmamıştır. Esir kökenli Máté Zalka gibi isimler daha sonra Sovyet askerî ve Komintern çevrelerinde faaliyetlerini sürdürmüştür.⁷⁶⁵

⁷⁶¹ Ivan Volgyes, "Hungarian Prisoners of War in Russia, 1916-1919", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. 14, No. 1-2, 1973, p. 54-85. Makalenin özetinde Rusya'daki Macar esirlerin 600.000'i aştığı ve 100.000'e yakınının Bolşevik saflarında savaştığı belirtilir. Literatürde daha düşük tahminler de bulunduğundan rakamlar kesin sayım olarak kullanılmamalıdır.

⁷⁶² Miklos Molnar, *A Short History*, p. 3.

⁷⁶³ Ivan Volgyes, "Hungarian Prisoners of War in Russia, 1916-1919".

⁷⁶⁴ Ivan Volgyes, "Hungarian Prisoners of War in Russia, 1916-1919", p. 54-85.

⁷⁶⁵ Ivan Volgyes, "Hungarian Prisoners of War in Russia, 1916-1919", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. 14, No. 1-2, 1973 (pp. 54-85), pp. 78, 80, 82.

Rusya'nın elindeki Alman savaş esirlerinin sayısı yaklaşık 167.000-168.000 idi.⁷⁶⁶ 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'nın 8. maddesi savaş esirlerinin yurda dönüşünü öngörmüş, Alman-Rus ek antlaşmasının 17. maddesi iadenin usulünü ayrıntılandırmıştır. Bununla birlikte iç savaş, ulaşımın çökmesi ve Rusya'nın geniş coğrafyası nedeniyle uygulama düzenli ve süratli olmamış, özellikle Sibirya ve Orta Asya'daki birçok esirin dönüşü yıllarca gecikmiştir.⁷⁶⁷ Alman savaş esirlerinin Bolşevik saflarına katılımı Macarlara göre daha sınırlı kalmış, buna rağmen Alman komünist seksiyonları ile küçük enternasyonalist müfrezeler faaliyet göstermiştir. Hugo Eberlein'in 1919'da Alman Komünist Partisi adına Komintern'in kuruluş kongresine katılması, Alman komünist hareketinin Komintern'le bağını gösterir, ancak onu Rusya'daki bir Alman savaş esiri örneği hâline getirmez.⁷⁶⁸ Rusya'daki Alman esirlere yönelik Bolşevik propaganda ve askerî katılım ölçek bakımından sınırlı, bölgesel ve heterojen kalmıştır. Bu nedenle Alman esirlerin çoğunun Bolşevik saflara katıldığı veya kalanların esas olarak teknik danışmanlık yaptığı gibi genellemelerden kaçınılmalıdır.⁷⁶⁹

3.6.5. Örnek Olay: Türk Kızıl Alayı (Birinci Türk Nişancı Alayı)

Bakü'de 1920 yazında teşkil edilen Birinci Türk Nişancı Alayı, yalnızca savaş esirlerinden oluşan bir birlik değildi. Kadroda eski Osmanlı askerî personeli, savaş esirleri ve sivil mevkuflar birlikte yer alıyordu. Birliğin tarihini karmaşıklaştıran başlıca husus, aynı teşkilin farklı safhalarda farklı adlarla kaydedilmiş olmasıdır. İbrahimov ve İslamov, 1920'deki kayıtları dört ayrı Türk askerî teşkili gibi sınıflandırmıştır. Poznahirev ise arşiv belgelerini karşılaştırarak bu dört kaydın esasen aynı birliğin, yani Birinci Türk Nişancı Alayı'nın kuruluş, büyüme, komuta ve cepheye sevk safhalarını yansıttığını

⁷⁶⁶ Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)".

⁷⁶⁷ *The Peace Treaty of Brest-Litovsk*, 3 March 1918, Art. VIII, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brest.asp; ayrıca bk. *Supplementary Treaty to the Peace Treaty of Brest-Litovsk*, Art. 17, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/entecord.asp, (Erişim tarihi: 16.08.2026).

⁷⁶⁸ Jane Degras (ed.), *The Communist International, 1919-1943: Documents*, Vol. I: 1919-1922, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1956, p. 4-6.

⁷⁶⁹ Arnold Krammer, "Soviet Propaganda among German and Austro-Hungarian Prisoners of War in Russia, 1917-1921", in Samuel R. Williamson Jr., Peter Pastor (eds.), *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*, Columbia University Press, New York, 1983, p. 239-264; krş. Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)", *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, 8 October 2014, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners-of-war-russian-empire/>, (Erişim tarihi: 16.08.2026).

göstermiştir.⁷⁷⁰ Alayın mevcudu konusundaki tespitlerde de ihtiyatlı davranmak elzemdir. Yanıkdağ yaklaşık 1.000 kişilik bir Türk Kızıl Tugayından söz ederken, Poznahirev'in arşiv temelli hesabında alayın azamî mevcudu 800'ü aşmamıştır. Aynı araştırmacı, 1918-1921 arasında Kızıl Ordu saflarında çeşitli Türk veya Türk ağırlıklı teşkillerde görev yapan eski Osmanlı askerî ve sivil esirlerinin toplamını yaklaşık 1.000-1.200 kişi olarak tahmin etmektedir.⁷⁷¹

Bakü'deki alayın ortaya çıkışını, daha önce Rusya'nın başka bölgelerinde görülen Türk askerî teşkillерinden ayırmak gerekir. 1918 yazında Kazan çevresinde Türk komünistlerinin oluşturduğu bir silahlı grubun varlığı belgelenmektedir. Türkistan Cephesi'nde ise 27 Haziran 1920'de Müstakil Pers Enternasyonal Müfrezesi bünyesinde bir Türk bölüğünün kurulması emredilmiştir. Bu iki örnek, Bakü'deki alayın doğrudan öncülü veya aynı teşkilin devamı olarak değerlendirilmemelidir.⁷⁷² Kazan örneğinde 23 Ağustos 1918 tarihli yazışma, Türk komünistlerinin Sovyet birlikleri safında savaşan bir "partizan müfrezesi" kurduğunu açıkça bildirmektedir. Daha sonraki Sovyet anlatılarında bu yapı Moskova'da teşkil edilmiş düzenli bir "Türk Kızıl Bölüğü" şeklinde sunulmuşsa da 25-26 Eylül 1918'deki toplantılar, mevcut bir savaşçı grubun yeniden örgütlenmesi ve genişletilmesi çabası olarak okunmaya daha elverişlidir.⁷⁷³ Poznahirev de Brest-Litovsk şartları altında Moskova'da düzenli bir Türk bölüğü kurulmuş olduğu iddiasına ihtiyatla yaklaşmakta, Kazan çevresindeki yapının geçici bir partizan müfrezesi niteliğinde

⁷⁷⁰ Зулфали Иман оглы Ибрагимов, Тофик Муслимович Исламов, «Интернационалисты в борьбе за власть Советов в Закавказье», içinde *Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики*, Наука, Москва, 1971, с. 224-225. *Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов*, отв. ред. А. Я. Манусевич, Наука, Москва, 1967. Юсиф Аббас оглы Багиров, *Из истории советско-турецких отношений в 1920-1922 гг.*, Баку, 1965, с. 45. Tasnifin arşiv temelli eleştirisi için bk. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 243, 253.

⁷⁷¹ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999 (pp. 69-85), p. 81. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 243, 253-256. Glenn L. Roberts, *Commissar and Mullah: Soviet-Muslim Policy from 1917 to 1924*, Universal-Publishers, Boca Raton, 2007, p. 90.

⁷⁷² Kazan örneği için *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi (10-16 Eylül 1920)*, (Der.: Emel Seyhan Atasoy, Meral Bayülgen), 2. Baskı, Sosyal Tarih Yayınları, 2018, s. 26. Aktaran Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 244. Türkistan Cephesi'ndeki Türk bölüğü için bk. *Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917-1922): Сборник документов*, Советская Россия, Москва, 1957, Док. № 400, с. 410.

⁷⁷³ Нияз Субаев-Казанлы, «Иностранные интернационалисты в Татарии (1917-1920 гг.)», içinde *Интернационалисты в боях за власть Советов*, Мысль, Москва, 1965, с. 346-347. М. А. Персиц, «Турецкие интернационалисты в России», *Народы Азии и Африки*, № 5, 1967, с. 65. Нияз Субаев-Казанлы, «Турецкие военнопленные в Поволжье: фрагменты истории», *Эхо веков (Гасырлар Авазы)*, № 1/2, 1999, с. 280-282.

olabileceğini belirtmektedir. Eylül 1918'den sonra bu birliğin kaynaklardaki izi büyük ölçüde kaybolmaktadır.⁷⁷⁴

Bakü'de daha kalıcı bir Türk askerî birliğinin teşkili, Azerbaycan'ın 27-28 Nisan 1920'de Sovyetleştirilmesinden sonra mümkün olmuştur. Bundan önce Halil Paşa, Baha Sait ve Dr. Fuat Sabit çevresinde faaliyet gösteren Türk Komünist Fırkasının başlıca amacı, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve Anadolu'daki Millî Mücadele'ye yardım sağlanmasına aracılık etmektir.⁷⁷⁵ XI. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişi sırasında Türk savaş esirlerinden kurulmuş alayların bulunduğu ve bunların Necati Bey tarafından yönetildiği yolundaki bilgiler ise doğrulanmış teşkilat kayıtlarından çok dönemin siyasî söylentileri arasında değerlendirilmelidir.⁷⁷⁶ Mustafa Suphi ve arkadaşları 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye geldikten sonra mevcut Türk komünist teşkilatını yeniden düzenlemiş ve Abid Alimov'un kurmaya çalıştığı askerî kıtayı teşkilatın askerî şubesine bağlamıştır. Askerî şube ve kıta müdürlüğüne Abid Alimov, siyasî komiserliğe Süleyman Sami getirilmiştir. Birliğin daha sonraki muharebe safhasındaki kumandanı ise Mehmet Emin (Rusça kaynakta Мамед Эмин) tayin edilmiştir.⁷⁷⁷

Alayın teşkilatlanması Haziran-Ekim 1920 arasında devam etmiş, iki taburlu birlik esas olarak Bakü'de, kısmen Yekaterinodar ve Romanovski çiftliği çevresinde oluşturuldu. Astrahan, Yekaterinodar, Maykop, Nalçik, Rostov ve Stavropol gibi merkezlerde propaganda ve kayıt faaliyetleri yürütüldü, Rusya'nın iç bölgelerine görevliler gönderilmiştir. Türkiye Komünist Teşkilatı, Sovyet Azerbaycanı'nda yaşayan Türkiye tebaasının da seferber edilmesini istemiş, ancak zorunlu seferberlik düşüncesi Sovyet askerî makamlarınca benimsenmemiştir. Mustafa Suphi'nin daha büyük bir "Türk Kızıl Tümeni" ve Çerkes süvari birlikleri kurmaya yönelik tasarıları da uygulamaya geçirilememiştir.⁷⁷⁸ Poznahirev'in yeniden kurduğu teşkilat kronolojisine göre birlik Haziran-Temmuz 1920'de XI. Ordu'nun 2. Yedek Alayı içinde bir müfreze olarak

⁷⁷⁴ В. В. Познахирев, «Турецкие воинские формирования», с. 159-169.

⁷⁷⁵ Yavuz Aslan, "Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasî Kuruluş: Türk Komünist Fırkası (Bakü-1920)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, 2002 (ss. 31-52), özellikle s. 44-48.

⁷⁷⁶ Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 86-87. Glenn L. Roberts, *Commissar and Mullah*, p. 90. О. Р. Айрапетов, «Советизация Армении в контексте событий 1920-1921 гг.», *Русский сборник*, Том: XXVIII, Москва, 2020, с. 521-522.

⁷⁷⁷ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 117. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, s. 32.

⁷⁷⁸ В. В. Познахирев, «Турецкие воинские формирования», с. 159-169. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, s. 32-33. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 245.

görünmekte, daha sonra alay seviyesine yükselmektedir. Ekim ortasında mevcudu 700'ün üzerine çıkmış, ancak 800'ü aşmamıştır. Kadronun önemli bir kısmını 1918 Kafkas seferinden sonra Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da kalmış profesyonel Osmanlı askerleri, geri kalanını savaş esirleri ve sivil mevkıflar oluşturuyordu.⁷⁷⁹ Subaylara aylık 7.500, erlere 3.500 ruble ödeniyordu. Bununla birlikte aynı dönemde Bakü'deki yüksek fiyatlar dikkate alındığında, bu maaşların tek başına güçlü bir ekonomik cazibe yarattığını söylemek güçtür.⁷⁸⁰ Karauz'un verdiği daha erken safha bilgileri de bu tabloyla uyumludur. Mustafa Suphi grubunun 27 Mayıs'ta Bakü'ye gelişinden sonra Abid Alimov'un teşkil etmeye çalıştığı birlik denetim altına alınmış, Haziran ortasına kadar yaklaşık 250 kişi toplanmış ve kıta XI. Kızıl Ordu tarafından silah ve mühimmatla desteklenmiştir.⁷⁸¹

Alayın kâğıt üzerindeki kuruluş ilkesi gönüllülüktü. Bununla birlikte "gönüllülük" kavramı, esirlerin içinde bulunduğu maddî şartlardan ve yurda dönüş imkânından bağımsız değerlendirilmemelidir. Bakü'ye ulaşan Türk esirlerinin düzenli bir Osmanlı veya TBMM temsilciliğinin korumasından yoksun olması, iaşe ve sevk işlemlerinde Türkiye Komünist Teşkilatının Esirler Şubesine bağımlılıklarını artırmıştır. Binbaşı Arif Bey ile Şevket Süreyya Aydemir'in gözlemleri de esirlerin önemli bir bölümünün önceliğinin ideolojik mücadeleden ziyade esaretten kurtulmak ve memlekete dönmek olduğunu düşündürmektedir.⁷⁸² Bu gerilimi gösteren en açık kayıtlardan biri, 20 Eylül 1920'de alay kumandanının Mustafa Suphi'ye gönderdiği yazıdır. Bir gün önce Astrahan'dan gelen 96 Türk, Bakü'ye askerî hizmet için değil Türkiye'ye gönderilmek üzere geldiklerini belirterek alaya kaydolmayı reddetmiştir. Mustafa Suphi'nin kongreye sunduğu rapora göre de o tarihe kadar Bakü'ye ulaşan 1.099 esirden yalnızca 349'u iki kafele hâlinde Türkiye'ye gönderilebilmişti.⁷⁸³ Halil Paşa'nın 5 Ağustos 1920 tarihli

⁷⁷⁹ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 122-123. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, s. 33. Alayın safhaları, azamî mevcudu ve Mehmet Emin'in kumandanlığı için bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 243, 253-254.

⁷⁸⁰ B. B. Познахирев, «Боевое применение 1-го стрелкового полка турецкой Красной армии в Закавказье в ноябре 1920 г.», c. 89. Ayrıca bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 246.

⁷⁸¹ Yücel Karauz, *Birinci Dünya müharibesi illerinde Azerbaycandaki türk esirleri*, Bakı, 2022, s. 142-143.

⁷⁸² Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt: 2, s. 932. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1993, s. 197. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 245-246.

⁷⁸³ Doksan altı esirin alaya kaydolmayı reddetmesi için bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 245. Bakü'ye gelen 1.099 esirden 349'unun Türkiye'ye gönderildiğine dair Mustafa Suphi raporu için bk. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 122-123. Ayrıca *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, s. 33 ve Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 245.

yazısı, alaya katılım ile yurda dönüş arasındaki ilişkinin Türk askerî çevrelerinde de tartışıldığını göstermektedir. Halil Paşa, malul esirlerin doğrudan Türkiye'ye gönderilmesini, Bolşevik olmak veya Azerbaycan ya da Rusya'da kalmak isteyenlerin Bakü'deki Türk birliğine alınmasını, bunu istemeyenlerin ise Türkiye'ye sevk edilmesini teklif etmiş ve bu esaslarda mutabakat sağlandığını bildirmiştir. Bu kayıt, en azından ilke düzeyinde, alaya katılmak istemeyenlere yurda dönüş yolunun açık tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Ancak bu mutabakatın uygulamada ne ölçüde işletildiği aynı belgeden kesin olarak anlaşılamamaktadır.⁷⁸⁴

Mustafa Suphi çevresinin esirlere yönelik propaganda faaliyeti açıktır. Bakü'de hazırlanan bildirilerde Türk askerleri, dünya işçilerinin mücadelesi adına Bolşevik saflarına çağırılmıştır.⁷⁸⁵ Bunun yanında, alaya katılmayı reddeden esirlere baskı ve şiddet uygulandığı yolunda iddialar da vardır. Kâzım Karabekir'in kayıtları ile TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumunda yapılan beyanlar, bazı esirlerin öldürüldüğünü ve Mustafa Suphi çevresinin millî duyguları güçlü esirlere karşı şiddet kullandığını ileri sürmektedir. Bu kayıtlar önemli tanıklıklardır, fakat bütün infaz iddialarını tek başlarına kesinleşmiş olaylar hâline getirmez.⁷⁸⁶ Ankara'ya ulaşan diplomatik raporlarda da vaat, tehdit, cebrî alıkoyma ve öldürme iddiaları yer almaktadır. Hariciye Vekâletinin 13 Eylül 1920 tarihli şifresinde Suphi'nin esirleri vaat ve tehditle Türkiye'ye gitmekten alıkoymaya yönünde "mevsukan istihbar" bulunduğu belirtilmiştir. Trabzon Şehbenderi Sabri Bey'in 18-19 Kasım 1920 tarihli raporunda ise esirlerin Bolşevik olmaya ve Kızıl Ordu'ya katılmaya zorlandığı, katılmayanlardan bazılarının öldürüldüğü yolunda kendisine ulaşan haberler aktarılır. Rapordaki "cebrediyormuş" ve "katletmişler" ifadeleri, bu son bilgilerin doğrudan görgü tanıklığından ziyade istihbarî aktarım niteliğinde olduğunu göstermektedir.⁷⁸⁷

⁷⁸⁴ Yücel Karauz, s. 146-147.

⁷⁸⁵ Mete Tunçay, "TKP'nin 1920 Güzünde Rusya'da Yaşayan Türk Esirleriyle Türkiye Tebaasına Seslenişi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 58, Ekim 1988, s. 19-20. Metin için ayrıca bk. Cemil Kutlu, Rusya'da Türk Harp Esirleri, s. 246-248.

⁷⁸⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 833. Ayrıca bk. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 2. Aktaran Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 249-250.

⁷⁸⁷ Hariciye Vekâletinden Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey'e şifre telgraf, 13 Eylül 1336 (1920), DB-TDA, No: 571-34826-13740, 10-8. Trabzon Şehbenderi Sabri Bey'den Hariciye Vekâletine, 18-19 Teşrinisani 1336 (Kasım 1920), DB-TDA, No: 571-34826-13740, 9-8.

Esirlerin yurda dönüşü meselesi yalnız alayın iç düzeniyle sınırlı değildi. Ankara Hükûmeti, esirlerin Türkiye'ye sevki için Şark Cephesi Kumandanlığı emrine 50.000 liralık kredi açmıştır.⁷⁸⁸ Ocak 1921'de Tuapse Şehbenderliği, Sovyet 9. Ordu makamlarının bölgedeki Türk esirlerini XI. Orduya göndermek istediğini ve Anadolu'ya sevklerine izin vermediğini bildirmiştir.⁷⁸⁹

Alayın askerî eğitiminin yanında siyasî eğitimine de önem verilmiştir. 17 Temmuz 1920'de açılan Parti Mektebi altı haftalık bir program uygulamış, burada yetişenlerin bir bölümü daha sonra Türk alayında siyasî görevlerde kullanılmıştır. Abid Alimov'un 26 Temmuz tarihli *Yeni Dünya* yazısı da eski Osmanlı ordu zihniyetinin yerine yeni bir siyasî-askerî disiplin oluşturma hedefini yansıtmaktadır.⁷⁹⁰ Buna rağmen Ekim 1920 ortasında alaydaki komünist oranı yaklaşık yüzde 7'de kalmıştır. Ankara Hükûmeti de başlangıçta bu birliğe ihtiyatla yaklaşmıştır. 7 Eylül 1920'de Türkiye'nin yeni insan gücüne ihtiyaç duymadığı bildirilmiş, yaklaşık iki hafta sonra ise bu tutum değiştirilmiştir.⁷⁹¹

Alayın Anadolu yönüne sevki kararlaştırıldığında güzergâh Bakü-Yevlah-Ağdam-Şuşa-Gorus-Nahçıvan hattı olarak belirlenmiştir. Bu yolun Zengezur'dan geçmesi, birliği doğrudan bölgedeki Sovyet-Ermeni çatışmasının içine sokmuştur. Zengezur'da Sovyet askerî varlığına karşı direniş Eylül sonundan itibaren yeniden şiddetlenmiş ve 10 Ekim'de Garegin Njde'nin önderliğinde geniş çaplı bir ayaklanmaya dönüşmüştür.⁷⁹² Alay 18 Ekim'de hâlâ Ağdam'daydı ve 24 Ekim'de Gorus'a ulaştı. Zengezur Vurucu Grubu XI. Ordu'nun 20 Ekim tarihli emriyle oluşturulmuş, P. V. Kurişko 25 Ekim'de bölgedeki

⁷⁸⁸ Hariciye Vekâleti'nden Memduh Şevket Bey'e, 13 Eylül ve 27 Teşrinievvel 1336 tarihli şifrelere zeyl, DB-TDA, No: 571-34770-13693, 3-14. Kredinin Trabzon Şehbenderliğine bildirilmesi için ayrıca bk. DB-TDA, No: 571-34826-13740, 9-10.

⁷⁸⁹ Tuapse Şehbenderi Sabri Bey'den Hariciye Vekili Muhtar Bey'e, 18/25 Kânunusani 1337 (Ocak 1921), DB-TDA, No: 571-34826-13740, 7-21. Aynı hususun Hariciye Vekâletince Moskova Sefaretine bildirilmesi için bk. No: 7-19.

⁷⁹⁰ Parti Mektebi için bk. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 147-150.

⁷⁹¹ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, c. 244, 246.

⁷⁹² Cəmil Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, Bakı, 2009, s. 264, 297. O. P. Айрапетов, «Советизация Армении», c. 537. Zengezur'daki 10 Ekim ayaklanması ve güzergâhın askerî riskleri için ayrıca bk. B. B. Познахирев, «Боевое применение», c. 89.

kuvvetlerin kumandasını fiilen üstlenmiştir. Türk alayı da Gorus’a ulaşmasının ardından bu grup içinde harekât görevine alınmıştır.⁷⁹³

27 Ekim tarihli harekât emri Türk alayına Yaycı’daki kuvvetlere taarruz ettikten sonra Vaghudi-Karakilise-Şeki-Angelaut hattından Nahçıvan yönünde ilerleme görevi vermiştir. Poznahirev’in emir üzerindeki değerlendirmesine göre Türklerin taarruza diğer kollardan yirmi dört saat önce başlaması öngörülmüş ve bu durum alayı ciddi bir askerî riskle karşı karşıya bırakmıştır.⁷⁹⁴ Kasım başında Yaycı çevresinde ağır çatışmalar yaşanmış, silahların önemli bir bölümü kullanılamaz hâle gelmiş ve cephane sıkıntısı artmıştır. Kumandan Mehmet Emin, askerlerin kışlık donanım ve iye eksikliğini Bakü’ye bildirmiştir. Hovannisian’ın Ermeni ve Sovyet kaynaklarına dayanan anlatısı da Türk alayının Gorus-Yaycı hattındaki görevlendirilmesini ve Kurişko grubunun harekât düzenini büyük ölçüde doğrulamaktadır.⁷⁹⁵

Alayın esas çözülmesi 20–21 Kasım 1920’de yaşanmıştır. Njde kuvvetleri Yaycı’yı ele geçirirken Gorus’taki ayaklanma 83. Tugayın gerisine vurmuş ve alayın çekilmesini güçleştirmiştir. 28. Tümen harekât özetine göre yaklaşık 700 kişilik mevcuttan 21 Kasım saat 20.00’de yalnız 298 asker saflarda bulunuyordu. Bu fark, ölü ve yaralılarla birlikte esir, kayıp veya dağılan askerleri kapsayan mevcudiyet kaybıdır. Poznahirev, G. Mirzoyan’ın aktarıp yorumladığı “Tatev’deki İnfaz: Mit ve Gerçek” yazısına dayanarak, 400’e kadar Türk esirin bir kısmının kurşuna dizildiğini, bir kısmının Tatev uçurumuna atıldığını ileri sürmektedir. Ancak 1947 soruşturmasında kurbanların kimliği hakkında farklı anlatımlar bulunmaktadır. Bazı tanıklar kurbanları Rus Kızıl Ordu mensupları ve Ermeni komünistler olarak tanımlarken Njde, bunların Kızıl Ordu üniforması giymiş Türkler olduğunu savunmuştur.⁷⁹⁶ Bu nedenle mevcuttaki azalmanın tamamı infazla

⁷⁹³ *Боевой путь 11-й Красной армии в период установления и упрочения Советской власти в Армении: май 1920 — ноябрь 1921 гг.*, Ереван, 1978, Док. № 37-40, özellikle Док. № 39 ve derleyici notu. В. В. Познахирев, «Боевое применение», с. 89. А. Б. Кадишев, *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Воениздат, Москва, 1960, с. 336-343.

⁷⁹⁴ 27 Ekim 1920 tarihli 3/оп sayılı emir için bk. *Боевой путь 11-й Красной армии в период установления и упрочения Советской власти в Армении*, Док. № 41. А. Б. Кадишев, с. 341-342. Emrin alayı yirmi dört saat erken harekete geçirdiği ve bunun muhtemel sonuçları hakkındaki yorum için bk. В. В. Познахирев, «Боевое применение», с. 89.

⁷⁹⁵ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, University of California Press, Berkeley, 1996, pp. 119-122.

⁷⁹⁶ В. В. Познахирев, «Боевое применение», с. 90-91. Ayrıca bk. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные*, с. 246-252. Г. Мирзоян, «Миф и правда о расстреле в Татеве», *Новое ковчег*, № 4 (163), февраль (15–28) 2011 г. 1947 tarihli tanık ifadeleri ile Njde’nin sorgu beyanlarını aktaran ikincil

açıklanamaz. Alayın dağılmayan unsurları Ağdam üzerinden Bakü'ye çekilmiştir. 25 Mart 1921'de Tiflis yoluyla Kars'a ulaşan kabile 235 Türk, 18 Hintli, 11 Nahçıvanlı ve 4 İranlıdan oluşuyordu. Bu kabile alayın bütün sağ kalanlarını kapsamamaktadır. Bunlardan 4 subay ile 119 er Erzincan'a gönderilmiş ve Batı Cephesi'nde görevlendirilmiştir.⁷⁹⁷

Mevcut veriler, Bolşevik propaganda ve askerîleştirme faaliyetlerinin Türk esir kitlesi üzerinde yaygın ve kalıcı bir ideolojik dönüşüm oluşturduğunu göstermez. Akdes Nimet Kurat, Kızıl Ordu'ya katılan Türklerin önemli bir bölümünün komünist kanaatten ziyade sefalet şartlarından kurtulma ve yurda dönme düşüncesiyle hareket ettiğini belirtmektedir. Ali Fuat Cebesoy'un Bakü'deki gözlemleri de bazı askerlerin önceliğinin Bolşevik ideoloji değil Millî Mücadele'ye katılmak olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Cebesoy'un alayın mevcuduna ilişkin 1.200 kişilik tahmini arşiv temelli sayılarla uyuşmamaktadır.⁷⁹⁸ Mustafa Suphi'nin Mart 1919'da Rusya'nın çeşitli cephelerinde "binlerce" Türk Kızıl askerinin savaştığını ileri sürmesi de daha sonra tespit edilen sayısal verilerle karşılaştırıldığında mübalağalı görünmektedir.⁷⁹⁹ Sonuç olarak Bakü'deki Birinci Türk Nişancı Alayı, Türk savaş esirleri meselesi ile Türk-Sovyet siyasî temaslarının kesiştiği kısa ömürlü bir askerî teşebbüstür. Birliğin kadrosu yalnız savaş esirlerinden oluşmamıştır. Bu yüzden katılımın nedenleri de yalnız ideolojik tercihe indirgenemez. Alayın tarihî önemi, geniş ve kalıcı bir Türk Bolşevik askerî hareketi yaratmasından çok, 1920'de Bakü'de esirlerin yurda dönüşü, siyasî örgütlenme ve bölgesel askerî mücadelelerin aynı yapı içinde kesişmesini göstermesinde yatmaktadır.

каупак için ayrıca bk. «Деликатный вопрос» Нжде: миф и правда о расстреле в Татеве, *EADaily*, 17 декабря 2019 г., <https://eadaily.com/ru/news/2019/12/17/delikatnyy-vopros-nzhde-mif-i-pravda-o-rasstrele-v-tateve> (Erişim: 22 Ağustos 2026).

⁷⁹⁷ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 361-362, Kâzım Karabekir'in 22 ve 25 Mart 1921 tarihli telgrafları. Kars'a ulaşan 235 Türk, 18 Hintli, 11 Nahçıvanlı ve 4 İranlıdan oluşan 268 kişilik kabile için ayrıca bk. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 244, dn. 78. Bu kabile alayın bütün mevcudunu veya bütün sağ kalanlarını temsil etmez.

⁷⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 445, 457. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, s. 34. Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 251-253.

⁷⁹⁹ Mustafa Suphi'nin beyanı için М. А. Персиц, «Турецкие интернационалисты в России», *Народы Азии и Африки*, № 5, 1967, с. 65.

3.7. MÂVERÂ-YI KAFKAS KOMİSERLİĞİ VE SAVAŞ ESİRLERİ

Mâverâ-yı Kafkas Komiserliğinin hukukî ve siyasî konumu, kuruluşundan itibaren geçici ve tartışmalı olmuştur. Komiserlik, Rusya'dan ayrıldığını ilan etmemiş, kendisini geçici bir bölgesel iktidar olarak konumlandırmıştır. Yönetim içinde Gürcü Menşeviklerin ağırlığı belirgin olmakla birlikte Gürcü, Ermeni ve Müslüman/Azerbaycanlı unsurların birbirinden farklı siyasî hedefleri bu yapının kırılabilirliğini sürekli olarak artırmıştır.⁸⁰⁰ Aşağıda görüleceği üzere söz konusu kırılabilirlik, Kafkas Cephesi'ndeki savaş esirlerine ilişkin düzenlemelerin hem müzakere edilmesini hem de uygulanmasını doğrudan etkilemiştir.

Osmanlı Devleti ile Tiflis merkezli yeni yönetim arasındaki temas, ilk olarak Kasım 1917'nin son günlerinde ve askerî düzlemde kurulmuştur. Osmanlı 3. Ordu delegasyonu ile Kafkas Cephesi'ndeki Rus ordusunu temsil eden asker-sivil heyet, 15 Aralık 1917'den itibaren Erzincan'da toplanarak ateşkes şartlarını müzakere etmiş ve 18 Aralık'ta anlaşmaya varmıştır.⁸⁰¹ Böylece imzalanan Erzincan Mütarekesi, Petrograd'daki Sovyet Hükûmetiyle değil, Mâverâ-yı Kafkas Komiserliğinin denetimine geçen Kafkas Ordusu komutanlığı ile Osmanlı 3. Ordusu temsilcileri arasında akdedilmiştir. Bununla birlikte Türk tarafı, müzakerelerde Kafkas heyetinin “müstakil Kafkas hükûmeti” sıfatını kabul etmemiş ve bu ifade mütareke metnine alınmamıştır; bu sebeple Erzincan Mütarekesi, Komiserliğin resmen tanınması olarak değerlendirilmemektedir. Komiserlikle siyasî temas ise Vehib Paşa'nın 9 Ocak 1918'de General Odişelidze'ye gönderdiği barış teklifi içeren yazıyla belirgin bir resmî mahiyet kazanmış, 1917 sonunda açılan askerî temas kanalı 1918 başında doğrudan siyasî-diplomatik yazışmaya dönüşmüştür.⁸⁰²

Ateşkes ortamı, Kafkas Cephesi'ndeki savaş esirlerinin hukukî ve fiilî durumunu da değiştirmiştir. Mütarekenin imzalanmasıyla cephedeki Osmanlı-Rus silahlı çatışması

⁸⁰⁰Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 116-119; *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, Типография Правительства Грузинской Республики, Тифлис, 1919, с. 7-8.

⁸⁰¹Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1967, p. 121-122; *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 18-21; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 332-334.

⁸⁰²Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri*, s. 159-167, 193-200; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332-334.

fiilen durmuştur.⁸⁰³ Ne var ki metin, mevcut esirlerin topluca iadesine ilişkin bir hüküm içermiyordu. Mütarekenin 8. bendi, demarkasyon hatlarıyla çevrili tarafsız bölgeye hem askerlerin hem de mahallî halkın izinsiz çıkmasını yasaklıyor, bu bölgeye çıkan askerlik çağındaki bütün erkeklerin harp esiri sayılacağını hükme bağlıyordu; muharebe döneminde âdet olan noktalarda su, yakacak ve benzeri ihtiyaçların temini için tarafsız bölgeye çıkılmasına ise karşılıklı anlaşmayla izin verilebilecekti.⁸⁰⁴ Dolayısıyla bu hüküm, mevcut esirlerin iadesinden ziyade ateşkes hattının ihlali hâlinde doğacak yeni esirlik statüsünü düzenliyor, askerlik çağındaki mahallî erkek nüfusu da belirli şartlarda bu statünün kapsamına alıyordu.

Savaş hâlinin hukuken sona ermesi, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. Antlaşmanın 8. maddesi, iki tarafın savaş esirlerinin memleketlerine gönderilmek üzere serbest bırakılmasını, uygulamanın ayrıntılarının ise özel düzenlemelerle belirlenmesini öngörmüştür.⁸⁰⁵ Esasen 2/15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta imzalanan umumi mütarekeye ek protokol de sivil esirler ile malûllerin süratle ve doğrudan cephe üzerinden iadesi için düzenleme yapılmasını, özellikle kadınlar ile 14 yaşına kadar çocukların geri gönderilmesine öncelik verilmesini ve savaş esirlerinin durumunun iyileştirilmesi için acil tedbirler alınmasını hükme bağlamıştı.⁸⁰⁶ Bolşevik Hükûmet barışı imzalamadan önce de Rusya, malûl esir mübadelesine katılmaktaydı: Almanya ile Eylül 1915'te başlayan uygulama kapsamında 1917 sonuna kadar bütün devletlerden toplam yaklaşık 22.000 malûl esir mübadele edilmişti.⁸⁰⁷

Bu hukukî çerçeve içinde 1918'de Osmanlı esirlerinin bir kısmı resmî yollarla serbest bırakılmış, devrimin ve idarî çözülmenin yarattığı belirsizlikten yararlanan bazı esirler de

⁸⁰³Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332-334; «Договор о перемирии между Русскими и Турецкими армиями, действующими на Кавказско-Турецком театре войны», *ДВП*, Том: 1, Москва, 1959, с. 53-55 (Dok. № 30).

⁸⁰⁴*ДВП*, Том: 1, с. 54-55 (8. bent).

⁸⁰⁵Brest-Litovsk Barış Antlaşması, md. 8 (3 Mart 1918). Antlaşmanın İngilizce metni için bk. *Foreign Relations of the United States: 1918, Russia*, Vol. I, "The Conclusion of the Peace of Brest-Litovsk", The Consul General at Moscow (Summers) to the Secretary of State, File No. 763.72119/1533, 1534, 1557, 1565, p. 443-445.

⁸⁰⁶Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332. Ek protokol, 2/15 Aralık 1917 tarihli umumi mütareke ile aynı gün imzalanmıştır. Metin için bk. Naval War College, *International Law Documents: Neutrality, Conduct and Conclusion of Hostilities, with Notes, 1918*, Government Printing Office, Washington, 1919, p. 149.

⁸⁰⁷Reinhard Nachtigal, Lena Radauer, "Prisoners of War (Russian Empire)". Yazarlar, Rusya ile Almanya arasında malûl esir mübadelesinin Eylül 1915'te başladığını ve 1917 sonuna kadar bütün devletlerden yaklaşık 22.000 malûlün mübadele edildiğini belirtmektedir.

kendi imkânlarıyla kamplardan ayrılmıştır.⁸⁰⁸ Bu gelişmeler, 1918 içinde Rusya genelindeki Osmanlı esir mevcudunun belirgin biçimde azalmasına yol açmıştır. Ne var ki Güney Kafkasya'daki tablo daha karmaşıktı. Komiserlikten Seym'e uzanan Tiflis merkezli yönetim Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayı reddederken Bakü Sovyeti, Bolşevik iktidarını tanıyan ayrı ve rakip bir güç odağı oluşturmuştu. Bu bölünmüş otorite yapısı içinde bölgedeki Osmanlı savaş esirlerinin tamamı hemen serbest bırakılamamıştır. Nitekim mevcut kaynaklar, Nargin ve Bakü'deki esirlik düzeninin günlük idaresini doğrudan Mâverâ-yı Kafkas Komiserliğine bağlamaya elverişli değildir; bu alanda Bakü'deki yerel askerî-sivil makamlar ile Sovyet organlarının daha doğrudan rol oynadığı görülmektedir.

Tiflis merkezli yönetimin Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanınamaması ve Osmanlı Devleti'yle henüz ayrı bir barış akdetmemiş olması, bölgedeki Osmanlı esirlerinin iadesinin ayrıca müzakere edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu müzakerelerin ilk aşamasını Trabzon Konferansı oluşturmuştur. Osmanlı tarafının Ocak 1918'de başlattığı siyasî temas girişimlerine Komiserlik bir süre kesin cevap vermemiş, 14 Şubat'ta müzakerelere başlama kararı almış ve 19 Şubat'ta Osmanlı tarafına barış görüşmelerine hazır olduğunu bildirmiştir. 23 Şubat'ta toplanan Seym barış şartlarını belirleme yetkisini üstlenmiş, ardından konferansın Trabzon'da yapılması kararlaştırılmıştır. 14 Mart 1918'de başlayan müzakerelerde Osmanlı heyetine Rauf (Orbay) Bey, Mâverâ-yı Kafkas heyetine ise Akaki Çhenkeli başkanlık etmiştir.⁸⁰⁹

Osmanlı tarafı, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Ardahan, Kars ve Batum sancaklarının Rus birliklerince tahliyesini ve bu bölgelerin yeni statüsünün komşu devletlerle, özellikle Osmanlı Devleti'yle mutabakat içinde belirlenmesini öngören hükümlerini Mâverâ-yı Kafkas yönetimine de kabul ettirmeye çalışmış, söz konusu hükümleri Elviye-i Selâse'nin yeniden kendi hâkimiyetine girmesinin hukukî dayanağı olarak yorumlamıştır. Mâverâ-yı Kafkas Seymi ise Brest-Litovsk şartlarını kabul etmemiştir. Bu anlaşmazlık Trabzon görüşmelerini çıkmaza sürüklerken Osmanlı ordusu, 12 Şubat 1918'de başlattığı ileri harekâtı sürdürmüş; Kars, Ardahan ve Batum üzerinde fiilî denetim kurmaya yönelerek 14 Nisan 1918'de Batum

⁸⁰⁸Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri", s. 45.

⁸⁰⁹Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 131-140; *Трапезундская и Батумская мирные конференции: Февраль-май 1918 года. Документы и материалы*, с. 107-112, 162-186.

şehrini ele geçirmiştir.⁸¹⁰ Seym'in savaş kararı alması ve Mâverâ-yı Kafkas heyetinin Tiflis'e geri çağırılması üzerine Trabzon Konferansı da aynı gün sona ermiştir.

Sahadaki askerî gelişmeler, bu diplomatik sürecin seyrini doğrudan belirlemiştir. Erzincan Mütarekesi'ne rağmen Kafkas Cephesi'nde tam bir sükûnet sağlanamamış, Osmanlı ordusu Rus birliklerinin çözülmesi ve geri çekilmesiyle oluşan otorite boşluğunda ileri harekâtını sürdürerek Mart 1918'de Erzurum dâhil doğudaki önemli merkezleri geri almıştır.⁸¹¹ Osmanlı askerî ve diplomatik makamları bu harekâtı, Rus birliklerinin çekildiği bölgelerde asayişin ortadan kalkması ve Ermeni silahlı birliklerinin Müslüman halka yönelik saldırılarıyla gerekçelendirmiştir.⁸¹² Düzenli Rus kuvvetlerinin büyük ölçüde cepheden çekilmiş olması Osmanlı ilerleyişini kolaylaştırmış, buna karşılık Ermeni birlikleri bazı kesimlerde ciddi direniş göstermiştir; bu nedenle harekâtı bütünüyle “direnişsiz” bir ilerleyiş olarak nitelendirmek doğru değildir. Sahadaki bu değişken askerî tablo, Tiflis merkezli yönetimin cephe üzerindeki fiilî otoritesinin sınırlılığını da ortaya koymuştur. Nitekim Erzincan Mütarekesi'nin 9. bendinde öngörülen, temsilciler aracılığıyla uyuşmazlık çözme mekanizması gelişmeleri durdurmaya yetmemiştir.

Trabzon görüşmelerinin sona ermesinden sonra Tiflis merkezli siyasî yapı yeni bir aşamaya girmiş, 22 Nisan 1918'de Mâverâ-yı Kafkas Seymi, Mâverâ-yı Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸¹³ Mayıs ayında Batum'da yeniden başlayan görüşmelerde Osmanlı heyeti, Brest-Litovsk sınırının ötesine geçen Ahıska ve Ahılkelek talepleri ile Gümrü-Culfa demiryolunun askerî kullanımına ilişkin şartlar ileri sürmüştür. Taraflar arasında anlaşma sağlanamayınca Osmanlı ordusu 15 Mayıs'ta yeniden ileri harekâta geçmiş; Serdarabad ve Baş-Abaran'da Ermeni kuvvetlerinin direnişiyle karşılaşırken Karakilise'de şiddetli çatışmaların ardından üstünlük sağlamıştır.⁸¹⁴

Askerî baskının sürdüğü bu ortamda taraflar, sahadaki zorunluluklar karşısında yerel ve teknik mutabakatlar yapmayı da sürdürmüştür. Bölgedeki Osmanlı esirlerinin iadesi,

⁸¹⁰Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 150-184. Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesinin metni için bk. *Foreign Relations of the United States: 1918, Russia*, Vol. I, “The Conclusion of the Peace of Brest-Litovsk”, p. 443-445.

⁸¹¹Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 408.

⁸¹²Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri*, s. 210-223.

⁸¹³Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 160-162; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 163-184.

⁸¹⁴Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 192-194.

Batum görüşmeleri sırasında 15 Mayıs 1918'de Vehib Paşa ile General Odişelidze arasında imzalanan esir mübadelesi mukavelenamesiyle ilk defa resmî bir çerçeveye kavuşturulmuş,⁸¹⁵ 21 Mayıs'ta ise demiryolu nakliyatına ilişkin bir mutabakat sağlanmıştır.⁸¹⁶ Böylece Mayıs 1918'de Kafkasya'daki esirlerin mübadelesi için ayrıntılı bir mekanizma oluşturulmuş, ancak savaş, ulaşım ve fiilî otorite sorunları nedeniyle bu mekanizmanın uygulanması sınırlı kalmıştır.

Osmanlı Devleti bundan sonra görüşmelerini yeni cumhuriyetlerle ayrı ayrı yürütmüş; 4 Haziran 1918'de Gürcistan ve Ermenistan'la barış ve dostluk antlaşmaları, Azerbaycan'la dostluk antlaşması imzalamıştır. Kuzey Kafkasya (Dağlılar) Hükûmetiyle dostluk antlaşması ise 8 Haziran'da akdedilmiştir. Türkiye-Gürcistan Antlaşması taraflara, kendi topraklarında karşı taraf aleyhine silahlı çetelerin teşkil ve teçhizine engel olma yükümlülüğü getirirken Azerbaycan ve Ermenistan'la yapılan antlaşmalarda da ilgili cumhuriyetlere benzer yükümlülükler yüklenmiştir. Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Ermenistan antlaşmalarının 4. maddeleri, ilgili cumhuriyetin talebi hâlinde Osmanlı Devleti'nin iç düzen ve asayişin sağlanması için silahlı yardımda bulunabilmesine imkân tanımıştır. Gürcistan, kontrolündeki Rus savaş gemilerinin genel barışa kadar silahsızlandırılmasını kabul etmiş; Gürcistan ve Ermenistan antlaşmalarında Müslüman ahalinin dinî ve hukukî statüsüne ilişkin hükümler de yer almıştır. 15 Mayıs tarihli esir mübadelesi mukavelenamesi ise iki ayrı metin hâlinde yeniden düzenlenmemiş, aynı hüküm 4 Haziran'da Gürcistan ve Ermenistan'la tesis edilen hukukî çerçeveye eklenmiş; Azerbaycan'la buna paralel bir esir mübadelesi düzenlemesi yapılmamıştır.⁸¹⁷

Sonuç itibarıyla 1918 ilkbaharında diplomatik müzakereler ile askerî gelişmeler birbirini doğrudan etkilemiştir. Osmanlı askerî üstünlüğü müzakerelerde önemli bir baskı unsuru oluşturmuş, Mâverâ-yı Kafkas yönetimi içinde özellikle Gürcü siyasî çevreleri

⁸¹⁵Vasif Qafarov, *Batum Konfransında Erməni Dövlətinin Yaradılması və İrəvanın Ermənilərə Verilməsi Məsələsi*, Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 2024, s. 64-65; BOA, HR.SYS, no. 2399/1, v. 6-7 (Devlet-i Aliyye-i Osmâniye ile Mâverâ-yı Kafkasya Hükûmeti Beyninde Üserâ Mübadelesi Muâhedenâmesi, 15 Mayıs 1918); aynı vesika, v. 8-10 (Fransızca nüsha).

⁸¹⁶Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri*, s. 576-577.

⁸¹⁷Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri*, s. 628-640. Türkiye-Azerbaycan Dostluk Antlaşması'nın askerî yardıma ilişkin 4. maddesi ile silahlı çetelerin teşkiline engel olma yükümlülüğünü düzenleyen 5. maddesi için ayrıca bk. aynı eser, Ekler, s. 702-703. 15 Mayıs 1918 tarihli esir mübadelesi mukavelenamesinin Gürcistan ve Ermenistan'la kurulan 4 Haziran hukukî çerçevesine eklenmesi için bk. Vasif Qafarov, *Batum Konfransında Erməni Dövlətinin Yaradılması*, s. 64-65; BOA, HR.SYS, no. 2399/1, v. 6-10; BOA, HR.HMS.İŞO, no. 124/19, v. 29-38.

Almanya'nın desteğiyle denge aramıştır. Bu nedenle dönemin Osmanlı-Mâverâ-yı Kafkas ilişkilerini, diplomasi ile askerî gücün birbirinden ayrı değil, aynı sürecin birbirini etkileyen iki unsuru olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

Savaş esirleri bakımından ise varılan sonuç sınırlı kalmıştır. Savaşın ve idarî çözülmenin ağırlaştırdığı iaşe, sağlık ve ulaştırma sorunları, Nargin ve diğer kamplardaki Osmanlı esirlerinin şartlarının yeterince iyileştirilmesini engellemiştir. Bu bakımdan Nargin'de yaşanan sorunları yalnızca Tiflis merkezli yönetime bağlamak yerine, Güney Kafkasya'daki parçalı iktidar ve yetki yapısının bir sonucu olarak görmek gerekir. Esirlerin iaşe, sağlık, güvenlik ve iadesine ilişkin sorunların çözülememesi, Tiflis merkezli yönetim ile Bakü'deki rakip yerel ve Sovyet otoritelerinin oluşturduğu bölünmüş idarî yapının kapasite sınırlarını ve topluluklar arası güvensizliğin ortak siyasî yapı üzerindeki etkisini görünür kılmıştır. Böylece esir meselesi, Güney Kafkasya'daki devletleşme krizinin somut göstergelerinden biri hâline gelmiştir. Federasyonun dağılmasından sonra esirlerin iadesi ise Osmanlı Devleti ile yeni cumhuriyetler arasındaki ayrı antlaşma ve müzakerelerin konusu olmuştur.⁸¹⁸

3.8. BATUM KONFERANSI'NDA ESİRLER MESELESİ (MAYIS-HAZİRAN 1918)

3.8.1. Müzakereler: Siyasî Saikler ve İnsanî Yönleri

1918 yılının Mayıs-Haziran aylarında Batum'da yürütülen barış görüşmelerinde savaş esirleri meselesi, Osmanlı Devleti açısından hem diplomatik-hukukî bir mesele hem de acil bir insanî zorunluluk olarak gündeme gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın eline düşen Osmanlı askerlerinin toplam sayısı farklı kaynaklarda 60.000-65.000 aralığında tahmin edilmektedir. Mahmut Akkor'un aktardığı verilere göre Rusya Devlet İstatistik Kurumu 1 Eylül 1917 için 64.509 esir kaydederken, Poznahirev 1 Mayıs 1918 itibarıyla 47.614 Osmanlı esiri bulunduğunu belirtmektedir. Farklı tarihlere ve kaynak serilerine ait bu rakamlar

⁸¹⁸Federasyonun çözülme sürecinin genel siyasî ve askerî çerçevesi için bk. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 186-196; *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, c. 317-338. Tiflis ve Bakü'deki rakip otoriteler için ayrıca bk. Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri*, s. 103-122.

arasındaki fark, tek başına sevk sırasındaki ölüm sayısı olarak yorumlanamaz.⁸¹⁹ Esir kamplarına ulaşanların durumu da daha önce vurgulandığı üzere son derece ağır olmuştur. Açlık, susuzluk, hastalık ve kötü muamele nedeniyle çok sayıda Osmanlı esiri esaret sırasında hayatını kaybetmiştir. Ölüm oranına ilişkin tahminler kaynaklara göre değişmektedir. Yanıkdağ'ın değerlendirmesi⁸²⁰ ile Poznahirev'in farklı veri serilerine dayanan ölüm tahminlerinin kaynak değeri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.⁸²¹ Bu nedenle Batum görüşmelerinin insanî bağlamı açıklanırken aynı oranların ve hesapların burada yeniden ayrıntılı biçimde sıralanmasına gerek bulunmamaktadır. Bu şartlar karşısında Osmanlı Hükûmeti, esirlerin durumunun iyileştirilmesi ve mümkün olanların süratle yurda döndürülmesi için diplomatik ve idarî girişimlerde bulunmuştur.⁸²² Bu genel tahminlerin yanı sıra, Brest-Litovsk sonrasında Güney Kafkasya şehirlerindeki Türk esirlerinin sayısına ilişkin daha somut bir döküm, Gürcistan Millî Arşivinde korunan bir belge grubunda yer almaktadır. Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti nezdinde Dörtlü İttifak Devletleriyle müzakereleri yürüten Askerî Misyon Başkanlığının Mayıs 1918 tarihli 359 numaralı raporu, esirlerin durumuna dair “daha güvenilir rakamları” içeren cetvelleri takdim ettiğini belirtmekte, ilk esir sevkياتının 20 Mayıs'ta Tiflis'ten Batum'a yapılmasının planlandığını, Karakilise'deki esirlerin yerel makamlarla varılan mutabakata göre Gümrü üzerinden sevk edildiğini, Bakü'deki esirlerin ise ulaşım yolu bulunmadığından şimdilik Batum'a gönderilemeyeceğini kaydetmektedir. Rapora ekli cetvel, Mâverâ-yı Kafkas Seymi şehirlerindeki Türk savaş esirlerinin şehir bazında dağılımını şu şekilde göstermektedir:⁸²³

Tablo 1. Güney Kafkasya Şehirlerinde Bulunan Türk Savaş Esirlerinin Şehir Bazında Dağılımı (Mayıs 1918) (Kaynak: Gürcistan Millî Arşivler İdaresi, Merkezî Tarih Arşivi (Sak'art'velos Erovnuli Arkivi), f. 2032, l. 1, d. 1, v. 7.)

Şehir	Subay	Asker
Bakü	78	7.800
Yelizavetpol (Gence)	-	260
Tiflis	4	1.600

⁸¹⁹ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna”, s. 4. Arşiv temelli esir serisi için ayrıca bk. Mahmut Akkor, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları”, s. 203-204

⁸²⁰ Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, *Journal of Contemporary History*, Vol: 34, No: 1, 1999 (pp. 69-85), p. 84.

⁸²¹ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 184-187, özellikle c. 186-187. Ölüm oranlarına ilişkin kaynak tenkidi için bk. 1.12.4. Toplam esir, kayıp ve dönüş bilançosu için bk. 3.10.7.

⁸²² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 396-398; Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 333-354.

⁸²³ Gürcistan Millî Arşivler İdaresi, Merkezî Tarih Arşivi (Sak'art'velos Erovnuli Arkivi), f. 2032, l. 1, d. 1, v. 7. Belgenin aslı Rusçadır; rapora ekli cetvel de aynı dosyada yer almaktadır.

Şehir	Subay	Asker
Gori	-	106
Kutaisi	-	142
Kafkasya Karadeniz Kıyısı	-	330
Karakilise (bugünkü Vanadzor)	-	3.000
Toplam	82	13.238

Bu döküm, Mayıs 1918 itibarıyla kayıt altına alınabilen Türk esirlerinin yaklaşık %59'unun (7.800 er ve 78 subay) Bakü'de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu toplamın önemli bir bölümünün Nargin ve Zığ karargâhlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmakla birlikte, cetvel bu iki merkez için ayrı rakam vermemektedir. Toplam 82 subay ve 13.238 erden oluşan bu kayıtlı mevcut, savaş boyunca Rusya'ya sevk edilen on binlerce esire kıyasla, 1918 baharında Güney Kafkasya'da fiilen tescil edilebilen esirlerin ulaştığı düzeyi yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Bakü'nün bu tablodaki ağırlığı ise şehrin ve karşısındaki Nargin Adası'nın, Kafkas Cephesi esir sevk sisteminin önemli düğüm noktalarından biri olduğunu bir kez daha göstermektedir. Ruşeni Bey'in Şubat 1918'de yalnız Nargin için verdiği "7.000 esirden 3.000'i Türk" kaydı ile bu cetvel arasındaki fark, kayıtların kapsamı ve tarihleriyle ilişkili olabilir. Eldeki veriler kesin bir açıklamaya elvermemektedir. Petrograd temaları, Brest-Litovsk düzenlemeleri ve Karadeniz üzerinden gerçekleştirilen ilk sınırlı mübadele teşebbüsleri daha önce ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Batum safhası bakımından önemli olan husus, bu önceki hukukî ve diplomatik birikimin Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'daki fiilî otorite parçalanmasına uyarlanmasıdır.

Batum'daki siyasî görüşmeler ile esir mübadelesi aynı zaman diliminde yürütülmüş, ancak mesele yayımlanmış ana diplomatik belgelerde müstakil bir gündem başlığı hâline gelmemiştir. 15 Mayıs 1918 tarihli mukavelename, esir değişimini görüşmelerin neticesinden bağımsız kılarak konuyu askerî kanalda ve ayrı bir hukukî metinle düzenlemiştir.⁸²⁴ Bu düzenleme, siyasî müzakereler sürerken esirlerin iadesinin

⁸²⁴ Bk. Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s. 636. Zeyillerin Osmanlıca asıl metinleri için bk. Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 726-728 (Gürcistan zeyli), s. 733-735 (Ermenistan zeyli). Ek protokollerin (4 Haziran 1918) Rusça metinleri için bk. *Трапезундская и Батумская мирные конференции: Документы и материалы* (Отв. ред. И. Якобашвили), Тифлис, 2018, с. 305-308.

gecikmemesini amaçlamıştır.⁸²⁵ Bununla birlikte konferansın neşredilmiş zabıtları, esir meselesinin masadaki ağırlığı hakkında beklenenden farklı bir tablo sunmaktadır. Batum müzakerelerinin 11-26 Mayıs 1918 tarihleri arasındaki yayımlanmış ana diplomatik belgeleri, ilk oturum zaptı, Mâverâ-yı Kafkas heyetinin iki memorandumu, Osmanlı heyetinin notaları ve cevapları, General von Lossow'un aracılık teşebbüsü ve 26 Mayıs ultimatomu, 48 sayfa tutmasına rağmen esirlerden neredeyse hiç bahsetmemektedir. Bu belge grubunda esirlere ilişkin atıflar son derece sınırlıdır ve verilen örnekler Osmanlı esirlerinin iadesine dair müstakil bir müzakereye delâlet etmez: Mâverâ-yı Kafkas Seymi'ndeki Daşnaksutyun fraksiyonunun 18 Mayıs tarihli telgrafı, Gümrü-Culfa demiryolunun gözetim ve muhafazasının Almanlara, gerekirse bölgede bulunan Alman savaş esirlerinden yararlanılarak yürütülmesini istemekte, 19 Mayıs tarihli iç müzakerede ise heyet reisi Çenkeli, toplantının gecikmesini “gündüz, uzun zamandır ertelediğim esir ziyaretini yapmam gerekiyordu” diyerek izah etmektedir. Bu belge grubunun diplomatik ağırlık merkezi Kars, Ardahan, Batum ve Gümrü meseleleridir.⁸²⁶

Bu sükût, mevcut neşredilmiş zabıtlar çerçevesinde, meselenin ana diplomatik gündemden ayrı yürütüldüğüne işaret etmektedir. Ancak bütün görüşmelerde hiç konuşulmadığını kanıtlamaz. Esir meselesi askerî kanalda ve konferansın akıbetinden bağımsız bir metinle düzenlenmiştir. Aşağıda 3.8.2’de metni tahlil edilecek olan Vehib Paşa-Odişelidze Anlaşması, daha 1. bendinde mübadelenin “Batum’da yürütülen müzakerelerin neticesine bağlanmayacağını” açıkça şart koşmuş, son iki bendiyle de hükümlerin imza anından itibaren ve müzakereler kesilse dahi uygulanacağını güvence altına almıştır. Bu ihtiyat yerinde çıkmıştır: Seym 26 Mayıs 1918’de federasyonu feshetmiş, ortak Mâverâ-yı Kafkas heyeti adına yürütülen müzakereler sona ermiş, fakat esir anlaşması ayakta kalmış ve 4 Haziran’da Gürcistan’la akdedilen Ek Antlaşma’nın 5. maddesiyle yeni hukukî çerçeveye taşınmıştır. Bu bakımdan Osmanlı tarafının esirler

⁸²⁵ 15 Mayıs 1918 tarihli Vehib Paşa-Odişelidze mukavelenamesinin 1, 13 ve 14. bentleri için bk. «Приложение к дополнительному договору», *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, Тифлис, 1919, с. 361, 363 (Dok. № 177).

⁸²⁶ Batum görüşmelerinin 11-26 Mayıs 1918 tarihli yayımlanmış diplomatik belgeleri için bk. *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 262-309, özellikle с. 283-284, 298.

konusundaki kazanımı, meseleyi ana konferans gündeminden bağımsız ve yürürlük güvencesine sahip bir metne bağlayabilmesidir.⁸²⁷

3.8.2. Antlaşma Metinlerinde Esir Hükümleri ve Pratik Uygulamalar

Batum sürecinde esirlerin mübadelesine ilişkin düzenlemenin temelini, Güney Kafkasya’da ortaya çıkan yeni siyasî yapıların ve sahadaki fiilî denetim sorunlarının şartlarına uyarlanan 15 Mayıs 1918 tarihli Vehib Paşa-Odişelidze Mukavelenamesi oluşturmuştur. Daha sonra 4 Haziran 1918’de Gürcistan ve Ermenistan’la imzalanan antlaşmalarla, 15 Mayıs tarihli esir mübadelesi düzenlemesi yeni devletlerle tesis edilen hukukî ilişkilerin bir parçası hâline getirilmiştir.⁸²⁸ Burada iki ayrı düzenlemeden değil, aynı esir mübadelesi metninin iki farklı antlaşmaya eklenerek yeniden geçerli kılınmasından söz edilmektedir. 15 Mayıs 1918 tarihli esir mübadelesi mukavelenamesi, hem Gürcistan’la akdedilen *Muahede-i Munzamma* ’ya hem de Ermenistan’la imzalanan *Sulh ve Muhadenet Muahedenamesine* zeyil olarak aynen dâhil edilmiştir. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında karşılıklı bir savaş esiri meselesi bulunmadığından, söz konusu düzenleme esas itibarıyla Gürcistan ve Ermenistan bakımından önem taşımıştır. Gürcistan’la aynı tarihte imzalanan Ek Antlaşma, esir mübadelesini müstakil bir metne atıf yoluyla düzenlemesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Antlaşmanın 5. maddesi, Osmanlı Hükûmeti ile o tarihte artık dağılmış bulunan Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti arasında esirlerin karşılıklı iadesine ilişkin olarak daha önce akdedilmiş mukavelenamenin suretini metne eklemiş ve bu düzenlemeyi iki âkit taraf arasında geçerli kabul etmiştir. Söz konusu mukavelename, Kafkas Cephesi’ndeki Osmanlı ordularının kumandanı Ferik Vehib Paşa ile Mâverâ-yı Kafkas heyeti nezdindeki askerî misyonun başkanı General Odişelidze arasında 15 Mayıs 1918’de Batum’da imzalanmış, murahhas heyet reisleri Halil Bey ile N. Ramişvili’nin de onaylarını taşımıştır. On dört

⁸²⁷ «Приложение к дополнительному договору», *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 361, 363 (bent 1, 13 ve 14). Antlaşmayı Mâverâ-yı Kafkas adına imzalayan General Odişelidze, Mâverâ-yı Kafkas heyeti nezdindeki askerî misyonun başkanı ve heyet başkanınca yetkilendirilmiş temsilciydi; bk. *Трапезундская и Батумская мирные конференции*, с. 307.

⁸²⁸ Enis Şahin, “Osmanlı’nın “Unutulmuş Son Diplomasi” Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: 8 (Hukuk ve Diplomasi-Türk-Ermeni İlişkileri)*, (Yay. haz.: Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022 (ss.79-98), s. 89-90. Antlaşmanın (15 Mayıs 1918 tarihli Geçici Ek Antlaşma’ya ilâve) tam metni için bk. *Трапезундская и Батумская мирные конференции*, с. 307-308 (md. 1, 6, 11, 14).

bentten oluşan metinde esir mübadelesinin Batum'daki siyasî müzakerelerin sonucuna bağlanmaması açıkça hükme bağlanmış, Türk esirlerini taşıyacak ilk trenin imzadan itibaren dört ilâ yedi gün içinde Batum'a ulaşması ve bütün mübadele işlemlerinin en geç dört hafta içerisinde tamamlanması öngörülmüştür.⁸²⁹

Mukavelenamenin 2. bendi, bu çalışmanın konusu bakımından özel bir önem taşımaktadır. Buna göre Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti, Mâverâ-yı Kafkasya'da bulunan bütün Türk savaş esirlerini, subay ve er ayrımı gözetmeksizin Osmanlı yetkili makamlarına teslim etmeyi taahhüt etmiştir. Bununla birlikte, hükûmet otoritesinin henüz bütünüyle tesis edilemediği Bakü vilayeti gibi bölgelerde bulunan Türk esirlerinin ancak uygun şartların oluşmasından sonra iade edilebileceği belirtilmiş ve bu taahhüdün mümkün olan en kısa sürede yerine getirilebilmesi için gerekli vasıtaların ayrıca bildirileceği ifade edilmiştir. Böylece Osmanlı tarafı esirlerin iadesi konusunda hukukî bir taahhüt elde ederken, Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti de Bakü üzerindeki fiilî hâkimiyetinin yetersizliğini antlaşma metnine yansıtmıştır. Nargin'de tutulan Osmanlı esirlerinin durumu bakımından bu hüküm, 1918 yazında hukukî yükümlülüklerle sahadaki siyasî ve askerî güç dengesi arasındaki uyumsuzluğu açık biçimde ortaya koymaktadır.⁸³⁰ Anlaşmanın usule ilişkin hükümleri, daha sonraki iade düzenlemelerinde görülecek mekanizmaların erken bir örneğini teşkil etmektedir. Mübadele mahalli olarak Batum belirlenmiş, işlemlerin yürütülmesi için tarafların temsilcilerinden oluşan bir Muhtelit Komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Tarafların ellerinde bulunan esirlerin mevcudunu üç gün içinde karşılıklı olarak bildirmeleri öngörülmüş, mübadelenin her iki tarafta eş zamanlı biçimde tamamlanabilmesi amacıyla Osmanlı ordusunun, Mâverâ-yı Kafkasya'dan gönderilecek her esir kafilesine karşılık iki taraftaki toplam esir sayıları arasındaki oran nispetinde Kafkasyalı esiri serbest bırakması kabul edilmiştir. Esirlerin mübadele mahalline ulaşınca kadar iâşesi, onları elinde bulunduran tarafın sorumluluğuna bırakılmış, teslim işlemlerinin dezenfeksiyondan sonra gerçekleştirilmesi şart koşulmuştur. Her esire kimliğini gösteren bir vesika verilmesi, bunun mümkün

⁸²⁹ «Приложение к дополнительному договору», *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 361-363 (Dok. № 177); «Дополнительный договор между Оттоманской Империей и Грузинской Республикой» [4 июня 1918 г.], md. 5, aynı eser, с. 360 (Dok. № 176); Osmanlıca asıl metin için Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 726-728, 733-735.

⁸³⁰ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 361 (bent 2). Metin, otoritenin henüz tam tesis edilemediği mahaller için örnek olarak doğrudan "Bakü Vilayeti"ni zikretmektedir.

olmadığı hâllerde ise her kabile için Muhtelit Komisyon tarafından tasdik ve tescil edilmiş toplu bir listenin hazırlanması kararlaştırılmıştır. Esaret sırasında hayatını kaybedenlerin isimleri, ölüm tarih ve sebepleri ile defin yerlerinin taraflarca tasdikli belgeler aracılığıyla karşı tarafa bildirilmesi de hükme bağlanmıştır. Hasta esirlerin taşınması için özel trenlerin tahsis edilmesi, nakli mümkün olmayan hastaların bulunduğu yerlerde ise yeterli sağlık personelinin bırakılması öngörülmüştür. Mukavelename, subayların durumunu da ayrıca düzenlemiştir. Buna göre muvazzaf Kafkasyalı subaylar iade edilecek, mütekit subaylar ise istemeleri hâlinde Osmanlı topraklarında kalabilecekti. Memleketlerine dönmeyi tercih etmeyenlerin isimlerinin taraflar arasında karşılıklı olarak bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine de arzu etmeleri hâlinde anlaşma hükümlerinden yararlanma imkânı tanınmıştır. Son olarak metin, hükümlerinin imza anından itibaren yürürlüğe gireceğini ve Batum'daki siyasî müzakerelerin kesintiye uğraması hâlinde dahi esir mübadelesine ilişkin düzenlemelerin uygulanmaya devam edeceğini açıkça hükme bağlamıştır.⁸³¹

Antlaşma hükümleri açık ve bağlayıcı bir çerçeve ortaya koymasına rağmen, savaş esirlerinin fiilen serbest bırakılması ve memleketlerine ulaştırılması öngörülen hızda gerçekleşmemiştir. Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından sınırlı ölçekte bazı iade ve mübadele işlemleri başlamışsa da Rusya'daki iç savaş, siyasî otorite boşluğu ve ulaşım hatlarındaki aksaklıklar süreci ciddi biçimde yavaşlatmıştır. Buna Osmanlı coğrafyasındaki nakliye güçlükleri de eklenince, çok sayıda esir 1918 yılının ortalarına gelindiğinde hâlâ yurtlarına dönememiştir.⁸³² Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından Alman komisyonlarının aracılığıyla Ukrayna ve Rusya'da bulunan bazı Osmanlı esirlerinin yurda dönüşü sağlanabilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı makamları, esirlerin iadesini hızlandırmaya yönelik girişimlerini sürdürmek zorunda kalmıştır. 15 Mayıs 1918 tarihli mukavelename mübadele mahalli olarak Batum'u belirlemişti. Ancak Bakü'den Batum'a uzanan sevk güzergâhının kullanılamaması, Rusya'daki iç savaş ortamı ve demiryolu ulaşımındaki ciddi aksaklıklar, geniş kapsamlı bir mübadelenin uygulanmasını önemli ölçüde güçleştirmiştir. Bu nedenle Osmanlı esirlerinin kayda değer bir bölümü 1918 sonrasında da Rusya topraklarında kalmış, iade meselesi 1920'lerin ilk yarısına

⁸³¹ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, c. 363 (bent 6-14).

⁸³² Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 7. Krş. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 445-446.

kadar devam eden idarî ve diplomatik girişimlerin konusu olmuştur.⁸³³ Nitekim TBMM Hükûmeti, henüz yurda dönememiş askerî ve sivil esirlerin iadesini yeniden düzenlemek amacıyla 28 Mart 1921’de Sovyet Rusya ile Moskova’da Esirlerin İadesi Sözleşmesi’ni imzalamış ve böylece yeni bir hukukî çerçeve oluşturmuştur.⁸³⁴ Bu durum, 1918’de kabul edilen ayrıntılı iade hükümlerinin sahadaki siyasî belirsizlikler ve lojistik güçlükler nedeniyle bütünüyle hayata geçirilemediğini ortaya koymaktadır.

3.8.3. Batum Sonrası: İade Süreci ve Askerî Sonuçlar

15 Mayıs 1918 tarihli mübadele mukavelenamesi, iade edilen Osmanlı esirlerinin yeniden askerî hizmete alınıp alınmayacağını düzenlememiştir. Nuri Paşa 25 Mayıs 1918’de Gence’ye gelerek Kafkas İslam Ordusu’nun teşkiline başlamış, haziran ayından itibaren ordu, düzenli Osmanlı birlikleriyle takviye edilerek Azerbaycan harekâtına hazırlanmıştır.⁸³⁵ Bununla birlikte mevcut kaynaklar, esaretten dönen Osmanlı askerlerinin bu birliğe hangi sayıda katıldığını belgelememektedir. İade edilenlerin kaçının yeniden silah altına alındığı veya Filistin ve Mezopotamya cephelerine sevk edildiği de tespit edilememektedir.

Uzun süreli esaretin yol açtığı açlık, hastalık ve kötü muamele, çok sayıda Osmanlı askerinde ciddi sağlık sorunları doğurmuştur.⁸³⁶ Bununla birlikte mevcut kaynaklar, iade edilen esirlerin yeniden cepheye sevki veya birliklerine intibakı hakkında toplu veriler sunmamaktadır. Rusya’daki Bolşevik propaganda ortamıyla temas etmiş bazı esirler hakkındaki güvenlik kaygıları döneme ilişkin literatüre yansımıştır.⁸³⁷ Bu münferit örnekler, dönen bütün esirlere yönelik genel bir hükme dönüştürülemez. Hilâl-i Ahmer’in esirlere yönelik yardım ve haberleşme faaliyetleri bilinmektedir.⁸³⁸ Ancak mevcut

⁸³³ 15 Mayıs mukavelenamesinin mübadele yeri olarak Batum’u belirleyen 6. bendi için bk. *Трапезундская и Батумская мирные конференции: Документы и материалы* (Отв. ред. И. Якобашвили), Тифлис, с. 363. Yusuf Akçura’nın 2 Ekim 1919 tarihli “Rusya’da bulunan esirlerimiz” yazısına dayanan hesaba göre 1919 Eylül ayında Rusya’da 10.500 esir kalmıştı. İadenin Mondros sonrasında teşkilatsız biçimde sürdüğüne dair bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 456-457.

⁸³⁴ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 7.

⁸³⁵ Nâsır Yüceer, s. 72-74.

⁸³⁶ Mahmut Akkor, “I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, s. 47-55.

⁸³⁷ Krş. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 457: Kurat, sefaletten kurtulmak için Kızıl Ordu’ya yazılan Türk esirlerinden bazılarının Bolşevik propagandasına kapıldığını ve Türkiye’de faaliyette bulunduklarının anlaşıldığını kaydeder.

⁸³⁸ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, Akçuraoglu Yusuf: s. 44-45.

kaynaklar, Batum'dan dönen esirler için özel ve düzenli bir rehabilitasyon programı kurulduğunu göstermemektedir.

Karşı tarafa mensup esirlerin iadesi de savaşın sürdüğü koşullarda güvenlik boyutu taşıyordu. Osmanlı tarafı, elindeki Mâverâ-yı Kafkasya'ya mensup askerî esirleri karşılıklı mübadele kapsamında iade edecekti.⁸³⁹ 4 Haziran tarihli Türk-Gürcü Geçici Ek Antlaşması'nın Gürcü ordusunun derhal terhis edilmesine ilişkin hükmü, metinde iade edilen esirlerin yeniden silahlanmasını önleme gerekçesine doğrudan bağlanmamıştır.⁸⁴⁰ Bu nedenle bu terhis hükmünü esir mübadelesine özgü bir güvence olarak değil, genel askerî denetim düzeni içinde değerlendirmek gerekir.

Sonuç olarak, Batum düzenlemeleri esirlerin süratle iadesi için ayrıntılı bir hukukî çerçeve kurmuş, ancak uygulamanın ölçeği ve iade edilenlerin yeniden askerî hizmete alınma oranı mevcut kaynaklarla kesinleştirilememiştir. Esir mübadelesinin muhtemel askerî sonuçları ile Türk-Gürcü Ek Antlaşması'ndaki genel terhis hükmünü birbirinden ayırmak gerekir. İade süreci tamamlanamadan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır.

3.9. AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ (1918-1920) VE OSMANLI SAVAŞ ESİRLERİ

3.9.1. Bağımsızlık İlanı Sonrası Güvenlik, Ordu ve İnsan Gücü Sorunları

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) bağımsızlığını ilan ettiğinde, Mart-Nisan 1918'de Bakü ve çevresinde yaşanan şiddet olaylarının doğurduğu ağır bir güvenlik ve insanî krizle karşı karşıya bulunuyordu. Bakü Sovyetine bağlı Bolşevik kuvvetlerle Taşnak ve Ermeni silahlı birliklerinin faaliyetleri ciddi can ve mal kayıplarına yol açmıştı. Aynı dönemde eski İrevan kazasından gelen haberlerde 206 köyün tahrip

⁸³⁹ «Приложение к дополнительному договору», *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 361-363 (Dok. № 177, bent 2-5).

⁸⁴⁰ «Дополнительный договор между Оттоманской Империей и Грузинской Республикой» [4 июня 1918 г.], md. 1, *Трапезундская и Батумская мирные конференции*, с. 305. Hüküm, Gürcistan Cumhuriyeti ordusunun derhal terhis edilmesini düzenlemektedir.

edildiği ve göçmenlerin sayısının 150.000'e ulaştığı bildirilmekteydi.⁸⁴¹ Bu insanî kriz, yeni Cumhuriyet için acil bir güvenlik tehdidi oluşturmuştur. Diğer yandan, Gürcistan'ın 26 Mayıs 1918'de Seym'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesiyle Mâverâ-yı Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti dağılmış, bunun üzerine 28 Mayıs'ta Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş, Ermeni Millî Konseyi de 30 Mayıs tarihli bildirisiyle Ermeni vilayetlerinde en yüksek idarî otorite olduğunu açıklamıştır. AHC bir taraftan bu yeni komşularla sınır sorunlarını çözmeye çalışırken, diğer taraftan iç asayiş ve dış savunma alanlarında ciddi zaafılarla karşı karşıya kalmıştır.

Yeni Hükûmetin karşı karşıya bulunduğu başlıca sorunlardan biri, yeterli insan gücüne sahip, düzenli ve savaş kabiliyeti yüksek bir millî ordunun henüz oluşturulamamış olmasıydı. AHC'nin kuruluşundan önce Müslüman Kolordusu ile çeşitli yerel milis ve gönüllü birlikleri teşkil edilmiş olmakla birlikte, bu kuvvetler personel, silah ve teçhizat, askerî eğitim, disiplin ve merkezî komuta bakımından önemli yetersizlikler taşıyordu. Çarlık ordusunda hizmet etmiş Azerbaycanlı subayların mevcudiyeti teşkilatlanma açısından belirli bir imkân sağlasa da Rus ordusunun çözülmesi ve bölgedeki genel otorite boşluğu askerî yapılanmayı daha da zorlaştırmıştı. Bu nedenle Cumhuriyet Hükûmeti, iç güvenlik ve asayişi sağlamak, ülkenin toprak bütünlüğünü korumak ve merkezî otoriteyi güçlendirmek amacıyla düzenli bir askerî gücün süratle oluşturulmasını öncelikli meselelerden biri olarak ele almak zorunda kalmıştır.⁸⁴²

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetlerine esir düşen binlerce Osmanlı askeri, 1917 devrimleri sonrasında ortaya çıkan yeni siyasî ve askerî şartların etkisiyle yeniden gündeme gelmiştir. Rus ordusunun çözülmesi ve Rusya'nın savaştan çekilme sürecine girmesi, hem bu esirlerin yurda dönüş imkânlarını hem de Kafkasya'daki muhtemel rollerini yeniden değerlendirmeye açmıştır. Osmanlı askerî uygulamasında esaretten kurtulan zabıtların doğrudan yeniden kıta hizmetine alınmaması genel bir teamül olmakla birlikte, Kafkasya'daki olağanüstü şartlar nedeniyle fırka kumandanlarına karşılaştıkları esaretten kurtulmuş zabıtları maiyet ve hizmetlerine alma

⁸⁴¹ Aydın Balayev, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu: 1917-1918-ci illər milli mücadiləsi*, JekoPrint, Bakı, 2022, s. 213-234; İsmayıl Musa, "Azerbaycan-Osmanlı Siyasi-Askeri İlişkileri (1917-1918)", *Belleten*, Cilt: 64, Sayı: 240, 2000 (ss. 509-522), s. 512.

⁸⁴² Aydın Balayev, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu*, s. 288, 295; Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, (Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2023, s. 56, 77.

yetkisi verilmiştir.⁸⁴³ Böylece eski savaş esirlerinden yararlanılması, bölgeye yönelik siyasî ve askerî planların unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Umûr-ı Şarkıyye Dairesi adıyla faaliyet gösteren teşkilatı, 1917 sonlarından itibaren Kafkasya ile Orta Asya'daki Türk ve Müslüman topluluklarla bağlantı kurulmasına ve Osmanlı nüfuzunun bölgede güçlendirilmesine yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.⁸⁴⁴ Bu çerçevede, Kafkasya'da bulunan veya esaretten kurtulan Osmanlı subay ve askerlerinin bölgedeki askerî teşkilatlanmada değerlendirilebileceği düşünülmüştür. Yırsutimur'un Hasan Ruşeni Bey'e attettiği 16 Şubat 1918 tarihli raporda, Nargin Adası'ndan çıkarılan Türk zabitlerinin Bakü'de istihdam edildiği ve adada kalan Türk esirlerinin kurtarılmasına özel önem verildiği kaydedilmektedir.⁸⁴⁵ Bu kayıt, eski esir personelin Kafkasya'ya yönelik planlarda somut biçimde hesaba katıldığını göstermektedir.

Esaretten kurtulan Osmanlı askerî personelinin bir bölümünün önce yerel teşkilatlarda, ardından Kafkas İslam Ordusu'nun bazı birliklerinde değerlendirilmesi, Azerbaycan'daki yetişmiş askerî personel ve insan gücü ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlayan pratik çözümlerden biri olmuştur. Kafkasya'daki şartların zorunlu kıldığı bu uygulama, esaretten dönen personelin derhâl cephe hizmetine alınmaması yönündeki genel teamüle bölge bakımından getirilen istisnalardan birini ifade etmektedir. Bu nedenle 1918 yılı boyunca Osmanlı esirlerinin kurtarılması ve bunlardan bir bölümünün askerî teşkilatlanmaya dâhil edilmesi, İstanbul merkezli Kafkasya siyasetinin Azerbaycan'daki güvenlik ve personel ihtiyaçlarıyla kesiştiği önemli alanlardan birini oluşturmuştur.⁸⁴⁶ Bu gelişmeler, Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası çevresinde Osmanlı askerî varlığının bölgedeki güvenlik sorunlarını giderecek bir güç olarak görüldüğünü ve ortak bir mücadele beklentisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı askerinin bölgeye davet edilmesi yönündeki girişimler yalnızca beyannameler ve siyasî çağrılarla sınırlı

⁸⁴³ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 77. Müellif, ATBD'de neşredilen askerî belgelere dayanarak, genel teamüle istisna olmak üzere fırka kumandanlarına karşılaştıkları esaretten kurtulmuş Osmanlı zabitlerini maiyet ve hizmetlerine alma yetkisi verildiğini kaydetmektedir.

⁸⁴⁴ Nəsiman Yaqublu, *Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanca*, Bakı, 2013, s. 116 ("Umûr-ı Şarkıyye" Dairesinin Kafkasya'daki faaliyetine dair).

⁸⁴⁵ Dilşad Yırsutimur, *Kafkaslar-Anadolu-İran Üçgeninde Bir İttihatçı Ruşeni (Barkın) Bey*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya, 2019, s. 69-70; BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 1-4. Belgenin 16 Şubat 1918 tarihli üst yazısında rapor "Rüştü Bey'den alınan rapor" olarak tanımlanmakta, Yırsutimur ise metni Hasan Ruşeni Bey'e atfetmektedir.

⁸⁴⁶ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, s. 77, 147.

kalmamış, zamanla örgütlü temas ve diplomatik teşebbüslere de dönüşmüştür. Müsavat önderlerinden Nasip Yusufbeyli'nin girişimiyle gerçekleştirilen ve İttihat Fırkasından Hudadat Refibeyli ile Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Sefiyurtlu (Aslan Bey Safikürdski)'nin da katıldığı toplantıda alınan karar doğrultusunda, Gence Millî Komitesini temsilen Osmanlı askerî yardımını talep etmek üzere özel bir heyet İstanbul'a gönderilmiştir. Aynı dönemde Trabzon Konferansı'na katılan Kafkasya Heyetinin Müslüman delegeleri de bölgedeki siyasî ve askerî kargaşanın sona erdirilebilmesi amacıyla Osmanlı kuvvetlerinin gecikmeksizin Kafkasya'ya gönderilmesini gerek resmî gerekse gayri resmî görüşmelerde Osmanlı heyetinden talep etmişlerdir.⁸⁴⁷ Böylece 1918 yazına gelindiğinde AHC Hükûmeti, karşı karşıya bulunduğu güvenlik sorunlarını aşmak ve askerî teşkilatlanmasını güçlendirmek için Osmanlı Devleti'nin sağlayacağı askerî desteği başlıca çözüm yollarından biri olarak değerlendirmiştir.

3.9.2. Savaş Esirlerinin Siyasî ve Askerî Gündemdeki Yeri

Esir meselesinin 1918'de askerî gündeme girmesi, Rusya'daki bütün Osmanlı esirlerinin bir insan gücü kaynağı olarak görüldüğü anlamına gelmemektedir. Kaynaklarda somut biçimde izlenebilen grup, Nargin'den çıkarılan veya Rusya'nın başka bölgelerinden firar ederek Bakü ve Gence'ye ulaşan sınırlı sayıdaki subay, küçük zabıt ve erden oluşmaktadır.⁸⁴⁸ Bu personelin askerî eğitim ve teşkilat tecrübesi, yerel kuvvetlerin subay ve eğitici ihtiyacının ağır olduğu bir dönemde önem kazanmıştır.⁸⁴⁹ Buna karşılık mevcut belgeler, eski esirlerin toplam sayısını, hangi yolla serbest kaldıklarını ve ne kadarının fiilen silahlı hizmete girdiğini toplu olarak göstermemektedir. Belgelerin önemli bölümü Osmanlı görevlilerinin raporları ile sonradan kaleme alınmış hatıratlardan oluşmaktadır. Bunlar teşkilatlanmanın varlığını gösterse de birlik mevcutları, faaliyetlerin sürekliliği ve fiilî muharip hizmet konusunda aynı ölçüde kesin bilgi sağlamamaktadır. Bu nedenle esirlerin askerî rolü bütün esir kitlesine teşmil edilmemeli, belgelerde adı veya görevi

⁸⁴⁷ Gıyas Şüküroğlu, "Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi (16-18 Haziran 1918)", *Belleten*, Cilt: 88, Sayı: 312, 2024 (ss. 541-572), s. 552-553. Heyetin İstanbul seyahati için ayrıca bk. Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)", *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Mart 2016 (ss. 75-100), s. 78-90.

⁸⁴⁸ Merve Üner, *1. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki Türk Esir Kampları*, s. 165.

⁸⁴⁹ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, s. 77.

belirlenebilen kişi ve birlikler üzerinden değerlendirilmelidir. Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin faaliyetleri ile Hasan Ruşeni Bey çevresindeki teşkilatlanmaya ilişkin kayıtlar, esir kökenli personelden özellikle eğitim, yerel milislerin düzenlenmesi ve sınırlı sayıdaki birliklerin kurulmasında yararlanıldığını göstermektedir.⁸⁵⁰ Bu faaliyet bir yandan esirlerin kurtarılmasıyla, diğer yandan Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya girişini kolaylaştırmaya yönelik planlarla bağlantılıdır.⁸⁵¹ Aşağıdaki alt başlıkta incelenen raporlar, eski esirlerin askerî teşkilatlanmadaki sınırlı fakat somut katkısının kapsamını ve uygulama biçimlerini ortaya koymaktadır.⁸⁵²

3.9.3. Osmanlı Savaş Esirlerinin Kafkasya'ya Nakli ve Teşkilatlanma Süreci

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya gönderdiği gizli görevliler, esirlerden yararlanmak üzere erken bir safhada harekete geçmiştir. Bu faaliyetin en somut kayıtlarından biri, 16 Şubat 1918 tarihli üst yazıyla Hariciye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdîriyetine gönderilen ve üst yazıda “Rüştü Bey'den alınan rapor sûreti” olarak tanımlanan belgedir. Buna karşılık söz konusu rapor bazı araştırmacılar tarafından Hasan Ruşeni Bey'e atfedilmektedir. Raporda, Nargin Adası'ndan tedricen kaçırılan Türk zabıtlarının Bakü'deki askerî teşkilatta istihdam edilmeye başlandığı, yeni kurulan Harbiye Mektebi ile İhtiyat Mektebinin bu zabıtların idaresine verildiği bildirilmektedir. Rapora göre adada bulunan yedi bin esirden üç bini Türk'tür ve sefalet içindeki bu esirlerin bir an önce kurtarılması gerekmektedir. Aynı belgede, “*Ordumuzun Kafkas toprağına girmesi yalnız Kafkasya değil, hattâ Türkistan bile ciddi işlere sevk edecek ve sûret-i kat'ıyyede kurtaracaktır*” denilmektedir.⁸⁵³ İstihbarat subayı Hasan Ruşeni Bey, 1918 başlarında Bakü ve çevresinde yeraltı teşkilatlanmasını yürütürken, Nargin Adası'ndan kurtarılan Türk zabıtlarından askerî teşkilatlanmada yararlanmaya başlamıştır. Yüzbaşı Sadettin Efendi'nin raporuna göre Bakü civarındaki köylerde 15, şehir merkezinde ise 18 Türk subayı Ruşeni Bey'in emrinde askerî teşkilatlanmayla meşguldü. Ruşeni Bey'in başka bir raporunda ise esaretten firar eden 30 subayın katılımıyla, Kaymakam Mehmet Şükrü Bey

⁸⁵⁰ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, s. 110–112.

⁸⁵¹ Dilşad Yirsutimur, *Kafkaslar-Anadolu-İran Üçgeninde Bir İttihatçı Ruşeni (Barkın) Bey*, s. 56, 147.

⁸⁵² Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, s. 56, 77, 147.

⁸⁵³ BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 1-4. Belgenin transkripsiyonu için bk. Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, *Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)*, Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2017, s. 33-35; Dilşad Yirsutimur, s. 69-70.

kumandasında Bakü civarında “Mukaddes Alay” adıyla Birinci Türkiye Alayının teşkil edildiği ve bu alay için sancak talep edildiği bildirilmektedir.⁸⁵⁴ İkincil literatürde ayrıca, İsa Bey Aşurbeyov’un organizatörlüğünde Bakü dışında mevcudu 5.000 kişi olarak verilen bir yerel teşkilat oluşturulduğu ileri sürülmektedir.⁸⁵⁵

Bu teşkilatlanma girişimlerinin bir bölümünde, Nargin Adası’ndan kaçırılan ve yeniden askerî faaliyete katılan Osmanlı subayları komuta ve eğitim görevleri üstlenmiştir. Ruşeni Bey, 21 Şubat 1918’de 3. Ordu Kumandanı Vehib Paşa’ya yazdığı mektubunda, kendisine yeterli sayıda subay verilmesi hâlinde çok geniş bir seferberlik gerçekleştirebileceğini ileri sürmüş ve şu son derece iddialı taahhütte bulunmuştur: “*Vaziyet pek müsaittir. Sizi temin ederim ki Afganistan’a kadar yol açıktır. Yalnız Gence’ye kadar ilerler ve bendenize 500 değerli zabıt verirsiniz iki ayda yarım milyon asker hazırlayacağıma ve Kafkas’ın her yerinde Osmanlı bayrağını çektireceğime söz veririm...*” Mektubun anteti, Ruşeni Bey’in Bakü’de teşkil ettiği fırkanın adını da vermektedir: “*Büyük Türkiye ve İttihat-ı İslam Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası Merkezi Umumi.*”⁸⁵⁶

Nargin’den zabıt kaçırma işinin nasıl yürüdüğü ve adayla şehir arasındaki bağın niteliği, hadisenin içinden gelen bir şahidin ifadesiyle somutlaşmaktadır. Bakü Millî Komitesinin ada ile arasında düzenli bir haberleşme kanalı bulunuyordu: Sibirya’dan firar edip Bakü’ye ulaşan Hüsamettin Efendi’ye komite âzâsı Mirza Davut’un kılavuz olarak verdiği Mir Mehmet adlı komitacı, aynı zamanda “Millî Komite merkeziyle Nargin adasındaki Türk esirler arasında ulaştırmacılık işi” görmekteydi. Tuğaç’ın anlattığına göre, bu kanal yalnız firar tertibinde değil, esirler hakkında bilgi edinilmesinde de kullanılmıştır. Erzurum tahkimat planlarını Ruslara verdiği ve bunun şehrin zayıf bir noktadan düşmesine yol açtığı esirler arasında ileri sürülen Arnavut Topçu Yüzbaşısı

⁸⁵⁴ Gıyas Şüküroğlu, Kafkas İslam Ordusu, s. 56. Yüzbaşı Sadettin Efendi’nin raporuna göre Bakü civarındaki köylerde 15, şehir merkezinde 18 Türk subayı askerî teşkilatlanmayla meşguldü (ATASE, BDH, nr. 1847/89, F. 1-11). Ruşeni Bey’in raporuna göre ise esaretten firar eden 30 subayın katılımıyla Kaymakam Mehmet Şükrü Bey kumandasında “Mukaddes Alay” adıyla Birinci Türkiye Alayı teşkil edilmiş ve alay için sancak talep edilmiştir (ATASE, BDH, nr. 51/243-A, F. 1-5; nr. 1847/89, F. 6-1).

⁸⁵⁵ Gıyas Şüküroğlu, Kafkas İslam Ordusu, s. 56. Şüküroğlu’nda adı “İsa Aşurbeyli” olarak geçer; Bakü dışında 5.000 mevcutlu teşkilat bilgisi doğrudan arşiv kaydı olarak değil, Michael A. Reynolds ve Atilla Güler’e dayanan ikincil bir aktarım olarak verilmektedir.

⁸⁵⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 746-747; aktaran Dilşad Yirsutimur, s. 72-73; Erdal Aydoğan, “Pantürkçülük: Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni”, s. 363, 373-374. Yirsutimur’un aktarımında “Gence’ye kadar ileriler” biçiminde görülen ifade bağlama uygun olarak “Gence’ye kadar ilerler” şeklinde okunmuştur.

Rifat, Bakü’de hocalık talebiyle Millî Komiteye başvurduğunda, Mirza Davut adadaki Türk esir zabitleri arasında gizli bir tahkikat yaptırmış ve şahsın teşhisi üzerine Rifat bir daha dönmek üzere bir köye gönderilmiştir.⁸⁵⁷ Bu kanalın neticesi dönemin İstanbul basınına da yansımıştır: Bakülü Hüseyinzade Zeynelabidin Efendi ve arkadaşlarının yardımıyla esaretten firar eden Binbaşı Kemal Bey, Yüzbaşı Hasan Basri Bey, Yüzbaşı Galip Bey, Yüzbaşı Nedim Bey ve Mülazımievvel Sabit Bey Bakü’de bir harp okulu tesis etmiş ve başta Zeynelabidin Efendi olmak üzere 200 kadar Bakülü genci burada eğitmişlerdir.⁸⁵⁸ Esir zabitlerin bu faaliyetinin münferit olmadığını, Şubat 1918’de 3. Ordu Kumandanlığına sunulan bir rapor da teyit etmektedir. Sibiryâ’dan firar ederek Suşehri’ne ulaşan Hüsamettin Efendi, bölgedeki askerî vaziyeti hulâsa ederken “İslâmlarda teşkil edilmiş, talim ve terbiye görmüş muntazam kıta yoktur” tespitinin hemen ardından, “Son zamânlarda Osmânîli üserâ zâbitân ve küçük zâbitânı marifetiyle ekser yerlerde silâhlı İslâm ahâlî talim görmekte idi” demektedir. Aynı rapora göre ahali kısmen silahlıdır ve “Silâhı en çok olan, Gence havâlisi halkıdır.”⁸⁵⁹ Benzer bir teşkilatlanma örneği Gence bölgesinde yaşanmıştır. 1917 sonlarında Gence’de faaliyet gösteren Millî Komite, yerel savunma kuvvetleri oluşturmak için çalışırken, bölgeye ulaşan Osmanlı esirlerinden de yararlanmıştı. Osmanlı teğmenlerinden Hüsamettin Efendi, Sibiryâ’daki esir kampından kaçarak Gence’ye ulaşmış ve burada kısa sürede teşkilatlanma çalışmalarına katılmıştır. Hüsamettin Efendi, daha önce hastanelerde tedavi görmüş 8-10 esir Türk erini bir araya getirmiş; içlerinde göğsü harp madalyalı, iyi yetişmiş Ankaralı Halil Onbaşı’nın da bulunduğu bu erler teşkilatın çekirdeğini oluşturmuştur. Gence Millî Komitesine bağlı Difai grubuna dâhil silahlı gençlerden bir takım kurulmuş ve başında, aynı zamanda Difai teşkilatının reisi olan Naki Şeyhzamanlı yer almıştır. İkinci takım ise Gence’nin Bağbambaşı mahallesinin silahlı gençlerinden teşkil edilmiş, başında bir aralık vali muavinliği de yapmış ve mahalle halkı üzerinde

⁸⁵⁷ Hüsamettin Tuğaç, s. 174-175. Tuğaç, Rifat hakkındaki isnadı Krasnoyarsk’ta Erzurum esirlerinden işittiğini açıkça belirtmektedir; bu nedenle anlatı bağımsız biçimde doğrulanmış bir olgu olarak değil, esirler arasında dolaşan ve sonradan Nargin’deki zabitler arasında tahkik edildiği belirtilen bir iddia olarak değerlendirilmelidir.

⁸⁵⁸ “Kafkasya’da Esir Osmanlı Zabitleri”, *Âti*, No: 173 (22 Haziran 1334), s. 2. Zeynelabidin Efendi’nin sonradan askerî tahsil için Kuleli Mekteb-i İdadîsine kabulü hakkında bk. BOA, İ.DUİT, nr. 163/12; BOA, BEO, nr. 4517/338752.

⁸⁵⁹ “Cenûbî Kafkasya Hakkında Rapor”, Suşehri, 20 Şubat 1334, ATASE, BDH, K. 2916, D. 487, F. 1-2; Qiyas Şükürov, “Hüsamettin Tuğaç’ın Cenubî Kafkasya Raporu”, s. 721, 725-726, 731.

nüfuz sahibi olan Ali Ekber Sarı İmamkulu bulunmuştur. Şöhretli çete reislerinden Kaçak Kamber ile Kaçak İbrahim de kendi desteleriyle bu teşkilata katılmışlardır.⁸⁶⁰

Böylece Gence merkezli milis teşkilatı, firar ederek bölgeye ulaşan Osmanlı esirleri ile yerel gönüllülerin aynı yapı içinde toplanması sayesinde kısa sürede dikkate değer bir askerî güce dönüşmüştür. Teşkilatın karşı karşıya bulunduğu en önemli meselelerden biri silah ve mühimmat teminiydi. Bu ihtiyacın giderilmesi amacıyla Ocak 1918’de “Şemkir Vakası” olarak anılan girişim gerçekleştirilmiş ve cepheden Rusya içlerine dönmekte olan askerî trenler Şemkir İstasyonu civarında durdurularak taşıdıkları silah ve mühimmata el konulmaya çalışılmıştır. Olayların ayrıntılı seyri, hadiseye bizzat katılan Hüsamettin Efendi’nin hatıratından izlenebilmektedir. Hüsamettin Efendi’nin 3. Ordu Kumandanlığına sunduğu rapor da Gence yakınlarında Rus askerî trenlerinin durdurularak silahlarının kimi zaman rıza yoluyla, kimi zaman zorla alındığını kaydetmesi bakımından bu anlatıyı ana hatlarıyla desteklemiştir.⁸⁶¹ Hüsamettin Efendi, benimsenen yöntemi Kuzey Kafkasya’da kendi ifadesiyle “Ankuşlar” diye andığı İnguşların dar bir geçitte Rus askerî trenlerini durdurup silahlarını zorla almalarıyla ilişkilendirmiştir. Şemkir (Şamhor) İstasyonunda Gence’nin silahlı milis kuvvetleri ile Karacaemirli köyünün silahlı milisleri gerekli tertibatı almıştır. Ukraynalı askerleri taşıyan iki trenin personeli, Millî Komite üyelerinden oluşan bir heyetle yürütülen görüşmeler sonunda silahlarını teslim etmiştir. Bu sırada tam teçhizatlı bir topçu bataryası da bütün atları ve cephanesiyle birlikte teslim alınmıştır. Silahlarını bırakan askerlere Gence İstasyonunda ekmek ve et ikram edilmiş ve ardından memleketlerine uğurlanmışlardır. Buna karşılık arkadan gelen ve Deliler İstasyonunda bekleyen diğer trenlerdeki askerlerin silahlarını vermek istemedikleri anlaşılmıştır. İki tarafın heyetleri arasında saatlerce süren görüşmeler henüz bir sonuca ulaşmamışken ateş açılmıştır. Kozak askerlerini taşıyan trenlerden birinin lokomotifinin önündeki açık vagona yerleştirilmiş top, karşıdaki zırhlı trenin lokomotifini hasara uğratmıştır. Hüsamettin Efendi’ye göre söz konusu zırhlı tren Tiflis’ten Gence Millî Komitesine yardım amacıyla gönderilmiştir. Verilecek silahları teslim alıp korumakla görevlendirilen Genceli

⁸⁶⁰ Hüsamettin Tuğaç, s. 185-186; krş. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 244.

⁸⁶¹ “Cenûbî Kafkasya Hakkında Rapor”, Raporun neşri ve tahlili için bk. Qiyas Şükürov, “Hüsamettin Tuğaç’ın Cenubî Kafkasya Raporu”, s. 726.

üniversite ve lise öğrencileri de bu trende bulunmuşlardır. Bunun ardından çatışmalar genişlemiş ve hadise Hüsamettin Efendi'nin “Şemkir Muharebesi” başlığı altında anlattığı silahlı mücadeleye dönüşmüştür.⁸⁶² İstasyon çevresinde toplanan yüzlerce köylü, makineli tüfek ateşi karşısında dağılmış, çatışma alanında birçok ölü ve yaralı kalmıştır. Hüsamettin Efendi, 3. Ordu Kumandanlığına sunduğu raporda Kafkas hududundan Rusya'ya dönmekte olan yaklaşık otuz askerî trenin durdurulduğunu, bunların silahlarının çatışmalar sonucunda ele geçirildiğini ve kendisinin de bu muharebelerde bizzat yer aldığını kaydetmektedir.⁸⁶³

Bu teşkilatlanma süreci Hüseyin Baykara'nın anlatımında da yer almaktadır. Baykara, Gence'de halkın ileri gelenlerinden Ali Ekber Bey Sarı İmamkulu ile Kaçak Kamber ve Kaçak İbrahim'in kendi silahlı gruplarıyla millî kuvvetlerin oluşturulmasına katıldıklarını, ayrıca “Türkiye ordusundan Ruslara esir düşüp ve Gence'ye gelen subay ve erbaşlardan faydalandığını” belirtmektedir. Çarlık ordusunda askerî eğitim ve tecrübe kazanmış Binbaşı Prens Kaçar'ın Topçu Alay Kumandanlığına getirilmesi de yerel askerî teşkilatın profesyonel kadrolarla güçlendirilmesi yönündeki çabaların bir örneğini oluşturmaktadır. Baykara, Gence Millî Komitesinin girişimiyle şehrin Ermeni mahallesinde bulunan 219. Rus Depo Alayının silahlarının teslim alındığını ve birlik personelinin daha sonra Rusya'ya gönderildiğini de kaydetmektedir. Cephe gerisinde ikmal ve yaralıların tedavisi gibi hizmetleri yerine getiren ve mevcudu yaklaşık 10.000 kişi olarak tahmin edilen bu birliğin silahsızlandırılması, Gence'de millî kuvvetlerin silah ve mühimmat ihtiyacını karşılamaya yönelik önemli adımlardan biri olmuştur. Bu bakımdan söz konusu gelişme, Şemkir'de Rus askerî trenlerinin durdurularak silahlarına el konulmasıyla aynı askerî ihtiyacın şehir içindeki bir başka tezahürü olarak değerlendirilebilir.⁸⁶⁴ Özetle, 1917 sonları ile 1918'in ilk aylarında esaretten kurtulan veya firar ederek Azerbaycan'a ulaşan Osmanlı askerleri, bölgede yürütülen askerî teşkilatlanma faaliyetlerine yeni bir insan kaynağı sağlamıştır. Osmanlı Devleti tarafından gönderilen gizli görevliler ile Azerbaycan'daki millî komiteler, esaretten kurtulan subay ve erlerden yerel askerî yapılanmalarda yararlanmaya çalışmıştır. Bakü'de esir subayların

⁸⁶² Hüsamettin Tuğaç, s. 189–190.

⁸⁶³ Hüsamettin Tuğaç, 1975, s. 189-190. Raporun aslı için bk. ATASE, BDH, K. 2916, D. 487, F. 1-1; neşri ve tahlili için bk. Qiyas Şükürov, “Hüsamettin Tuğaç'ın Cenubî Kafkasya Raporu”, s. 726.

⁸⁶⁴ Hüseyin Baykara, s. 244.

katkısıyla bir harp okulunun faaliyete geçirilmesi ve Gence’de esir erlerin yerel gönüllülerle birlikte milis birliklerine dâhil edilmesi, bu iş birliğinin en somut örnekleri arasında yer almaktadır. Böylece Osmanlı savaş esirleri ile Kafkasya’daki Osmanlı ve Azerbaycan Türk askerî-siyasî çevreleri arasında kurulan temas, yalnızca esirlerin kurtarılmasıyla sınırlı kalmamış, bölgedeki askerî teşkilatlanmaya doğrudan katkı sağlayan bir sürece dönüşmüştür. Bu birikim ve örgütlenme tecrübesi, daha sonra teşkil edilecek Kafkas İslam Ordusunun askerî yapılanmasına giden süreçte önemli bir hazırlık zemini oluşturmuştur.

3.9.4. Kafkas İslam Ordusu’nun Kurulması: Esirlerin Yeniden Görevlendirilmesi ve Birlikler

1918 ilkbaharında Osmanlı Devleti, Azerbaycan’a yönelik askerî yardımı Kafkas İslam Ordusunun kurulmasıyla somutlaştırmıştır. Enver Paşa’nın talimatıyla oluşturulan kuvvetin kumandanlığına kardeşi Nuri Paşa atanmıştır.⁸⁶⁵ Ordunun muharip gücünün esasını Osmanlı düzenli birlikleri ile subayları oluşturmuş, bunlara Azerbaycanlı gönüllü unsurlar katılmıştır.⁸⁶⁶ Buna rağmen Kafkas İslam Ordusu biçimsel olarak gönüllülerden teşkil edilmiş ve Osmanlı askerî komuta zincirinin dışında gösterilmiştir. Bu düzenleme, fiilî askerî bağımsızlıktan çok Osmanlı Hükûmetinin siyasî ve hukukî sorumluluğunu sınırlamaya yöneliktir.⁸⁶⁷ Dolayısıyla ordunun resmî statüsü ile personel bileşimi ve fiilî sevk ve idare yapısı birbirinden ayrı değerlendirilmelidir.

Nuri Paşa Gence’ye ulaştığında ortada disiplinli bir ordu olmaktan ziyade dağınık gönüllü gruplar bulunmaktaydı. İşte bu grupları gerçek bir orduya dönüştürmek, eğitilmiş komuta kademesi ve teşkilat disiplini gerektirmekteydi. Tam bu noktada, esaretten kurtulan Osmanlı subay ve erlerinin yeniden görevlendirilmesi, eğitilmiş insan gücü ve muharip personel açığının kısmen giderilmesine katkı sağlamıştır.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, s. 61.

⁸⁶⁶ Muhammed Ali Arslan, “Qılman İlkin Musayev’in Hatıratları Işığında Kafkas İslam Ordusu”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 1, 2021, ss. 112–124, özellikle s. 113–115.

⁸⁶⁷ Aydın Balayev, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu*, s. 288. Balayev bu değerlendirmede Akdes Nimet Kurat’a dayanmaktadır.

⁸⁶⁸ BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 2-4; ayrıca bk. Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 56, 77. Esaretten kurtulan subayların istihdamı, harekâtın lojistik safhasından ayrı olarak değerlendirilmelidir.

Esaretten kurtulan zabitlerin yeniden hizmete alınmasına ilişkin istisnâî izin, bu personelin Kafkasya'daki Osmanlı birliklerinde görevlendirilmesine idarî zemin sağlamıştır.⁸⁶⁹ Ancak eski esirlerin Kafkas İslam Ordusunun bütün teşkilatına yaygın biçimde katıldığını gösteren toplu bir kayıt bulunmamaktadır. Belgeler, askerî eğitim faaliyeti ile doğrudan muharip birlik hizmetinin birbirinden ayrılmasını gerektirmektedir. Nargin'den kurtulan bazı subayların Bakü'de yaklaşık iki yüz gencin eğitiminde görev alması, Kafkas İslam Ordusunun kuruluşundan önceki yerel askerî hazırlık safhasına aittir.⁸⁷⁰ Bu örnek eski esirlerin eğitim alanındaki katkısını göstermekte, fakat aynı kadronun daha sonra ordu birliklerine katıldığını tek başına kanıtlamamaktadır. Bu ayırım, katkının niteliğini ve kurumsal bağını doğru belirlemek bakımından önemlidir. Bu nedenle eski esirlerin doğrudan muharip hizmeti, ancak personel ve birlik mevcutlarını gösteren kayıtlar üzerinden izlenmelidir. Kafkas İslam Ordusu'nun cephedeki unsurlarından biri olan Müsüslü Müfrezesi bünyesinde, özellikle Osmanlı esirlerinden oluşturulmuş bir piyade bölüğü teşkil edilmiştir.⁸⁷¹ “Osmanlı Esirleri Piyade Bölüğü” adıyla teşkil edilen bu birliğin Haziran 1918 sonundaki mevcudu 1 subay ile 150'den fazla erden oluşmaktaydı. Temmuz ortalarına ait kayıtlarda ise birlik mevcudu 124 asker olarak görünmektedir. Müsüslü Müfrezesi bünyesinde görev yapan bu birlik, Azerbaycan kıtaatının cephedeki muharip unsurlarından biri olmuştur. Bununla birlikte esaretten kurtulan Osmanlı askerlerinin kullanımı yalnızca müstakil bir esir birliğiyle sınırlı kalmamış, bu personelden bir kısmı diğer Osmanlı birlikleri içinde de görevlendirilmiştir.

Mevcut belgeler, esaretten kurtulmuş Osmanlı askerî personelinin faaliyetlerini üç ayrı bağlamda izlemeye imkân vermektedir. Bunlardan ilki, Kafkas İslam Ordusunun kuruluşundan önce Bakü'de yürütülen askerî eğitim ve yerel teşkilatlanma çalışmalarıdır. İkincisi, ordunun kurulmasından sonra Müsüslü Müfrezesindeki “Osmanlı Esirleri Piyade Bölüğü” gibi mevcudu ve bağlı olduğu birlik belirlenebilen doğrudan muharip hizmettir.

⁸⁶⁹ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, s. 77. Şüküroğlu, askerî belgelere dayanarak Kafkasya'daki fırka kumandanlarına, karşılaştıkları esaretten kurtulmuş Osmanlı zabitlerini maiyet ve hizmetlerine alma yetkisi verildiğini kaydetmektedir.

⁸⁷⁰ BOA, HR.SYS, nr. 2448/23, v. 2-4. Bakü'deki harp okulu ve esir Osmanlı subaylarının yaklaşık iki yüz genci eğitmesi için ayrıca bk. “Kafkasya'da Esir Osmanlı Zabitleri”, *Âti*, S. 173, 22 Haziran 1334/1918, s. 2. *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları*, TEAS Press, İstanbul, 2018, [Q.Ş. V.Q.], s. 128, Belge nr. 124.

⁸⁷¹ Bölüğün mevcuduna dair rakamlar için bk. Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 147: 22-30 Haziran 1918'de 1 zabıt ve 151 asker, 15 Temmuz 1918'de 124 asker (ATASE, BDH, nr. 3827/38'e dayanır).

Üçüncüsü ise bazı eski esir subayların farklı birliklerde üstlendiği bireysel eğitim, komuta ve personel desteğidir. İlk iki bağlam belirli belgelerle doğrulanabilirken, bu son bağlamdaki personelin kimliklerini, görev yerlerini ve hizmet sürelerini topluca gösteren bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle eski esirlerin katkısı belirli eğitim ve muharebe örnekleri üzerinden ortaya konulabilir. Ancak söz konusu katkıyı Kafkas İslam Ordusunun bütün komuta ve kurmay teşkilatına genellemek doğru değildir.

Nuri Paşa'nın kumandasındaki Kafkas İslam Ordusu, Gökçay, Kürdemir ve Şamahı istikametlerindeki harekâtın ardından Bakü üzerine ilerlemiş ve 15 Eylül 1918'de şehri ele geçirmiştir. Osmanlı birliklerinin kayıpları ile eski esirlerin katılımına ilişkin rakamlar farklı kapsamda değerlendirilmelidir. Nâsır Yüceer'e göre 5. Kafkas Tümeninin Ağustos 1918 başından Bakü'nün alınmasına kadar toplam zayıatı, 30'u subay olmak üzere 1.130 kişidir.⁸⁷² Bu rakam yalnız şehitleri değil, tümenin toplam askerî zayıatını ifade etmektedir. Akif Aşırılı ise esaretten kurtarılan yaklaşık 300 Türk asker ve zabitanın Azerbaycan'ın istiklâl mücadelesine katıldığını belirtmektedir.⁸⁷³ Ancak müellif bu rakamın dayandığı belgeyi göstermediğinden, 300 kişilik sayı kesin bir personel mevcudu olarak değil, eski esirlerin katılımına ilişkin kaynaklandırılmamış bir tahmin olarak kullanılmalıdır.

3.9.5. Esirlerin Serbest Kalması, Yeniden Silah Altına Alınması ve Entegrasyonu

Eylül 1918'de Bakü'nün alınması, AHC'nin ülkenin en önemli siyasî ve iktisadî merkezi üzerinde denetim kurmasını sağlamış, Nargin'de kalan Osmanlı savaş esirlerinin durumunu da köklü biçimde değiştirmiştir. Bakü'nün teslim şartları arasında Nargin Adası'ndaki Türk, Alman ve Avusturyalı esirlerin teslim edilmesi yer almış, 15 Eylül'de şartların uygulanmasıyla adanın Osmanlı esirleri bakımından bir esaret merkezi olma işlevi fiilen sona ermiştir. Bununla birlikte esirlerin serbest bırakılması ile yeniden silah altına alınması birbirinden ayrılmalıdır. Bakü'nün alınmasından önce firar eden bazı eski

⁸⁷² Nâsır Yüceer, s. 121. Buradaki 1.130 sayısı şehit sayısını değil, 5. Kafkas Tümeninin toplam zayıatını ifade etmektedir.

⁸⁷³ Akif Aşırılı, *Nargin adasında Türk esirləri*, s. 8. Müellif, esaretten kurtarılan yaklaşık 300 asker ve zabitanın mücadeleye katıldığını belirtmekte, ancak bu rakamın dayandığı belgeyi göstermemektedir.

esirlerin askerî teşkilatlanma ve eğitim faaliyetlerine katıldığı bilinmekteyse de bu durum, 15 Eylül'den sonra serbest kalanların da aynı biçimde bir Osmanlı veya Azerbaycan birliğine kaydedildiğini göstermemektedir.⁸⁷⁴ Teslim şartları bu bakımdan esirlerin serbest bırakılmasını öngörmekte, fakat sonraki askerî statülerine ilişkin hüküm içermemektedir. Bu grubun ne kadarının yeniden askerî hizmete girdiğine ilişkin toplu ve kesin bir kayıt tespit edilememiştir. Eski esirlerin katkısı bu nedenle AHC'nin daha geniş kapsamlı millî ordu oluşturma süreci içinde değerlendirilmelidir. Bu süreçte 26 Haziran 1918'de Müslüman Kolordusu temelinde Müstakil (Elahidde) Azerbaycan Kolordusunun kurulması kararlaştırılmış, 11 Temmuz 1918 tarihli hükûmet kararıyla 1894-1899 doğumlu Müslüman Azerbaycan vatandaşları silah altına çağırılmıştır.⁸⁷⁵ Askerî eğitim teşkilatının geliştirilmesinde Osmanlı subay ve eğitim heyetleri görev almış, ancak bu personel içindeki eski esirlerin sayısı ve görev dağılımı belirlenememiştir.

Bakü'nün alınmasından kısa süre sonra uluslararası ve askerî şartlar köklü biçimde değişmiştir. Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilme sürecine girmiştir. Mütarekenin 11. maddesi Kuzeybatı İran'daki Osmanlı birliklerinin geri çekilmesini ve İtilâf Devletlerinin talebi hâlinde Transkafkasya'nın henüz boşaltılmamış kesimlerinin tahliyesini öngörüyordu. 15. madde ise Transkafkasya demiryollarının İtilâf makamlarının kontrolüne bırakılmasını, Batum'un işgalini ve Osmanlı Hükûmetinin Bakü'nün işgaline itiraz etmemesini hükme bağlıyordu. Ancak Kafkasya'daki ordulara ilişkin tasfiye kararı mütarekenin imzalanmasından önce alınmıştır. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın 21 Ekim 1918 tarihli emriyle Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkas Ordusu lağvedilmiş, isteyen Osmanlı subay ve askerlerinin bölgedeki hükûmetlerin hizmetine girmelerine izin verilmiştir. 26 Ekim tarihli ayrıntılı emir, kalacak personelin sözleşmeli statüsünü düzenlemiştir. Ancak Harbiye Nezareti, 27 Ekim'de yayımladığı yeni emirle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı personeli bırakılmamasını ve tahliyenin 30 Aralık'a kadar tamamlanmasını istemiştir. Bu emrin bölgeye geç ulaşması üzerine Nuri Paşa 4 Kasım'da

⁸⁷⁴ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 381. Nargin'den firar eden Türk subaylarının Hasan Ruşeni'nin teşkilatı bünyesindeki askerî teşkilatlanma ve eğitim faaliyetleri için ayrıca bk. aynı eser, s. 56-59.

⁸⁷⁵ Mehman Süleymanov, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu", *Strateji Təhlil*, Sayı: 1-2 (23-24), 2018, ss. 331-351, s. 333. Ayrıca bk. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, "Ordu Vətənin dirəyidir", 11 Temmuz 1918 tarihli karar kaydı, <https://milliarxiv.gov.az/az/ordu-v-t-nin-dir-yidir> (Erişim: 19.08.2026).

Azerbaycan’da kalmak isteyen personel için bir şartname yayımlamıştır.⁸⁷⁶ İngiliz kuvvetleri 17 Kasım’da Bakü’ye girmiş, General William Thomson ise 20 Kasım tarihli tezkeresinde hiçbir Osmanlı subay veya askerinin Azerbaycan ordusunda kalmasının kabul edilmeyeceğini bildirmiştir.⁸⁷⁷ Böylece kısa süre içinde değişen emirler, Osmanlı personelinin Azerbaycan hizmetine geçme teşebbüsünü sonuçsuz bırakmış ve bölgedeki askerî tahliyenin tamamlanmasını zorunlu hâle getirmiştir.

Osmanlı birliklerinin tahliyesi, AHC Hükûmetini savunma teşkilatının sevk ve idaresini kendi kurumları üzerinden yeniden düzenlemeye yöneltmiştir. Kafkas İslam Ordusu döneminde oluşturulan asker alma, eğitim ve ikmal uygulamaları, Azerbaycan askerî teşkilatı için bir tecrübe birikimi sağlamıştır. Bununla birlikte bu kurumsal devamlılık, daha önce Rus esaretinden kurtulmuş Osmanlı personelinin topluca Azerbaycan ordusunda kaldığını göstermemektedir. Tahliye kayıtları Osmanlı birlikleri ile sözleşmeli kalması planlanan personelin durumunu izlemeye imkân vermekte, fakat eski esirleri bağımsız bir personel kategorisi olarak ayırmamaktadır. Bu nedenle eski esirlerin katkısı, belgelerle belirlenebilen birlik ve görev örnekleriyle sınırlandırılmalıdır. Tahliyeyi izleyen dönemde asıl mesele, Osmanlı birliklerinin yerini eski esirlerle doldurmak değil, yerli subay ve er kadrosuna dayanan sürekli bir millî ordu kurmaktır. Çarlık ordusunda yetişmiş Azerbaycanlı subayların daha etkin görevler üstlenmesi ve askerî idarenin millî hükûmet tarafından devralınması bu kurumsallaşmanın başlıca unsurları olmuştur. Bu süreç, izleyen dönemde Azerbaycan ordusunun kurumsallaşması, personel yapısı ve askerî eğitimi bakımından temel oluşturmuştur.

Osmanlı birliklerinin tahliyesinden sonraki personel hareketliliği değerlendirilirken üç farklı grup birbirinden ayrılmalıdır. Bunlar, Rus esaretinden kurtularak yerel askerî teşkilata katılanlar, Kafkas İslam Ordusunun tahliyesi sırasında Azerbaycan’da kalmaya çalışan Osmanlı personeli ve Mondros sonrasında bölgeye gelen subay, er ve sivillerdir. Bu ayırım yapılmadığında, bölgede kalan Osmanlı personeli ile savaşın önceki safhalarında Ruslara esir düşmüş kişiler aynı kategori içinde değerlendirilir ve eski esirlerin rolü genişletilmiş olur. Rusya’da savaş esiri olmayan Nuri Paşa’nın sonraki

⁸⁷⁶ Mesut Güvenbaş, “Azerbaycan Kolordusunun” s. 54-56. Ayrıca bk. Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 445, 448-449. Mehman Süleymanov, *Nuru Paşa*, Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 1999, s. 109. Çağatay Benhür, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi (1918)”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 21, 2009, ss. 23-31, özellikle s. 27-28.

⁸⁷⁷ Mesut Güvenbaş, “Azerbaycan Kolordusunun” s. 56.

serencamı ikinci gruba ilişkin bir örnektir. Nuri Paşa Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra İstanbul'a ulaşmış, burada tutuklanarak İngilizlere teslim edilmiş ve Batum'da gözetim altında tutulmuştur. Diplomatik girişimlerle serbest bırakılması mümkün olmayınca Başbakan Nasib Yusufbeyli'nin direktifiyle 200.000 manat ayrılmış, paranın Batum'a ulaştırılması ve operasyonun hazırlanmasında Naki Şeyhzamanlı görev almıştır. Nuri Paşa 8-9 Ağustos 1919 gecesi gerçekleştirilen baskınla kurtarılmıştır. Ancak baskındaki kayıplar konusunda kaynaklar uyuşmamaktadır. Şüküroğlu üç İngiliz ile bir Batumlunun, Şimşir ise iki İngiliz muhafızın öldürüldüğünü belirtmektedir.⁸⁷⁸ Bu nedenle kayıp sayısı kesin bir veri olarak kullanılamaz. Nuri Paşa'nın Acara, Artvin, Ardanuç ve Oltu üzerinden Erzurum'a ulaşması da eski Rus esirlerinin tahliyesinden ayrı bir süreçtir. Hüseyin Baykara'nın Azerbaycan'a gelen Türk subaylarının iyi karşılandığı ve orduda istihdam edilmeyenlerin bir kısmına maaş verildiği yönündeki kaydı genel olarak Osmanlı subaylarına ilişkindir.⁸⁷⁹ Bu kayıt, söz konusu kişilerin Rus esaretinden kurtulmuş eski esirler olduğunu göstermemektedir. Dolayısıyla Nuri Paşa'nın kurtarılması ile Baykara'nın aktardığı yardım uygulaması, eski esirlerin sayısı veya askerî statüsü için değil, AHC'nin Osmanlı personeline yönelik siyasî ve maddî desteğinin örnekleri olarak değerlendirilmelidir.

AHC ordusunun personel tabanı, yalnızca eski Osmanlı esirlerinden değil, mecburî askerlik uygulaması, yerli subay kadrosu ve askerî eğitim kurumlarından beslenmiştir. Hükûmet, seferberlik ve eğitim düzenini geliştirerek ordunun subay, astsubay ve er ihtiyacını geniş ölçüde ülke içinden karşılamaya çalışmıştır.⁸⁸⁰ Bu nedenle eski esirlerin belgelerle belirlenebilen katkısı, millî ordunun kuruluşunu açıklayan başlıca unsur olarak değil, daha geniş personel ve teşkilatlanma sürecini destekleyen sınırlı fakat dikkat çekici bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

Bakü'nün alınması ve Nargin'deki esirlerin serbest bırakılması, bazı Osmanlı askerlerinin yerel askerî yapılara katılabilmesine imkân vermiştir. Ancak bu katılım, AHC'nin millî ordu kurma sürecinin yalnızca sınırlı bir unsurunu teşkil etmiştir. Osmanlı birliklerinin tahliyesinden sonra askerî idarenin millî hükûmet tarafından üstlenilmesi, mecburî

⁸⁷⁸ Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 473. Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 124-126.

⁸⁷⁹ Hüseyin Baykara, s. 299.

⁸⁸⁰ Mehman Süleymanov, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin", s. 332-339.

askerlik uygulamasının genişletilmesi, yerli subay kadrosunun güçlendirilmesi ve askerî okulların geliştirilmesi belirleyici olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda Bolşevik müdahalesi arifesinde ordunun başlıca muharip unsurları, iki piyade tümeninde sekiz piyade alayı, bir süvari tümeninde üç süvari alayı ve iki topçu tugayından meydana gelmekteydi. Bunlara yardımcı birlikler ve askerî kurumlar da eklenmişti.⁸⁸¹ Bu teşkilat yapısı, Azerbaycan ordusunun eski Osmanlı esirlerine dayanan geçici bir kuvvet değil, yerli seferberlik ve devlet kurumları temelinde oluşturulan düzenli bir ordu olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte 27-28 Nisan 1920’de XI. Kızıl Ordu’nun müdahalesi ve iktidarın Azerbaycan Geçici İnkılap Komitesine devredilmesi Cumhuriyet’in bağımsızlığına son vermiştir.⁸⁸² Bu çerçevede eski esirlerin katkısının önemi sayıdan çok görevlerin niteliğinde aranmalıdır. Dolayısıyla eski esirlerin katkısı, millî ordunun kuruluşunu açıklayan temel unsur olarak değil, esaretten kurtulan belirli personelin eğitim, yerel teşkilatlanma ve muharip hizmet alanlarında sağladığı tamamlayıcı destek olarak değerlendirilmelidir.

3.9.6. Resmî Söylem ve Basında Osmanlı Askerî Varlığı

Toplumsal algı bakımından, dönemin resmî söyleminde ve millî basınında Osmanlı askerî varlığı ve Kafkas İslam Ordusu çoğunlukla kardeşlik, yardım ve kurtarıcılık çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna karşılık Bolşevik basını Osmanlı müdahalesini Alman-Türk koalisyonunun işgal siyaseti olarak nitelemiştir.⁸⁸³

Bu olumlu temsilin somut örneklerinden biri, 10 Kasım 1918’de Bakü’de Nuri Paşa şerefine verilen ziyafettir. *Azerbaycan* gazetesinin 12 Kasım tarihli haberine göre toplantıda ilk konuşmayı Başbakan Fethali Han Hoyski yapmış, Azerbaycan Türklerinin esaretten kurtulması uğrunda dökülen Osmanlı kanının ve döküldüğü yerlerin hiçbir zaman unutulmayacağını söylemiştir. Gazete haberi katılımcılar arasında hükûmet üyeleri, subaylar, aydınlar ve tüccarlar bulunduğunu belirtmekle birlikte sayı vermemektedir. Dolayısıyla ziyafetin toplam katılımı hakkında kesin bir rakam

⁸⁸¹ *Azərbaycan tarixi*, V cild, Bakı, 2008, s. 329-330.

⁸⁸² *Azərbaycan tarixi*, V cild, Bakı, 2008, s. 426-428.

⁸⁸³ Akif Aşırılı, *Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu*, Nurlan, Bakı, 2007, s. 8-9, 52.

verilemez.⁸⁸⁴ Nuri Paşa'nın Gence'de karşılanmasına ilişkin diğer örnek ise Resulzade'nin daha sonra yayımlanan anlatısına dayanmaktadır. Resulzade, Batum müzakereleri sürerken maiyetindeki birkaç zabitle Gence'ye ulaşan Nuri Paşa'nın, anarşi ve Bolşevik tehdidi altındaki şehir tarafından “gökten inmiş halaskar bir melek” gibi karşılandığını ve kendisine gösterilen istikbalin Gence tarihinde görülmediğini kaydetmiştir.⁸⁸⁵ Kafkas İslam Ordusuna ait eşyaların daha sonra müze koleksiyonlarında korunması ise dönemin genel kamuoyu algısının değil, sonraki kurumsal hafızanın göstergesi olarak değerlendirilmelidir.⁸⁸⁶ İlki olaydan iki gün sonra yayımlanan bir gazete haberi, ikincisi ise sonraki tarihli siyasî bir anlatıdır. Dolayısıyla bu metinler genel kamuoyunun ölçülebilir tutumunu değil, resmî ve millî söylemde kurulan olumlu temsili göstermektedir. Dönemin Azerbaycan basınında özellikle Türkiye'den yazarların vatanseverlik, millî bağımsızlık ve Türk birliği temalı yazılarına yer verilmesi de bu söylemi beslemiştir.⁸⁸⁷ *Azərbaycan* gazetesi 15 Eylül 1919'da 28 Mayıs'ı bağımsızlığın ilanı, 15 Eylül'ü ise millî hükûmetin Bakü'ye girmesiyle devlet teşkilatının temelini atıldığı gün olarak nitelemiştir.⁸⁸⁸

Firuz Kazımzade, 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Dostluk Antlaşması'nı değerlendirirken Azerbaycan'ın bu düzenlemeyle kayba uğramadığını ve Bakü'yü Osmanlı yardımıyla kazanmayı umduğunu belirtmektedir. Bu ifade, kamuoyu beyanı değil, tarihçinin antlaşmanın siyasî sonucuna ilişkin değerlendirmesidir. Buna karşılık incelenen konuşmalar ve basın metinleri, Osmanlı askerî varlığının millî söylemde destek ve kurtuluş, Bolşevik söyleminde ise işgal çerçevesinde temsil edildiğini göstermektedir. Esarettten kurtulan Osmanlı personelinin eğitim, teşkilatlanma ve muharip hizmetlere

⁸⁸⁴ Ü. Öbdül [Üzeyir Hacıbəyli], “Nuru Paşa Həzrətləri Şərəfinə Böyük Bir Ziyafət”, *Azərbaycan*, No: 37, 12 Təşrinisani 1918, s. 3; Zeynep Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, Doktora Tezi, İstanbul, 2022, s. 149-150; *Qafqaz İslam Ordusu: Bakının Azad Edilməsi*, yay. haz. Mehmet Rıhtım, Səriyyə Gündoğdu, Nurlar, Bakı, 2013, s. 46.

⁸⁸⁵ Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, 1990, s. 60.

⁸⁸⁶ Akif Aşırılı, *Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu*, s. 52; Səbuhi Əhmədov, “Azərbaycan Tarixi Muzeyində Mühafizə Edilən Qafqaz İslam Ordusuna Aid Əşyalar”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, 2. Baskı, (Ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar, Bakı, 2013, ss. 563-568.

⁸⁸⁷ Elmeddin Guliyev, “1918-1920. Yıllar Azərbaycan Cumhuriyeti Dönemi Basınında Yer Alan Türk Yazarları”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2025, ss. 169-179, özellikle s. 169-171.

⁸⁸⁸ *Azərbaycan*, 15 Eylül 1919, aktaran Aydın Balayev, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu: 1917-1918-ci illər milli mücadiləsi*, JekoPrint, Bakı, 2022, s. 295

katılması bu olumlu temsilin askerî arka planını oluşturmuştur.⁸⁸⁹ Ancak bunlar bütün toplumun tutumunu kanıtlayan veriler değil, resmî ve siyasî söylemleri açıklayan tarihsel bağlam olarak değerlendirilmelidir.⁸⁹⁰

3.10. SOVYET HÜKÛMETİ DÖNEMİ VE TÜRK SAVAŞ ESİRLERİ

3.10.1. Azerbaycan'da 27-28 Nisan 1920 Darbesi ve Azerbaycan Devrim

Komitesinin (Azrevkom) Kuruluşu

1917 devrimlerinden sonra Rusya'daki Osmanlı savaş esirlerinin statüleri değişmiş, bazı esirler Bolşeviklerin propaganda ve askerî örgütlenme faaliyetlerinin hedefi hâline gelmiştir. Bu süreç, esirlerin tümünü aynı siyasî ve askerî kategori içinde değerlendirmeyi güçleştiren yeni ayrışmalar doğurmuştur. Bolşevik makamlar yabancı savaş esirlerini devrim lehine kazanmaya çalışmış, ancak Türk esirleri arasındaki katılım sınırlı kalmış ve ortak bir siyasî yöneliş meydana getirmemiştir.⁸⁹¹ Bu nedenle Bolşevik saflarına geçenlerin varlığı, Osmanlı esirleri arasında yaygın bir katılım bulunduğunu tek başına göstermez.⁸⁹² Azerbaycan'ın 27-28 Nisan 1920'de işgali ve Sovyetleştirilmesi ile Türk esirlerinden oluşturulan askerî birliklerin sonraki faaliyetleri kronolojik olarak birbirinden ayrılmalıdır. Kaynaklarda yaz aylarından itibaren görünür hâle gelen Türk Kızıl Alayı'nın Nisan darbesi sırasında mevcut ve teşkilatlı bir birlik olduğu eldeki belgelerle gösterilemez. Bu birliğe ilişkin sonraki kayıtlar, farklı adların ayrı teşkilatları değil, aynı alayın kuruluş ve yeniden düzenlenme safhalarını gösterdiğini ortaya koymaktadır. Memduh Şevket Bey'in 30 Ocak 1921 tarihli şifresi de Türk Kızıl Alayı'nı tek bir askerî teşkilat olarak kaydetmektedir.⁸⁹³ Bununla birlikte 1920 boyunca eski

⁸⁸⁹ Firuz Kazımlı, *Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921): Türkiye-İngiltere-Rusya, Ermeniler-Gürcüler-Türkler*, çev. Cengiz İ. Çay, T&K Yayınları, İstanbul, 2016, s. 154

⁸⁹⁰ Alev Keskin, Fatma İlhan Satılmış, "Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'daki Faaliyetleri", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 35, 2023, ss. 95-137, özellikle s. 101-103; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt: II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 555.

⁸⁹¹ Ali Asker, "Bolşevik Devrimi", s. 126-129.

⁸⁹² Ali Asker, "Bolşevik Devrimi", s. 129-131

⁸⁹³ Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'den Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Gürcistan Mümessillğine, 30 Ocak 1921 tarihli şifre, DB-TDA, No. 571-34854-137565-13. Birliğin farklı adları ve teşkilat safhaları için bk. В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, с. 253. В. В. Познахирев, «Турецкие воинские формирования», с. 159-169. Ayrıntılı değerlendirme için bk. 3.6.5.

esirlerin izlediği yollar aynı değildir. Bazıları Sovyet kurumlarında veya askerî birliklerde görev almış, bazıları memlekete dönmeye çalışmış, bazıları ise Sovyet karşıtı çevrelerle ilişki kurmuştur. Bu farklılaşma, bireysel örneklerle toplu eğilimlerin karıştırılmamasını gerektirir. Dolayısıyla eski esirlerin dönemdeki konumu tek bir siyasî tercih üzerinden değil, değişen askerî ve siyasî şartlar içinde değerlendirilmelidir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin 11 Ocak 1920 tarihli de facto tanıma kararına rağmen Sovyet Rusya'nın askerî tehdidi altında kalmıştır. Denikin kuvvetlerinin yenilmesinden sonra XI. Kızıl Ordu Azerbaycan'ın kuzey sınırına yönelmiştir.⁸⁹⁴ Lenin'in 17 Mart 1920'de Smilga ve Orconikidze'ye gönderdiği telgrafta Bakü'nün ele geçirilmesini son derece gerekli sayması, harekâtın Sovyet yönetimi için önemini göstermektedir. Kafkas Cephesi komutanlığının 21 Nisan tarihli direktifi ile XI. Ordu komutanlığının 25 Nisan tarihli emri saldırının askerî çerçevesini belirlemiş, birlikler 26-27 Nisan gecesi sınırı geçmiştir.⁸⁹⁵ Azerbaycan ordusunun esas kuvvetlerinin Karabağ ve batı sınırındaki çatışmalarda bulunması, kuzey hattındaki savunmayı zayıflatmıştır.⁸⁹⁶ 27 Nisan'da Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi, iktidarın devrini isteyen bir ültimatoma vermiştir. Resulzade, bu sırada zabitleri tamamen Türklerden oluşan "Yardım Alayı"nın, Türk subaylarının idare ettiği bazı zırhlı otomobillerin ve Hazar filosundaki bazı Osmanlı subaylarının Bolşevikler lehinde tavır aldığını kaydetmektedir.⁸⁹⁷ Ancak anlatıda bu personelin adları, sayıları ve önceki statüleri gösterilmemektedir. Dolayısıyla "Türk subayı" nitelemesi, kişilerin savaş esaretinden kurtulmuş personel olduğunu kanıtlamaz. Kaynak, bu subayların savaş esirlerinden mi yoksa bölgede kalan başka Osmanlı personelinden mi olduğunu açıklamamaktadır. Bu ayrım yapılmadan kayıt, Türk savaş esirlerinin Nisan işgaline topluca katıldığı şeklinde yorumlanamaz. Azerbaycan Parlamentosu 27 Nisan akşamı olağanüstü toplanmış ve iktidarı saat 23.00'te komünistlere devretmiştir. 6 Mayıs tarihli *Kommunist* gazetesinde yayımlanan yedi maddelik karar ile Resulzade'nin aktardığı

⁸⁹⁴ "Azərbaycanın müstəqilliyinin Paris Sülh Konfransında de-fakto tanınması", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, (Erişim tarihi: 17.08.2026).

⁸⁹⁵ В. И. Ленин, «Телеграмма И. Т. Смилге и Г. К. Орджоникидзе. 17 марта 1920 г.», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., т. 51, Издательство политической литературы, Москва, 1970, с. 163–164. Mehman Süleymanov, "1920-ci ilin Aprel İşğalı Dövründə Azərbaycanın və Sovet Rusiyasının Hərbi Gücünün Nisbəti", *Akademik Tarih və Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2023, ss. 620–633, s. 627–628.

⁸⁹⁶ Mehman Süleymanov, "1920-ci ilin Aprel İşğalı", s. 628-629.

⁸⁹⁷ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 84-85. Resulzade, söz konusu subayların kimliklerini ve önceki esirlik statülerini belirtmemektedir.

şartlar örtüşmemektedir. Resmî metin egemenliğin korunması, kurulacak komünist organın geçiciliği, idarî devamlılık, parlamento ve hükûmet üyelerinin can ve mal güvenliği, Kızıl Ordu'nun Bakü'ye çatışarak girmemesi ve dış tehditlere karşı tedbir alınması hükümlerini taşımaktadır. Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya geçmesi, millî ordunun korunması ve siyasî partilerin serbestliği ise Resulzade'nin geniş anlatımında bulunmaktadır.⁸⁹⁸ Kaynaklar arasındaki bu fark, teslim kararının içeriği ile sonradan aktarılan müzakere şartlarının birbirine karıştırılmamasını gerektirmektedir.

3.10.2. Bolşevikleştirme ve “Türk Unsuru” Meselesi

Sovyet iktidarının Azerbaycan'da yerleşmesi, eski devlet kurumları ile millî ordunun dönüştürülmesini beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet yöneticilerine ve askerlerine yönelik tedbirler, rejimin ilk icraatları arasında yer almıştır.⁸⁹⁹ Bu süreç Azerbaycan ordusunda ve diğer kurumlarda görev yapan Osmanlı subaylarını da etkilemiştir. Yavuz Aslan, bu subayların tespit edilerek tutuklandığını ve bir kısmının idam edildiğini belirtmekte, ayrıca Ömer Lütfü'nün iki Türk subayı ile üç neferin idam edildiğine ilişkin raporunu aktarmaktadır.⁹⁰⁰ Ne var ki rapor, kişilerin kimliklerini ve eski savaş esiri olup olmadıklarını açıklamamaktadır.

Millî ordunun dağıtılması ve idarî yapının tasfiyesi, Azerbaycan'ın birçok bölgesinde silahlı direnişleri tetiklemiştir.⁹⁰¹ Bunların en geniş kapsamlısı, 25 Mayıs'ı 26 Mayıs 1920'ye bağlayan gece Gence'de başlayan ayaklanmadır.⁹⁰² Hareketin askerî çekirdeğini şehirdeki eski Cumhuriyet ordusu birlikleri oluşturmuş, bunlara şehir halkından katılımlar olmuştur. Cavad Bey Şihlinski, ayaklanmanın örgütleyicilerinden biri olarak tahrir edilen topçu tesislerinin onarılması ve topçu faaliyetlerinin düzenlenmesinden sorumluydu. Cahangir Bey Kazimbeyli ile Gence Komutanı Muhammed Mirza Kaçar da

⁸⁹⁸ “Hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında parlamanın qərarı”, *Kommunist*, 6 Mayıs 1920, *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası* (Erişim tarihi: 23.08.2026); Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 84-85.

⁸⁹⁹ Feride Aliyeva, “1920-1922 Yıllarında Azerbaycan'da Sovyet Yönetimine Karşı İsyanlar (Rusya Devlet Askeri Arşiv Belgelerine Dayanarak)”, içinde *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: 6 (Askerî Tarih- Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi)*, (Yay. haz.: Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022 (ss. 593-604), s. 593.

⁹⁰⁰ Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 82-83.

⁹⁰¹ Feride Aliyeva, “1920-1922 Yıllarında Azerbaycan'da”, s. 593.

⁹⁰² Feride Aliyeva, “1920-1922 Yıllarında Azerbaycan'da”, s. 593-594. Ayrıca bk. Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Ordusu (1918-1920)*, Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 1998, s. 444-445.

ayaklanmanın askerî kadrosunda yer almışlardır. Bu durum, ayaklanmayı tek bir komutana bağlayan anlatıların ihtiyatla karşılanmasını gerektirir.⁹⁰³ İsyancılar kısa sürede şehrin önemli bölümlerini ele geçirmiştir. XI. Kızıl Ordu Komutanlığı, 29 ve 30 Mayıs saldırılarının sonuçsuz kalmasının ardından Gence'ye takviye sevk etmiş, 31 Mayıs'taki büyük saldırıyla şehir merkezindeki direnişi kırmıştır. Kayıp sayıları ile ayaklanmanın ardından yaşanan tutuklama ve infazların kapsamına ilişkin rakamlar kaynaklarda önemli ölçüde değişmektedir. Bu nedenle kesin toplamalar yerine, ayaklanmanın ağır kayıplarla bastırıldığı söylenebilir. Resulzade, Çarlık döneminde Türk esirleri için “bir maktel” teşkil ettiğini belirttiği “Bakü limanındaki adalar”ın bu defa Azerbaycan gençliğinin “mezarı” hâline getirildiğini ileri sürmüş ve bunu “Türk dostluğu” adına hareket ettiğini söyleyen Bolşevik yönetimin uygulamalarıyla ilişkilendirmiştir.⁹⁰⁴

Gence ayaklanması, Sovyet yönetimi ile Azerbaycanlı milliyetçiler arasındaki propaganda mücadelesinin de konusu olmuştur. Resulzade'ye göre Bolşevik propagandası ve bundan etkilenen yayınlar, ayaklanmayı “İngiliz siyasetine alet” olan kişilerin girişimi şeklinde tanıtmış, Azerbaycanlı milliyetçileri Türkiye'ye karşı vefasızlıkla suçlamıştır. Resulzade, bu söylemin Türkiye'de üst düzey çevrelere kadar etkili olduğunu belirtmekte, buna karşı İzmir'in işgali üzerine Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde düzenlenen mitingleri ve *İstiklal* ile *Azerbaycan* gazetesindeki Türkiye yanlısı yazıları göstermektedir.⁹⁰⁵ Bu bilgiler, esasen Resulzade'nin Sovyet propagandasına karşı kaleme aldığı siyasî savunmanın parçalarıdır. Ancak burada propaganda faaliyetini yürüten yayınların adları ile merkezî talimat gösterilmemektedir. Geçikli'nin aktardığı kayıtlar da 1920 yazında Türkiye'ye ulaşan bilgilerin sınırlı olduğunu ve Kâzım Karabekir'in Bakü'den kaçan bazı kişilerin anlatılarına ihtiyatla yaklaştığını göstermektedir.⁹⁰⁶ Dolayısıyla burada doğrulanmış ve merkezden yönetilmiş bir

⁹⁰³ Burcu Özdemir, “Azerbaycan'da Sovyet Rejiminin Kuruluşu ve Sovyet Karşıtı Ayaklanmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 63, Sayı: 1, 2023 (ss. 26-45), s. 34-35. Cavad Bey Şıhlinski'nin örgütleyici ve topçu faaliyetlerindeki rolü ile ayaklanmadan sağ çıkması için bk. “Çar, AXC və İran ordusunda xidmət edən general-mayor Cavad bəy Şıxlinski”, *Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi*, 4 Ekim 2025, <https://mod.gov.az/az/pre/55675.html> (Erişim tarihi: 17.08.2026).

⁹⁰⁴ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 91. Metinde Nargin adı açıkça geçmediğinden bu ifadeyi yalnız Nargin'le özdeşleştirmemek gerekir.

⁹⁰⁵ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 100-101.

⁹⁰⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Recep Murat Geçikli, “Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesi ve TBMM Hükûmeti'nin Bu Konudaki Tutumu”, *Turcology Research*, Sayı: 81, 2024 (ss. 552-561), s. 554-555.

dezenformasyon operasyonundan değil, eksik haber akışıyla beslenen karşıt siyasî anlatılardan söz etmek daha isabetlidir.

3.10.3. Sovyetleşme ve Türk Kadrolarının Tasfiyesi

Ankara ile Moskova arasındaki yakınlaşma çerçevesinde Sovyet Azerbaycanı, resmî söyleminde anti-emperyalist dayanışmayı ve Türkiye'ye desteği öne çıkarmıştır. Neriman Nerimanov yönetiminin Anadolu'daki Millî Mücadele'ye yardım girişimleri 1920'de başlamış, yardımların Anadolu'ya ulaşması ise 1921'i bulmuştur. Azerbaycan'dan gönderilen altın, para ve petrol ürünleri ile Sovyet Rusya'nın sağladığı silah, cephane ve malî yardım ayrı değerlendirilmelidir.⁹⁰⁷ Nerimanov'un imzaladığı telgraf, yardım sürecinin Moskova'nın Ankara siyasetiyle uyumlu olmakla birlikte Azerbaycan yönetimince alınan karar ve yürütülen girişimleri de içerdiğini göstermektedir. Aynı yönetim, bağımsızlıkçı ve Sovyet karşıtı saydığı çevrelere karşı sert tedbirler uygulamıştır. Gence, Karabağ, Zakatala ve Şeki'de 1920'de meydana gelen ayaklanmalar XI. Kızıl Ordu tarafından bastırılmıştır. Bazı hareketlerde eski Cumhuriyet ordusu mensupları ile Türk subaylarının da yer aldığı belgelenmiştir.⁹⁰⁸ Böylece dış politikada Ankara ile dayanışma sürdürülürken, iç politikada bağımsız milliyetçi ve Osmanlı bağlantılı kadroların hareket alanı daraltılmıştır.

1920 yılı, Azerbaycan'da yalnızca siyasî iktidarın el değiştirdiği değil, mevcut rejimin bütünüyle yeniden şekillendiği bir dönüm noktası olmuştur.⁹⁰⁹ 28 Nisan 1920'de Sovyet iktidarının kurulmasının ardından eski Cumhuriyet kurumları tasfiye edilmiş ve ülke Sovyet siyasî-idarî sistemine dâhil edilmiştir. Bolşevikler petrol sahaları, devlet daireleri, postane, telgraf ve tren istasyonunu ele geçirerek ülkenin siyasî ve iktisadî merkezlerine hâkim olmuştur. Denetim kısa sürede ülke geneline yayılmıştır. Bununla birlikte bu dönüşüm, Azerbaycan'da kalan bütün Osmanlı kadrolarını aynı biçimde ve aynı zamanda etkilememiştir. Bu süreçte Türk savaş esirleri ile eski Osmanlı subaylarının konum ve

⁹⁰⁷ Meltem Tekerek, "Kurtuluş Savaşı'nda Azerbaycan ve Rusya'nın Türkiye'ye Maddi Yardımları", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2021 (ss. 165-179), s. 169-175, özellikle s. 174-175.

⁹⁰⁸ Burcu Özdemir, s. 34-36. Türk asker ve subaylarının katılımı için ayrıca bk. Mehman Süleymanov, "Azerbaycan'da Sovyet İşgaline Karşı Halk İsyanlarının Örgütlenmesinde Türk Asker ve Subaylarının Rolü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, 2022 (ss. 820-845), s. 828-841.

⁹⁰⁹ Burcu Özdemir, s. 26, 32-33.

tutumları ise tek tip bir görünüm arz etmemiştir. Bu kişilerin bir bölümü Sovyet propaganda faaliyetlerinde kullanılmış, bazıları Kızıl Ordu birliklerinde görev yapmış, bazıları Sovyet karşıtı hareketlere katılmış, bazıları tutuklanmış veya infaz edilmiş, diğerleri ise Türkiye'ye dönmeye çalışmıştır. Bu farklılaşma, 1920 sonrasında eski esir ve subayların tek bir siyasî kategoriyle açıklanamayacağını, aynı kişisel geçmişin aynı dönem içinde farklı tercihlere ve farklı sonuçlara yol açabildiğini göstermektedir.

3.10.4. Esirlerin Fiilî Durumu: Anlaşmalar, Komisyonlar, İade Prosedürleri

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Rusya'da kalan Türk savaş esirlerinin yurda döndürülmesi, Milli Mücadele yıllarında Türk diplomasisinin başlıca meselelerinden biri hâline gelmiştir. Mondros Mütarekesi'ni izleyen dönemde bazı sınırlı iade teşebbüslerinde bulunulmuş, ancak Sovyet coğrafyasındaki esirlerin geri dönüşünde esas alınan hukukî çerçeve büyük ölçüde 1921 yılı içinde şekillenmiştir. Bu çerçeveyi 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması, 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesi, 17 Eylül 1921'de Türkiye ile Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında imzalanan esir mübadelesi sözleşmesi ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması oluşturmuştur. Bunlardan önce, 2/3 Aralık 1920 gecesi TBMM Hükûmeti ile Ermenistan Cumhuriyeti temsilcilerince imzalanan Gümrü Antlaşması'nın 17. maddesi tutsakların iade ve mübadelesini düzenlemiştir. Ermenistan'da Sovyet yönetimi antlaşmanın imzalandığı günlerde kurulmuş ve Sovyet Rusya hükûmeti Gümrü Antlaşması'nı açıkça tanımamıştır. Bu nedenle Gümrü Antlaşması onaylanmamış, hükümleri yürürlüğe girmemiş ve daha sonraki fiilî iade sisteminin hukukî dayanaklarından biri hâline gelememiştir.⁹¹⁰

Moskova Antlaşması'nın 13. maddesine dayanılarak 28 Mart 1921'de özel İade-i Üserâ Mukavelesi imzalanmıştır.⁹¹¹ Mukavele iadeyi ayrıntılandırmıştır. İkinci madde dönüşü

⁹¹⁰ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*, Adiloğlu, Bakı, 2012, s. 312; Gümrü Antlaşması'nın tarihçesi ve 17. maddesi için bk. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 17-18, 25-26. Ermenistan'da Sovyet yönetiminin ilanı, Moskova'nın antlaşmayı tanımaması ve antlaşmanın yürürlüğe girmemesi için bk. Mehmet Ali Bolat, "Yeni Türkiye İçin Kars Antlaşması'nın Önemi", *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2019, s. 267-306, özellikle s. 276-277.

⁹¹¹ Moskova Antlaşması'nın 13. maddesi için bk. *ДВП*, Том: 3, Москва, 1959, с. 601-602. «Конвенция [между РСФСР и Турцией о репатриации]» [28 марта 1921 г.], *ДВП*, Том: 4, Москва, 1960, с. 32 (Dok. № 21). Çağdaş Taylan Salın, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020, s. 129-130.

askerî veya sivil esirin isteğine bırakmış, dönmek istemeyenlerin tescilini öngörmüştür. Üçüncü madde, kendileriyle birlikte esir alınan veya esir sayılan aile fertleriyle, esarete kurulan ailelerde birlikte yaşayan eş ve çocukların götürülmesini kabul etmiştir. Beşinci madde, tarafların esirleri ve bagajlarını ülkelerinde kendi hesaplarına teslim noktasına taşımalarını, iâşe ve sağlık şartlarını sağlamalarını düzenlemiştir. Aynı madde, dönüş kadar çalıştırmaya izin vermiş, ağır veya dönüşü geciktirecek işleri yasaklamıştır.⁹¹² Altıncı madde cinayet veya hırsızlıktan hükümlüler dışındaki tutuklu ve mahkûmların salıverilmesini, yedinci madde ölenlerin ayrıntılı listelerinin beş ay içinde karşılıklı verilmesini öngörmüştür. Dokuzuncu madde, üçer üyeli resmî heyetlere esirlerin tutulduğu yerleri ziyaret, yardım ve bilgilendirme yetkisi vermiştir.⁹¹³ Birinci maddedeki üç ve altı aylık süreler 16 Mart'tan itibaren hesaplanmıştır. Mukavele, on birinci madde gereğince tasdike tâbi olmadan imza tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁹¹⁴

3.10.5. İade Mekanizmasının Uygulanması: Temsilcilikler, Komisyonlar ve Sevk Süreci

İade sürecinin yürütülmesinde resmî heyetler, askerî ve sivil memurlar ile diplomatik temsilcilikler görevlendirilmiştir. Esir meselesi, Moskova Konferansı sırasında Yusuf Kemal (Tengirşenk), Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'dan oluşan TBMM heyetince müzakere edilmiştir.⁹¹⁵ Ali Fuat Paşa, Memduh Şevket Bey ve diğer temsilciler esirlerin tespiti ve sevki için girişimlerde bulunmuştur. Ali Fuat Paşa'nın tarihsiz yazısında, Bakü'deki Türk esirlerinden üç yüz kişilik bir tabur oluşturularak Kars'a gönderilmesinin istendiği, talebe olumlu karşılık verilmesine rağmen sevkın kendisinin Bakü'den ayrılışına kadar gerçekleşmediği bildirilmiştir.⁹¹⁶ Ankara Hükûmeti, 1920

⁹¹² «Конвенция [между РСФСР и Турцией о репатриации]» [28 марта 1921 г.], *ДВИП*, Том: 4, Москва, 1960, с. 32-33 (Dok. № 21), md. II-V.

⁹¹³ Mukavelenin Türkçe metni için bk. *Düstur*, Tertip III, Cilt: 2, Baskı: 2, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1953, s. 78-83, md. VI-IX. Rusça metni için bk. «Конвенция [между РСФСР и Турцией о репатриации]», *ДВИП*, Том: 4, с. 33-34 (Dok. № 21).

⁹¹⁴ İade-i Üserâ Mukavelesi'nin I. ve XI. maddeleri için bk. *ДВИП*, Том: 4, с. 32, 34. Moskova Antlaşması'nın tasdiki ve 13. maddesine ilişkin istisna için ayrıca bk. aynı eser, Том: 3, с. 602, md. XVI.

⁹¹⁵ *ДВИП*, Том: 3, с. 597, 602 (Dok. № 342). Çağdaş Taylan Salın, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020, s. 66, 113-114.

⁹¹⁶ Moskova Sefir-i Kebiri Ali Fuad'dan Hariciye Vekâletine, tarihsiz, DB-TDA, No: 571-34826-137407-18. Esir sevkiyatını yerinde denetlemek üzere Azerbaycan ve Dağıstan'da dolaşacak bir memurun tayini için bk. Ali Fuad'dan Memduh Şevket Bey'e, 19 Nisan 1921, DB-TDA, No: 571-34854-137564-22.

yılının ikinci yarısından itibaren Bakü'deki esirleri gündeminde tutmuş, esirlerin himayesi Bakü'de açılan resmî temsilciliğin başlıca görevlerinden biri olmuştur. Halil Kut Paşa, resmî temsilcilik bulunmamasından kaynaklanan güçlükleri Kâzım Karabekir'e bildirmiştir. Memduh Şevket Bey'e verilen talimatta esir meselesi öncelikli görevlerden biri olarak yer almış, temsilciliğin girişimleri tahliye ve yardım taleplerinin takibini kolaylaştırmıştır.⁹¹⁷ Ancak 11 Ocak 1921 tarihli belge, Bakü'de tutulan sivil tebaa ile esaretten dönmekte olan askerlerin tahliyesinin sağlanamadığını ve konunun Moskova'da Sovyet Hükûmeti nezdinde ele alınmasının istendiğini göstermektedir.⁹¹⁸ Kars Antlaşması'nın 16. maddesi, akit taraflardan birinin ülkesinde bulunan eski savaş esirleriyle sivil esirlerin imza tarihinden itibaren iki ay içinde iadesini öngörmüştür. Ali Fuat Paşa'nın 26 Aralık 1921 tarihli raporu, üç ve altı aylık takvime uyulmadığını, Malakanlar meselesinin sevkı geciktirmek için gerekçe gösterildiğini ortaya koymaktadır.⁹¹⁹ Bu yeni iki aylık sürenin belirlenmesi, 28 Mart Mukavelesinde öngörülen önceki iade takviminin uygulamada tamamlanamadığını göstermektedir. Bununla birlikte, söz konusu düzenlemeyi Sovyet tarafının gecikmeyi "açıkça itiraf etmesi" şeklinde yorumlamak yerine, ortaya çıkan uygulama sorunlarının yeni bir hukukî takvim çerçevesinde yeniden düzenlenmesi olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

Antlaşmaların uygulanmasında Hilâl-i Ahmer ile askerî ve sivil sevk komisyonları önemli rol oynamıştır. 1922'de Dr. Ahmet Fikri Bey gibi görevliler Sovyet topraklarındaki Türk esirlerini tespit ve sevk etmekle vazifelendirilmiştir.⁹²⁰ Taraflar esir listeleri, kimlik tespiti, yol belgeleri ve dönmek istemeyenlerle vefat edenlerin kayıtları konusunda yazışmıştır.⁹²¹ Müdafaa-i Milliye Vekâletinin 1922 yılı sonundaki değerlendirmesine

⁹¹⁷ Mustafa Öztürk, Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü), Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara, 2005, s. 105, 108–110.

⁹¹⁸ Hariciye Vekâletinden Yusuf Kemal Bey'e, 11 Ocak 1921 tarihli 380 numaralı şifre, DB-TDA, No: 571-34614-136306-15. Şifrede, Bakü'de tevkif edilen sivil tebaa ile esaretten avdet etmekte olan efrat ve zabitanın tahliyesi hususunda Memduh Şevket Bey'in teşebbüslerinin bir neticeye ulaşmadığı bildirilerek "Moskova'ya muvasalatımızda Rus Sovyet hükûmeti nezdinde teşebbüsât-ı müessire icrası" istenmiştir.

⁹¹⁹ «Договор о дружбе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР, с одной стороны, и Турцией — с другой, заключенный при участии РСФСР в Карсе» [13 октября 1921 г.], md. 16, ДБП, Том: 4, с. 425 (Dok. № 264). Cəmil Həsənlı, Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti, s. 438. Çağdaş Taylan Salın, Ali Fuat (Cebeşoy) Paşa'nın Moskova Sefirliğı, s. 230.

⁹²⁰ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/55.362.18.7; 030.10/55.362.18.8.

⁹²¹ Hariciye Vekâletinden Moskova Sefareti ile Bakü ve Tiflis mümessilliklerine, Batum ve Tuapse şebhenderliklerine, 3 Temmuz 1921; DB-TDA, No: 571-34826-137404-9. Aynı metnin 4 Temmuz 1921 tarihli ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal imzalı sureti için bk. DB-TDA, No: 571-36097-142568-601; Tiflis ve Sovyet Gürcistanı'ndaki esir zabitanı hitaben gazetelere verilen 16 Temmuz 1921 tarihli ilan için bk. aynı yer, 607. Memleketlerine dönmek istemeyenlerle vefat etmiş olanların ve cinayetle müttehem

göre, 1917-1920 arasındaki ihtilâl ve iç savaş ortamında memleketlerine gönderilmek üzere bir araya getirilen Türk esirleri sonradan çeşitli Rus köylerine dağılmış, bu durum yerlerinin belirlenmesini güçleştirmiştir.⁹²² 1923 başında bazı bürokratların ileri sürdüğü süre sorunu, genel olarak “Moskova Antlaşması’nın süresi” değil, 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesindeki üç ve altı aylık iade müddetlerinin dolmuş olmasıyla ilgilidir.⁹²³ İcra Vekilleri Heyetindeki görüşmeler sırasında Mustafa Kemal Paşa, öngörülen sürelerin sona ermesine rağmen ağır şartlar altında bulunan esirlerin sevkini durdurulamayacağını belirtmiş ve nakil işlemlerinin sürdürülmesini istemiştir. Böylece antlaşmada belirlenen takvim ile sahadaki insanî ve idarî zorunluluklar arasındaki uyumsuzluk, sevkîyatın fiilen sürdürülmesi yoluyla aşılmaya çalışılmıştır. Nitekim mukavelenin yürürlük süresi 1923’te önce iadenin tamamlanmasına yetecek şekilde, ardından belirsiz süreyle uzatılmış, V. P. Potemkin başkanlığındaki Sovyet İade Komisyonu da Ekim 1923’te faaliyete başlamıştır.⁹²⁴

Esirlerin yurda dönüşünü sağlama çalışmaları 1923 sonrasında da sürmüştür. 1924’te Sovyet topraklarındaki Türk esirlerini tespit ve sevk etmek üzere dört yüzbaşından oluşan bir heyet gönderilmiş, 22 Ekim 1924 tarihli kararnameyle heyet başkanına üç, diğerlerine iki buçuk İngiliz lirası yevmiye tahsis edilmiştir.⁹²⁵ Beklenen sonucun alınamaması üzerine Yozgat mebusu Ahmed Hamdi Bey Ocak 1925’te Meclise soru önergesi sunmuş, Sovyet heyetine Türkiye’de kolaylık sağlanırken Türk heyetinin Rusya’da güçlüklerle karşılaşmasını ve yüzlerce subay ile binlerce erin akıbetinin hâlâ bilinmemesini eleştirmiştir.⁹²⁶ Süreç Aralık 1925’te yeni bir safhaya girmiştir. Sovyet Hükûmeti, mukavelenin kaldırılmasını ve Sovyet ve Türk iade komisyonlarının 1 Ocak 1926’dan itibaren tasfiyesini teklif etmiş, taraflar 9 Haziran 1926 tarihli nota teatisiyle bunu kesinleştirmiştir.⁹²⁷ Bu tekliften sonra TBMM 22 Şubat 1926’da 750 sayılı Kanun’u kabul etmiştir. Kanun, yeni bir esir mübadelesi antlaşması olmayıp 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesi hükümlerinin uygulanmasından vazgeçilerek kalan esirlerin elçiler ve

bulunanların miktar ve esamisinin Sovyet makamlarından talep edildiğine dair bk. Moskova Sefiri Ali Fuad’dan Hariciye Vekâletine, 24 Şubat 1922; DB-TDA, No: 571-34827-137416-70.

⁹²² Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 8-9.

⁹²³ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 10-11. Buradaki süre sorunu 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesinin üç ve altı aylık müddetleriyle ilgilidir.

⁹²⁴ ДВП, Том: 6, Москва, 1962, с. 397 (Dok. № 227), 410-411, 623.

⁹²⁵ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.18.01.011.51.19.

⁹²⁶ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/7.40.19 (2).

⁹²⁷ ДВП, Том: 6, с. 623 (прим. 86).

şehbenderler aracılığıyla “tebaa sevki” usulüne tâbi tutulmasına imkân vermiştir.⁹²⁸ Söz konusu kanun, Türkiye ile Rusya’da “dağınık bir hâlde kalmış” harp esirlerinin durumunu esas almaktaydı.⁹²⁹ Bu kronolojiye göre 750 sayılı Kanun, Sovyet teklifinden sonra, fakat 1921 tarihli mukavelelerin resmen yürürlükten kaldırılmasından önce kabul edilmiştir.

1926’dan itibaren konsolosluklar aracılığıyla yürütülen sevkîyat, işlevini yitiren komisyon esaslı mübadele sisteminin yerini alan idarî bir mekanizma niteliğindedir. Nitekim 1926 yazında Hilâl-i Ahmer aracılığıyla gönderilen 11.850 liranın karşılığı olan 12.339 ruble 9 kapikten 4.000 rublesinin Bakü Konsolosluğuna ayrılması ve Bakü, Gence ve Culfa çevresindeki esir ve muhâcirlerin sevk işlemlerinin 1928 yılı ortalarına kadar sürmesi, bu uygulamanın sahadaki somut göstergeleridir.⁹³⁰ Dolayısıyla 1926’daki düzenleme, mevcut hukukî çerçevenin son kez yenilenmesi değil, 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesinin öngördüğü mübadele usulünün terk edilmesi anlamına gelmektedir. Komisyonlar aracılığıyla yürütülen mübadele sona erdirilmiş, geride kalanların elçilikler ve konsolosluklar üzerinden sevkini esas alan idarî bir uygulamaya geçilmiştir. Bu gelişmeler, savaş esirleri meselesinin savaşın sona ermesinden yıllar sonra dahi bütünüyle çözülemediğini göstermektedir. Nargin ve Kafkasya merkezli esaret tecrübesinin etkileri savaş yıllarıyla sınırlı kalmamış, esirlerin iadesi ve yurda dönüşü çerçevesinde uzun süre devam etmiştir.

3.10.6. Lojistik ve Sosyal Boyut: Sevk Güzergâhları, Sağlık, İaşe, Yeniden Entegrasyon

Türk esirlerinin Sovyet Rusya’dan anavatana dönüşü, esirlerin geniş bir coğrafyaya dağılmış bulunması, iç savaşın yol açtığı iktisadî ve idarî tahribat ile ulaşım ve sevk organizasyonundaki yetersizlikler nedeniyle son derece güç olmuştur. İade sürecinde Novorossiysk, Tuapse ve Batum başlıca deniz teslim ve sevk noktaları arasında yer

⁹²⁸ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 11.

⁹²⁹ 750 sayılı “Türkiye ile Rusya’da Dağınık Bir Hâlde Kalmış Olan Harp Esirlerinin “Tebaa Sevki” Muamelesine Tâbi Tutulmaları Hakkında Kanun” (kabul: 22 Şubat 1926), TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima Senesi: III, Cilt: 22, 59. İçtima (22 Şubat 1926), s. 267-268. Lâyihanın birinci müzakeresi 15 Şubat 1926 tarihli 56. içtimada yapılmış, madde aynen ve oybirliğiyle kabul edilmiştir.

⁹³⁰ Nuri Köstüklü, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: 32, Sayı: 1, 2017 (ss. 109-124), s. 116, 120-121.

alırken, Sivastopol ve Yalta da özellikle Kırım'daki esirlerin toplanması ve sevki bakımından önem kazanmıştır. Yavuz Aslan'ın da Türk-Sovyet ilişkilerinin önemli ihtilaf konularından biri olarak ele aldığı Malakanlar meselesi 1921'de belirgin biçimde keskinleşmiş ve 1921 sonunda Türk-Sovyet ilişkilerinin başlıca ihtilaflarından biri hâline gelmiştir.⁹³¹ Çiçerin, 2 Aralık tarihli notasında Türkiye'deki Malakanların askerlikten muaf tutulmamasını gerekçe göstererek Rusya'daki Türklerin iadesinin durdurulduğunu bildirmiştir. Türk tarafının 24 Şubat 1338 [1922] tarihli kaydı da Malakanlar meselesi yüzünden bir süre Anadolu'ya hiçbir esir gönderilmediğini ve Sovyet Hükûmetinin sevkini yeniden başlamasına izin verdiğini bildirmektedir.⁹³² Bununla birlikte esirlerin tespiti, belirli merkezlerde toplanması ve nakledilmesine ilişkin güçlükler 1922 boyunca devam etmiştir. Sivastopol ve Yalta'da bulunan esirlerin tahliyesi çerçevesinde gönderilen bir deniz aracının, daha fazla yolcu taşıyabilecek durumda olmasına rağmen yalnız 345 esirle 1 Ağustos 1922'de Trabzon'a ulaşması da sevk sürecindeki aksaklıkların dikkat çekici örneklerinden biridir.⁹³³ Bu durum, iade sürecindeki güçlüklerin yalnızca taşıma araçlarının kapasitesinden değil, esirlerin kayda alınması, bir araya getirilmesi ve sevk koordinasyonundan da kaynaklandığını göstermektedir.

Deniz yoluyla gerçekleştirilen iadelerin yanı sıra kara ve demiryolu güzergâhlarından da yararlanılmıştır. İç Rusya ile Kuzey Kafkasya'dan hareket eden esir kabileleri, başlıca Tiflis, Batum ve Kars üzerinden Anadolu'ya yönlendirilmiştir. Tiflis'teki Türk temsilcisi Ahmet Muhtar Bey'in bildirdiğine göre, yüzlerce asker ve sivil esir oldukça ağır şartlar altında Tiflis'e ulaşmış, buraya gelenlerin bir kısmı Batum, diğer bir kısmı ise Kars güzergâhı üzerinden memlekete sevk edilmiştir.⁹³⁴ Gürcistan makamlarının geçiş izinleri ve bilet temini konusundaki uygulamaları ile nakil araçlarının yetersizliği, esirlerin sevk

⁹³¹ Yavuz Aslan, “‘Millî Mücadele’ Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 18, 2001 (ss. 275-307), s. 275-277.

⁹³² Çiçerin'in 2 Aralık 1921 tarihli notası için bk. Yavuz Aslan, “‘Millî Mücadele’ Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu”, s. 282-283. Türk tarafının 24 Şubat 1338 [1922] tarihli kaydında, 1.117'si Tuapse'den ve 396'sı Batum'dan olmak üzere toplam 1.513 esirin daha önce Trabzon'a sevk edildiği, Malakanlar meselesi nedeniyle daha sonra Anadolu'ya hiçbir esir gönderilmediği ve Sovyet Hükûmetinin sevkini yeniden başlamasına izin verdiğini bildirilmiştir. Hariciye Vekâletine gönderilen Moskova mahreçli yazı, 24 Şubat 1338 [1922], DB-TDA, No: 571-34827-137416-70. İadenin 6 Aralık 1921-21 Şubat 1922 arasında durdurulmasına ilişkin Rus kayıtları için bk. B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 223.

⁹³³ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 8.

⁹³⁴ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/55.362.18.4.

sürecini önemli ölçüde yavaşlatmıştır. 1921 öncesinde bağımsız Gürcistan yönetiminin sergilediği isteksiz tutumun yarattığı güçlükler, ülkenin Sovyetleşmesinden sonra da yerel bürokrasiden kaynaklanan sorunların kısa sürede giderilememesi nedeniyle bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Tiflis temsilcisi Ahmet Muhtar Bey, esirlerin bu güzergâhlarda karşılaştıkları ağır şartları “*tasvirinin imkânsız olduğu eziyet ve çile*” sözleriyle ifade etmiştir.⁹³⁵ 28 Mart Mukavelesi, tarafların kendi ülkelerindeki esirleri teslim noktalarına kadar kendi imkân ve masraflarıyla sevk etmelerini esas alıyordu. Bu çerçevede Rusya sınırları içindeki nakil giderleri Sovyet tarafına ait olmakla birlikte, sevkiyatın Gürcistan topraklarından geçmesi ayrı bir hukukî sorun doğurmuştur. Gürcistan’ın söz konusu mukaveleye taraf olmaması, kendi demiryolu hatlarındaki taşımanın hangi esaslara göre gerçekleştirileceğini belirsiz bırakmıştır. Demiryolu idarelerinin esirlerin nakli için bilet ücreti talep etmesi, bu hukukî boşluğun uygulamadaki başlıca yansımalarından biri olmuştur. Ortaya çıkan sorun, daha sonra Kars Antlaşması görüşmeleri sırasında çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan bilet ihtilafı⁹³⁶⁹³⁷, Sovyet Rusya’nın genel bir ücretsiz taşıma taahhüdünü ihlal etmesinden ziyade Gürcistan transitine ilişkin taraf ve yetki boşluğuyla bağlantılıdır.

28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesinin uygulanması kapsamında, esirlerin bulundukları bölgelere göre farklı sevk güzergâhlarının kullanılması öngörülmüştür. Buna göre Kafkasya ve Kırım’daki esirlerin Novorossiysk’e, diğer bölgelerde bulunanların ise Rostov üzerinden Karadeniz limanlarına ulaştırılması planlanmıştır. Merkezî Tahliye İdaresinin 7 Mayıs 1921 tarihli emriyle sevkiyatın, mevcut vapur imkânları dikkate alınarak Novorossiysk veya Tuapse üzerinden gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Türk İade Komisyonu üyelerinden Saim Bey, Karadeniz sahilindeki işlemleri yürütmek üzere Tuapse’de, Süleyman Mehmed Bey ise Don bölgesindeki sevk faaliyetlerini takip etmek üzere Rostov’da görevlendirilmiştir.⁹³⁸ Uygulama süreci ise

⁹³⁵ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/55.362.18.4.

⁹³⁶ Hariciye Vekâletinden Moskova Sefaretine, 9 Ekim 1921: Moskova Antlaşması’nın 13. maddesi gereğince esirlerin her nevi nakil masrafı Rusya’ya ait olduğundan, Gürcistan hududu dâhilinde bilet ücreti icap ederse bunun tediyesinin “ne hükûmetimize ne de esirlerimize ait olmayıp doğrudan doğruya Rusya hükûmetine ait bir mesele” olduğu bildirilmiştir; DB-TDA, No: 571-34826-137407-6. Krş. aynı vekâletin 12 Kasım 1921 tarihli yazısı, aynı yer, 2.

⁹³⁷ 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesi md. V ve VIII için bk. *ДБП*, Том: 4, с. 33. Gürcistan güzergâhındaki bilet ücreti sorunu için bk. Tiflis Mümessil Vekili Mehmet Rıfat’ın 2 Ekim 1921 tarihli şifresi, DB-TDA, No: 571-34826-137408-10; ayrıca No: 571-34826-137408-9.

⁹³⁸ Tsentroevak’ın 7 Mayıs 1921 tarihli telgrafı, GARF, f. R-3333, op. 3, d. 330, l. 87.

önemli aksaklıklarla karşılaşmıştır. RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G. V. Çiçerin, 23 Mayıs 1921’de Merkezî Tahliye İdaresi başkanına gönderdiği yazıda, yerel makamların Türk esirlerinin iadesi konusunda kayıtsız davrandığını, Tuapse’de gerekli barınma ve iâşe imkânlarının sağlanmadığını ve iki aydan fazla süre geçmiş olmasına rağmen Türk makamlarına henüz herhangi bir esir teslim edilmediğini bildirmiştir. Buna rağmen 28 Mart-1 Ekim 1921 tarihleri arasında Tuapse üzerinden 1.117, Batum üzerinden ise 396 olmak üzere toplam 1.513 Türk vatandaşı sevk edilmiştir. Bu veriler, mukavelenin kabulünü izleyen aylarda sevk planlanan hızda yürütülemediğini ve uygulamanın yerel idarî kapasite ile ulaşım imkânlarına bağlı kaldığını göstermektedir.⁹³⁹

Esir kabilelerinin uzun ve güç yolculuklarında iâşe, sağlık hizmetleri ve barınma imkânları başlıca sorun alanlarını oluşturmuştur. Nitekim Kırım ve Sivastopol çevresinde toplanan yaklaşık 4.000 Türk esirinin son derece ağır şartlar altında, açlık ve sefalet içinde bulunduğu bildirilmiştir. Bu grubun sevk ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacıyla Müdafaa-i Milliye Vekâleti bütçesine 100.000 liralık bir ödenek tahsis edilmiştir.⁹⁴⁰ 1922 bütçesinde başlangıçta ayrılan 20.000 liranın yetersiz kalması üzerine 22 Temmuz 1923’te 20.000 lira daha tahsis edilmiştir.⁹⁴¹ Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa’nın emrine Kasım 1920’de açılan 50.000 liralık hesap da Bakü’deki esirlerin Kızıl Ordu’ya cebren alınmasını önlemek, iâşe ve giyim ihtiyaçlarını karşılamak ve süratle Anadolu’ya sevk etmek amacıyla tahsis edilmiştir.⁹⁴² Belge, bu meblağın bütünüyle harcanmış kesin bir bilançosunu değil, hesabın açılış amacını göstermektedir. Nakiller sırasında ağır insanî krizler yaşanmıştır. Tiflis’e 29 Mart 1922’de ulaşan 102 kişilik kabile için temsilcilik, yedirme, yatırma ve sevk parası bulunmadığından esirlerin sokakta kaldıklarını bildirmiştir.⁹⁴³

⁹³⁹ Çiçerin’in 23 Mayıs 1921 tarihli notası için bk. GARF, f. R-3333, op. 3, d. 330, l. 112. 28 Mart–1 Ekim 1921 arasında 1.513 Türk vatandaşının sevkine ilişkin veriler için bk. GARF, f. R-3333, op. 3, d. 419, l. 301. RGASPI, f. 85, op. S (Türkiye), d. 69, l. 2. GAKO, f. R-791, op. 1, d. 21, ll. 128, 152, 171.

⁹⁴⁰ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.18/05.14.10 (3 Mayıs 1922 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararname).

⁹⁴¹ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 11; BCA, 030.18/7.25.14.

⁹⁴² Hariciye Vekili Ahmet Muhtar’dan Büyük Millet Meclisi Riyasetine, 11 Kasım 1920; DB-TDA, No: 571-34826-137404-1. Kredinin amacı, Bakü Mümessillğine gönderilen talimatta “*Bakü’deki üseramızın cebren Kızıl Ordu’ya ithalini men’ ve onları sefaletten kurtarıp memleketimize serian sevk edebilmemiz*” şeklinde tarif edilmiştir; bk. DB-TDA, No: 571-34770-136933-14.

⁹⁴³ Tiflis Mümessili Ahmet Muhtar Bey’den Hariciye Vekâletine, 29 Mart 1922 (20 Mart 1338 tarih ve 590 numaralı telgrafnameye zeyl); DB-TDA, No: 571-34826-137414-21.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile yerel yardım kuruluşları, sahip oldukları imkânlar ölçüsünde esirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmış, nakdî yardımın yanı sıra yiyecek ve giyecek temini, haberleşmenin sağlanması ve sevk işlemlerinin kolaylaştırılması yönünde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede İsveç ve Danimarka Kızılhaç teşkilatlarıyla para yardımlarının dağıtılması, esir kamplarının denetlenmesi, mektuplaşmanın sürdürülmesi ve esirlere kitap ile yardım paketlerinin ulaştırılması konularında iş birliği yapılmıştır. Bununla birlikte, gönderilmek istenen kitap ve gıda paketlerinin bir kısmı esirlere ulaştırılamamış, sağlık malzemesi ve ilaç teminine yönelik yardımlar da bütün kampları kapsayan sürekli ve düzenli bir sisteme dönüştürülemediği.⁹⁴⁴ Dolayısıyla bu faaliyetler, sonuçlanmış geniş çaplı bir dağıtım olarak değil, farklı ölçülerde başarı sağlayan yardım girişimleri olarak değerlendirilmelidir. Tiflis İslam Cemiyet-i Hayriyesi trenlerle geçen esirlere yiyecek, giyecek ve gazete temin etmiş, Gence Gençlik Teşkilatı ise istasyonda hastane kurarak hasta esirleri ayırmış ve tedavi ettirmiştir.⁹⁴⁵ Bu dayanışma 1920'lerde de farklı biçimlerde sürmüştür. Azerbaycan İçtimaî Muavenet Komiserliğinin 26 Mayıs 1920 tarihli yazısında Türkistan'dan gelen 68 esir için kişi başına 50 ruble yardım öngörülürken, 30 Mayıs tarihli istida 62 malûl esir adına verilmiştir. İki rakam farklı belgelere ve kapsamlara aittir.⁹⁴⁶ Bakü'deki Türk temsilciliği, sürekli gelen esirler için bina tahsisi istemiştir.⁹⁴⁷ Tiflis temsilcisi Ahmet Muhtar Bey de perişan durumdaki esirler için 100 takım çamaşır, elbise ve kundura ile 1.000 lira talep etmiş ve üzerlerinde “*elbise namına çuval parçası*” bulunanların sevkini yaratacağı ağır manzaraya dikkat çekmiştir.⁹⁴⁸

Kızılay'ın bu dönemde yürüttüğü lojistik faaliyetler, Ankara Murahhaslığı aracılığıyla Kuzey Kafkasya ve Rusya'nın iç kesimlerinde kalan Türk esirlerinin araştırılması ve durumlarının tespiti yönünde genişlemiştir. Bu kapsamda Abdülmuttalib Bey, 1922 yılı başlarında Rusya ve Kafkasya'da bulunan esirlerin durumunu incelemek üzere

⁹⁴⁴ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 76-81, 268-309.

⁹⁴⁵ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna”, s. 5.

⁹⁴⁶ Azerbaycan İçtimaî Muavenet Komiserliğinden Türkiye Halk Mümessillğine, 26 Mayıs 1920; DB-TDA, No: 507-44813-216189-23. Bu kafenin kendi kaleminden çıkan istidası için ayrıca bk. “Türkistan'dan gelmiş 62 esir-i harp invalidleri namına Şükrü, Şefik, Yunus”dan Türkiye Halk Murahhaslığına, Bakü, 30 Mayıs 1920; aynı yer, 70. İstidada, Türkistan güzergâhında hükûmet komitelerince erzak verildiği ve şimendifer ile vapurda meccanen nakledildikleri, buna karşılık Bakü'de yerleştirildikleri binada “esbâb-ı istirahat olmadığı gibi erzak ve akçe” de kalmadığı bildirilmektedir.

⁹⁴⁷ DB-TDA, No: 507-44813-216189-29, 127, 132, 176; DB-TDA, No: 507-44821-216200-124.

⁹⁴⁸ Tiflis Mümessillğinden Hariciye Vekâletine, 21 Ocak 1922 tarihli 131 numaralı şifre; DB-TDA, No: 571-34827-137416-81.

görevlendirilmiştir. Esirlerin sevk ve iâşe meselesi daha erken tarihlerde de gündeme gelmişti. Nitekim 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 10 Mart 1919 tarihli yazısında Batum’a ulaşan esirlerin iâşe, iskân ve sevk ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için şehirde yeterli malî kaynakla donatılmış bir Hilâl-i Ahmer heyetinin bulundurulmasını önermiştir. Aralık 1921’den itibaren ise Batum’da bekleyen esir ve göçmenlerin iâşesi ile Trabzon’a kadar olan sevk giderleri Kızılay tarafından karşılanmıştır. Batum Şehbenderi İbrahim Tali Bey’in koordinasyonunda yürütülen çalışmalar sonucunda 1922 yılı içinde 861 esir ile 2.437 göçmenin sevk gerçekleştirilmiştir.⁹⁴⁹ 6 Aralık 1918 tarihli bir dilekçede ise Bezm-i Âlem vapurunun dördüncü kaptanı Mehmed Ahya Hidayet’in babası, Berezofka garnizonundaki yağmayı ve esirlerin aç, ilaçsız, kuru tahta üzerinde yaşadığını bildirerek Hilâl-i Ahmer’den hükûmet nezdinde girişim istemiştir.⁹⁵⁰ Bu belge doğrudan yapılmış bir ilaç yardımını değil, yardım talebini ve kamptaki mahrumiyeti göstermektedir.

Sovyet coğrafyasından yurda dönen esirlerin askerî ve toplumsal hayata yeniden intibak süreçleri, kişilerin içinde bulundukları şartlara göre farklılık göstermiştir. 1921-1922 yıllarında Türkiye’ye ulaşan subay ve askerlerden bazılarının Millî Mücadele saflarına katıldığı bilinmektedir. Bu ihtimal, İngiliz makamlarınca da yakından takip edilmiş, Rusya’dan dönen Türk savaş esirlerinin Anadolu’ya geçerek Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğindeki Millî Mücadele kuvvetlerinin askerî gücünü artırdığı yönünde kaygılar dile getirilmiştir.⁹⁵¹ Bununla birlikte, Rusya’daki Türk savaş esirlerinin iadesinde yaşanan bütün gecikmeleri yalnızca bu gerekçeye bağlamak doğru değildir. Eski esirlerin hatıratları, uzun süren esaretin yol açtığı açlık, hastalık, yetersiz barınma koşulları ve bunların bedensel ve ruhsal sonuçları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.⁹⁵² Ancak bu anlatılar, esirlerin yurda dönüşlerinden sonraki toplumsal ve askerî hayata yeniden uyum süreçlerini her kişi bakımından doğrudan ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla eski esirlerin yeniden intibak sırasında karşılaştıkları güçlükler, yalnızca hatıratlara dayanılarak değil, sağlık kayıtları, özlük dosyaları ve bireysel yaşam öyküleriyle birlikte

⁹⁴⁹ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, s. 117-118. Yakup Şevki Paşa’nın Erzurum’dan Hâriciye Nezareti’ne gönderdiği yazı için bk. ATASE, K. 119, D. 36, F. 41.

⁹⁵⁰ Kızılay Arşivi, No: 922/113 (6 Aralık 1334/1918). Belgenin tam metni için bk. *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, Türk Kızılayı-İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 2018, s. 200-201.

⁹⁵¹ Yücel Yanıkdağ, “Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1, 1999, s. 82-83; ayrıca *Healing the Nation*, Edinburgh, 2013, s. 250-251. İngiliz kaygısı belgelenmekle birlikte bütün iade gecikmelerinin tek sebebi olarak genellenemez.

⁹⁵² Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 113; Faik Tonguç, s. 238, 278.

değerlendirilmesi gereken daha geniş bir tarihsel mesele olarak ele alınmalıdır. 1923 yılına gelindiğinde esirlerin önemli bir kısmı memlekete dönmüş olmakla birlikte, dönemeyenlerin ve ancak daha sonraki yıllarda yurda ulaşabilenlerin yaşadıkları, savaş esaretinin toplumsal hafızadaki etkilerinin uzun süre devam etmesine yol açmıştır.

3.10.7. “Dönüş”ün Gecikmesi ve Kayıp Bilançosu

Türk savaş esirlerinin yurda dönüş süreci, 1920-1923 yıllarında Rusya’daki iç savaş ve idarî parçalanmanın yarattığı belirsizlik, ulaşım imkânlarının yetersizliği ve kayıt sistemlerinin büyük ölçüde işlemez hâle gelmesi nedeniyle uzamıştır. 1918 yılında başlayan iade süreci, Moskova’nın Kafkasya ve Sibiryâ üzerindeki denetiminin zayıflamasıyla düzenli biçimde yürütülememiş, özellikle Uzak Doğu’daki esirler fiilen organize iade sürecinin dışında kalmıştır.⁹⁵³ Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile aynı tarihte imzalanan Türk-Rus Ek Antlaşması savaş esirlerinin serbest bırakılmasını ve ülkelerine dönüşlerini öngörmüş, ancak iç savaş koşulları bu hükümlerin uygulanmasını kesintiye uğratmıştır.⁹⁵⁴ TBMM Hükûmetinin 12 Temmuz 1922 tarihli tespitinde, mevcut listelere göre henüz dönmemiş 1.198 subay ile yaklaşık 5.000 er bulunduğu, gerçek sayının daha yüksek olabileceği bildirilmiştir.⁹⁵⁵ Rus makamlarının esirleri dönüş vaadiyle topladıktan sonra nakil imkânsızlığı veya başka idarî sebeplerle farklı yerleşimlere dağıttığı yönündeki bilgi, aynı arşiv belgesine değil, Köstüklü’nün aktardığı ayrı bir Türk raporuna dayanmaktadır. Aynı döneme ilişkin farklı esir sayıları da doğrudan karşılaştırılabilecek yeknesak veriler değildir. 3 Mayıs 1922 tarihli kayıta Sivastopol civarında yaklaşık 4.000 askerî ve sivil Türk esirinden söz edilirken, 12 Temmuz 1922 tarihli tespit 1.198 subay ile yaklaşık 5.000 er kaydedilmiş, 13 Eylül 1922 tarihli değerlendirmede ise Rusya’daki Türk esirlerinin toplamının 12.000’i aşabileceği belirtilmiştir.⁹⁵⁶ Bu rakamlar farklı tarihlerde, farklı coğrafi ve statü grupları için

⁹⁵³ В. В. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, 2014, с. 210-217. Yazar, 1918 sonrası iadenin toplumsal çatışma, merkezî denetimin Kafkasya ve Sibiryâ’da zayıflaması, düzensiz hareketlilik ve kayıt sisteminin çökmesi şartlarında yürüdüğünü belirtmektedir.

⁹⁵⁴ “The Peace Treaty of Brest-Litovsk”, 3 March 1918, art. VIII; “The Turkish-Russian Additional Agreement”, 3 March 1918, art. 13, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia*, Vol. I, Office of the Historian, U.S. Department of State; ayrıca *The Avalon Project*, Yale Law School.

⁹⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/55.363.2 (7), 12 Temmuz 1922.

⁹⁵⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.1.1/5.14.10 (3 Mayıs 1922); Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 7-8. Köstüklü’nün aktardığı diğer tespitler 12 Temmuz ve 13 Eylül 1922

düzenlendiğinden yaklaşık değerler olarak ve kendi bağlamları içinde değerlendirilmelidir.⁹⁵⁷

Malakanlar meselesi nedeniyle esir iadesinin 6 Aralık 1921 ile 21 Şubat 1922 arasında durdurulması, iade sürecinin yalnız lojistik güçlüklerden değil, iki devlet arasındaki ihtilaflardan da etkilendiğini ve müzakerelerde bir pazarlık unsuru hâline gelebildiğini göstermektedir. Türk resmî yazışmalarında ayrıca bazı esirlerin vaat, tehdit ve cebir yoluyla Bakü’de alıkonulduğu, Bolşevik olmaya veya Kızıl Ordu’ya katılmaya zorlandığı yönünde iddialar bulunmaktadır. Bu kayıtlar, Ankara makamlarının esirlerin askerî ve siyasî amaçlarla kullanılmasından duyduğu kaygıyı göstermesi bakımından önemlidir. Ancak belgelerin büyük bölümü konsolosluk ve istihbarat kanallarından gelen dolaylı bilgilere dayanmakta, doğrudan görgü tanıklığı veya karşı tarafın kayıtlarıyla desteklenmemektedir. Bu nedenle propaganda faaliyeti, maddî şartların doğurduğu bağımlılık, gönüllü katılım, yurda dönüşün idarî olarak engellenmesi ve cebir iddiaları birbirinden ayrılmalıdır. Alaya katılmayı reddedenlerin bulunduğu ve katılımın ilke düzeyinde gönüllülüğe dayandırıldığına ilişkin kayıtlar, uygulamanın tek biçimli olmadığını göstermektedir. İaşe, barınma ve memlekete dönüş imkânlarının sınırlılığı ise resmî zorlama bulunmayan durumlarda dahi esirlerin tercih serbestisini daraltmış olabilir. Belgeler bazı esirlerin baskı altında askerî veya siyasî teşkilatlara katılmaya zorlanmış olabileceğini düşündürmekle birlikte, bütün esirlerin sistemli biçimde Kızıl Ordu saflarına sevk edildiği sonucunu taşımaz. Mustafa Suphi çevresine yöneltilen öldürme ve cebir iddiaları da doğrulanmış olgular olarak değil, dönemin Türk resmî makamlarının değerlendirmeleri olarak kullanılmalıdır.⁹⁵⁸

tarihlidir. Esirlerin dönüş vaadiyle toplanıp farklı yerlere dağıtıldığına ilişkin bilgi de Köstüklü’nün kullandığı ayrı bir rapora dayanmaktadır.

⁹⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.18.1.1/5.14.10 (3 Mayıs 1922); Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna”, s. 7-8.

⁹⁵⁸ Gönüllülük ve alaya katılmayı reddeden esirler için ayrıca bk. 3.6.5. Türk resmî yazışmaları da iadenin Malakanlar meselesi nedeniyle geciktiğini ve Sovyet Hükûmetinin 1922 Şubat ayında sevke yeniden izin verdiğini göstermektedir: “Elde edilen malumat-ı mevsukaya nazaran 27 Ağustos 336 tarihine kadar bin yüz on yedisi Tuapse’den ve üç yüz doksan altısı Batum’dan olmak üzere zabıt ve nefer olarak cem’an bin beş yüz on üç esirin Trabzon’a sevk edildiği anlaşılmıştır. Malakanlar meselesi dolayısıyla Rusya hükûmeti tarafından üseramızın sevkine tehir edilmesi dolayısıyla bu tarihten şimdiye kadar Anadolu’ya hiçbir esir sevk edilmemiştir. Bu defa üseranın tekrar sevkine başlanmasına Rusya hükûmeti tarafından muvafakat edilmiş olduğundan badema sevk edileceklerin miktarı ayrıca arz edilecektir.” Moskova Sefiri Ali Fuad’dan Hariciye Vekâletine, 24 Şubat 1922, DB-TDA, No: 571-34827-137416-70.

Esirlerin yurda dönüşlerinin gecikmesi, aynı zamanda esaret sürecinde meydana gelen ağır insan kayıplarıyla birlikte değerlendirilmelidir. Ancak toplam esir sayısı, Rusya'ya sevk edilenlerin miktarı, ölümler ve yurda dönebilenlere ilişkin rakamlar kesin ve birbirleriyle bütünüyle uyumlu istatistikler niteliğinde değildir. Türk tarih yazımında sık kullanılan tahminlerden birine göre yaklaşık 65.000 Osmanlı askerinin Rus kuvvetlerine esir düştüğü, bunların yaklaşık 50.000'inin Rusya topraklarındaki çeşitli bölgelere sevk edildiği ve 20.000-25.000 kadarının çeşitli yollarla memlekete dönebildiği kabul edilmektedir. Bu rakamlar, kaynakların kapsam ve yöntem farklılıkları sebebiyle yaklaşık değerlerdir.⁹⁵⁹ Bu nedenle toplam esir sayısı ile yurda dönebilenler arasındaki farkın bütünüyle ölüm vakaları üzerinden açıklanması doğru değildir. Bu farkın içinde cephede veya sevk güzergâhlarında hayatını kaybedenler, esir kamplarında ölenler, Rusya'da kalanlar, başka devletlerin ya da yardım kuruluşlarının aracılığıyla memlekete dönenler ve düzenli kayıtlara girmeyen kişiler birlikte yer almaktadır. Ölüm oranı hesapları, doğrudan tutulmuş eksiksiz bir ölüm siciline değil, kapsam ve tarihleri farklı kayıtların araştırmacılarca bir araya getirilip yorumlanmasına dayanmaktadır⁹⁶⁰ ve bu yüzden kesin sayı vermez. Bu nedenle kayıp bilançosu oluşturulurken tek bir oranı kesin sonuç olarak benimsemek yerine, farklı kayıt türlerinin kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları daima açık biçimde birlikte değerlendirilmelidir.

Yetersiz beslenme, salgın hastalıklar, ağır iklim şartları ile barınma ve sağlık hizmetlerindeki yetersizlikler, esirler arasındaki ölüm oranlarının yükselmesinde başlıca etkenler arasında yer almıştır. Mehmet Arif Ölçen'in kamp iaşesine ilişkin olarak kurtlanmış öküz ve manda kafaları ile küplere basılmış lahana yapraklarından yapılan çorbadan söz etmesi, esirlerin karşı karşıya kaldıkları beslenme şartlarının ağırlığını gösteren somut bir tanıklıktır.⁹⁶¹ Rusya'ya sevk edilen esirlerin coğrafi dağılımı için verilen yaklaşık 20.000 Kafkasya, 10.000 Sibirya, 5.000 Ukrayna ve geri kalanı diğer bölgeler şeklindeki rakamlar Köstüklü'nün kullandığı yaklaşık ve dönemsel tahminlerdir.⁹⁶² Bunlar tek bir tarihte yapılmış eksiksiz bir resmî sayım olarak

⁹⁵⁹ Cemil Kutlu, *Rusya'da Türk Harp Esirleri*, s. 18-19; Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 4.

⁹⁶⁰ B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 184-187, özellikle c. 186-187. Ölüm oranlarına ilişkin hesapların kaynak değeri ve sınırları için ayrıca bk. 1.12.4.

⁹⁶¹ Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 113. Dr. Rıza Nur'un 6 Mart 1923 tarihli yazısı için bk. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/55.363.4 (3).

⁹⁶² Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna", s. 4.

değerlendirilmemelidir. Bununla birlikte söz konusu dağılım, Kafkasya'nın Türk esirleri bakımından önemli bir sevk ve alıkoyma bölgesi olduğunu göstermektedir. Bu tahminlerden Bakü veya Nargin'de aynı anda ya da toplam olarak kaç kişinin tutulduğu sonucuna ulaşamaz.

“Dönemeyen” esirler yeknesak bir topluluk oluşturmamaktadır. Bunların bir kısmı kendi tercihleriyle Sovyet topraklarında kalmış, bazıları evlilik, çalışma hayatı ve aile ilişkileri üzerinden bulundukları yerlere yerleşmiş, bazıları ise siyasî gelişmeler, ulaşım güçlükleri ve bürokratik engeller nedeniyle uzun süre geri dönememiştir.⁹⁶³ Kırım ve çevresine ilişkin arşiv kayıtları, parasızlık ve memlekete dönüş ümidinin giderek azalması nedeniyle bazı Türk esirlerinin şehir ve kasabalara dağıldığını, bir kısmının evlenerek yerleştiğini, bazılarının ise geçimlerini sağlamak amacıyla çeşitli işlerde çalışmaya başladığını göstermektedir.⁹⁶⁴ Türkistan'da eğitilmiş eski Türk esirlerinden yararlanılmasına yönelik girişimler, 1920'de kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ile Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti çerçevesinde değerlendirilmelidir. Buhara ve Hive yönetimleri, bölgede bulunan bazı Osmanlı subay ve öğretmenlerinin yerel Müslüman okullarındaki görevlerini sürdürmelerine yönelik girişimlerde bulunmuştur.⁹⁶⁵ 4 Şubat 1923 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı, Buhara ve Hive hükümetleri emrinde öğretmenlik yapan belirli subayların yurda dönüşlerine kadar görevli sayılmalarına ve kendilerine açıktan ödenek verilmesine ilişkin münferit bir idarî düzenlemedir. Dolayısıyla karar, bütün Türkistan'daki eski esirler için genel bir hukukî statü oluşturmamıştır.⁹⁶⁶ Bununla birlikte, aynı dönemde Buhara'da bulunan bazı Türk zabıtlarının durumu farklı bir seyir izlemiştir. Buhara'da öğretmenlik yapan bazı Türk zabıtları 1922'de tutuklanarak

⁹⁶³ Hariciye Vekâletinden Müdafaa-i Millîye Vekâletine, 27 Ağustos 1924, DB-TDA, No: 571-34827-137431-52. Yazıya göre Prohladnaya istasyonundaki yüz kadar esirden tescil için gönderilen memura yalnız bir kişi müracaat etmiş, Mozdok kazasındaki kırk yedi esirden 1924 Ocak ayında hiçbirini dönmek istememiş, ancak sonradan yirmi biri dönüş arzusunu izhar etmiştir.

⁹⁶⁴ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.10/55.363.6 (3).

⁹⁶⁵ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.18/6.49.11; Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna”, s. 9.

⁹⁶⁶ Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 030.18/6.49.11. 4 Şubat 1923 tarihli karar, Buhara ve Hive hükümetleri emrinde öğretmenlik yapan belirli subayların yurda dönüşlerine kadar görevli sayılmaları ve kendilerine açıktan ödenek verilmesiyle ilgilidir.

Moskova'ya götürülmüş, Ali Fuat Paşa da bunların tahliyesi için Sovyet makamları nezdinde girişimde bulunmuştur.⁹⁶⁷

Esirlerin yurda dönüşünün gecikmesi, yalnızca sevk ve iâşe sorunlarını değil, kimlik, aile ve tabiiyetle ilgili birtakım hukukî meseleleri de beraberinde getirmiştir. Arşiv belgelerinde bazı eski Türk esirlerinin komünist teşkilatlara veya Kızıl Ordu birliklerine kimi zaman kendi tercihleriyle, kimi zaman ise içinde bulundukları zorlayıcı şartların etkisiyle katıldıklarına ilişkin kayıtlar bulunmaktadır.⁹⁶⁸ Bunun yanında, Sovyet tebaasına mensup kadınlarla evlenen eski Türk esirlerin Türkiye'ye dönüşleri sırasında eşlerin vatandaşlık ve pasaport statüleri ayrıca ele alınmıştır. Uygulamada erkeklerin Türk, eşlerinin ise Sovyet pasaportlarıyla seyahat etmeleri ve kadınların vatandaşlık işlemlerinin Türkiye'ye varışlarından sonra tamamlanması tercih edilmiştir.⁹⁶⁹

1924 yılında Azerbaycan'da bulunan bazı eski esirlerin kendi istekleri dışında sevk edilmeleri, 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesinin 2. maddesinde benimsenen ihtiyarîlik ilkesiyle bağdaşmayan bir uygulama ortaya çıkarmıştır. Türk Konsoloslğunun başlangıçtaki itirazı, Moskova Antlaşması'nın genel hükümlerinden ziyade söz konusu mukavelenin 2. maddesinde benimsenen ihtiyarîlik ilkesine dayanmıştır. Buna karşılık Ankara, meselenin artık kesin biçimde sonuçlandırılması gerektiği görüşünü benimseyerek sevkîyata engel olunmamasını istemiştir.⁹⁷⁰ Bu gelişme, 1924'e gelindiğinde savaş esirliği statüsü ile normal tebaa statüsü arasındaki ayrımın idarî uygulamada bulanıklaşmaya başladığına işaret etmektedir.

Geç dönem iade sürecine ilişkin sayısal veriler ihtiyatla değerlendirilmelidir. Hariciye Vekâleti kayıtlarına dayanan bir araştırmaya göre 1923 ortalarında yaklaşık 1.952 kişi sevk edilmiş, Rus Hariciye Komiserliği listelerinde 5.426 esirin öldüğü ve 113 kişinin Türkiye'ye dönmeyi reddettiği bildirilmiştir. Aynı araştırmada Moskova Büyükelçiliğinden gelen bir yazıya dayanılarak Rusya'da hâlen en az 10.000 Türk

⁹⁶⁷ Moskova Sefiri Ali Fuad'dan Hariciye Vekâletine, 17 Haziran 1922, DB-TDA, No: 571-34829-137465-15.

⁹⁶⁸ DB-TDA, No: 507-44813-216189-86, 134, 142; Batum Şehbenderi Aziz Sami'den Hariciye Vekâletine, 31 Mayıs 1921, DB-TDA, No: 571-34966-137841-3.

⁹⁶⁹ Hariciye Vekâletinden Dâhiliye Vekâletine, 12 Kasım 1925, DB-TDA, No: 571-34766-136418-1; Moskova Büyükelçiliğinin 10 Kasım 1925 tarihli 2158/509 numaralı tahrirâtı, aynı yer, 2.

⁹⁷⁰ Bakü Şehbenderliğinden Hariciye Vekâletine, 7 Eylül 1924, DB-TDA, No: 571-34780-137028-23; ayrıca aynı meselenin aktarımı için bk. DB-TDA, No: 571-34780-137028-22. Zorla sevke ilişkin hukukî sorun, 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesinin 2. maddesindeki ihtiyarîlik ilkesiyle ilgilidir.

esirinin bulunduğu tahmin edilmiş, uluslararası kuruluşların katkısıyla 132, İran temsilciliğinin aracılığıyla 339 Türk esirinin sevk edildiği kaydedilmiştir.⁹⁷¹ Bununla birlikte bu rakamlar farklı tarihlere, kapsamlara ve kayıt sistemlerine dayanmaktadır. Özellikle 10.000 kişilik sayı tamamlanmış bir sayım değil, Türk diplomatik makamlarınca yapılmış bir tahmindir. Poznahirev ise Rusya’da kalan Türkler için 1921 sonbaharında 500-1.000, 1924 yılında 300-500 kişilik daha düşük tahminler vermektedir. Bu belirgin fark, verilerin aynı toplamın birbirini tamamlayan unsurları gibi birleştirilemeyeceğini veya doğrudan karşılaştırılamayacağını göstermektedir.

750 sayılı Kanun, 28 Mart 1921 tarihli İade-i Üserâ Mukavelesi hükümlerinin uygulanmasından vazgeçilerek elçiler ve şehbenderler aracılığıyla “tebaa sevki” muamelesinin yürütülebilmesine izin vermiştir. Bu değişiklik, 1926 sonrasındaki işlemlerin komisyon esaslı esir mübadelesinden farklı bir idarî usul içinde yürütüldüğünü göstermektedir. Bu sebeple temsilcilikler aracılığıyla gönderilen dağınık kişilere ait kayıtlar, 1921 Mukavelesi döneminde oluşturulan savaş esiri istatistikleriyle tarih ve kapsam ayrımı yapılmadan birleştirilmemelidir. Sonuç olarak geç dönem verileri iade meselesinin bütünüyle kapanmadığını gösterse de 1920’lerin ortalarında Rusya’da bulunan Türk esirlerinin sayısını veren tamamlanmış bir envanter olarak kabul edilemez.

⁹⁷¹ Serkan Tuna, Eminalp Malkoç, “The Problem of Turkish Captives in Russia from Moscow Treaty to the First Years of the Turkish Renovation”, *International Journal of Turcologia*, Vol. 4, No. 7, 2009 (pp. 77-92), pp. 84-89; B. B. Познахирев, *Турецкие военнопленные и гражданские*, c. 224, 226; “Türkiye ile Rusya’da Dağınık Bir Halde Kalmış Olan Harb Esirlerinin ‘Teb’a Sevki’ Muâmelesine Tâbi Tutulmaları Hakkında Kânûn”, Kanun No: 750, *Resmî Ceride*, No: 315, 7 Mart 1926, s. 1047. İade mekanizmasının uygulanması ve 750 sayılı Kanunla geçilen idarî usul için ayrıca bk. bu çalışma, 3.10.5.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusundan on binlerce asker Ruslara esir düşmüştür. Bu esirlerin durumu, savaşın askerî ve siyasî sonuçlarıyla iç içe gelişen, ancak yalnızca diplomatik ve devletlerarası boyuta indirgenemeyecek ölçüde toplumsal dayanışma ağları, ideolojik mücadeleler ve rejim dönüşümleriyle birlikte şekillenen çok katmanlı bir mesele olmuştur. Esaretin seyri, savaş hukukunun öngördüğü koruma ilkeleri kadar sevk ve iskân politikaları, iâşe ve sağlık şartları, yerel toplulukların tutumu, esir emeğine duyulan ihtiyaç ve değişen iktidar yapıları tarafından belirlenmiştir. Özellikle 1917 sonrasında Rusya'da merkezî otoritenin parçalanması, hukukî ve idarî koruma mekanizmalarının sahadaki işleyişini ciddi ölçüde zayıflatmıştır.

Osmanlı askerlerinin Kafkas Cephesi'nde başlayan esaret sürecinde Rus makamlarının izlediği sevk ve iskân politikasının ardında birbiriyle bağlantılı güvenlik ve idarî kaygılar bulunmaktaydı. Esirlerin yerel halkla temasının sınırlandırılması, kaçma veya kurtarılma girişimlerinin önlenmesi ve muhtemel bir Osmanlı karşı taarruzunda yeniden silaha katılmalarının engellenmesi bu kaygıların başlıcalarıydı. Bu nedenle ele geçirilen Osmanlı askerleri Kars ve çevresindeki geçici toplama noktalarından Tiflis ve Bakü gibi merkezlere, buradan da Rusya'nın iç bölgelerine sevk edilmiştir. Bakü açıklarındaki Nargin Adası, bu sistem içinde toplama, tecrit, karantina ve sevk işlevlerini bir arada üstlenen önemli bir merkez hâline gelmiştir. Sevk güzergâhlarının belirlenmesinde işgücü ihtiyacı da etkili olmuş, savaş esirlerinin bir bölümü sanayi, tarım, yol ve altyapı işlerinde çalıştırılmıştır. Böylece esaret, yalnızca askerî bir statü olmaktan çıkarak güvenlik, lojistik ve ekonomik ihtiyaçlarla bağlantılı bir idarî meseleye dönüşmüştür.

Bu sevk ve dağıtım sistemi, Osmanlı esirlerinin maruz kaldığı ağır koşulları da belirlemiştir. Uzun nakil süreçleri, yetersiz iâşe ve barınma imkânları, salgın hastalıklar ve iklim şartları ciddi can kayıplarına yol açmıştır. Bununla birlikte toplam esir ve ölüm sayıları konusunda kaynaklar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. İsveç ve Danimarka Kızılhaç çevrelerinin saha gözlemleri de Rus resmî kayıtlarının eksiksiz kabul edilemeyeceğini ve ölüm oranına ilişkin hesapların ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu çalışmanın esas vurgusu, can kayıplarının kesin sayısını yeniden

üretmekten ziyade, ağır esaret koşullarının siyasî, diplomatik ve toplumsal sonuçlarını ortaya koymaktır.

Kafkasya'daki Osmanlı esirleri meselesi savaş sürerken diplomatik ve insanî girişimlere konu olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında doğrudan diplomatik ilişkilerin kesilmesinden sonra, Rusya'daki Osmanlı savaş esirlerinin menfaatlerinin korunması formel olarak İspanya'nın himayesine bırakılmıştır. Ancak İspanya'nın Rus İmparatorluğu'ndaki sınırlı diplomatik ağı, geniş coğrafyaya dağılmış esirlere düzenli biçimde ulaşmasını güçleştirmiştir. Bu yetersizliğin kısmen telafisi için İsveç ve Danimarka'daki yardım komiteleri ile tarafsız insanî kuruluşlar devreye girmiştir. YMCA gibi kuruluşlar özellikle Rusya'nın iç bölgelerindeki kamplara mektup, giysi, ayakkabı ve kitap ulaştırmaya çalışmıştır. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de 1917'den itibaren Yusuf Akçura'nın murahhaslığı üzerinden İsveç ve Danimarka Kızılhaçlarıyla yardım kanalları kurmuş ve Rusya'daki Osmanlı esirlerine nakdî ve aynî destek ulaştırmaya çalışmıştır. Ancak savaş koşulları, ulaşım güçlükleri ve 1917 sonrasında derinleşen idarî parçalanma bu girişimlerin etkisini sınırlandırmıştır.

1917 yılı, Kafkasya'daki esirler meselesinde belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. Çarlık rejiminin yıkılmasının ardından iktidara gelen Geçici Hükûmetin savaşa devam kararı, Osmanlı esirlerinin durumunda hemen bir değişiklik yaratmamıştır. Ekim Devrimi sonrasında Bolşevik yönetiminin savaştan çekilme ve barış yapma siyaseti ise savaş esirleri meselesini yeni bir diplomatik bağlama taşımıştır. Barış Kararnamesi'nde ilhaksız ve tazminatsız barış çağrısı yapılmış, ardından Brest-Litovsk sürecinde savaş esirlerinin iadesi ve mübadelesine ilişkin düzenlemeler gündeme gelmiştir. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması, karşılıklı esir iadesi için hukukî bir çerçeve oluşturmuş, ancak Rusya'daki devrim, iç savaş ve Güney Kafkasya'daki iktidar değişiklikleri bu hükümlerin sahada düzenli biçimde uygulanmasını engellemiştir.

Brest-Litovsk imzalandığı sırada Güney Kafkasya'da merkezî Rus otoritesinden kopuş ilerlemiş, Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği, Seym ve 22 Nisan 1918'de ilan edilen Mâverâ-yı Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti birbirini izlemiştir. Esir mübadelesi bakımından belirleyici adım, 15 Mayıs 1918'de Ferik Vehib Paşa ile General Odişelidze arasında imzalanan mukavelenamedir. Üçüncü bölümün 3.8 kısmında ayrıntılı biçimde incelenen bu düzenleme, Kafkasya'daki Osmanlı esirlerinin iadesine resmî bir çerçeve

kazandırmıştır. Ancak Mâverâ-yı Kafkas Seyminin 26 Mayıs'ta dağılması, yeni devletlerin ortaya çıkması, ulaşım güçlükleri ve devam eden çatışmalar iade sürecinin öngörüldüğü biçimde tamamlanmasını engellemiştir. 4 Haziran 1918 tarihli Batum antlaşmaları ise 15 Mayıs düzenlemesini Gürcistan ve Ermenistan'la kurulan yeni hukukî çerçeveye taşımıştır.

1918 yazındaki Osmanlı ileri harekâtı, Kafkasya'daki Osmanlı esirlerinin durumunu fiilen değiştirmiştir. Daha önce firar eden veya esaretten kurtulan bazı Osmanlı subay ve erleri Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan'daki askerî birliklerde görev almış, bölgedeki muharebelere katılmıştır. Nargin Adası'nda kalan son esirlerin serbest bırakılması ise Bakü'nün ele geçirilmesi süreciyle bağlantılıdır. 14 Eylül 1918'de Bakü'nün teslim şartları arasında Nargin Adası'ndaki Türk, Alman ve Avusturyalı esirlerin derhal teslim edilmesi açıkça yer almış, 15 Eylül'de şehrin alınmasının ardından adada kalan esirler Osmanlı kuvvetlerine teslim edilerek özgürlüklerine kavuşmuştur. Bu nedenle Nargin'deki son esirlerin kurtuluşu, yalnızca adaya yönelik müstakil bir askerî operasyon olarak değil, Bakü'nün askerî olarak ele geçirilmesi ve teslim şartlarının uygulanmasının ortak sonucu olarak değerlendirilmelidir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ise yeni bir dönemi başlatmıştır. Mütarekenin 4. maddesi Osmanlı Devleti'ne elindeki İtilâf savaş esirlerini teslim etme yükümlülüğü getirmiş, ancak Osmanlı savaş esirlerinin eşzamanlı ve karşılıklı iadesini güvence altına almamıştır. Bu asimetri ve Rus İç Savaşı'nın yarattığı kaos, Rusya'da kalan Osmanlı esirlerinin dönüşünü yeniden belirsizleştirmiştir.

1919-1920 yılları, Rusya ve Güney Kafkasya'da kalan Osmanlı esirleri bakımından uzun bir belirsizlik dönemi olmuştur. Rus İç Savaşı'nın devam etmesi, ulaşım ağlarının tahrip olması, Güney Kafkasya'daki askerî ve siyasî müdahaleler, Osmanlı topraklarının İtilâf Devletlerince işgali ve Anadolu'da Millî Mücadele'nin başlaması toplu iade imkânlarını ciddi biçimde sınırlandırmıştır. İtilâf Devletleri kendi esirlerinin iadesini hızla sağlarken Osmanlı esirlerinin dönüşü aynı hızda gerçekleşmemiş, İngiltere de elindeki Osmanlı subay ve askerlerinin bir bölümünü savaş sonrasında Mısır, Hindistan ve diğer bölgelerde bir süre daha tutmuştur. Bununla birlikte bu gecikmeyi yalnızca esirlerin Millî Mücadele'ye katılmasını engelleme amacıyla açıklamak mevcut kaynakların taşıyabileceğinden daha kesin bir nedensellik kuracaktır. Bu dönem için belirleyici olan,

esir iadesinin savaş sonrası siyasî ve güvenlik koşullarından bağımsız yürütülememiş olmasıdır.

Türk esirlerinin daha düzenli ve geniş kapsamlı iade süreci, TBMM Hükûmetinin Sovyet Rusya ile kurduğu diplomatik ilişkiler çerçevesinde işlerlik kazanmıştır. 3.10.4 ve 3.10.5'te ayrıntıları verilen 1921 düzenlemeleri, askerî ve sivil esirlerin dönüşünü ortak bir hukukî zemine bağlamış, iadenin de resmî makamlar eliyle fiilen yürütülmesini mümkün kılmıştır. Bu düzenlemeler ise Sovyet Rusya, Ukrayna ve Güney Kafkasya'daki esirler için ayrı metinlere dayansa da birbirini tamamlayan bir hukukî iade çerçevesi oluşturmuştur. TBMM Hükûmeti, dağınık esirleri tek tek bulmak, belli merkezlerde toplamak ve yurda sevk etmek için temsilciliklerden, özel heyetlerden ve yerel görevlilerden de yararlanmıştır. Deniz, kara ve demiryolu yolları birlikte kullanılmış, iadenin yalnız hukukî metinlere değil, taşımaya, geçiş iznine ve iş birliğine de bağlı olduğu görülmüştür. İç savaş, uzaklık ve ulaşım sorunları nedeniyle esirlerin dönüşü 1922 sonrasına uzamıştır. Bu gecikme, komisyon sisteminin bütün esirleri belirlenen sürelerde yurda sevk edemediğini göstermiş, 750 sayılı Kanun da eski komisyon usulü yerine Türkiye ile Rusya'da dağınık kalan kişilerin elçilik ve şehbenderlikler üzerinden tebaa sevkine tâbi tutulmasına imkân vermiştir. Eski komisyonların tasfiyesi ise iade sürecini sona erdirmemiş, dağınık kişilerin sevki bu tarihten sonra temsilcilikler üzerinden yeni bir idarî usulle sürdürülmüştür. Konsolosluk kanalıyla yürütülen sevkியatın sonraki yıllarda da sürmesi, 1926'nın mutlak bir bitişten çok iade usulünde bir geçiş noktası olduğunu göstermektedir.

Osmanlı esirlerinin Kafkasya'daki tecrübesi, propaganda ve siyasal mobilizasyon boyutlarıyla da dönemin siyasî tarihine yansımıştır. Çarlık döneminde Osmanlı esirleri resmî söylemde sınırlı bir görünürlüğe sahipken, Bolşevik yönetimi savaş esirlerini devrimci propaganda ve örgütlenmenin hedef gruplarından biri olarak değerlendirmiştir. 1918'den itibaren Türk savaş esirlerine yönelik propaganda faaliyetleri yürütülmüş, bazı esirlerin Kızıl Ordu veya komünist örgütlenmeler içinde yer alması teşvik edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı esirlerinin bu girişimlere tepkileri homojen olmamıştır. Bazıları Bolşevik örgütlenmelere katılmış, bazıları anavatana dönmeyi öncelemiş, bazıları ise Azerbaycan'daki millî siyasî ve askerî çevrelerle ilişki kurmuştur. Bu çeşitlilik, savaş esirlerini yalnızca pasif propaganda nesneleri olarak değil, dönemin değişken siyasî

şartları içinde farklı yönelimler geliştirebilen aktörler olarak değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Osmanlı tarafında savaş esirlerine ilişkin basın ve propaganda dili ise büyük ölçüde “düşman vahşeti” temasına yaslanmıştır. Dönemin sansür koşulları altında yayımlanan haberlerde Rusların Osmanlı esirlerine kötü muamele ettiği, esirlerin ağır şartlarda çalıştırıldığı veya açlık ve hastalıklarla karşı karşıya kaldığı sıkça vurgulanmıştır. Bu söylem, bir yandan savaşın insanî sonuçlarını kamuoyuna taşırken diğer yandan savaş mobilizasyonu ve dış kamuoyu üzerinde etki oluşturma işlevi de görmüştür.

Kafkasya’daki Osmanlı esirlerinin durumu, bölgenin farklı toplumsal ve siyasî çevrelerinde farklı karşılıklar bulmuştur. Azerbaycan Türkleri, ortak din, dil ve aidiyet bağlarının da etkisiyle Osmanlı esirlerine yönelik geniş bir yardım ve dayanışma ağı oluşturmuştur. Bakü ve Gence başta olmak üzere çeşitli merkezlerde cemiyetler, aydınlar, hayırseverler ve basın organları esirler için para, gıda ve diğer ihtiyaç maddelerini toplamış, Nargin Adası’ndaki esirlerin durumunu kamuoyunun gündemine taşımıştır. Bu dayanışma, Azerbaycan kamuoyunda Osmanlı Devleti’ne yönelik sempatiyi besleyen unsurlardan biri olmuştur. Buna karşılık bölgedeki etno-dinî çatışma ortamı esirlerin güvenliğini de etkilemiş, bazı Ermeni silahlı unsurlarının Osmanlı esirlerine karşı intikam saikiyle şiddet uyguladığı vakalar kaynaklara yansımıştır. Böylece esirlik meselesi, insanî yardımın yanı sıra kimlik siyaseti, propaganda ve bölgesel çatışmanın da kesiştiği bir alan hâline gelmiştir.

Bu bulgular, Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkasya’daki Osmanlı esaretinin dönemin siyasî, askerî ve toplumsal tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Savaş esirleri meselesinin siyasî tarih açısından anlamı dört noktada özetlenebilir:

1- Öncelikle, dönemin savaş hukuku normları ile saha uygulamaları arasında belirgin bir açıklık ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya bakımından ortak hukukî zemini oluşturan 1899 tarihli Lahey düzenlemeleri, savaş esirlerinin devlet sorumluluğu altında korunmasını öngörmektedir. Buna rağmen sevk, iâşe, sağlık, barınma ve güvenlik alanlarında çok sayıda aksama ve ihlal yaşanmıştır. Özellikle 1917 sonrasında Rusya’daki merkezî otoritenin parçalanması, emir-komuta ve denetim mekanizmalarını zayıflatmış

ve savaş esirlerinin korunmasına ilişkin normların sahada uygulanmasını daha da güçleştirmiştir.

2- İkinci olarak, devrim, iç savaş ve devlet çözülmesi gibi büyük siyasî dönüşümlerin savaş esirlerinin statüsünü ve gündelik hayatını doğrudan etkilediği görülmüştür. Çarlık döneminin idarî yapısı içinde esir alınan Osmanlı askerleri, kısa süre içinde Geçici Hükûmet, yerel komiteler, Mâverâ-yı Kafkas kurumları ve Bolşevik yönetimi gibi farklı otoritelerle karşı karşıya kalmıştır. Güney Kafkasya’da yeni devletlerin ortaya çıkması da esirlerle ilgili muhatapları ve uygulamaları değiştirmiştir. Bu çok katmanlı otorite yapısı, esirlerin korunmasını ve iade süreçlerinin düzenli biçimde yürütülmesini zorlaştırmıştır.

3- Üçüncü olarak, savaş esirlerinin uluslararası ilişkilerde yalnızca insanî bir mesele değil, diplomatik müzakerenin de konusu olduğu anlaşılmaktadır. Brest-Litovsk düzenlemeleri, 15 Mayıs 1918 tarihli Batum esir mübadelesi mukavelenamesi, 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile İade-i Üserâ Mukavelenamesi, esirlerin devletlerarası görüşmelerin somut başlıklarından biri olduğunu göstermektedir. Mütareke sonrasında İtilâf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında ortaya çıkan iade asimetrisi de esir dönüşünün siyasî ve güvenlik şartlarından bağımsız işlemediğini ortaya koymaktadır.

4- Dördüncü olarak, Kafkasya’daki Osmanlı savaş esirleri meselesi tarih yazımında uzun süre genel savaş anlatılarının gölgesinde kalmıştır. Oysa konu, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının çözülmesi, Güney Kafkasya’da yeni devletlerin ortaya çıkması, yerel toplumsal dayanışma ağları, devrimci hareketler ve erken dönem Türk-Sovyet ilişkileri arasında bağlantı kurmaya imkân veren çok boyutlu bir tarihsel kesit sunmaktadır.

Giriş bölümünde ileri sürülen beş hipotez, tezin üç ana bölümünde ortaya konulan bulgular ışığında farklı ölçülerde desteklenmiştir. Her hipotezin sonuçları ve kaynak sınırlılıkları birlikte değerlendirildiğinde şu tablo ortaya çıkmaktadır.

Birinci hipotez (H1) bağlamında, Çarlık yönetiminin Kafkasya Müslümanlarına yönelik eşitsiz uygulamaları ile ortak din, dil ve aidiyet bağlarının Osmanlı esirlerine yönelik dayanışmanın toplumsal zeminini birlikte şekillendirdiği görülmüştür. Bakü ve Gence başta olmak üzere Azerbaycan kamuoyunda ortaya çıkan yardım, koruma ve dayanışma pratikleri bu ilişkinin somut göstergeleridir. Bununla birlikte dayanışma tek bir nedene

indirgenemez. Yardım faaliyetlerini yürüten çevrelerin ürettiği belgeler, Rus resmî kayıtları ve dönem basını farklı amaçlar ve sınırlılıklar taşımaktadır. Bu nedenle H1, farklı kaynak gruplarının karşılaştırmalı eleştirisi temelinde ve nedenselliği tek bir unsura bağlamadan desteklenmektedir.

İkinci hipotez (H2) çerçevesinde, esirlerin sevk ve iskânı sırasında yaşanan şiddet ve can kayıplarının yalnızca münferit ihlallerle açıklanamayacağı görülmüştür. İdarî parçalanma, lojistik yetersizlik, denetim boşluğu, yerel idarî ve askerî zafiyetler, düzensiz silahlı grupların müdahaleleri ve bölgesel çatışma ortamı birbirini besleyen etkenler olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Rus resmî kayıtları, Osmanlı raporları ve esir tanıklıkları arasındaki farklılıklar can kayıplarının kesin sayısal ölçeğini belirlemeyi güçleştirmektedir. H2 bu nedenle yapısal açıklama düzeyinde güçlü biçimde desteklenmekte, nicel sonuçlar ise ihtiyatla değerlendirilmektedir.

Üçüncü hipotez (H3) kapsamında, Bolşevik kurumların savaş esirlerini propaganda ve siyasî seferberlik faaliyetlerinin hedefi hâline getirdiği, ancak Osmanlı esirlerinin bu girişimlere tepkilerinin ve siyasî yönelimlerinin homojen olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bazı esirler Bolşevik örgütlenmelere katılmış, bazıları anavatana dönüşü öncelmiş, bazıları ise Azerbaycan'daki millî siyasî ve askerî çevrelerle ilişki kurmuştur. Bakü Mümessilliğinin 30 Ocak 1921 tarihli şifresinde Türk Kızıl Alayı'nın mevcudu 32 zabıt ve 340 nefer olarak kaydedilmektedir. Bu kayıt, belirli bir tarihteki alay mevcudunu göstermesi bakımından önemlidir, ancak bütün savaş boyunca Bolşevik yapılar içinde yer alan Türk esirlerin toplamı olarak kullanılamaz. Sovyet tarih yazımında Bakü'de dört ayrı Türk birliğinin bulunduğu yönündeki kayıtlar ise Poznahirev'in arşiv temelli kaynak tenkidi doğrultusunda, aynı alaya ilişkin mükerrer adlandırmalar ihtimali çerçevesinde yeniden değerlendirilmiştir.

Dördüncü hipotez (H4) bağlamında, Kafkas Cephesi'ndeki çoklu ve çatışan otoritelerin varlığının savaş esirlerinin korunmasına ilişkin devlet sorumluluğu ile etkin hiyerarşik denetimin sahada işlemlerini zayıflattığı sonucuna ulaşılmıştır. Merkezî makamlar, cephe komutanlıkları, yerel askerî ve sivil idareler, devrimci komiteler, millî konseyler ve silahlı oluşumlar arasındaki yetki parçalanması, Lahey düzenlemelerinde öngörülen koruma standartlarının uygulanmasını ve ihlallerin denetlenmesini ciddi ölçüde güçleştirmiştir. Bununla birlikte bu tespit tek bir cephe ve bölge örneğine dayandığından, otorite

parçalanmasının etkisini savaşın genel yıkıcılığı ve lojistik çöküşten bütünüyle ayırtırmak mümkün değildir.

Beşinci hipotez (H5) çerçevesinde, 1920-1926 arasında Türk savaş esirlerinin tespiti ve anavatana dönüşünün Türk-Sovyet ilişkilerinin temel belirleyicilerinden biri olmadığı, ancak tarafların diplomatik iş birliğini, idarî kapasitesini ve sahadaki uygulama sorunlarını görünür kılan önemli bir sınama alanı oluşturduğu görülmüştür. Antlaşmalar, karma komisyonlar, temsilcilikler ve sevk hatları, iade düzeninin sahada idarî kapasite, ulaşım ve iş birliği koşulları içinde nasıl uygulandığını ortaya koymaktadır. Öngörülen sürelerin aşılması, sevklerin sonraki yıllarda da sürmesi ve komisyon yerine temsilciliklerle sevke geçilmesi, hukukî çerçeve ile fiilî sonuç arasındaki farkı ve idarî uyarılama ihtiyacını açıkça göstermiştir. Bu nedenle H5, iade meselesinin ilişkileri belirleyen bağımsız bir unsurdan çok, tarafların iş birliği ve uygulama kapasitesini sınavan sınırlı fakat açıklayıcı bir gösterge olduğu sonucuyla desteklenmektedir.

Çalışmanın literatüre özgün katkıları beş düzlemde değerlendirilebilir.

Birincisi, çalışma Nargin Adası'ndaki Osmanlı esaret deneyimini Rus, Osmanlı ve Azerbaycan arşiv belgeleri, dönem basını, diplomatik yazışmalar ve hatıraları karşılaştırmalı biçimde kullanarak kapsamlı ve sistematik bir incelemeye tâbi tutmakta, bu yönüyle konuya monografik bir katkı sunmaktadır.

İkincisi, Azerbaycan kamuoyunun Osmanlı esirlerine yönelik dayanışma pratikleri ile ortak kimlik, toplumsal mobilizasyon ve siyasî dönüşüm süreçleri arasındaki ilişki, farklı kurumlar ve bireysel aktörler üzerinden birlikte incelenmiştir. Böylece esirler meselesinin yalnızca kamp tarihi veya diploması tarihi içinde değil, Azerbaycan toplumunun savaş yıllarındaki dayanışma ağları içinde de değerlendirilmesi mümkün olmuştur.

Üçüncüsü, çalışma savaş esirlerini yalnızca edilgen mağdurlar olarak ele almak yerine, dönemin değişken siyasî ortamında farklı yönelimler geliştirebilen tarihsel aktörler olarak değerlendirmektedir. Bolşevik örgütlenmelere katılım, anavatana dönme arayışı ve Azerbaycan'daki millî çevrelerle ilişki kurma gibi farklı seçeneklerin aynı esir kitlesi içinde yan yana bulunması, esirlik deneyiminin siyasî bakımdan homojen olmadığını ortaya koymaktadır.

Dördüncüsü, çalışma Nargin'deki esirlerin Eylül 1918'deki fiilî serbest bırakılması ile 1921'den itibaren antlaşmalar ve idarî mekanizmalar üzerinden yürütülen hukukî iade sürecini analitik olarak birbirinden ayırmaktadır. Bu ayırım, savaş esirlerinin statüsünün yalnızca normatif metinlerle değil, sahadaki otorite ve denetim kapasitesiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu bulgular, gelecekte yürütülebilecek araştırmalar için de yeni imkânlar açmaktadır. Rus, Türk ve Azerbaycan arşivlerinde yapılacak ilave taramalar ile Uluslararası Kızılhaç Komitesi arşivlerinin daha kapsamlı biçimde incelenmesi, esirlerin sayısal dağılımı, ölüm kayıtları, tarafsız yardım misyonları ve iade sürecinin bazı açık kalan yönlerini daha ayrıntılı biçimde aydınlatılabilir.

Kısacası, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da esir düşen Osmanlı askerlerinin durumu, savaş hukuku uygulamaları, toplumsal dayanışma, propaganda, askerî strateji ve devletlerarası diplomasi arasında şekillenen çok katmanlı bir tarihsel meseledir. Esaret tecrübesi, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının savaş yıllarındaki idarî kapasitesini, 1917 sonrasında ortaya çıkan otorite parçalanmasını ve yeni devletlerin kuruluş sürecini aynı analitik çerçevede izlemeye imkân vermektedir. Bu yönüyle savaş esirleri meselesi, yalnızca insanî kayıpların tarihi değil, imparatorlukların çözülmesi ve yeni siyasî düzenlerin kurulması sırasında devlet kararlarının, yerel aktörlerin ve bireysel tercihlerin insan hayatları üzerindeki etkisini gösteren önemli bir siyasî tarih alanıdır.

KAYNAKÇA

1. YAYIMLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

BOA — Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

HR.SYS (Hâriciye Nezareti Siyasî Kısmı)

DH.EUM (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti)

DH.KMS (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti)

İ.DUİT (İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi)

BEO (Bâbıâli Evrak Odası)

MV (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)

BOA, İ.DUİT, nr. 163/12.

ATASE — Askerî Tarih Arşivi

BDH (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu)

A. (Ana Klasör)

BCA — Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

DB-TDA — Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

No. 571 tasnifi

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Bel_Yz_K.001246 (Hüseyin Hamid, el yazması günlük)

ARDA — Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi)

f. 970

ARDTA — Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi)

f. 46

Gürcistan Millî Arşivi, Merkezî Tarih Arşivi (Sak'art'velos Erovnuli Arkivi)

f. 2032

AVP RF — Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (Архив внешней политики Российской Федерации)

f. 496

AVPRİ — Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi (Архив внешней политики Российской империи)

f. 160

GARF — Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (Государственный архив Российской Федерации)

f. R-130

f. R-3333

GATO — Tula Vilayeti Devlet Arşivi (Государственный архив Тульской области)

f. R-515

NAA — Ermenistan Millî Arşivi (Национальный архив Армении)

RNB — Rusya Millî Kütüphanesi (Российская национальная библиотека), Sankt-Peterburg

RGAKFD — Rusya Devlet Sinema-Fotoğraf Belgeleri Arşivi (Российский государственный архив кинофотодокументов)

RGASPI — Rusya Devlet Sosyal-Siyasî Tarih Arşivi (Российский государственный архив социально-политической истории)

f. 17

RGAVMF — Rusya Devlet Bahriye Arşivi (Российский государственный архив Военно-Морского Флота)

RGVA — Rusya Devlet Askerî Arşivi (Российский государственный военный архив)

RGVİA — Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi (Российский государственный военно-исторический архив)

f. 1300

f. 2000

f. 2018

f. 2100

TsGAM — Moskova Şehri Merkez Devlet Arşivi (Центральный государственный архив города Москвы)

f. 2753

TsGASO — Samara Vilayeti Merkez Devlet Arşivi (Центральный государственный архив Самарской области)

f. 471

TsGASA — Sovyet Ordusu Merkez Devlet Arşivi (Центральный государственный архив Советской Армии); 1992'de Rusya Devlet Askerî Arşivine (RGVA) dönüştürülmüştür

f. 326

MCA — Milletler Cemiyeti Arşivi, Cenevre

R1708, R1709

2. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: I (1914-1915), (Yay. haz.: Ahmet Tetik), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri, (Yay. haz.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul, 2018. [Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), Q.Ş., V.Q.]

Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları, (Yay. haz.: Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov), TEAS Press, İstanbul, 2018. [Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920, Q.Ş., V.Q.]

Birinci Dünya Harbi, Avrupa Cepheleeri, Galiçya Cephesi, Cilt: 7, Kısım: 1, (Yay. haz.: Cihat Akçakayalıoğlu), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Deniz Harekâtı, Cilt: 8, (Yay. haz.: Saim Besbelli), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.

Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri, (Yay. haz.: Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov), TEAS Press, İstanbul, 2018. [Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), V.Q., Q.Ş.]

I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları, (Ed. ve proje koordinatörü Telman Nüsretoğlu), Xəzər Universiteti Nəşriyatı, Bakü, 2025. [T.N.]

Kızılây Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri, (Yay. haz.: Gülfettin Çelik, Recep Karacakaya, Zekai Mete, Hamdi Genç, Faruk Bal), (Ed. Recep Karacakaya), Türk Kızılâyı, İstanbul, 2018.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt: 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No. 130, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt: 2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No. 130, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), Cilt: 2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993.

Qafqaz İslam Ordusu: Bakının Azad Edilməsi, (Yay. haz.: Mehmet Rıhtım, Səriyyə Gündoğdu), Nurlar, Bakı, 2013.

Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi, (Çev. ve haz. Azad Ağaoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

XX век и Россия: общество, реформы, революции, Вып. 3, Самара, 2015.

Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов, (сост. М. Перинчек), Лаборатория Книги, Москва, 2011.

Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917-1922): Сборник документов, Советская Россия, Москва, 1957.

Боевой путь 11-й Красной армии, (сост. А. Г. Арутюнян, О. С. Баликян, Н. А. Кадомцева), Ереван, 1978.

Документы внешней политики СССР, Том: 1, 7 ноября 1917 г. - 31 декабря 1918 г., Министерство иностранных дел СССР, Госполитиздат, Москва, 1957.

Документы внешней политики СССР, Том: IV, Министерство иностранных дел СССР, Госполитиздат, Москва, 1960.

Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг.: Сборник документов, (Отв. ред. А. Н. Артизов; сост. Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова и др.), Фонд Связь Эпох, Москва, 2020.

Министерство иностранных дел России в годы Первой мировой войны: Сборник документов, Министерство иностранных дел Российской Федерации, Аквариус, Тула, 2014.

Трапезундская и Батумская мирные конференции: Документы и материалы, (Отв. ред. И. Якобашвили), Тифлис, 2018.

Царская Россия в мировой войне, Том: I, (Предисловие М. Н. Покровского), Государственное издательство, Ленинград, 1925.

3. MEVZUAT: Kanunlar, Antlaşmalar ve Resmî Belgeler

A. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Mevzuatı

28 Mart 1337 [1921] tarihli İade-i Üserâ Mukavelesinin tasdikine dair kanun, Kabul tarihi: 21 Temmuz 1337 [1921].

Düstur, Tertip: III, Cilt: 7, Devlet Matbaası, Ankara, 1944.

Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun, Kanun No. 698, Kabul tarihi: 26 Aralık 1925, *Resmî Gazete*, Sayı: 260, 2 Ocak 1926.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 22, 59. İçtima, 22 Şubat 1926.

Türkiye ile Rusya'da Dağınık Bir Halde Kalmış Olan Harp Esirlerinin "Tebaa Sevki" Muamelesine Tâbi Tutulmaları Hakkında Kanun, Kanun No. 750, Kabul tarihi: 22 Şubat 1926, *Resmî Ceride*, Sayı: 315, 7 Mart 1926.

B. Uluslararası Sözleşmeler, Antlaşmalar ve Belgeler

Charter of the International Military Tribunal, annexed to the Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, 8 August 1945, 82 U.N.T.S. 279, art. 6(b).

Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 29 July 1899.

Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907.

Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land, The Hague, 18 October 1907, art. 1.

Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field, Geneva, 6 July 1906.

Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, Geneva, 27 July 1929, 118 L.N.T.S. 343.

Declaration between the United Kingdom and France Respecting Egypt and Morocco, Together with the Secret Articles Signed at the Same Time, 8 Nisan 1904, *Parliamentary Papers*, Cilt: CIII, Cmd. 5969, London, 1911.

Geneva Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War, 12 August 1949, 75 U.N.T.S. 135.

Geneva Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 12 August 1949, 75 U.N.T.S. 287, art. 33, 49.

International Committee of the Red Cross, *The International Prisoners-of-War Agency: The ICRC in World War One*, ICRC, Geneva, 2007.

C. Rusya İmparatorluğu ve Sovyet Rusya Belgeleri

Декрет о мире Второго Всероссийского съезда Советов [26 октября (8 ноября) 1917 г.], *Декреты Советской власти*, Том: 1, Политиздат, Москва, 1957.

- Декрет о приобретении прав российского гражданства, 1 апреля 1918 г., *Декреты Советской власти*, Том: 2, ВЦИК, Москва, 1959.
- Декрет об организации Рабоче-Крестьянской Красной Армии, *Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства*, 15 (28) января 1918 г., <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5323/>, (Erişim tarihi: 12.08.2025).
- Договор о перемирии между Русскими и Турецкими армиями, действующими на Кавказско-Турецком театре войны, *Документы внешней политики СССР*, Том: 1, Госполитиздат, Москва, 1957, Док. № 30.
- Дополнительный договор между Оттоманской Империей и Грузинской Республикой [4 июня 1918 г.].
- Конвенция между РСФСР и Турцией о репатриации, 28 марта 1921 г., *Документы внешней политики СССР*, Том: 4, Госполитиздат, Москва, 1960.
- О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 года. Высочайший указ от 28 июля 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1914, № 209, ст. 2104.
- Положение о военнопленных от 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1914, № 281, ст. 2568.
- Постановление ВЦИК и СНК об аннулировании Брест-Литовского мирного договора [13 ноября 1918 г.], *Декреты Советской власти*, Том: 4, Москва, 1968.
- Постановление Особого Закавказского Комитета об организации местной власти в пределах Закавказья, 24 апреля 1917 г.
- Правила о допущении военнопленных на работы по постройке железных дорог частными обществами от 10 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 225, ст. 1731.
- Правила о порядке предоставления военнопленных для исполнения казенных и общественных работ в распоряжение заинтересованных ведомств от 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений Правительства*, 1915, № 150, ст. 1162.
- Русско-Турецкий Дополнительный договор к Мирному договору, заключенному между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой [3 марта 1918 г.].

Соглашение о репатриации военнопленных и гражданских интернированных лиц, заключенное между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Правительством Великого Национального Собрания Турции, 17 сентября 1921 г., <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/284695-soglashenie-o-repatriatsii-voennoplennyh-i-grazhdanskih-internirovannyh-lits-zaklyuchennoe-mezhdu-pravitelstvom-ukrainskoy-sovetskoy-sotsialisticheskoy-respubliki-i-pravitelstvom-velikogo-natsionalnogo-sobraniya-turtsii-17-sentyabrya-1921-g>

4. TEMEL ARAŞTIRMALAR (KİTAP, MAKALE, TEZ VE RAPORLAR)

Abdukadyrov Nurzhigit, Tolkyn Mukhazhanova, Gulmira Sabdenova, “Ottoman Subjects and Prisoners of War in the Semirechye Oblast during the First World War”, *International Journal of Asian Studies*, Vol: 21, 2024 (pp. 272-283).

Acun Fatma, “Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 42, 1998 (ss. 717-756).

Ağayev Mehman, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Ak İlyas, “Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü Kurtarması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 64, 2019 (ss. 385-408).

Akandere Osman, “Enver Paşa’nın Avrupa Cephelerine Türk Birliklerini Gönderme Kararına Alman Komutanlarının Yaklaşımları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 67, 2020 (ss. 1-23).

Akbıyık Yaşar, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli”, *Belleten*, Cilt: 54, Sayı: 209, 1990 (ss. 435-462).

Akçakaya Umut, “Esaret Yıllarını Hatırlamak: I. Dünya Harbi’nde Osmanlı Askerinin Esaret Deneyimi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Cilt: 19, Sayı: 37, 2023 (ss. 453-490).

Akçakaya Umut, *Büyük Harbin Şahitleri: Osmanlı Askerlerinin Hatıralarında I. Dünya Harbi*, Paradigma Akademi, Çanakkale, 2022.

Akkor Mahmut, “I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, *VAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017 (ss. 43-59).

Akkor Mahmut, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul)*, (Ed. Okan Yeşilot, Yüksel Çelik, Leyla Coşan, Ali Satan), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Akkor Mahmut, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2006.

- Aktaş Esat, “Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey’in Esaret Yılları ve Türkistan’daki Faaliyetleri”, *İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt*, (Ed. S. Çiğdem vd.), Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt, 2019.
- Aliyeva Feride, “1920-1922 Yıllarında Azerbaycan’da Sovyet Yönetimine Karşı İsyanlar (Rusya Devlet Askerî Arşiv Belgelerine Dayanarak)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt: 6 (Askerî Tarih - Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi), (Yay. haz.: Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022 (ss. 593-604).
- Allen W.E.D., Muratoff Paul, *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
- Alpar Güray, “Birinci Dünya Savaşı’nda Köprüköy ve Azap Zaferleri”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2018 (ss. 97-119).
- Alpaslan Erhan, Semih Kalınmeşe, “Tarihsel Süreç İçerisinde Maraş ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarına Genel Bir Bakış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 6, 2023 (ss. 2364-2399).
- Altınbilek Hakkı, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt: 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.
- Altunsoy Yılmaz, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, 2019 (ss. 42-91).
- Amanoğlu Ebülfez, “Bakü’de (Mart 1918) Ermenilerin Türettikleri Soykırım ve Edebiyattaki Yansımaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 60, 2004 (ss. 675-686).
- Arıkan Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarete Bayram”, *Tarihin Peşinde*, Sayı: 22, 2019 (ss. 309-336).
- Arslan Muhammed Ali, “Qılman İlkin Musayev’in Hatıratları Işığında Kafkas İslam Ordusu”, *Türkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2021 (ss. 112-124).
- Asker Ali, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak: Uluslararası Sempozyum*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2014 (ss. 543-576).
- Asker Ali, “Bolşevik Devrimi, Kızıl Ordu ve Rusya’daki Türk Esirlerinin Kaderi”, içinde *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, (Ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, (ss. 125-131).

- Asker Ali, “Muslim Charity Organizations Operating in Baku in the Period of the First World War”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Vol: 14, No: 2, 2026 (pp. 1153-1172).
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 34, Sayı: 85, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Ekim 1985.
- Askeroğlu Arslan Ayna, “Moskova Anlaşması ve Türkiye’nin Kuzey-Doğu Sınırı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Aralık 2015 (ss. 1-20).
- Aslan Betül, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardeş Kömeği (Yardımları)””, *Birinci Dünya Müharebəsi və Azərbaycan mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərlər (Xüsusi buraxılış), Bakı, 2014.
- Aslan Yavuz, “Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasî Kuruluş: Türk Komünist Fırkası (Bakû-1920)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, 2002 (ss. 31-52).
- Aslan Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi (Türkiye Komünistlerinin Rusya’da Teşkilatlanması 1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- Aşırılı Akif, *Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu*, Nurlan, Bakı, 2007, 52.
- Aşırılı Akif, *Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, (Yay. haz.: Bingür Sönmez, Türkiye Türkçesine akt. Abdülhamit Avşar), 3. bs., Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2015.
- Ataman Halil, *Harp ve Esaret. Doğu Cephesinden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Atuk Volkan, “Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 57, 2018 (ss. 99-109).
- Ayaydın Rıdvan, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İran’da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı), Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Aydemir Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Aydoğan Erdal, “Pantürkçülük: Kafkas İttihad ve Terakkî Fırkası ve Protokol Metni”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 4, 2012 (ss. 356-374).
- Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə*, Cilt: V (1900-1920-ci illər), (Məsul redaktorlar: Mahmud İsmayilov, Nigar Maksvell), AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Elm, Bakı, 2008.
- Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*, 2 cilt, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.

- Badem Candan, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- Bağirova Nərmən, “İlk azərbaycanlı şəfqət bacısı Nigar Şıxlinskaya”, *Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi dövründə: Elmi məqalələr toplusu*, Ziya, Bakı, 2014 (ss. 145-149).
- Bakar Bülent, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’ya Esir Düşen Türk Askerleri: “Rusya”daki Üserâmız Hakkında Ma’lûmât”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 179, Nisan 2009 (ss. 85-104).
- Bakı arxipelağı (*Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 25 cildə*), 3-cü cild, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, Bakı, 2011.
- Balayev Aydın, *Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu: 1917-1918-ci illər milli mücadiləsi*, JekoPrint, Bakı, 2022.
- Başak Tolga, “Doğu Anadolu ve Kafkasya’da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 45, 2010 (ss. 29-65).
- Baykan İbrahim Göksel, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Savaş Esirleri ve Türk Kızılay Arşivinde Bulunan Esir Kartları”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul)*, (Yay. haz.: Okan Yeşilot, Yüksel Çelik, Leyla Coşan, Ali Satan), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018 (ss. 183-202).
- Baykara Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.
- Bayur Hikmet, “Mustafa Suphi ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Bazı Dışarda Akımlar”, *Belleten*, Cilt: 35, Sayı: 140, 1971 (ss. 587-654).
- Beckett Ian F. W., *The Great War, 1914-1918*, 2nd Edition, Routledge, Abingdon, New York, 2013.
- Bečvář Gustav, *The Lost Legion: A Czechoslovakian Epic*, S. Paul & Co., London, 1939.
- Belen Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, Cilt: 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.
- Benhür Çağatay, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi (1918)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 21, 2009 (ss. 23-31).
- Besschetnova Elena, “The Collapse of the Russian Army in 1917”, *Russian Sociological Review*, Vol. 17, No. 2, 2018 (pp. 299-316).
- Beşirli Hayati, Aqıl Memmedov, “Azerbaycan’da Kızıl Şiddet: Repressiya Dönemi”, *Türk Dünyasında Repressiya: Sovyetler Döneminde Türk Halklarına Yapılan Baskılar ve Zulümler*, (Yay. haz.: İbrahim Dilek), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) Yayınları, Ankara, 2023.

- Bilgin Funda Arslan, “Kafkasya’nın Sovyetleştirilmesi ve Türkiye-Kafkasya İlişkileri”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 20, Sayı: 77, 2023 (ss. 29-42).
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı: 1’nci, 2’nci ve 3’üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi (Haziran 1914- 9 Ocak 1916)*, Cilt: 5, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Cilt: 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.
- Birinci İhsan, “Sarıkamış Kahramanları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 3, Cilt: 1, Sayı: 1, 1 Şubat 1967 (ss. 88-91).
- Bostancı Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 7, Sayı: 14, 2014 (ss. 117-136).
- Bradley, John F. N., *The Czechoslovak Legion in Russia, 1914-1920*, East European Monographs, Boulder, 1991.
- Brändström Elsa, *Among Prisoners of War in Russia and Siberia*, Hutchinson, London, 1929.
- Brändström Elsa, *Rusya ve Sibirya’da Esirler Arasında 1914-1920*, (Çev. Oğuzhan Ekinci), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2025.
- Budak Mustafa, “Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 26, Sayı: 2, 2016 (ss. 113-131).
- Caner Fırat, “Son Devir İslamcılarının Abdürrahim Rahmi’nin (Zapsu) Trabzon’da Tekrar Basılarak Kurtarılan Bir Kitabı: Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 29, 2020 (ss. 179-202).
- Carr Edward Hallett, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt: 3, (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2004.
- Carr Edward Hallett, *Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi 1917-1929*, (Çev. Levent Cinemre), Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Chernyavskiy, “The February Revolution of 1917 and the Fate of Prisoners of the First World War”, *Международная аналитика*, № 4, 2016 (pp. 71-83).
- Cırık Bülent, “Birinci Dünya Savaşı’nda Balkanlarda Ermeni Seferberliği ve Ermeni Gönüllüleri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2015 (ss. 227-258).
- Cihan Harbi’nin Eşiğinde Rusya’nın Doğu’daki Hedefleri*, (Yayına haz: Azad Ağaoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties, “Report Presented to the Preliminary Peace Conference”, *American Journal of International Law*, Vol: 14, No: 1-2, 1920 (pp. 95-154).

- Cosson Olivier, “Pre-war Military Planning (France)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10035, (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Crowe Eyre, “Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany”, 1 January 1907, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Vol. 3, HMSO, London, 1928 (pp. 397-420).
- Çakıröz Raci, *Çarlık ve Bolşevik Rusya’da 10 Yıl*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.
- Çakmak Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi Harekâtı: 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, (Yay. haz.: Ahmet Tetik, Sema Kiper vd.), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.
- Çam Mehmet Mert, “Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü”, *Tarih Kritik Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2016 (ss. 55-60).
- Çapa Mesut, “In the Trenches of War: The Ottoman Red Crescent during WWI”, Ahmet Kuyaş (ed.), *Humanitarian Support during WWI: Activities of Red Cross and Red Crescent Societies*, Turkish Red Crescent, İstanbul, 2025 (pp. 9-62).
- Çapa Mesut, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, 2. Baskı, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010.
- Çeloğlu Yavuz Selim, “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi’nde İhtiyat (Aşiret) Süvari Alayları”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 16, Sayı: 32, Haziran 2023 (ss. 23-41).
- Çetin Nurten, “Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri Vatandaşlarına Yönelik Uygulamalarından Biri: Sürgün (Edirne Örneği)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2013 (ss. 75-94).
- Çona Ömer, “Savaşların Değişimi Meselesi Çerçevesinde Alman Birliği ve I. Dünya Savaşları”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 43, 2023 (ss. 226-250).
- Dadaşova Ramile, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu ve Kafkasya’da Ermeni Silahlı Örgütlerinin Faaliyetleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 2020 (ss. 39-62).
- Dağıstan Adil, “Millî Mücadele’de Mustafa Suphi Olayı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 34, 1996 (ss. 171-193).
- Dağlar Oya, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi’ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 10, 2006 (ss. 45-76).
- Darı Abdülhakim Bahadır, Caner Çakı, “Alman Mizah Dergilerinde Cihad-ı Ekber Propagandası”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, 2022 (ss. 185-209).
- Demirel Muammer, “Türkiye’de Kalan Ermeni Nüfus”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 62, 2005 (ss. 479-492).

- Dinçel Yusuf, “Arşiv Belgeleri Işığında Heimei Maru Japon Gemisi: Esir Türkler için Yürütülen Diplomatik Faaliyetler”, *Belleten*, Cilt: 89, Sayı: 316, 2025 (ss. 1159-1184).
- Doğan Orhan, “Zeytun (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2011 (ss. 509-546).
- Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri (Osmanlı İmparatorluğu’nun İkinci Meşrutiyet Dönemindeki [1908-1918] Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısının Askerî Faaliyetler Üzerindeki Etkileri)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Dunsterville Lionel Charles, *Dunsterforce: Gizli Ordu, Bakü’de İngiliz-Ermeni İşgali*, (Çev.: Cengiz İ. Çay), Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.
- Durdu Mehmet Burak, “Kastamonu Milletvekili Halit Bey’in Rusya ve Diğer Ülkelerde Kalan Türk Esirleriyle İlgili Önergesi ve Bakanlıklardan Gelen Cevaplar”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2006 (ss. 201-216).
- Əhmədov Səbuhi, “Azərbaycan Tarixi Muzeyində Mühafizə Edilən Qafqaz İslam Ordusuna Aid Əşyalar”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu*, 2. Baskı, (Ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Nurlar, Bakı, 2013, (ss. 563-568).
- Əliyeva Vəfa, “Nargin adasından türk əsir zabitlərinin qaçırılmasının təşkilində Ağabala Quliyevin iştirakı barədə”, *Geostrategiya*, Sayı: 1 (85), 2025 (ss. 153-158).
- Erbuğ Merih Baran, *Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi’nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatırları ve Hayatı)*, Vadi Yayınları, Ankara, 2007.
- Erdemir Lokman, “Rusya’da Esir Bir Zâbit Vekili ve Esaret Günlüğü: Hafız Şaban Efendi”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 41, 2014, (ss. 127-146).
- Erdoğan Mehmet Ferhat, “Bahr-i Ahmer, Bezm-i Âlem ve Mithatpaşa Vapurlarının Karadeniz’de Batırılması ve Kafkas Cephesine Yansımaları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Cilt: 1, Sayı: 57, 2023 (ss. 69-80).
- Erickson Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu*, (Çev. Tanju Akad), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Ersin Aydın, “Türkiye Büyük Millet Meclisi I. Yasama Dönemi (1920-1923) ve Dış Politika, Dış Politikanın Parlamenter Denetimi ile TBMM’nin Dış İlişkileri”, *Yasama Dergisi*, Sayı: 28, 2014 (ss. 104-141).
- Esin Taylan, “Hilâl-i Ahmer, Esirler ve Yusuf Akçura”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 231, 2013 (ss. 22-29).
- Gafarov Vasif, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Esirlerin Tutuldukları Osmanlı Kampları ve Yozgat Üsera Garnizonu”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cilt: 2, 5-7 Mayıs 2016 (ss. 122-131).

- Gasımlı Musa, “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001 (ss. 18-55).
- Geçer Genç Osman, *Türk Esaret Edebiyatı: Vâveylâ (Krasnoyarsk-Sibirya)*, Bengü Yayınları, Ankara, 2022.
- Geçikli Recep Murat, “Azerbaycan’ın Bolşevikleşmesi ve TBMM Hükûmeti’nin Bu Konudaki Tutumu”, *Turcology Research*, Sayı: 81, 2024 (ss. 552-561).
- Gerger Emin, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars’tan Karabağ’a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul, 1992.
- Göktuğ Musa, “I. Dünya Savaşı Sırasında Azerbaycan Türklerinin Rus Esaretinden Kaçırıldığı Türk Subayları”, *Selçuk Türkiyat*, Sayı: 63, 2024 (ss. 285-311).
- Guliyev Elmeddin, “Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi Basımında Yer Alan Türk Yazarları”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2025 (ss. 169-179).
- Guse Felix, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler*, (Çev. Yarbay Hakkı Akoğuz), (Yay. haz.: Alev Keskin), Genelkurmay ATASE, Ankara, 2007.
- Güçyetmez Ferdi Tayfur, Çelik, Abdulkaki, “Almanya’nın 19. Yüzyıl’da Yükselişi’nin Saldırgan Realizm Çerçevesinde İncelenmesi”, *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2020 (ss. 1-28).
- Gülsoy Ufuk, “Osmanlı Gayri Müslimlerinin Asker Alma Kanunu’na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, 2000 (ss. 93-102).
- Gümüş Musa, “Türk Basın Tarihinde Üsera Gazeteciliği: Vâveylâ Gazetesi/Mecmuası Örneği ile Devrine Genel Bir Bakış (1915-1918)”, *Türk Basın Tarihi*, Cilt: 2, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2018 (ss. 575-600).
- Günay Nejla, Güzin Çaykırın, “Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya’ya Göç Ettirmesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 14, Sayı: 27, 2020 (ss. 133-150).
- Gürsakal Gürsu Galip, “Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)”, *Akademik Bakış*, Cilt: 4, Sayı: 7, 2010 (ss. 115-131).
- Güvenbaş Mesut, “Azerbaycan Kolordusunun Millî Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, 2019 (ss. 33-64).
- Hacıyev İsmayıl, Elnur Kəlbizadə, *Naxçıvanlı diplomatlar*, Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Naxçıvan, 2017.
- Hamed-Troyansky Vladimir, “Letters from the Ottoman Empire: Migration from the Caucasus and Russia’s Pan-Islamic Panic”, *Slavic Review*, Vol. 82, No. 2, 2023 (pp. 311-333).
- Handbook of the Russian Army*, 6th Edition, General Staff, War Office, London, 1914.

- Hasanlı Cemil, “Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, 2015 (ss. 151-187).
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti: 1918-1920*, Garisma MMC, Bakı, 2009.
- Həsənli Cəmil, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı, 2013.
- Hopkirk Peter, *Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire*, Kodansha International, New York, 1994.
- Işık Mehmet, Şakir Eşitti, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme: Harp Mecmuası Örneği”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 29, 2018 (ss. 185-216).
- İlkin Qılman, *Türk ordusu Bakıda*, AzAtaM, Bakı, 2003.
- İsmayıl Musa, “Azerbaycan-Osmanlı Siyasi-Askeri İlişkileri (1917-1918)”, *Belleten*, Cilt: 64, Sayı: 240, 2000 (ss. 509-522).
- İybar Mahmut, “Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtuldu?”, *Belleten*, Cilt: 43, Sayı: 169, Ocak 1979 (ss. 215-226).
- Jane Degras (ed.), *The Communist International, 1919-1943: Documents*, Vol. I: 1919-1922, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1956.
- Kanal Hümmet, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu’ya Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 54, Sayı: 2, 2014 (ss. 87-114).
- Karabulut Umut, Bozkurt Ersin, “Osmanlı Devleti’nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 45, 2019 (ss. 87-99).
- Karakaş Özgül, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı (1 Ağustos 1914-31 Ekim 1918)*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2011.
- Karal Akgün Seçil, Murat Uluğtekin, *Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya’dan Sibiryaya’ya Hilâl-i Ahmer Hizmetinde Akçuraoğlu Yusuf*, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 2009.
- Karal Akgün Seçil, Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer’den Kızılay’a*, Cilt: 2, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- Karal Akgün Seçil, Murat Uluğtekin, *Yeni Belgelerin Işığında Hilal-i Ahmer’den Kızılay’a*, Cilt: 2, Türk Kızılay Yayınları, Ankara, 2020.

- Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), 3. Baskı (tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Karauz Yücel, Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycanlı türk əsirləri, Fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2022.
- Karbi Bilge, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askerî Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesi’ne Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 14, Sayı: 20, 2016 (ss. 193-206).
- Kaya Yakup, “Birinci Dünya Savaşı’nda Galiçya Cephesi’nin Açılması ve 15. Osmanlı Kolordusunun Cepheye Gönderilmesi Meselesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2018 (ss. 2474-2489).
- Kazımlı Firuz, *Transkafkasya için Mücadele (1917-1921): Türkiye-İngiltere-Rusya*, (Çev.: Cengiz İ. Çay), Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kennan George Frost, *Russia Leaves the War*, Princeton University Press, Princeton, 1956.
- Kılıç Musa, “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde İtilaf Devletleri Vatandaşlarının Zorunlu İkamet Merkezlerinden Biri Olarak Urfa Mutasarrıflığı”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019 (ss. 72-80).
- Kılıç Selami, “Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse’nin “1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları” Adlı Makalesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 4, 2002 (ss. 55-76).
- Kılıç Selda, “Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 58, 2015 (ss. 687-714).
- Konak İsmet, Candan Badem, “Çarlık Rusya İdaresinde Bir Vilayet Gazetesi: Kars (1883-1917)”, *Kebikeç*, Sayı: 51, 2021.
- Korkmaz Ender, “Brest-Litovsk Antlaşması Çerçevesinde Osmanlı-Ukrayna Diplomatik İlişkileri (1918)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, 2016 (ss. 111-137).
- Kotiukova Tatiana, “The Exemption of Peoples of Turkestan from Universal Military Service as an Antecedent to the 1916 Revolt”, in *The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*, Aminat Chokobaeva, Cloé Drieu, Alexander Morrison (ed.), Manchester University Press, Manchester, 2019 (pp. 45-70).
- Köremezli İbrahim, “Kırım Harbi Sırasında Rusya’daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856)”, *Belleten*, Cilt: 77, Sayı: 280, 2013 (ss. 983-1030).
- Köstüklü Nuri, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 1, 2017 (ss. 109-124).

- Köstüklü Nuri, “I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 83, Temmuz 2012 (ss. 1-16).
- Krammer Arnold, “Soviet Propaganda among German and Austro-Hungarian Prisoners of War in Russia, 1917-1921”, in Samuel R. Williamson Jr., Peter Pastor (eds.), *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*, Columbia University Press, New York, 1983.
- Krasnoyarsk Esirlerinin Sesi: Vâveylâ Gazetesi Dizini* (Hazırlayan: Merve Üner), Post Yayını, İstanbul, 2021.
- Kurat Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Belleten*, Cilt: 31, Sayı: 123, 1967 (ss. 375-413).
- Kurat Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990
- Kuruloğlu Fehim, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Savaş Esirlerinin Yayın Faaliyetlerine Bir Örnek: Türk Varlığı (1919-1920)”, *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu (19-21 Ekim 2016, Elazığ): Bildiriler*, (Yay. haz.: Merve Uğur), Cilt: I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018 (ss. 533-558).
- Kutlu Cemil, “Krasnoyarsk’ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 32 (2007), (ss. 245-267).
- Kutlu Cemil, I. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri, (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Erzurum, 1997.
- Kutlu Cemil, *Rusya’da Türk Harp Esirleri 1914-1921*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023.
- Küçükkayhan Çetin, Osmanlı Basınına Göre Brest Litovsk’tan Mondros’a Kadar Kafkasya, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.
- Latif Ali İhsan, “Harp Esnasında”, *İleri*, 30 Mayıs 1335/1919, No: 503.
- Martin Volkan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Avrupa’daki Türk Cephelelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler”, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2017 (ss. 59-74).
- Martin Volkan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Galiçya”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 70, 2015 (ss. 5609-5616).
- Matishov D. G., Yaitskaya N. A., Berdnikov S. V., “Temperature and Salinity Variations in Caspian Sea Waters in the 20th Century”, *Oceanology*, Vol. 58, No. 6, 2018 (pp. 786-795).

- Memmedova İrade, Yel Selma, “Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşı Cephelerinde Azərbaycan Türklerinin Kardaş Kömeği”, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Gence, 13-15 Ekim 2015): Bildiriler*, (Yay. haz.: Merve Uğur), Cilt: 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, (ss. 813-838).
- Məmmədova Nüşabə, *Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi: Qaçqınlar və hərbi əsirlər*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı, 2019.
- Məmmədzadə Mirzə Bala, *Milli Azərbaycan hərəkəti*, Bakı, 1992.
- Mızrak Sezgin Topal, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Macar Basınında Kafkasya Cephesi (Vasárnapi Ujság Örneği)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 17, Sayı: 66, 2020 (ss. 333-346).
- Molnar Miklos, *A Short History of the Hungarian Communist Party*, Routledge, 2019.
- Mombauer Annika, “German War Plans”, içinde *War Planning 1914*, (Ed. Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig), Cambridge University Press, Cambridge, 2010 (pp. 48-79).
- Mombauer Annika, “July Crisis 1914”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2017, DOI: 10.15463/ie1418.11027, (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Morar Bogdan, *A Forgotten Front: The Russo-Turkish War in the Caucasus (1914-1917)*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2021.
- Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page & Company, Garden City, New York, 1919.
- Möhtaclara Kömək, No: 4, pəncşənbə, 7 fevral 1918. Türkiye Türkçesi aktarımı için bk. Telman Nüsretoğlu (ed.), *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azərbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, Hazar Üniversitesi Yayınları, Bakü, 2025.
- Murata-Sawayanagi Nanako, “The Memory in a Crisis: A Japanese Ship Helping Out Greek Refugees on the Quay of Smyrna in 1922”, *Mediterranean World*, Vol. 23, 2017 (pp. 135-146).
- Murgul Yalçın, “Army of Islam”, *1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*, 25 Ağustos 2020.
- Murgul Yalçın, “Baku, Battle of”, *1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*, 15 Ekim 2020.
- Murgul Yalçın, “Birinci Dünya Savaşı İttifaklarının Oluşumu: Dinamikler, Motivasyonlar ve Tarihsel Arka Plan”, içinde *Savaş, Barış ve Çatışma Çözümü: İnterdisipliner Bir Yaklaşımla Uluslararası İlişkilere Çok Boyutlu Bir Bakış*, (Ed.: Ali Asker, Yusuf Mehmet Akay), Gazi Kitabevi, Ankara, 2025 (ss. 3-26).

- Murgul Yalçın, “Bolshevik Vanguard in Action: the Case of the Baku Sovnarkom, 1917-18”, *Revolutionary Russia*, Vol. 29, No. 1, 2016 (pp. 66-91).
- Nazarova Aynur, “Sona Hacıyeva’nın Nargin Adası’ndaki Osmanlı Esirlerinin Kurtarılmasındaki Rolü”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 16, 2025 (ss. 91-100).
- Nomikos Eugenia V., North Robert C., *International Crisis: The Outbreak of World War I*, McGill-Queen’s University Press, Montreal, 1976.
- Nykiel Piotr, “The 15th Corps of the Imperial Ottoman Army on the Eastern Galician Front (1916-1917)”, *Belleten*, Cilt: 79, Sayı: 284, 2015 (pp. 335-350).
- Okatan Yıldırım, “Rus Telgraflarına Göre Kafkas Halklarının 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki İsyan Hareketleri”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 61, 2022 (ss. 139-157).
- Okur Mehmet, “Kapitalizmin Gölgesinde Büyük Hesaplaşma: Birinci Dünya Savaşı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi*, (Ed. İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Yücel Yiğit, Namık Çençen), Pegem Akademi, Ankara, 2019.
- On Birinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri II (Sunulmayan Bildiriler): XVIII. Yüzyıldan Günümüze Orta Doğu’daki Gelişmelerin Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
- On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Cilt: 1, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- Oppenheim Lassa, *International Law: A Treatise, Vol. II: War and Neutrality*, Second Edition, Longmans, Green and Co., London, 1912.
- Öğün Tuncay, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 97, 2018 (ss. 81-108).
- Öğün Tuncay, “Rusya’daki Türk Savaş Esirlerine Ermeniler Tarafından Yapılan Mezalim Hakkında Bazı Tespitler”, *I. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (16-18 Ekim 2019), Iğdır, 2019.
- Öz Necdet, “Çanakkale Muharebelerinde Mustafa Kemal’in (Atatürk) Siper Savaşına Yönelik Emirlerinin Analizi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 112, 2025 (ss. 431-488).
- Özcan Leyla, “Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç ile Olan Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 30, Sayı: 3-4, 1964 (ss. 609-653).
- Özçelik Mücahit, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Yabancı Esirler*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı) Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Özdemir Burcu, “Azerbaycan’da Sovyet Rejiminin Kuruluşu ve Sovyet Karşısı Ayaklanmalar”, *DTCF Dergisi*, Cilt: 63, Sayı: 1, 2023 (ss. 26-45).

- Özdemir Emin, “Rusya Türklerinin Balkan Savaşlarına Tepkileri ve Osmanlı’ya Maddi-Manevi Katkıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 198, Mayıs-Haziran 2012 (ss. 27-50).
- Özer Sevilay, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, Cilt: 80, Sayı: 287, 2016 (ss. 219-260).
- Özgan Murat, “Taarruz, Savunma ve Ricat: I. Dünya Savaşı’nda Sina-Filistin Cephesi (1914-1918)”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2016 (ss. 141-170).
- Özkan Asaf, “Rus Esaretinden Firar Eden Osmanlı Askerlerine Yönelik Muameleler ve Kafkas Cephesine Dair Alınan Bilgiler (Firari Esirlerin İfadelerine Göre)”, *İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt*, (Ed. Süleyman Çiğdem, M. Yasin Taşkesenlioğlu, Esat Aktaş), Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt, 2019 (ss. 247-261).
- Öztürk Mustafa, “Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya’da Müslümanlar Meselesi”, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2020 (ss. 101-142).
- Öztürk Mustafa, *Atatürk Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Politikası*, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Bilim Uzmanlığı Tezi), Ankara, 2005.
- Prins Johan W., “Life in Siberian Prison Camps”, *Scribner’s Magazine*, Vol: 64, No: 6, 1918 (pp. 695-705).
- Qafarov Vasif, “Brest-Litovsk Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkaslar Özel Sayısı, Sayı: 73, 2015 (ss. 215-227).
- Qafarov Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Akademik Bakış*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2008 (ss. 139-151).
- Qafarov Vasif, Qiyas Şükürov, *Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında)*, Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2017.
- Qəhrəmanov Nazim, *I Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili*, “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti, Bakı, 2008.
- Rachamimov Alon, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, Berg Publishers, New York, 2002.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “İcmali-əhval”, *Açık Söz*, No: 664-665, 25-26 yanvar 1918 [Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Cild: 4].
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (“Niş” imzasıyla), “Dəlil və sübut arxasında”, *İkbal*, No: 900, 31 mart 1915 [Əsərləri, Cild: 3 (1915-1916), (Yay. haz.: Şirməmməd Hüseynov), Elm, Bakı, 2012].
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “Əsirlər günü”, *Açık Söz*, No: 659, 19 yanvar 1918 [Əsərləri, Cild: 4.]

- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “Həmiyyət günü”, *Açık Söz*, No: 636, 24 dekabr 1917 [Əsərləri, Cild: 4 (1917-aprel 1918), (Yay. haz.: Şirməmməd Hüseynov), Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013].
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “Unudulmuş sürgünlər”, *Açık Söz*, No: 251, 5 avqust 1916 [Əsərləri, Cild: 3.]
- Resulzâde Mehmed Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, (Yay. haz.: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Azərbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul, 1990.
- Riegg Stephen Badalyan, “British Travelers and the Armenian Question During the First Half of the 19th Century”, *Nationalities Papers*, Vol. 47, No. 1, 2019 (pp. 136-148).
- Roberts Glenn L., *Commissar and Mullah: Soviet-Muslim Policy from 1917 to 1924*, Universal-Publishers, Boca Raton, 2007.
- “Russians Take Turks’ Fort Near Erzerum: In Pursuit of Kurdish Cavalry—Armenian Students Enthusiastic Volunteers in Petrograd”, *The New York Times*, 10 November 1914.
- “Rusya’daki Esirlerimiz”, *Tercüman-ı Hakikat*, Sayı: 13620, 24 Kânûn-ı Sâni 1335/24 Ocak 1919. [T.N.]
- Rüştü Pekdemir [Serdar’da “Rüştü Pakdemirli”]’den aktaran Mehmet Törehan Serdar, “Adilcevaz’ın Millî Mücadele’deki Yeri & Millî Mücadele’de Tatvan & Millî Mücadele’de Bitlis & Millî Mücadele’de Ahlat”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 35, Temmuz 1996 (ss. 539-552).
- Sadıgov Ramin, “Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46, 2019 (ss. 279-302).
- Salın Çağdaş Taylan, *Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.
- Sanahmetoğlu Nesrin, “Neriman Nerimanov ve Nargin Adasındaki Esirler”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul)*, (Yay. haz.: Okan Yeşilot, Yüksel Çelik, Leyla Coşan, Ali Satan), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018 (ss. 263-287).
- Sarı Mustafa, “Batum’da Son Türk İdaresi (1921)”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017 (ss. 475-506).
- Sarı Mustafa, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları- Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Mart 2016 (ss. 75-100).
- Satow Ernest, *A Guide to Diplomatic Practice, Vol. I*, Longmans, Green and Co., London, 1917.

- Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi: 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası, Bildiriler*, (Ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir), Cilt: 2, Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale, 2015.
- Saygılı Hasip, “Osmanlı-Rus Kafkas Cephesinde Kars Savunması (1828-1878)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021 (ss. 272-296).
- Seligmann S. Matthew, Frank Nögler, Matthew Epkenhans (ed.), *The Naval Route to the Abyss: The Anglo-German Naval Race 1895-1914*, Ashgate, Farnham, 2015, 162.
- Seyitli Mir Aziz, “28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 17, Mayıs 1933 (ss. 119-120).
- Sezer Cemal, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Esir Osmanlı Askerlerine Yaptığı Yardımlar: Bolu Örneği”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, 2019 (ss. 253-269).
- Sibgatullina Alfina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, (Çev. Zümrüt Şirinova Emiroğlu), Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2014.
- Smith Michael G., “Power and Violence in the Russian Revolution: The March Events and Baku Commune of 1918”, *Russian History*, Vol. 41, No. 2, 2014 (pp. 197-210).
- Smith Leonard V., Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *France and the Great War, 1914-1918*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Sofuoğlu Adnan, Taner Bilgin, “Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Marmara ve Bölgede Kuvâ-yı Milliye Hareketinin Oluşması”, *Millî Mücadele’nin Yerel Tarihi (1918-1923)*, 2023 (ss. 31-106).
- Sokol Edward Dennis, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1954.
- Soy Hacı Bayram, “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamit”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 (ss. 25-33).
- Soysal İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt: I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Sönmez Bingür, “Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 6, 2010 (ss. 9-23).
- Sönmez Bingür, “Sarıkamış-Kafkas Cephesinden Sonra Yerli Halk ve Esirlerin Durumu”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, 2014.
- Sönmez Bingür, Reyhan Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*, İkarus Yayınları, İstanbul, 2007.
- Stein Oliver, “Pre-war Military Planning (Germany)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2021.

- Stibbe Matthew, “A Question of Retaliation? The Internment of British Civilians in Germany in November 1914”, *Immigrants & Minorities*, Vol. 23, No. 1, 2005 (pp. 1-29).
- Stibbe Matthew, *Civilian Internment during the First World War: A European and Global History, 1914-1920*, Palgrave Macmillan, London, 2019.
- Strachan Hew, “Pre-war Military Planning (Great Britain)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin, 2018, DOI: 10.15463/ie1418.11218, (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Suny Ronald Grigor, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1972, 191-192.
- Süleymanov Mehman, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu”, *Strateji Təhlil*, Sayı: 1-2 (23-24), 2018 (ss. 331-351).
- Süleymanov Mehman, “Azerbaycan’da Sovyet İşgaline Karşı Halk İsyanlarının Örgütlenmesinde Türk Asker ve Subaylarının Rolü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, 2022 (ss. 820-845).
- Süleymanov Mehman, *Azərbaycan Ordusu (1918-1920)*, Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 1998.
- Süleymanov Mehman, *Nuru Paşa*, Hərbi Nəşriyyat, Bakı, 1999.
- Süleymanova Sevdə, *Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəlləri)*, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1999.
- Sürmeli Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- Swietochowski Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev.: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
- Şahin Enis, “Osmanlı’nın “Unutulmuş Son Diploması” Zaferi: Batum Antlaşmaları (4-8 Haziran 1918)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: 8 (Hukuk ve Diplomasi-Türk-Ermeni İlişkileri)*, (Yay. haz.: Semiha Nurdan, Muhammed Özler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022 (ss.79-98).
- Şahin Enis, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- Şüküroğlu Gıyas, “Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi: Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi (16-18 Haziran 1918)”, *Belleten*, Cilt: 88, Sayı: 312, 2024 (ss. 541-572).
- Şükürov Qiyas, “Hüsamettin Tuğaç’ın Cenubî Kafkasya Raporu”, *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler*, (Ed. Mehmet Serhat Yılmaz, Cevdet Yakupoğlu, Namiq Musalı), Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, 2016, (ss. 721-732).

- Taşcı Tekin Aycan, *Rusya'nın Kafkasya İdaresinde Namestniklik Kurumu (1845-1854)*, Kitabevi, İstanbul, 2025.
- Taşkıran Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
- Tekinsoy Betül, "Memduh Şevket Bey'in Josef Stalin'le Gerçekleştirdiği Mülakata Göre Sovyet Rusya'nın Millî Mücadele'ye Bakışı", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2025 (ss. 187-206).
- Tekir Süleyman, "Sarıkamış Harekâtı'nda Türk ve Rus Kayıpları", *Yeni Türkiye*, Sayı: 73, 2015 (ss. 795-805).
- Tekir Süleyman, *Beyaz Harp: Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- Tetik Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi Cilt III-II: 1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2025.
- Tetik Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, Cilt I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Tetik Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, Cilt II: 1917, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Tetik Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, Cilt III-I: 1918, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Tevetoğlu Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967.
- Tsursumia Zaza, "Gürcistan Arşivlerine Göre Türk Savaş Esirleri (1914-1918)", *Türk Tarihinde Savaş Esirleri*, (Ed. Okan Yeşilot, Bihter Gürnışık Köksal), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.
- Tunçay Mete, "TKP'nin 1920 Güzünde Rusya'da Yaşayan Türk Esirleriyle Türkiye Tebaasına Seslenişi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 58, Ekim 1988.
- Turan Resul, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Şehbenderlik Ağı", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 22, 2024 (ss. 379-396).
- Turner Leonard Charles Frederick, "The Significance of the Schlieffen Plan", *The Australian Journal of Politics and History*, Vol. 13, No. 1, 1967 (pp. 47-66).
- Tutar Hüseyin, Tuncay Ögün, Hüsnü Kapu, Hamza Erdoğan, Ebubekir Küçük, *Türk Halkının Sarıkamış Algısı*, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars, 2011.
- Tüfekçi Vedat, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Doktora Tezi, İstanbul, 2019.
- Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi (10-16 Eylül 1920)*, (Der.: Emel Seyhan Atasoy, Meral Bayülgen) 2. Baskı, Sosyal Tarih Yayınları, 2018.

- Türkkan Tunalı Yasemin, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Topraklarındaki Romen Esirler”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 25, 2017 (ss. 80-116).
- Türkman Sayim, “Birinci Dünya Savaşı Doğu (Kafkas) Cephesi, Rus İleri Harekâtı (1916-1917)”, *Tesam Akademi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2020 (ss. 119-162).
- Türkman Sayim, “Birinci Dünya Savaşı’na Giriş Süreci, Doğu (Kafkas) Cephesi: Köprüköy ve Azap Muharebeleri”, *Turkish Studies - History*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2020 (ss. 273-299).
- Türkman Sayim, “Birinci Dünya Savaşı’nda Sarıkamış Muharebeleri (22 Aralık 1914-10 Ocak 1915)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 67, 2020 (ss. 533-574).
- Türkmen Zekeriya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutü’l-Amare Zaferi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 116, Sayı: 228, 2017 (ss. 63-98).
- Uca Alaattin, “1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2003 (ss. 169-183).
- Uçar Ahmet, “Birinci Dünya Savaşında Esir Düşen Türklerin Çıkardığı Gazete ve Dergiler”, *Basın Hayatı*, Sayı: 41, Mart-Nisan 2017 (ss. 14-20).
- Umudlu İsmayıl, *Dilbazılar*, Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- Ural Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, 2005 (ss. 65-89).
- Uyar Mesut, “Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 30, 2019 (ss. 29-84), 63-64.
- Uygur Asiye Tülin Sonatılğan, *İsveç Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Malul Türk Savaş Esirlerinin İsveç Kızılhaçı Yardımıyla İsveç Üzerinden Mübadelesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul, 2013.
- Ünal Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 17, 2008 (ss. 133-152).
- Ünalp Fatma Rezzan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Sina/Filistin-Suriye Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Sonuçları”, *Journal of Anglo-Turkish Relations*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2021 (ss. 47-69).
- Üner Merve, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri Üzerinde Bolşevik İhtilali’nin İktisadi Yansımaları”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, Bildiriler*, Cilt: 5, Göç ve İskân, İktisat Tarihi, Vakıflar Tarihi, Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022 (ss. 455-467).
- Üner Merve, “Rusya’da Esir Bir Yedek Subay Halil Ataman”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 12, 2017 (ss. 1970-1980).

- Üner Merve, *I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki Türk Esir Kampları (Sibirya Örneği)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Balıkesir, 2016.
- Varlık Bülent, "Esaret Gazeteleri", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Cilt: 34, Sayı: 199, Temmuz 2000.
- Volgyes Ivan, "Hungarian Prisoners of War in Russia, 1916-1919", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. 14, No. 1-2, 1973, (pp.54-85).
- Volkov Sergey Vladimiroviç, *Высшее чиновничество Российской империи: Краткий словарь*, Русский фонд содействия образованию и науке, Москва, 2016.
- Wilson Keith, "The Agadir Crisis, the Mansion House Speech, and the Double-Edgedness of Agreements", *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 3, 1972 (pp. 513-532).
- Yalman Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim Cilt I (1888-1918)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.
- Yanıkdağ Yücel, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol: 34, No: 1, 1999 (pp. 69-85).
- Yanıkdağ Yücel, *Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yaqublu Nəsiman, *Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanca*, Bakı, 2013.
- "Yeddi Yüz Məzlum", *Muhtaçlara Kömək*, No. 2, 25 Yanvar 1918, [T.N.].
- Yerasimos Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, (Çev. Güneş Bozkaya), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.
- Yergök Tuğgeneral Ziya, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, (Yay. haz.: Sami Önal), 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Yeşilot Okan, "Azerbaycan-Nargin Adası'ndaki Bir Türk Esirin Hatıratı", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018 (ss. 309-318).
- Yıldız Melih, "Büyük Savaş Öncesi Isman Sular: Birinci Dünya Savaşı Öncesi Donanma Yarışının Büyük Güç Rekabetine Etkileri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2022 (ss. 161-182).
- Yılmaz Şuhnaz, "Revisiting Networks and Narratives: Enver Pasha's Pan-Islamic and Pan-Turkic Quest", in *Subversives and Mavericks in the Muslim Mediterranean: A Subaltern History*, Odile Moreau, Stuart Schaar (ed.), Austin: University of Texas Press, 2016, (pp. 142-166).
- Yüceer Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, 1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

- Yırsutimur Dilşad, *Kafkaslar-Anadolu-İran Üçgeninde Bir İttihatçı Ruşeni (Barkın) Bey*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Sakarya, 2019.
- «Июльские дни в Петрограде» (предисл. Ив. Тоболина), *Красный архив*, № 4 (23), 1927 (сс. 1-63).
- Айрапетов О. Р., «Советизация Армении в контексте событий 1920-1921 гг. О легенде националистов Армении», *Русский сборник: Исследования по истории России*, т. XXVIII: Гражданская война и интервенция в России, Модест Колеров, Москва, 2020 (сс. 519-547).
- Асташов Александр Борисович, *Пропаганда на Русском фронте в годы Первой мировой войны*, Спецкнига, Москва, 2012.
- Багиров Юсиф Аббас оглы, *Из истории советско-турецких отношений в 1920-1922 гг. (по материалам Азербайджанской ССР)*, Изд-во АН Азербайджанской ССР, Баку, 1965.
- Васильева Светлана Николаевна, *Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны*, РИЦ МГОПУ, Москва, 1999, 52, 86-87.
- Вебер Михаил Викторович, Наталья Викторовна Суржикова, *Военнопленные Первой мировой войны на Востоке России: взгляд Йохана Принса, Диалог со временем*, Вып. 47, 2014 (сс. 340-361).
- Великая Октябрьская социалистическая революция: *Энциклопедия*, 3-е изд., доп., Советская энциклопедия, Москва, 1987.
- Вишняков Ярослав Валерианович, *Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос*, *Вестник МГИМО-Университета*, № 1, 2011 (сс. 103-111).
- Волхонский Михаил Алексеевич, *Разработка проекта введения всеобщей воинской повинности на Кавказе в 1870-1880-х гг.*, *Российская история*, № 5, 2025 (сс. 50-67).
- Высочайше утвержденное Положение о военнопленных, 7 октября 1914 г., *Собрание узаконений и распоряжений правительства*, № 281, 16 октября 1914 г., ст. 2568.
- Гасанов Гасан, *На пути к первой республике: очерки истории Азербайджана с февраля 1917 года до мая 1918 года*, Чашыюглу, Баку, 2016.
- Гассер Ханс-Петер, *Международное гуманитарное право: Введение*, Международный Комитет Красного Креста, Москва, 1995.
- Гасымлы Муса, *Февральская революция и политика государств Антанты на Южном Кавказе (март-декабрь 1917 г.)*, *Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки*, № 1, 2017 (сс. 35-47).

- Гасымлы, Муса, «Борьба за Южный Кавказ: от Февральской революции до конца 1917 г.», *Юг России в условиях революционных потрясений, вооруженных конфликтов и социально-политических кризисов, 1917-2017 гг.: материалы Всероссийской научной конференции (Ростов-на-Дону, 5-6 октября 2017 г.)*, отв. ред. Г. Г. Матишов, Изд-во ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2017 (с. 108-118).
- Головин Николай Николаевич, *Военные усилия России в Мировой войне*, Кучково поле, Жуковский-Москва, 2001.
- Гусева Юлия Николаевна, *Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии*, *Новый исторический вестник*, № 2 (48), 2016 (с. 97-112).
- Дело военного суда при полевом штабе Кавказской армии*, № 1014, Корпусный суд при Азербайджано-Ванском отряде, 10 сентября 1916 г.
- Дербицкая К. Юрьевна, *Борьба европейских держав за Марокко в ходе Первого марокканского кризиса 1905 г.*, *Вестник РУДН. Серия: Международные отношения*, № 3, 2012 (с. 79-92).
- Джамиль Гасанлы, *Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости, 1917-1920*, Флинта, Москва, 2011.
- Документы внешней политики СССР*, Том: I (7 ноября 1917 г.- 31 декабря 1918 г.), Министерство иностранных дел СССР, Госполитиздат, Москва, 1959.
- Документы внешней политики СССР*, Том: II (1 января 1919 г.- 30 июня 1920 г.), Министерство иностранных дел СССР, Госполитиздат, Москва, 1958.
- Документы внешней политики СССР*, Том: III (1 июля 1920 г.- 18 марта 1921 г.), Министерство иностранных дел СССР, Госполитиздат, Москва, 1959.
- Жданов Николай Митрофанович, *Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг.*, Ч. I-III, Военная типография Всероглавштаба, Москва, 1920.
- Жизнь национальностей*, № 18 (72), 23 мая 1920.
- Зайончковский А. М., *Первая мировая война*, Полигон, Санкт-Петербург, 2002.
- Заки Валиди Тоган (Валидов), *Воспоминания*, В 2-х кн., Кн. 1, Китап, Уфа, 1994.
- Зубова О. В., Калягин А. В., «По чьему-то великому и преступному недомыслию...» (Турецкие военнопленные в Самаре, 1915 год), *XX век и Россия: общество, реформы, революции*. Электронный сборник, Вып. 3, Самара, 2015 (с. 104-136).
- Зульфали И. А. Ибрагимов, Тофик М. Исламов, «Интернационалисты в борьбе за власть Советов в Закавказье», в кн.: *Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран - участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики*, Наука, Москва, 1971.

- Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран - участники борьбы за власть Советов*, (Отв. ред. А. Я. Манусевич), Наука, Москва, 1967.
- Искандаров Б. И., *Бухара (1918-1920 гг.)*, Дониш, Душанбе, 1970.
- Исторический очерк деятельности Самарского областного комитета помощи больным и раненым воинам.*, Самара, 1917.
- Кадишев А. Б., *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Воениздат, Москва, 1960.
- Каминский Лев Семёнович, Сергей Александрович Новосельский, *Потери в прошлых войнах (1756-1918): Справочная книга*, Медгиз, Москва, 1947.
- Клюс Иван Александрович, «Плен в условиях Великой российской революции (по материалам Государственного архива административных органов Свердловской области) », *Нюрнберг, Токио, Хабаровск: мировые практики по осуждению нацизма, экстремизма и разжигания межнациональной розни. Материалы Международного форума*, УрГЭУ, Екатеринбург, 2022 (с. 40-51).
- Корганов Гавриил Григорьевич, *Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918)*, МАКС Пресс, Москва, 2011.
- Корнеев Владимир Владимирович, «Концентрационные лагеря в России в годы Первой мировой войны», *Военно-исторический журнал*, № 9, 2015 (с. 40-43).
- Корниенко Радмир Платонович, *Рабочее движение в Турции в 1918-1963 гг.*, Москва, 1965.
- Култышев Павел Геннадьевич, «Кавказский фронт Первой мировой войны: восприятие врага в сознании офицеров Русской армии», *Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1915 год: Материалы V Международной научно-практической конференции*, Издательство МНЭПУ, Москва, 2016 (с. 155-162).
- Курганов Иван Алексеевич, «Иностранные участники коммунистической революции в России», *Первопоходник*, № 15, октябрь 1973.
- Ленин Владимир Ильич, «Война и российская социал-демократия», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., Том: 26, Издательство политической литературы, Москва, 1969, (с. 13-23).
- Ленин Владимир Ильич, «Империализм, как высшая стадия капитализма», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., Том: 27, Издательство политической литературы, Москва, 1969 (с. 299-426).
- Ленин Владимир Ильич, «Товарищам, томящимся в плену», *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., Том: 31, Издательство политической литературы, Москва, 1969 (с. 60-66).

- Лудшувейт Евгений Федорович, *Турция в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг.: Военно-политический очерк*, Издательство Московского университета, Москва, 1966.
- Масловский Евгений Васильевич, *Великая война на Кавказском фронте. 1914-1917 гг.*, Вече, Москва, 2015.
- Масловский Евгений Васильевич, *Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917 г.: Стратегический очерк*, Книгоиздательство «Возрождение»- La Renaissance, Париж, 1933.
- Миллер А. Ф., *Очерки новейшей истории Турции*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1948.
- Муханов Владимир Михайлович, *Кавказ в переломную эпоху (1917-1921 гг.)*, Модест Колеров, Москва, 2019.
- Нагорная Оксана Сергеевна, «Военный плен Первой мировой войны: традиции прекрасной эпохи и тенденции тотальной войны», *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*, № 1, 2011 (с. 107-119).
- Наумов Александр Николаевич, *Из уцелевших воспоминаний. 1868-1917*, Кн. II, Нью-Йорк, 1955.
- Нелидов А. И., *О занятии проливов*, *Красный архив*, № 3 (46), 1931 (с. 182-187).
- Нелипович, Сергей Геннадьевич, «Галицийская битва», *Россия в Первой мировой войне 1914-1918: Энциклопедия*, (Отв. ред. А. К. Сорокин), Том: 1, Политическая энциклопедия, Москва, 2014 (с. 473-476).
- Ниманов Борис Игоревич, «Содержание иностранных военнопленных на территории России в годы Первой мировой войны», *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*, № 2, 2009 (с. 53-61).
- Пахалюк Константин Александрович, «Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленников на острове Нарген (1915-1918 гг.) », *Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало*, Москва, 2014 (с. 100-128).
- Персиц М.А., «Турецкие интернационалисты в России», *Народы Азии и Африки*, № 5, 1967, (с. 59-67).
- Петров Ю. А., «Великая Российская революция 1917 года: уроки истории», *Научные труды Вольного экономического общества России*, Том: 204, № 2, 2017 (с. 181-191).
- Победа Советской власти в Закавказье*, ред. И. И. Минц, Мецниереба, Тбилиси, 1971.
- Познахирев В. В, *Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914-1924 гг.: монография*, Нестор-История, Санкт-Петербург, 2014.

- Познахирев В. В., «Турецкие воинские формирования Красной армии в 1918-1920 годах», *Вопросы истории*, № 7, 2014 (с. 159-169).
- Познахирев В. В., *Оттоманские военнопленные в России в период Русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, Нестор-История, Санкт-Петербург, 2017.
- Познахирев Виталий Витальевич, «Особенности положения турецких военнопленных в России в годы Первой мировой войны», *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*, №: 2, 2011 (с. 175-184).
- Познахирев Виталий Витальевич, «Регистрация и учет турецких военнопленных в России в конце XVII — начале XX вв.», *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, № 4, 2013 (с. 110–112).
- Пылькин Владимир Александрович, *Военнопленные Австро-Венгрии, Германии и Османской империи на Рязанской земле в годы Мировой войны и революции*, Горячая линия-Телеком, Москва, 2013.
- Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис* (отв. ред. Ю. А. Петров), Политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва, 2014.
- Рыбаков И. М., «А. Ф. Керенский и его роль в революционном процессе 1917 года: опыт историографического анализа», *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*, № 3, 2015 (с. 69-74).
- Сибгатуллина Альфина Тагировна, «Жуткую картину представляют пленные турки. (материалы российской прессы 1914-1916 гг. о турецких военнопленных)», *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 3, 2009 (с. 9-24).
- Сибгатуллина Альфина Тагировна, *Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв.*, Институт востоковедения РАН, Москва, 2010.
- Список населенных мест Симбирской губернии*, Симбирск: издание Симбирского губернского статистического комитета, 1913, XI, Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина, <https://www.prilib.ru/item/451189>, (Erişim tarihi: 19.08.2026).
- Субаев-Казанлы Нияз, «Иностранные интернационалисты в Татарии (1917-1920 гг.)», *Интернационалисты в боях за власть Советов*, (Отв. ред. М. А. Бирман, А. Я. Манусевич, И. А. Хренов), Мысль, Москва, 1965, (с. 297-336).
- Субаев-Казанлы Нияз, «Турецкие военнопленные в Поволжье: фрагменты истории», *Эхо веков (Гасырлар Авазы)*, № 1/2, 1999.

Тимофеева Елена Георгиевна, Сергей Владиславович Лебедев, “Организация медико-санитарной помощи военнопленным мировых войн в Астраханском крае», *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, № 9-10 (113), 2016 (с. 187-193).

Тихонов А.В., «Использование труда военнопленных Четверного союза в экономике регионов в годы Первой мировой войны на примере Калужской и Тульской губерний», *Вестник Брянского государственного университета*, № 1, 2016 (с. 123-126).

Тихонов Артём Владимирович, «Условия содержания иностранных военнопленных в годы Первой мировой войны на примере Калужской и Тульской губерний», *Вестник Пермского университета. История*, Вып. 2 (33), 2016 (с. 60-69).

Тихонов Артём Владимирович, «“Все... поименованные есть турецкоподданные, а потому и были задержаны”: Содержание военнопленных и интернированных турецких граждан в период Первой мировой войны (1914-1918 гг.)», *Военно-исторический журнал*, № 5, 2013 (с. 68-70).

Федотова Ольга Викторовна, «Благодетельность и милосердие в Казани в годы Первой мировой войны (1914-1917) », *XX век и Россия: общество, реформы, революции. Электронный сборник*, Вып. 2, Самара, 2014 (с. 276-284).

Харьковский Руслан Геннадиевич, «Обострение англо-французского противостояния в Северо-Восточной Африке в 1898 г.: Фашода — на пути к Антанте», *Власть*, Том: 34, № 1, 2026 (с. 319-325).

Царская Россия в мировой войне, Том: I. Д. Сазонова директору дипломатической канцелярии при штабе Верховного главнокомандующего князю Н. А. Кудашеву от 17/30 октября 1914 г., № 3543-3544).

Шаумян Сурен, *Бакинская коммуна*, Истпарт ЦК АКП(б), Баку, 1927.

5. HATIRAT

Abdürrahîm Rahmî (Tabîbzâde), *Esîr Bir Çocuğun Başına Gelenler veyâhûd Rusya 'da Sekiz Yaşındaki Bir Esîrin Felâketi: Esâret Hâtırasından*, Serasî Matbaası, Trabzon, 1334 [1918].

Ataman Halil, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, (Yay. haz.: Ferhat Ecer), Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990.

Cephe ve Esaret Hatıraları, (Der. Yusuf Gedikli), Paraf Yayınları, İstanbul, 2012.

Dolgunil Yusuf İzzettin, “Siberyada 7 Yıl- Esaret Hatıraları”, (Der. Bahadır Dülger), *Doğu Gazetesi*, Sayı: 95-99, Erzurum, 25-30 Mart 1938. (Kitap baskısı: *Sibirya Esir Kamplarında Yedi Yıl - Sarıkamış'tan Vladivostok'a Dr. Yusuf İzzettin Bey'in Anıları*, (Yay. haz.: Bingür Sönmez), Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020.)

- Erdoğan Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Gökçay Hayri, *Bir Türk'ün Hatırat ve İntikamı*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1958.
- Göze Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı: Bir Türk Subayının Hâtıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989. (Yeni baskı: (Yay. haz.: Ergün Göze), Hülbe Yayınları, İstanbul, 2016.)
- Hamid Hüseyin, *Bahr-i Hazer Sâhili: Bakü Şehri Karşısında Nargin Adası yâhûd Zindânı* [el yazması günlük], İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_K.001246, 1332 [1916].
- Hamit Hüseyin, *Bir Osmanlı Subayının Esaret Günlükleri*, (Yay. haz.: Serkan Erdal, Hasan Demirci), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları*, (Yay. haz.: Bedrettin Görgün), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- İlkin Qılman, *Bakı və bakılılar*, 3. nəşri, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2006.
- Karabekir Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Keykurun Naki, *Azərbaycan İstiklâl Mücadelesindən Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi, Ankara, 1998. (Azerbaycan Türkçesindeki neşri: Keykurun Nağı, *Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və İstiqlaliyyət fədailəri*, (Red. Mahmud Xəlilov), Təknur, Bakı, 2007.)
- Ölçen Arif, *Vethuga Irmağı*, (Yay. haz.: Ali Nejat Ölçen), Ankara, 1994.
- Özkan Vehbi, *Esaret Yıllarım: Asteğmen Vehbi Bey'in Sibirya'dan Kaçışı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017.
- Sökmen İhsan Latif, *Bir Serencam-ı Harp: Harb-i Umumî Safahatına Ait Hatırat*, (Sad. Burhan Göksel), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Sunata İsmail Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Şaban Efendi Hafız, *Rusya'da Esir Bir Zâbit Vekili: Hafız Şaban Efendi ve Günlüğü*, (Yay. haz.: Lokman Erdemir), Serander Yayınevi, Trabzon, 2016.
- Tekin Metin, *Sarıkamuş'tan Sibirya'ya: Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tonguç Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Tuğaç Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar*, 2. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975. (İlk baskı: Ankara, 1966.)
- Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: *Sarıkamuş'tan Esarete (1915-1920)*, (Yay. haz.: Sami Önal), 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Ulukoğlu Dursun Binler (anlatan), Mehmet Ziya Binler (kaleme alan), “Dedemin Esaret Yılları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 16, 1988 (ss. 45-49).

6. GAZETE VE DERGİLER

Sürekli yayın koleksiyonları

525-ci qəzet

Açık Söz

Âti

Azerbaycan

Basiret

Doğu Gazetesi

Hümmet

İkdam

İkdâm

Kafkasın Sözü

Kardeş Kömeği

Kommunist

Möhtaclara Kômək

Seda-yı Kafkaz

Tanîn

Tercüman-ı Hakikat

Vâveylâ. TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi,
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/6749eb40-b6a3-45fb-8e6f-cd1bf5ee8eb5>
 (Erişim tarihi: 15.08.2026).

Yeni Dünya

Yeni Gün

Yeni İkbal

Биржевые ведомости

Волжское слово

Известия

Кавказское слово

Каспий

Народная свобода

Русский инвалид

Sürelı yayınlardakı tekıl yazılar

Türkçe / Azərbaycan Türkçesi

Ağayev Rövnşən, “Böyük Zirə (Nargin): Türk Əsgərlərinin Dəyanəti”, *525-ci qəzet*, 6 Şubat 2021.

Alibeyov Mustafa Bey, “Esirlerin Hâli”, *Açık Söz*, No: 636, 24 Aralık 1917.

Alibeyov Mustafa Bey, “İdareye Mektup - Zire (Nargin) Adasında”, *Açık Söz*, No: 510, 2 Temmuz 1917.

Aran Mehmet Sadık, “Gardaş Yardımı”, *Ergenekon Yolu*, Sayı: 1, 1961.

“Bəzi yazılar münasibətilə”, *İkbal*, No: 891, 20 Mart 1915.

“Bir İhtiyat Zâbitinin Kafkasya Hâtıraları”, *Âti*, No: 193, 14 Temmuz 1334/1918.

Cavad Əhməd, “Yazık”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.

Cavid Hüseyin, “Hərb və fəlakət”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.

Cəfərov Məmməd Yusif, “Müsəlman Hərbzadələrinə Yardım İşı və Müsəlman Vəkilləri”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.

“Cəmiyyət-i Hayriyede” və “Türk Esirleri”, *Azerbaycan*, No: 239, 31 Temmuz 1919.

Əliyeva İradə, “Bolşevik rejiminin qara kabusu”, *Azərbaycan*, Sayı: 67, 1 Nisan 2016.

“Esir Türkler”, *Azerbaycan*, No: 251, 14 Ağustos 1919.

“Əsirlərin fəryadı (Nargindən məktub)”, *Açık Söz*, No: 655, 15 Ocak 1918. [T.N.]

“Esirlerin Gönderilmesi”, *Azerbaycan*, No: 271, 11 Eylül 1919.

İfham, No: 61, 2 Teşrinievvel 1335/2 Ekim 1919.

İkdam, No: 6369, 31 Teşrinievvel 1330/13 Kasım 1914.

“İstanbul Konferansı’na İştirak Etmek Üzere Şehrimize Gelen Şimalî Kafkasya Murahhasları”, *Haftalık Gazete*, Sayı: 3, 11 Temmuz 1334/1918.

“Kafkasya’da Esir Osmanlı Zabıtları”, *Âti*, No: 173, 22 Haziran 1334/1918.

“Kardaş Kömeği”, *İkdam*, No: 65, 9 Mart 1915.

“Mukaddime - Gazetenin mesleği hakkında birkaç söz”, *Vâveylâ*, Sayı: 1, 27 Teşrinisani 1331/10 Aralık 1915.

“Mustafa Bey Alibeyov Beyefendinin Mektubuna Cevap”, Cəmiyyət-i Hayriye İdaresi, *Açık Söz*, No: 514, 6 Temmuz 1917.

- Nemanzadə Ömər Faiq, “Mən kiməm?”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.
- Nerimanov Neriman, “Göz Yaşı Döktüren Cezire”, *Hümmət*, No: 21, 28 noyabr 1917 [11 dekabr 1917, yeni stil], 25 Sefer 1336.
- “Nuru Paşa Həzrətləri Şərəfinə Böyük Bir Ziyafət”, *Azərbaycan*, No: 37, 12 Təşrinisani 1918.
- Orucov Oruç, “Nargində Türk əsirlərinin halı”, *Açık Söz*, No: 617, 30 Kasım 1917.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “Bizim nöqteyi-nəzərdən Rusiyada cümhuriyyəti-ənam”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, “Ümumrusiya müsəlman syezdi (Xatirat və təəssürat)”, *Açık Söz*, No: 478-496, 21 May-13 İyun 1917, tefrika.
- “Rusya Haberleri”, *Âti*, No: 20, 20 Kânûnusânî 1334/20 Ocak 1918.
- Sabah*, No: 9036, 31 Təşrinievvel 1330/13 Kasım 1914.
- Sultan-Galiyev, “Mustafa Suphi ve Eseri”, (Çev. Yasin Çalış), *Gelenek*, Sayı: 129, Ocak 2016, <https://gelenek.org/mustafa-suphi-ve-eseri/> (Erişim tarihi: 17.01.2026).
- “Sülh ətrafında”, *Açık Söz*, No: 654, 655, 656, 14, 15, 16 Yanvar 1918.
- “Tiflis Yujni Park - İngiliz Üserâ Karargâhından”, *Azərbaycan*, No: 172, 5 Mayıs 1919.
- “Türk Bolşevikleri”, *Azərbaycan*, No: 111, 11 Şubat 1919.
- “Türk Çocuklarının Telimi”, *Yeni İkbâl*, No: 618, 5 Haziran 1917.
- “Türk Esirlerine Yardım”, *Yeni Gün*, No: 313, 28 Kanunusani 1336/28 Ocak 1920.
- “Türkistan ve Kafkasya Hakkında Mülâkat”, *İkdâm*, No: 7651, 28 Mayıs 1334/1918.
- “Üserâ-yı Osmâniye’ye Muâvenet”, *Âti*, No: 57, 26 Şubat 1334/1918.
- Yusifzadə Əli Rai, “Qonaqlara”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.
- Yusifzadə Rəşid, “Ruhanilərimiz”, *Qardaş Köməyi*, Bakı, 1917.

Rusça

- «Баку и война», *Каспий*, 14 января 1915.
- «В благотворительном обществе», *Каспий*, № 121, 3 июня 1917 г.
- «В благотворительном обществе», *Каспий*, № 157, 16 июля 1917 г.
- Военный вестник*, № 568, 21 августа 1916 г.
- “Sızran şəhrindən keçmekte olan Türk harp esirlerinin durumuna dair haber notu”, *Волжское слово*, № 264 (2142), 9 декабря 1914 г.
- Ган А. [Гутман А. Я.], «На острове пленных», *Биржевые ведомости*, № 14843, 15 (28) мая 1915 г.

«Деликатный вопрос» Нжде: миф и правда о расстреле в Татеве», *EADaily*, 17 декабря 2019 г., <https://easily.com/ru/news/2019/12/17/delikatnyy-vopros-nzhde-mif-i-pravda-o-rasstrele-v-tateve> (Erişim tarihi: 22.08.2026).

«Курбан-Байрам на Наргине», *Каспий*, № 210, 21 сентября 1917.

Мирзоян Г., «Миф и правда о расстреле в Татеве», *Ноев ковчег. Независимая информационно-аналитическая международная армянская газета*, № 4 (163), 15-28 февраля 2011 г., <http://noev-kovcheg.ru/mag/2011-04/2422.html> (Erişim tarihi: 22.08.2026).

«Неприятельские потери на нашем южном и юго-западном фронтах», *Нива*, № 10, 1915.

«Остров смерти», *Каспий*, № 267, 6 декабря 1917.

Титов Д., «На Наргене», *Каспий*, № 75, 1915 г.

Тифлисский листок, № 204, 13 сентября 1917 г.

7. GÖRSEL KAYNAKLAR

“Bakü Körfezi ve çevresindeki adalar: Boyuk Zira (Nargin), Böyük Daş ve Vulf”, harita, Mapcarta, <https://mapcarta.com/13516448/Map> (Erişim tarihi: 18.08.2026). Harita verisi: © OpenStreetMap katkıcıları, ODbL. [Fotoğraf 1]

“Böyük Zirə mayakı (fotoreportaj)”, *Report.az*, <https://report.az/multimedia/boyuk-zire-mayakı> (Erişim tarihi: 12.10.2023). [Fotoğraf 3]

Esaret Günlüğü: I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri, Belgesel, NTV, Aralık 2012.

“Nargin Esir Kampının Son Görüntüleri — Fotoğraf 2”, *I. Dünya Savaşı'nda Nargin'de Osmanlı Esirleri: Azerbaycan Türklerinin Esirlere Yardımları*, (Ed. ve proje koordinatörü Telman Nüsretoğlu), Xəzər Universiteti Nəşriyatı, Bakü, 2025, s. 400. [Fotoğraf 2]

Ölçekçi Haluk (Yön.), “Cehennem Adası Nargin”, Belgesel, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008.

Военнопленные I мировой войны 1914-1918 гг. в материалах Российского государственного архива кинофотодокументов, RGAKFD, <http://rgakfd.ru/doklady-soobshheniya/voennoplennye-i-mirovoy-voyny-1914-1918-gg-v-materialah-rossiyskogo-gosudarstvennogo-arhiva-kinofotodokumentov> (Erişim tarihi: 02.06.2026).

«Германские военнопленные в Англии» (А. Ханжонков, 1915-1917 гг.), kısa film, RGAKFD, <http://rgakfd.ru/doklady-soobshheniya/voennoplennye-i-mirovoy-voyny-1914-1918-gg-v-materialah-rossiyskogo-gosudarstvennogo-arhiva-kinofotodokumentov> (Erişim tarihi: 22.02.2025); film kaydı için ayrıca bk. <https://www.youtube.com/watch?v=btt3S7KbaUE> (Erişim tarihi: 22.02.2025).

Наши враги у нас в плену, Скобелевский комитет, 1916.

8. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Balistreri Alexander E., “Russian Occupation of the Eastern Ottoman Empire”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net> (Erişim tarihi: 18.07.2026).

Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its Annex, The Hague, 29 July 1899, ICRC IHL Treaties Database, <https://ihl-databases.icrc.org> (Erişim tarihi: 14.08.2026).

Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex, The Hague, 18 October 1907, ICRC IHL Treaties Database, <https://ihl-databases.icrc.org> (Erişim tarihi: 14.08.2026).

“Hakimiyyətin kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında parlamanın qərarı”, *Kommunist*, 6 Mayıs 1920, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, <https://axc.preslib.az/az/page/NTmq4tLKO5> (Erişim tarihi: 23.08.2026).

Hassiotis Loukianos I., “Greece”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, 2014, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/greece> (Erişim tarihi: 14.08.2026).

Jones Heather, “Prisoners of War”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10475 (Erişim tarihi: 16.08.2026).

Martirosyan Tigran, “Caucasus Front”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, 2014, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/caucasus-front> (Erişim tarihi: 16.08.2026).

Nachtigal Reinhard, Lena Radauer, “Prisoners of War (Russian Empire)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, 2014, DOI: 10.15463/ie1418.10386 (Erişim tarihi: 16.08.2026).

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Supplement 1, The World War, Office of the Historian, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1917Supp01v01/d834> (Erişim tarihi: 16.08.2026).

- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia*, Vol. 1, Office of the Historian, <https://history.state.gov> (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Popławski Kazimierz, “Naissaar: The Estonian “Island of Women” Once an Independent Socialist Republic”, *Deep Baltic*, <https://deepbaltic.com/2017/11/06/naissaar-estonian-island-of-women-independent-socialist-republic/> (Erişim tarihi: 12.02.2025).
- Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War*, Brussels, 27 August 1874, ICRC IHL Treaties Database, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/brussels-decl-1874> (Erişim tarihi: 10.08.2026).
- Rustami İrada, “Тайна острова Нарген”, *Our Baku*, https://ourbaku.com/index.php/Тайна_острова_Нарген (Erişim tarihi: 12.02.2023).
- Sumpf Alexandre, “Russian Civil War”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/russian-civil-war/> (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Supplementary Treaty to the Peace Treaty of Brest-Litovsk*, Avalon Project, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/bl34.asp (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Taht-ı Himaye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üserâ Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet, 1335, [1919]. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/bcf20c90-31dd-48b4-a548-48ce10db35fc/content> (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Taşkıran Cemalettin, “Mustafa Suphi (1883-1921)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/386/Mustafa-Suphi-\(1883-1921\)/](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/386/Mustafa-Suphi-(1883-1921)/) (Erişim tarihi: 17.01.2026).
- The Peace Treaty of Brest-Litovsk*, 3 March 1918, Avalon Project, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brest.asp (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Türk Tarih Kurumu, Tarih Çevirme Kılavuzu, <https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim tarihi: 21.06.2026).
- Yanıkdağ Yücel, “Prisoners of War (Ottoman Empire/Middle East)”, *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, (Ed. Ute Daniel vd.), Freie Universität Berlin, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners-of-war-ottoman-empiremiddle-east> (Erişim tarihi: 16.08.2026).
- Познахирев Виталий Витальевич, *Семьсот пленных турок были забыты в поезде, который вез их в Пензу, Гуманитарные научные исследования*, № 5, 2014, <https://human.snauka.ru/2014/05/6710> (Erişim tarihi: 10.08.2026).

Познахирев Виталий Витальевич, *Турки на фронтах гражданской войны в России 1918-1921 гг., Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, № 11, 2015, <https://cyberleninka.ru> (Erişim tarihi: 10.08.2026).

Постановление о мобилизации трудящихся в Красную армию, 29 мая 1918 г., ВЦИК, Электронная библиотека исторических документов, <https://docs.historyrussia.org> (Erişim tarihi: 16.08.2026).

Султан-Галиев М, *Мустафа Субхи и его дело* (1921), <https://gelenek.org/mustafa-suphi-ve-eseri/> (Erişim tarihi: 17.01.2026).

EK 1 ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21	Revizyon No Rev. No.	02
	Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA
Tarih: 24/08/2026
Tez Başlığı: (Almanca/Fransızca)*: HARP VE ESARET: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAIJAN'DA OSMANLI ESİRLERİ (1915-1918) Tez Başlığı: (Almanca/Fransızca)*: Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 364 sayfalık kısmına ilişkin, 21/08/2026 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 8 'dir. Uygulanan filtrelemeler**: 1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2. ☒ Kaynakça hariç 3. ☒ Alıntılar hariç 4. ☐ Alıntılar dâhil 5. ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. İmza Ali ASKER

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Ali ASKER		
	Öğrenci No	N20148898		
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih		
	Programı	Tarih		
	Statüsü	Doktora	☒	Lisans Derecesi ile (Bütünlük) Dr

ÖĞRENCİ ONAYI

UYGUNDUR.
Danışman
Prof.Dr. Fatma ACUN

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dâhil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY	
Date: 24/08/2026	
ThesisTitle (In English): WAR AND CAPTIVITY: WORLD WAR I AND OTTOMAN CAPTIVES IN AZERBAIJAN (1915-1918)	
According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 21/08/2026 for the total of 384 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 6 %.	
Filtering options applied**:	
1. ☒ Approval and Declaration sections excluded 2. ☒ References cited excluded 3. ☒ Quotes excluded 4. ☐ Quotes included 5. ☒ Match size up to 5 words excluded	
I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.	
I respectfully submit this for approval.	
Signature Ali ASKER	

Student Information	Name-Surname	Ali ASKER		
	Student Number	N20148898		
	Department	History		
	Programme	History		
	Status	PhD	☒	Combined MA/MSc-PhD

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Supervisor
Prof.Dr. Fatma ACUN

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA
Tarih: 24/08/2026
Tez Başlığı: (Almanca/Fransızca)*: HARP VE ESARET: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE AZERBAJCAN'DA OSMANLI ESİRLERİ (1915-1918)
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:
1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.
İmza Ali ASKER

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Ali ASKER			
	Öğrenci No	N20148898			
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih			
	Programı	Tarih			
	Statüsü	Doktora	☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr	☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Danışman
Prof.Dr. Fatma ACUN

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY Date: 24/08/2026 ThesisTitle (In English): WAR AND CAPTIVITY: WORLD WAR I AND OTTOMAN CAPTIVES IN AZERBAIJAN (1915-1918) My thesis work with the title given above: - Does not perform experimentation on people or animals. - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). - Does not involve any interference of the body's integrity. - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct. I respectfully submit this for approval. Signature Ali ASKER

Student Information	Name-Surname	Ali ASKER		
	Student Number	N20148896		
	Department	History		
	Programme	History		
	Status	PhD	☒	Combined MA/M Sc-PhD

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Supervisor
Prof.Dr. Fatma ACUN